

PLAVA BIBLIOTEKA

Urednik
Dr BRANKO LATAS

Fikreta Jelić-Butić

**ČETNICI
U HRVATSKOJ
1941-1945.**

GLOBUS / ZAGREB

Recenzenti

Dr NARCISA LENGEL-KRIZMAN

Dr GOJKO VEZMAR

Riječ izdavača

Knjigom ČETNICI U HRVATSKOJ 1941-1945. dr Fikreta Jelić-Butić dala je jugoslavenskoj istorijskoj nauci, jugoslavenskoj javnosti i svima onima koji se interesuju za šire tokove narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije, posebno na području Hrvatske, značajno i nezaobilazno naučno delo. Pojavom ovoga štiva popunjava se praznina koja je postojala u sagledavanju opštih vojno-političkih tokova i zbivanja na prostoru gde su se ukrštali interesi nacifašističkih okupatorskih sila – utemeljivača i negovateljica svojih slugana: četnika s jedne strane i ustaško-domobranskih vojno-političkih institucija i svih sadržaja u njima, s druge strane. Okupatori su se, bez sumnje, držali starog rimskog načela *divide et impera*.

Bilo je i ranije interesovanja za problematiku četničke kontrarevolucije u Hrvatskoj i pokušaja da se ona različitim prilazom prikaže i objasni. Takvi radovi su vremenski i prostorno ograničeni i više su u funkciji objašnjenja nekog pojedinačnog događaja-epizode radi konkretne potrebe, bez pretenzije da se ide od početka do kraja u analiziranju nastanka, trajanja i nestajanja pojave iz bliske prošlosti naših naroda i narodnosti.

Dr Fikreta Jelić-Butić je, ceneći dosadašnje radove i priloge o tako značajnoj i prema mnogočemu složenoj i interesantnoj problematici naše prošlosti, primerenim metodološkim pristupom, snažnom naučnom argumentacijom, laganim i jasnim stilom, korektno i principijelno uspeła da dovede u sklad sve činioce pojave i stvori ne samo naučno utemeljeno, nego i vrlo pregledno i lako čitljivo analitičko delo. To je, uistinu, veliki istraživački doprinos. Jer, dati potpunu istorijsku panoramu četništva u Hrvatskoj nije bio ni lak ni jednostavan zadatak. U tom izazovu dr Fikreta Jelić-Butić imala je olakšavajuće okolnosti tim pre što je velikom intelektualnom snagom, istančanim sluhom i izuzetnim interesovanjem za politička zbivanja u Hrvatskoj, u prvom redu za snage konfrontirane oslobodilačkom ratu i revoluciji, napisala i objavila značajna istorijska dela: »Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska,« i »Hrvatska seljačka stranka«, pored mnoštva drugih naučnih radova i rasprava objavljenih u uglednim jugoslovenskim naučnim i stručnim publikacijama. Jugoslovenskoj javnosti, naučnim i stručnim krugovima u zemlji i šire, autor dela koje sada imamo priliku da čitamo i da o njemu sudimo, nije dakle, nepoznat. Naprotiv, spada u red onih istoričara koji znaju da odvoje sporedno od glavnog, nevažno od bitnog, pojedinačno od opšteg, ali ne zanemaruje ni jednu činjenicu, ni jedan, naoko sitan, podatak, ne potcenjuje

lokalno i regionalno u odnosu na opšte i celovito, te sve znalački i vešto situira u celinu, upotpunjujući i zaokružujući opštu sliku događaja.

Služeći se, pretežno, arhivskom gradom svih aktera događaja, u čemu najznačajnije mesto imaju upravo četnička izvorna dokumenta, dokumenta okupatora, ustaških institucija, vojnih i političkih organa narodnooslobodilačkog pokreta, zapadnih saveznika kao i mnoštvom naučne i druge literature, dr Fikreta Jelić-Butić izvodi svoje naučno utemeljene zaključke, poštujući pri tome, nesebično i korektno, mišljenje drugih pisaca o toj tematici. Iako je rad sveobuhvatan i celovit, ostaje, dakako, još dovoljno prostora za one koji imaju interesovanje i želju za širu obradu pojedinih aspekata četničke delatnosti, što se u prvom redu odnosi na pitanje četničke vojne organizacije, iako je, u potrebnoj meri, za razumevanje problema i to predočeno. Zatim o četničkom terorizmu, o čemu je u knjizi dato mnoštvo podataka iz svih krajeva Hrvatske gde je bilo četnika, o socijalnoj strukturi i hijerarhiji četničke organizacije itd. Očigledno je u žiži interesovanja autora bio, pretežno, politički aspekt organizovanja i delovanja četničke organizacije i politička i vojna motivacija za kolaboraciju sa okupatorima i ustaško-domobranskim snagama radi suzbijanja i slamanja revolucionarnih snaga pod rukovodstvom KP Jugoslavije i oživotvorenje ideje o stvaranju »Velike Srbije« u "Velikoj Jugoslaviji« - te opšte preokupacije četničkog pokreta Dragoljuba Draže Mihailovića.

Čitaoci i korisnici ove knjige lako će se uveriti u to da autori nekih stranih publikacija, kao i nekih koje su se nedavno pojavile u nas (*Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, na primer), nisu u pravu kada tvrde da je četnički pokret: bio »antifašistička organizacija«. Takvi radovi lišeni su svake objektivnosti, sadrže flagrantnu reviziju nama dobro poznatih političkih i vojnih stavova kolaboracionista upregnutih u nacifašističku mašineriju, što u nas opravdano iritira najšire društvene slojeve. Iako se autor knjige *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945.* ne upušta u polemiku o tim neistinama, snagom argumenata i činjenicama o četničkoj stvarnosti, naučeno i ubedljivo, negira takve pokušaje čiji je cilj da iskrive sliku o onome što je opšte poznato i o čemu je istorijska nauka svoju ocenu već dala.

Sadržaj ove knjige u kojoj je studiozno predstavljen sklop okolnosti u kojima dolazi do pojave četnika (u Dalmaciji, Lici, Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju, mestimično na Kordunu, Baniji i Slavoniji), njihova opredeljenost za kolaboraciju sa fašistima, ustašama i nacistima, planirana politika genocida prema hrvatskom narodu u »datom trenutku«, masovne krvave inkvizicije, pljačka, paljevina i zastrašujuće mere odmazde prema simpatizerima narodnooslobodilačkog pokreta, pod okriljem i uz pomoć nacifašističkih porobljivača, pokazuje da se ne može, istovremeno, biti fašistički saradnik i antifašista.

Uostalom, ni četničko vrhovno vojno-političko rukovodstvo, ni pokrajinska, pa ni lokalna četnička rukovodstva nisu sebe nazivali ni smatrali antifašistima ni antiokupatorima. Četništvo je, zaslepljeno mržnjom prema svemu oslobodilačkom i demokratskom, smatralo narodnooslobodilački pokret jedinim neprijateljem. Autor ove knjige, etikom naučnog radnika, izlaze takvo

antislobodarsko i prookupatorsko opredeljenje četnika od njihove pojave 1941. do konačnog sloma 1945. godine.

Za italijanskog okupatora četnici su bili »Antikomunistička dobrovoljačka milicija«, smatrali su ih svojim pomoćnim trupama, snabdevali ih, naoružavali i slali u borbu. Italijanska deviza je bila: »Poduprijeti četnike u dovoljnoj mjeri da se bore protiv komunista (. . .), zahtijevati i osigurati da se četnici ne bore protiv hrvatskih snaga i vlasti; dopustiti im da protiv komunista operiraju na svoj način (tako da 'pokolju jedni druge')«. Četnici, pak, ne samo što su služili italijanskom okupatoru, već su se kitili fašističkim značkama, a često je od njih traženo da polože »zakletvu na vernost italijanskom vladaocu i fašizmu«.

Što se tiče četničko-ustaških odnosa, autor iscrpno izlaže genezu njihovih propagandnih sukoba i podudarnih stavova, interesa i akcija protiv narodno-oslobodilačkog pokreta. Sva povika na ustaše svodila se u praksi na njihove zajedničke napore u borbi protiv snaga revolucije, što je zagarantovano i pismenim sporazumima u Kninu, Gospiću, Otočcu, Zagrebu itd. Momčilo Đujić, koji je »spas« Srba i srpstva od ustaških progona video u saradnji sa ustašama, lično je odredio delegaciju da ustaškom županu u Kninu službeno čestita godišnjicu uspostavljanja tzv. Nezavisne Države Hrvatske.

Nakon što su italijanskog okupatora u Dalmaciji, Lici i Hrvatskom primorju zamijenile nemačke trupe, četnicima je bilo dovoljno da im se predstave kao borci protiv komunizma, u stvari protiv narodnooslobodilačkog pokreta, pa da zadobiju svu nemačku naklonost i sve one privilegije koje su im ranije davali Italijani. Pri nailasku Nemaca četnici (u Vrlici) upozoreni su na to »da moraju svakog njemačkog vojnika pozdraviti isto tako kao i svoga«. Ali, pozdrav, zna se, bio je na fašistički način.

Shvativši tako svoju ulogu, razumljivo je što su četničke vođe, sledeći primer i uputstva Draže Mihailovića, odbijale i svaku pomisao na saradnju sa partizanskim snagama, na čemu je uporno inzistiralo rukovodstvo NOP-a, posebno u Dalmaciji, naravno u vreme dok se još nije znalo u kojoj su meri četnici zaplivali u vode izdaje, kolaboracije i kontrarevolucije, o čemu se u knjizi detaljno i hronološki izlaže.

Na sličan način, ukazuje se ovde i na druge oblike četničke nacionalne izdaje, fašističkog indoktriniranja četničkih vođa u početnom periodu na anektiranom i reokupiranom italijanskom okupacionom području šovinističkim strastima, grupnim i pojedinačnim terorističko-zločinačkim postupcima, krvavim četničkim pučevima u panizanskim štabovima i jedinicama uz asistenciju okupatora. Govori se o proganjanju Srba i teroru nad njima počev od njihovog »isključivanja iz četničke organizacije«, pa i iz »sastava srpskog naroda« - zbog neposlušnosti, zatim o četničkoj propagandi, o mišljenju i ocenama italijanskih i nemačkih komandi o stvarnoj snazi, borbenom moralu i opštoj vrednosti četničkog elementa, o prisilnoj mobilizaciji, o tome zašto nisu imali podršku u narodu itd.

Sve to je iscrpno analizirano i izloženo u ovoj knjizi, što joj daje posebnu vrednost i zbog čega se, imajući u vidu ocene i preporuku stručnih recenzenata, izdavač odlučio da je objavi. Izdavač je uveren da našoj javnosti pruža celovito i vrlo vredno naučno delo kojim se obogaćuje naša istorijska literatura

tura i dolazi do daljih spoznaja o tome da su četnici, kao protivnici antifašističkih, idejno-revolucionarnih i borbena-patriotskih snaga, bili predstavnici preživelog socijalno-klasnog sistema i neželjenog režima.

Dr Branko Latas

Predgovor

Ova je monografija treća dionica u mom dugoročnom istraživanju politike građanskih snaga u Hrvatskoj u razdoblju rata i revolucije, 1941-1945. Prethode joj monografije: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, Zagreb 1977, izd. Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga; *Hrvatska seljačka stranka 1.941-1945*, Zagreb 1983, izd. Globus.

Četnički pokret, koji se od ljeta 1941. počeo organizirati u Srbiji, ubrzo se počeo širiti i u drugim dijelovima Jugoslavije. U Hrvatskoj se također može pratiti razvoj tog pokreta od prvih okupljanja četnika 1941. do sloma četničkih snaga u svibnju 1945. Niz je specifičnih okolnosti utjecao na pojavu i razvoj četništva u Hrvatskoj, tako da se ono nameće kao tema zasebne historiografske obrade. S jedne strane, četništvo se stvaralo i organiziralo kao određeni politički i vojni faktor s obzirom na glavne okolnosti u Hrvatskoj od 1941 do 1945. godine (nastanak NDH i politika ustaškog režima, politika talijanskog i njemačkog okupatora, pojava i razvoj NOP-a). S druge strane, u Hrvatskoj se razvijalo kao organski dio četničkog pokreta u cjelini, koji je upravo na tom području imao neka posebna obilježja.

U obradi teme težište je na prikazu političkog razvoja i uloge četništva. Vojna komponenta, koja je također posebno važna za razumijevanje četničke akcije, u prvom je redu sagledavana u vezi s političkim razvojem. Prema tome, iako se u ovoj monografiji djelatnost četnika u Hrvatskoj obuhvaća u cjelini, ipak su neke komponente obrađene tek u funkciji glavnog cilja. To se poglavito odnosi na vojnu problematiku, koja i s obzirom na metodološki pristup zahtijeva posebna istraživanja. Uz to treba istaći da se pojedine komponente mogu potpunije obraditi tek nakon dugoročnog i sistematskog istraživanja građe koja se, razmrvljena, čuva u različitim i brojnim arhivskim fondovima. Jedna od tih komponenata koja zaslužuje daljnju sistematsku obradu jest četnički teror, a za to bi svakako bilo potrebno skupiti još memoarske građe. Što se pak tiče narodnooslobodilačkog pokreta i njegove relacije prema četništvu, ovdje se poglavito govori o pojedinim karakterističnim momentima u vezi s tim. Opsežniji i detaljniji prikaz nije bio potreban, jer postoji opsežna povijesna literatura o toj problematici, na koju se ovom prigodom pozivam.

Četničkom pokretu u Hrvatskoj obraćana je određena pažnja u povijesnoj literaturi. Opisan je u širim sintetičkim prikazima i pregledima (Jozo Tomasevich, Jovan Marjanović, Nikola Milovanović), i u nizu analitičkih radova o

pojedinih problemima i zbivanjima (v. Popis izvora i literature). Raspravu o četničkom pokretu u Hrvatskoj 1941-1942. napisao je Đuro Stanisavljević, a ima i nekoliko manjih radova, poglavito s obzirom na pojedina područja (Branko Latas, Vinko Branica, Dušan Plenca, Vojmir Kljaković).

Dio izvorne građe o četništvu u Hrvatskoj je sačuvan i služi kao vrlo važna podloga za istraživanje. Na žalost, dio te građe nije sačuvan, što se poglavito odnosi na arhivu pojedinih četničkih vojnih jedinica u Hrvatskoj. Stoga se sve važne činjenice i zbivanja nisu mogli podjednako obraditi. Ta se građa čuva u nekoliko arhiva u posebnim fondovima i zbirkama. Osim građe četničke provenijencije, trebalo je istražiti i opsežnu građu koja govori o politici glavnih vojno-političkih faktora prema četničkom pokretu. Dio građe o četničkom pokretu je objavljen (v. Popis izvora i literature).

Monografija je nastala u sklopu ostvarivanja znanstvenog programa Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske u Zagrebu. Najtoplije zahvaljujem ustanovama i pojedincima na susretljivosti i pomoći koju sam dobila u obradi ove teme.

U Zagrebu, rujna 1985.

Fikreta Jelić-Butić

Uvod

U stvaranju svoje društveno-političke osnove četnički se pokret u Hrvatskoj nije mogao pozivati na izrazitiju tradiciju. Nije se moglo govoriti o kontinuitetu u razvitku četništva s obzirom na razdoblje do 1918. kao u Srbiji.¹ Može se zapravo govoriti o političkoj i idejnoj akciji četničkih i nekih drugih nacionalističkih organizacija nakon stvaranja jugoslavenske države 1918, koje su služile režimu, tj. branile postojeći politički poredak. Riječ je o akcijama nosilaca politike velikosrpske buržoazije u osiguranju vlastite hegemonije u novoj državi. U vezi s tim stvaraju se nacionalističke organizacije vrlo slične po svojim idejno-političkim pogledima i ciljevima. Suočen s opasnošću od opoziciono raspoloženih grupacija građanske klase i sve snažnijeg revolucionarnog radničkog pokreta, režim im je sklon. Tako se već 1921. osniva prva četnička organizacija - Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine. God. 1924. osnivaju se još dva četnička udruženja: Udruženje srpskih četnika za Kralja i Otadžbinu i Udruženje srpskih četnika »Petar Mrkonjić«. U isto vrijeme nastajale su i druge nacionalističke organizacije na istoj idejnopolitičkoj osnovi, od kojih su najaktivnije bile Organizacija jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA), osnovana 1921., i Srpska nacionalna omladina (SRNAO), nastala 1922, a istu orijentaciju dobiva i Narodna odbrana, osnovana u Srbiji još 1908. kao patriotska organizacija radi borbe protiv Austro-ugarske Monarhije.² Četnički su elementi bili aktivni u svim tim organizacijama.³ Pojavom tih organizacija pojedine su režimske političke

¹ Opširnije N u s r e t Š e h i ć, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)* Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja, Sarajevo 1971. U razvoju četništva, konstatira Šehić, god. 1904. imala je međašno značenje, jer je tada započela oružana četnička akcija u Makedoniji. »Već s pojavom srpske četničke oružane akcije u Makedoniji nastaju vidne promjene u fenomenu četništva. Sve do tada za pojam četništva vezivala se pozitivna tradicija iz borbe srpskog naroda za svoje nacionalno oslobođenje. Iako se i nešto ranije četništvo počelo da stavlja u službu srpske buržoazije za ostvarivanje njenih praktično-političkih ciljeva, ipak ono doživljava radikalne promjene u svom unutrašnjem biću organizovanjem oružane četničke akcije u Makedoniji. Tada se četnički odredi kao poluvojne formacije najdirektnije iskorištavaju u borbi srpske buržoazije protiv pretenzija bugarske i grčke buržoazije u smislu podjele i zaposjedanja Makedonije. Bez ikakve dvojbe, od tada četništvo je isključivo instrument nacionalističke politike srpske buržoazije i njegova dotadašnja pozitivna borbena tradicija u službi je vladajućih političkih partija«. (Isto, 9).

² Opširnije B r a n i s l a v G I g o r i j e v i ć, »Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna)«, *Istorija XX veka*, zbornik radova, V, Beograd 1963, 315 i d.; *Isti*, »Srpska nacionalna omladina (SRNAO)«. Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji, »Istorijski glasnik«, Beograd, 2-3/1964, 3 i d.

³ Ukazujući na tu činjenicu, Šehić zaključuje »da se četnički pokret na određen način razvijao i u ovim organizacijama, i bilo bi jednostrano posmatrati ga isključivo u četničkim

snage, u prvom redu u Radikalnoj stranci, do bile još jedno sredstvo obračuna sa svojim protivnicima. Očuvanje centralističkog političkog sistema grubom silom i terorom davalo je tako sve vidljivije obilježje političkom životu Kraljevine Jugoslavije.

Programski pogledi i tendencije četničkih i ostalih spomenutih nacionalističkih organizacija svoje su glavno ishodište nalazile u ideji »beskompromisnog« integralnog jugoslavenstva i unitarizma, tj. ideji »jugoslavenskog nacionalizma«. Parole Orjune o potrebi stvaranja »jugoslavenske nacije« i ostvarenju »velike Jugoslavije« od Varne do Trsta i od Segedina do Soluna, bile su privlačne i za pojedine pripadnike srpske, hrvatske i slovenske inteligencije. U udruženjima četnika one su našle svoje pobornike, ali je unutar njih sve vidljivije dolazila do izražaja i ekstremna srpska nacionalistička struja. Ona je svoje glavne nosioce imala u organizacijama koje su bile pod utjecajem Srnao. Ideja o velikoj Srbiji bila je glavno programsko polazište te struje.⁴ Time se, s druge strane, izražavalo gledište o neprihvatljivosti ideje »jugoslavenstva«, jer je ono opasno za Srbe i srpsku tradiciju. Nastanak jugoslavenske države, tj. Kraljevine SHS, pripisivan je isključivo borbi srpskog naroda, koji, prema tome, treba da bude i gospodar u novoj državi. Treba, međutim, istaći da te razlike i sučeljavanja između nosilaca ideje integralnog jugoslavenstva i ekstremnog srpskog nacionalizma nisu bile presudne. To će jasnije doti do izražaja uvođenjem šestojanuarske diktature 1929, kada politiku integralnog jugoslavenstva kao službenu politiku režima zdušno prihvaćaju i ekstremni srpski nacionalisti. »Drugim riječima, dok su i Srnao i Udruženje srpskih četnika u razdoblju do 1929. kategorički odbacili jugoslavenstvo, jer se – po njihovoj tadašnjoj ocjeni – Srbija nije borila za ostvarenje takve ideje, već za Srbiju i Srpstvo, od uspostave šestojanuarskog režima članovi ovih organizacija sa cijelim horom ekstremnih srpskih nacionalista prigrlili su jugoslavenstvo koje je sada, navodno, participiralo u sebi i srpstvo i hrvatstvo i slovenstvo«.5

Zbog svega toga, nosioci anticentralističkih tendencija, u prvom redu s federalističkim i autonomističkim koncepcijama, tretirani su kao glavni protivnici i opasnost za politički sistem. Srpski nacionalistički krugovi bili su kategorični: stvaranjem Kraljevine SHS skinuto je s dnevnog reda nacionalno pitanje te svaka aktualizacija tog pitanja vodi rušenju poretka. U tom pogledu hrvatsko je nacionalno pitanje izazivalo izuzetnu pažnju. Sukobe s glavnim političkim faktorima hrvatske građanske klase, koji su se predstavljali kao borci za rješenje hrvatskog pitanja, pratila je žestoka kampanja. To će se do 1929. posebno odnositi na Hrvatsku seljačku stranku i njenog vodu Stjepana

udruženjima« (Š e h i ć, n. dj., 55). Usp. i G l i g o r i j e v i ć, »Srpska nacionalna omladina«, n. dj.,9).

⁴ Gligorijević zaključuje da se kod stvaranja organizacije Srnao »srpska buržoazija oslanjala na sve one velikosrpski orijentisane političke grupe, koje se nisu lako mogle pomiriti što im je ideja o stvaranju Velike Srbije ostala neostvorena i koje su u procesu unifikacije zajedničkog života svih jugoslovenskih naroda videle, navodno, gubljenje srpske nacionalne individualnosti, jer su srpsku naciju identifikovale sa državom SHS, a na sve ostale narode gledale kao na 'osvojene' i 'prisajedinjene'. (. . .) Zauzimanje srpskih nacionalista za Veliku Srbiju, bilo u korn vidu, značilo je ustvari sarno boriti se za očuvanje velikosrpskog hegemonizma«. (Kao u bilj. 3, str. 35).

⁵ Š e h i ć, n. dj., 110.

Radića. Radićeva politika djelatnost označavana je kao destruktivna i razorna te se zahtijeva da joj se »jednim odlučnim gestom učini kraj«. U tom kontekstu treba razumijevati i atentat na Radića i drugove u Skupštini, 20. lipnja 1928. Atentator Puniša Račić bio je stvarni vođa Udruženja srpskih četnika i Srnaoa.⁶

Sukob između nosilaca srpskog nacionalizma i građanskih opozicionih snaga još više će se zaoštriti nakon uspostave šestojanuarskog režima. Iako su pojedine nacionalističke organizacije, kao Orjuna i Srnao, bile ukinute, tridesetih godina zamijenit će ih nove organizacije. Bili su to pokazatelji sve vidljivijih previranja u srpskim građanskim političkim krugovima. Godine 1934. osniva se profašistička organizacija Zbor, a vodi je Dimitrije Ljotić. Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine i dalje se uporno suprotstavljalo inicijativama za državno preuređenje, premda su vodeće srbijanske političke stranke bile za određene promjene. Ubojstvo kralja Aleksandra u Marseilleu, u listopadu 1934, još više je zaoštrilo spomenuta previranja. Uklanjanje prvog nosioca monarhističke diktature značilo je ujedno i slabljenje pozicija velikosrpskog režima. Namjesnik, knez Pavle, tražio je kompromis s vodstvom HSSa, tj. Vladkom Mačekom, kao glavnim nosiocem opozicije. Takva politika dvora i režima izazivat će sve žešće opoziciono raspoloženje u srbijanskim građanskim krugovima, a to će posebno doći do izražaja nakon sklapanja sporazuma između predsjednika vlade Dragiše Cvetkovića i Vladka Mačeka, krajem kolovoza 1939. god. Stvaranjem ustaške organizacije nakon 1929. na čelu s Antom Pavelićem i ilegalnim djelovanjem ustaških elemenata u zemlji još više će se zaoštriti sukobi nosilaca hrvatskog i srpskog nacionalizma, posebno nakon atentata u Marseilleu koji su izvršili hrvatski i makedonski fašisti. Tome je prije 1929. prethodilo organiziranje nacionalističkih elemenata u Hrvatskoj kao što je bila organizacija Hanao (Hrvatska nacionalna omladina), kao protuteža protivničkim organizacijama - Srnao i Orjuna. Nasuprot koncepcijama srpskih nacionalističkih snaga, ustaše su formulirali svoj program. Ideja o stvaranju »hrvatske države«, koja je u teritorijalnom pogledu nezamisliva bez Bosne i Hercegovine, i koja bi se izgradila na izrazitoj rasnoj osnovi, bila je glavno polazište u političkoj koncepciji ustaša. Stvaranje jugoslavenske države 1918. bilo je, prema tumačenju ustaša, vrhunac »nijekanja hrvatske narodne samosvojnosti« u povijesti hrvatskog naroda. Svoju velikohrvatsku koncepciju ustaški je pokret temeljio na »veličini hrvatskog nacionalnog prostora« i značenju rijeke Drine, kao »granice dvaju svjetova«, zapadnog i istočnog. Antisrpska komponenta davala je poseban pečat toj koncepciji. Pozivalo se na odlučujuću borbenu akciju protiv svih neprijatelja koji »piju krv« hrvatskom narodu, na »Čišćenje hrvatskog životnog prostora« od Srba. Ustaška se propaganda širila preko nekoliko ilegalnih listova, infiltracijom ustaških elemenata u redakcije nekih listova i časopisa te u pojedina društva i institucije. Tome treba pridodati i propagiranje ideja novog evropskog poretka, tj. veličanja fašističke Italije i Trećeg Reicha.⁷

Takve šovinističke tendencije ekstremnog srpskog i hrvatskog naciona

⁶ G l i g o r i j e v i ć, „Srpska nacionalna omladina«, 23-24

⁷ Opširnije F i k r e t a J e l i ć – B u t i ć, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb 1978 (drugo izd.), 13 i d.

lizma nalazile su u sve složenijoj krizi jugoslavenskog građanskog društva pogodno tlo za vrbovanje i organiziranje svojih pobornika. U Hrvatskoj će to osobito doći do izražaja na područjima nastanjenima hrvatskim i srpskim stanovništvom, gdje se potiču međunacionalna i vjerska mržnja i isključivost.

Kakva je socijalna struktura nosilaca ekstremnih nacionalističkih tendencija? Slično nosiocima ustaštva, i četnički su elementi iz raznih društvenih slojeva, tj. od samih vrhova buržoaskog društva do pripadnika najširih slojeva gradskog i seoskog stanovništva. Među vodećim članovima prevladavali su činovnici, trgovci, veleposjednici. Ne ulazeći u samu imovinsku kategorizaciju, činjenica je da je glavnina Članstva četničkih organizacija pripadala seoskom stanovništvu, dok je malobrojniji dio pripadao gradskom stanovništvu. »Četništvo u novim društveno-ekonomskim i političkim uslovima koji su se stvarali u razdoblju između dva rata«, zaključuje N. Šehić, »očigledno nije našlo snaga u sebi da se prilagodi savremenim tokovima razvitka i nađe načina da sebi stvori uporište i u širim slojevima gradskog stanovništva. Ono je i u tim novim uslovima sačuvalo sirovu seljačku patrijarhalnu ideologiju koja je ostala tuđa i nerazumljiva gradskom elementu. I nije slučajno da je i onaj malobrojniji dio gradskog stanovništva koji se našao u redovima četnika, u stvari, predstavljao dojučerašnjeg seljaka koji je i u gradu živio psihologijom seljaka. Četništvo se zatim predstavljalo kao krajnje nacionalistički pokret, koji je već samim tim nalazio plodno tlo u seljačkoj sredini, jer agrarna društva, kakvo je u suštini bilo i jugoslovensko društvo između dva rata, obavezno su davala najekstremnije oblike nacionalizma. Seljaštvu je bila razumljiva i prihvatljiva veoma jednostavna četnička maksima izražena parolom 'Sve za kralja i otadžbinu' i stoga su seljaci gajili vjeru da su četnici najdosljednije i najodanije pristalice monarhističkog uređenja. S obzirom na to da seljaštvo i malograđanski dio stanovništva svaku dublju restrukturalizaciju društva doživljavaju kao njegovo raspadanje i razaranje, oni onda redovno traže izlaz iz takve situacije u Jakim nacionalističkim pokretima koji su svojom ideologijom okrenuti prema prošlosti i koji nisu u stanju da anticipiraju jedno novo društvo već nastoje da sačuvaju sve one vrijednosti koje su već istorijom osuđene na propast. Psihologiji seljaštva imponovala je težnja četništva da one fungira kao poluvojna organizacija, da se predstavlja kao vlast i da afirmira politiku 'čvrste ruke', što je u osnovi svih nacionalističkih pokreta «.8

Kada je riječ o nacionalnom sastavu, četničke su organizacije bile upravljene prema srpskom stanovništvu, ali ne isključivo. Naime, Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine svojim je programom unitarnog jugoslavenstva težilo da okupi i pripadnike drugih nacionalnosti, a to znači i Hrvata. Pojedini od njih izražavali su svoju poziciju »jugoslavenskih nacionalista« (jugonacionalisti) odanošću kralju i dinastiji, tj. opredijeljenošću za postojeći politički poredak. Međutim, njih je bilo u neznatnom broju u četničkim organizacijama, i to gotovo isključivo u gradovima. Poglavitito su pripadali državnim službenicima i privatnim obrtnicima. Pripadništvo pojedinaca četničkoj organizaciji bio je u prvom redu znak izražavanja lojalnosti režimu, što se u

8Šehić, n. dj., 79-80.

idejnom smislu izražavalo integralnom jugoslavenskom orijentacijom, a s druge strane bilo je povezano i s mogućnošću ostvarivanja osobnih interesa.

U težnji da ojačaju svoj utjecaj, četnička su udruženja bila zainteresirana za stvaranje svojih organizacija u čitavoj zemlji. U Hrvatskoj se u tom pogledu glavna akcija vodila na područjima nastanjenim srpskim stanovništvom, poglavito u Lici, sjevernoj Dalmaciji, Kordunu, te u Slavoniji. Udruženje četnika za slobodu i čast otadžbine nastojalo je stvarati svoje pododbore u pojedinim mjestima. Ta akcija vidljivije dolazi do izražaja od 1932. Raspoloživa dokumentacija pokazuje da su se četnički poddobi osnivali u nizu gradova i mjesta u Hrvatskoj (Zagreb, Sisak, Bjelovar, Osijek, Našice, Virovitica, Vukovar, Nova Gradiška, Okučani, Đakovo, Koprivnica, Križevci, Varaždin, Duga Resa, Dreznica, Gospić, Donji Lapac, Gračac, Karlovac, Knin, Drniš, Kistanje, Dubrovnik, Sušak).⁹ Stvaranjem tih organizacija svakako se utjecalo na zaoštavanje međunacionalnih odnosa, poglavito sukoba između Srba i Hrvata. S druge strane, to je izazivalo suprotnu akciju, tj. stvaranje pojedinih hrvatskih organizacija, kao što su bile Građanska i Seljačka zaštita, čije je postojanje vodstvo HSS-a opravdavalo, među ostalim, i opasnošću od četničke akcije. Sredinom tridesetih godina dolazi u Hrvatskoj do brojnih sukoba sa četnicima i žandarima, u kojima ima ubojstava i krvoprolića. Obraćajući se u siječnju 1936. posebnim letkom »Srbima - Seljacima«, Sava Kosanović, jedan od prvaka Samostalne demokratske stranke, isticao je da se u četničkim organizacijama u Hrvatskoj nalaze žandarmerijski povjerenici, koji su naoružani i zaštićeni od vlasti. Ti su događaji svakako unosili veliku nesigurnost u političku svakidašnjicu u Hrvatskoj, o čemu svjedoče i intervencije bana Savske banovine kod predsjednika vlade Milana Stojadinovića. Izražavajući nezadovoljstvo stvaranjem četničkih organizacija u Hrvatskoj, s opravdanjem da četnici u njoj nemaju tradicije, ban je upozoravao da su u toj organizaciji ljudi »po pravilu sumnjive prošlosti koji su često pod vidom svoga članstva u tim udruženjima vršili čine koji su bili upereni protiv lične i imovinske sigurnosti građana, a koji su isto tako bili u protivštini sa zakonom«. Zbog toga, prema njegovim riječima, četnici izazivaju pravi strah i napetost, »pa kada se i na selima čuo povik 'četnik' stvarala se odmah psihoza, zvonilo se na uzbunu, ljudi se oboružavali i skupljali za zajedničku obranu ili su se zatvarali u kuće da se tu brane. Tu psihozu zloupotrebljavali su često elementi kojima je stalo do nereda i čija je lozinka 'sto gore to bolje!' naročito dakle frankovci i komunisti nastojeći da tim putem zakrve Srbe i Hrvate i da mržnju na četnike prošire i na Srbe«. Zbog takve sve nesigurnije situacije 1936. godine zabranjen je rad četničkih organizacija u Savaškoj banovini, ali su pojedine i dalje ostale i djelovale, a nastojalo se obnoviti neke koje su bile raspuštene.¹⁰

Književnik August Cesarec je u jednoj svojoj analizi političke situacije u Hrvatskoj, što ju je za rukovodstvo KPJ izradio neposredno nakon atentata u Marseilleu, ulogu četništva u Hrvatskoj ocijenio ovim riječima: »Većinom je to po hrvatskim selima s brda i dola sakupljeni ljudski materijal najšarenije

⁹ Isto,175.

¹⁰ Isto,175-176.

provenijencije. Bogatiji seljaci, koji vole uniformu ili od državnih vlasti trebaju neku pomoć i od svojih vođa kakvu intervenciju kod banaka i sudova, što naravno odmah u te redove privlači i siromašnije seljake i seoske proletere, ukoliko se tu ne radi o najgorem seoskom ološu, što redovito također nije izuzetak nego možda još više pravilo - to je materijal, iz kojeg se kontingentiraju slavni današnji jugoslavenski četnici - potomci onih komitadžija, koji su nekad u borbama za nacionalno oslobođenje Srba igrali ipak slavniju (i) časniju ulogu. A danas su to pod firmom 'narodnog jedinstva i državne cjeline' plaćeni i svakojako privilegovani borbeni odredi i braniči najpokvarenijeg i najkukavnijeg režima u historiji jugoslavenskih naroda, njegova oboružana avangarda, koja se samo po uniformi i nešto civilnijim uslovima života razlikuje od brahijalne državne sile u žandarskim i policijskim kasarnama, iz čega ne slijedi, da i ta avangarda nema svoje kasarne. Ima ih, iako ne svuda, i sada u miru to je režimska rezerva koja može odmah da bude aktivna, dođe li gdje do nemira, pa je zapravo javna tajna, da režim tu svoju avangardu organizira i sprema za slučaj rata, u kojem bi ona imala da bude pomoćnik policije i žandarmerije, za očuvanje mira u zaleđu, borac (protiv) vojnih desertera i borac protiv defetista«. 11

Težnja da se stvaranjem četničkih organizacija u Hrvatskoj omasovi sam pokret, nije se međutim, mogla ostvariti. Unatoč vrlo intenzivnoj propagandi i podršci različitih utjecajnih faktora, često i organa vlasti, četnička udruženja nisu mogla u srpskom stanovništvu stvoriti željeni oslonac. Naprotiv, ispoljavanje šovinističkih tendencija i poduzimanje konkretnih akcija u tom pravcu, nailazili su na vidljivu odbojnost u srim razmjerima. Zbog svega toga četnička se organizacija u Hrvatskoj svodila na uzu skupinu od nekoliko stotina fanatiziranih pristaša.¹²

Sporazum Cvetković-Maček još više je uzburkao previranja među srpskim političkim strankama i grupacijama.¹³ U cjelini gledajući, on je naišao na jaku reakciju vodećih srpskih političkih stranaka i svih nacionalističkih organizacija. Četnička udruženja postaju vrlo aktivna u stvaranju pokreta »Srbi na okup«. Riječ je o akciji Srpskog kulturnog kluba koji je zagovarao potrebu šireg okupljanja srpskog stanovništva u cijeloj Jugoslaviji pod parolom da su »Srbi u opasnosti«. inzistiralo se na daljnjem preuređenju države u kojoj bi se osnovala posebna srpska banovina, koja je pretendirala da obuhvati sva područja izvan banovine Hrvatske i Slovenije. Propaganda pokreta »Srbi na okup« došla je i u Hrvatskoj do vidljivijeg izražaja. Nasla je nosioca u elementima iz srpskih građanskih stranaka, grupacija, organizacija, društava, uključujući i dio pravoslavnog svećenstva, koji su organizirali akcije u krajevima gdje je nastanjeno srpsko stanovništvo, pod parolom da je njegov položaj postao neizvjestan u novostvorenoj Banovini Hrvatskoj. U tom cilju u Zagrebu je u veljači 1940. pokrenut list »Srpska riječ«, a nakon zabrane toga

11 »Građanska politika u Hrvatskoj prije pola stoljeća«. Nepoznati izvještaj Augusta Cesarca iz 1934. godine o političkoj situaciji u zemlji; priredio Ivan Jelić, »Naše teme«, 12/1984, 3034-3035.

12 Đ u r o S t a n i s a v l j e v i ć, »Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine«, *Istorija XX veka*, zbornik radova, IV, Beograd 1962, 5-6.

13 Opširnije L j u b o B o b a n, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965, 245 i d.

lista u travnju je počela izlaziti »Nova srpska riječ«. Organiziraju se skupštine na kojima istupaju predstavnici pojedinih stranaka i organizacija: Pod parolom da su Srbi i srpstvo u opasnosti, teži se utjecati na stanovništvo u širim razmjerima, pa se u tu svrhu skupljaju potpisi i upućuju delegacije i peticije u Beograd, sa zahtjevom za otcjepljenje »srpskih srezova« od Banovine Hrvatske.¹⁴ Najveći broj skupština i konferencija u cilju propagande pokreta »Srbi na okup« održan je na Kordunu, u Baniji, Lici, Slavoniji i u sjevernoj Dalmaciji.¹⁵

Međutim, pokret »Srbi na okup« nije uspio ostvariti ciljeve za kojima je težio. Težnja za okupljanjem srpskih narodnih masa raspirivanjem šovinističkih tendencija nije mogla naići na plodno do. U Hrvatskoj su pokazatelj za to bili i rezultati općinskih izbora, održanih u svibnju 1940, kada je JRZ doživjela težak poraz, a ojačale pozicije Samostalne demokratske stranke. Pokret »Srbi na okup« sveden je tako na vrlo uske dimenzije. U njegovoj akciji ispoljili su se u prvom redu pogledi i interesi ekstremnih srpskih nacionalističkih elemenata. U njima svakako treba tražiti i jedan od zametaka kasnijeg četničkog pokreta, koji će se pojaviti i organizirati nakon sloma Kraljevine Jugoslavije i okupacije zemlje, te uspostave Nezavisne Države Hrvatske, u kojoj su Hitler i Mussolini doveli na vlast Pavelićevu ustašku skupinu.¹⁶

II

Agresija osovinskih sila, Trećeg Reicha i fašističke Italije, koja je rezultirala munjevitim slomom Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom travanjskom ratu 1941, dovela je i do teškog poraza njenih vojnih snaga. Ubrzo su se u pojedinim područjima pojavile manje naoružane grupe sastavljene od oficira, podoficira i vojnika jugoslavenske vojske. Jedna od njih bila je grupa pod komandom generalštabnog pukovnika Dragoljuba Draže Mihailovića, koji je, povlačeći se iz sjeverne Bosne u drugoj polovici travnja, stigao početkom svibnja u unutrašnjost Srbije na Ravnu goru, gdje se sklonio. Bila je to grupa od tridesetak ljudi, od kojih je bilo sedam oficira. Organizirali su se da budu jezgra pokreta otpora, te je osnovan i štab organizacije, kasnije često nazivane Ravnogorski pokret. Bili su to počeci stvaranja Mihailovićeve četničke organizacije, tj. četničkog pokreta, kojemu su osnivači kao službeno ime dali »(četnički odredi jugoslovenske vojske«, a zatim »Vojno-četnički odredi«. U narodu su pripadnici te organizacije nazivani »četnici«.¹⁷

Tako je Ravna gora postajala jedan od centara okupljanja buržoaskih političkih snaga u Srbiji, koje su ispoljavale prozapadnu orijentaciju. Isto

¹⁴ Kao u bilj. 12, str. 6.

¹⁵ Opširnije I v a n J e l i ć. «O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj», *Zbornik* Historijskog instituta Slavonije, br. 3, Slav. Brod 1965, 147 i d.

¹⁶ Stanisavljević zaključuje da je pokret »Srbi na okup« bio u Hrvatskoj »klica i potka četničkog pokreta, koji se pojavio u drugoj polovini 1941. godine u uslovima okupacije postojanja NDH i pojave NOP-a (...)«. Stanisavljević, n. Dj., 6).

¹⁷ Opširnije J o v a n M a r j a n o v i ć, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, knj. I, Britanski štićenik* Zagreb-Beograd 1979, 57 i d.; J o z o T o m a s e v i ć, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb 1979, 118 i d.; M i l o š M i n i ć, *Četnici i njihova uloga u vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945*, Beograd 1982, 13 i d.

dobno se organizirao i drugi centar oko četničkog vojvode Koste Milovanovića Pečanca, koji je nastojao u novim uvjetima očuvati predratnu četničku organizaciju. On je još od početka rata imao pod oružjem nekoliko stotina ljudi u južnoj Srbiji. Međutim, već u kolovozu Pečanca je sklopio sporazum sa srpskom kvislinškom vladom stavivši se generalu Milanu Nediću na raspolaganje i postavši tako oruđe njemačke okupacione sile. Upravo je u to vrijeme i Mihailović predlagao Pečancu sklapanje sporazuma, u prvom redu oko podjele područja djelovanja, ali do toga nije došlo, jer se jasno pokazalo da se radi o dvije suprotstavljene strane. Pečanceva se organizacija, inače, već 1941. počela raspadati, a njome nisu bili zadovoljni ni Nijemci. Niz Pečancevih komandanata pristupio je Mihailovićevoj četničkoj organizaciji.¹⁸

Uz vojnu organizaciju četničkog pokreta tekla je i politička. Kao političko rukovodstvo pokreta osnovan je u kolovozu Centralni nacionalni komitet, a slijedilo je i stvaranje lokalnih političkih odbora. Među njima je svakako najvažniju ulogu imao četnički odbor u Beogradu (Beogradski četnički komitet). Vodeći članovi Centralnog nacionalnog komiteta bili su Dragiša Vasić, advokat iz Beograda, Mladen Žujović, također advokat iz Beograda, i Stevan Moljević, advokat iz Banje Luke. Vasić je bilo prije rata potpredsjednik Srpskog kulturnog kluba i došao je na Ravnu goru u kolovozu 1941. Slovio je kao Mihailovićev zamjenik te kao politički idejni rukovodilac. Žujović je sve do siječnja 1943. bio u Beogradu gdje je bio aktivan u spomenutom četničkom odboru. Moljević je došao u Mihailovićev štab u svibnju 1942, iz Crne Gore, gdje se sklonio nakon kapitulacije. Spomenuti članovi bili su glavni Mihailovićevi politički savjetnici, a zadaća im je bila da održavaju veze s pristašama pokreta u pojedinim područjima.¹⁹ Oni, kao i niz drugih koji će pristupiti četničkom pokretu, bili su uglavnom pripadnici bivših građanskih stranaka Republikanske, Zemljoradničke, Demokratske i dr. - a neki su imali i vidljiviju ulogu.

Istodobno se formulirala i programska osnova četničkog pokreta. Do proljeća 1942. nastalo je nekoliko osnovnih programskih dokumenata u kojima su formulirani glavni politički ciljevi.²⁰

¹⁸ Dragoljub Petrović, »Četnicka organizacija Koste Pečanca u okupiranoj Srbiji do početka oktobra 1941. godine«, VIG 2/1968, 173 i d.

¹⁹ Tomasevich, n. dj., 121-122; Minić, n. dj., 37, 126.

²⁰ Već je 30. VI 1941. datiran prvi opsežniji programski dokument, koji je napisao Moljević pod naslovom »Homogena Srbija« Hi »Homogena srpska država«. U prilogu tog dokumenta data je i karta zamišljene poslijeratne Jugoslavije. Taj je elaborat stigao do Mihailovića vjerojatno u veljači 1942. (Usp. o tome Nikola Milovanović, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, sv. 2, Poraz, Beograd 1983, 207 i d. Elaborat je u cijelosti objavljen u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* - dalje: *Zbornik dokumenata NOR-a - XIV/1*, Beograd 1981, 1-10). U rujnu 1941. Miloš Sekulić, liječnik i istaknuti član Zemljoradničke stranke, izradio je izvještaj za izbjegličku vladu u Londonu, koji dokument sadržava neka osnovna gledišta četničkog političkog programa. (Objavljeno u *Zborniku dokumenata NOR-a, XIV/1*, 26-29). To su u stvari bili stavovi četničkog odbora u Beogradu. Potpuniji sadržaj dobio je program četničkog pokreta u »Instrukcijama« koje je Mihailović 20. XII 1941. dostavio četničkim komandantima u Crnoj Gori Đorđu Lasiću i Pavlu Đurišiću. To je bio i prvi dokument programskog karaktera koji je potpisao Mihailović. (Objavljen u *Zborniku dokumenata NOR-a, XIV/1*, 93-100). U travnju ili svibnju 1942. Vasić je poslao Mihailoviću pismo u kojemu podrobnije razrađuje svoja gledišta o poslijeratnom uređenju Jugoslavije. (Objavljeno u *Zborniku dokumenata NOR-a, XIV/1*, 255-263). Vasićevo pismo je nastalo u vezi sa spomenutim Moljevićevim elaboratom koji je od njega dobio u siječnju 1942. (Na i. mj., 101-103).

Glavno polazište u tim programskim dokumentima bila je ideja o »velikoj Srbiji« i »homogenoj Srbiji«. Ta se ideja temeljila na gledištu o pravu Srba da budu vodeća nacija na Balkanu, a to je moguće samo okupljanjem u jednoj etnički homogenoj srpskoj državi. »Stoga se Srbima«, zaključuje Moljević, »nameće danas prva i osnovna dužnost: *da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive*, i da joj osiguraju potrebne strateške i saobraćajne linije i čvorove, te privredna područja kako bi joj bio omogućen i obezbeđen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena.

Te strateške i saobraćajne linije i čvorovi, potrebni za sigurnost, život i opstanak Srbije, iako gdegdje danas ne bi imali srpsku većinu, imaju da posluže Srbiji i srpskom narodu da se ne bi vise ponavljala stradanja koja Srbima nanose njihovi susedi čim se pruži prilika.

Preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se po nove strasni zločini koji su se dešavali i u prošlom ratu, a naročito u ovom sadašnjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, i gde su Hrvati i Muslimani s planom išli na istrebljenje Srba«.

Teritorijalno bi »velika Srbija«, kako je to označeno u karti koju je Moljević izradio, obuhvaćala daleko najveći dio Jugoslavije, a bila bi joj pridodana i neka područja koja pripadaju Mađarskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj i Albaniji. Obuhvaćala bi teritorij Srbije prije 1912, Makedoniju, Kosovo i Metohiju, Crnu goru, Vojvodinu, Bosnu i Hercegovinu, a od hrvatskih zemalja Dalmaciju, dio Like, Kordun i Baniju, te dio Slavonije. Cilj je bio da se tako osjetno smanjena Hrvatska nade okružena između »velike Srbije« i »velike Slovenije«, čiji bi teritorij bio podvostručen pripajanjem velikog dijela Koruške, dijela Mađarske, Istre, Slovenskog primorja i dijela talijanskog teritorija. 21 Prema Moljeviću, tako bi se ispravila »osnovna greška« koja je bila učinjena 1918. kada »nisu bile udarene granice Srbije. (. . .) Te se granice danas moraju udariti, i one moraju da obuhvate celo etničko područje na kome Srbi žive sa slobodnim izlazima na more za sve srpske oblasti koje su na domak mora«. Buduća bi Jugoslavija, prema njemu, doduše, bila uređena na federativnoj osnovi, sa Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom kao federalnim jedinicama, ali u njoj hegemoniju treba da imaju Srbi. Prema Moljeviću, Srbi se »ne mogu odreći« svoga vodstva na Balkanu. »Oni svoju istorisku misiju moraju ispuniti, a moći će to učiniti samo ako budu okupljeni u homogenoj Srbiji i okviru Jugoslavije koju će *zadahnuti svojim duhom i dati joj svoj pečat*.

21 U spomenutom pismu Vasiću, u siječnju 1942, Moljević je oko pitanja razgraničenja s Hrvatskom, pisao:

«Što se tiče našeg unutrašnjeg pitanja, razgraničenja sa Hrvatima, tu držimo da treba odmah, čim se ukaze prilika, prikupiti sve snage i stvoriti svršen čin:

a) zaposesti na karti označenu prostoriju;

b) očistiti je pre nego li se iko pribere.

Zaposjedanje bi se, mislimo, moglo izvesti samo tako ako bi se. Jakim odredima zaposela glavna čvorista i to: Osijek, Vinkovci, Slav. Brod, Sunja, Karlovac, Knin i Šibenik, te Mostar i Metković, a onda iznutra pristupiti čišćenju zemlje od svih nesrpskih elemenata. Krivci bi imali da budu na mestu kažnjavani, a ostalima bi valjalo otvoriti put - Hrvatima u Hrvatsku, a muslimanima u Tursku (Hi Albaniju)«. (*Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/I, 102*).

Srbi moraju imati hegemoniju na Balkanu, a da imaju hegemoniju na Balkanu, moraju prethodno imati hegemoniju u Jugoslaviji«.

Te su programske tendencije uglavnom potvrđivane i razrađivane u daljnjim dokumentima.²² U zaključcima Beogradskog četničkog komiteta, koji su došli do emigrantske vlade, glavna zadaća četničkog pokreta sadržana je u ovoj formulaciji: »Ideal je jaka i homogena srpska državna jedinica politički i ekonomski sposobna za život«. Stoga je među ostalim potrebno »omeđiti 'defakto' srpske zemlje i učiniti da u njima ostane samo srpski živalj«; izvršiti »brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjenje svežim srpskim elementom«; izraditi »plan za čišćenje ili pomeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice«.²³

Te su zamisli potvrđene u spomenutoj Mihailovićevoj instrukciji za Crnu Goru, u kojoj se uvodnom dijelu izlazu ciljevi četničkog pokreta u cjelini. S obzirom na programski sadržaj, pažnju u prvom redu privlače ovi:

»1. Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skiptrom Njegovog Veličanstva Kralja Petra II.

2: Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije-Crne Gore-Bosne i Hercegovine-Srema-Banata i Bačke.

3. Borba za uključenje u nas državni život i svih još neoslobođenih, slovenačkih teritorija pod Italijanima i Nemcima (Trst-Gorica-Istra i Koruška) kao i Bugarske, severne Albanije sa Skadrom.

4. Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata.

5. Stvoriti neposredne zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od Muslimanskog živilja i Bosne od Muslimanskog i Hrvatskog živilja.«

Kao što je vidljivo, u programskim dokumentima četničkog pokreta prvenstveno je bila formulirana ideja velikosrpskog hegemonizma i šovinizma. Radi »spašavanja srpstva« zagovarana je nužnost rata, u prvom redu protiv Hrvata - do istrebljenja. Taj rat je opravdavan gledištem o poistovećivanju čitavog hrvatskog naroda s ustašama. Krvavi i brojni zločini koje ustaše vrše nad srpskim stanovništvom pripisivani su čitavom narodu, čime se stvarala podloga za sve veće raspirivanje nacionalne i vjerske mržnje. Iste su strasti raspirivane i protiv muslimanskog stanovništva, kao odgovornog za ustaške zločine.²⁴

Borba za povratak monarhije i starog društvenog uređenja bila je također temeljna značajka programskih dokumenata četničkog pokreta. U tom pogledu sasvim je jasno od početka došla do izražaja konfrontacija prema narodnooslobodilačkom pokretu i Komunističkoj partiji Jugoslavije, kao njegovu predvodniku. »Sa komunistima-partizanima«, isticao je Mihailović u spomenutoj instrukciji, »ne može biti nikakove saradnje jer se oni bore protiv dinastije i za ostvarenje socijalne revolucije, što nikada nesme biti nas cilj, jer

²² Usp. bilj. 20.

²³ Vasić je u spomenutom pismu, iz travnja ili svibnja 1942, svoje gledište u vezi s tim sažeo ovim riječima: "Pitanje homogene srpske države, koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome danas Srbi žive, jeste van diskusije. U tome se slažu svi Srbi.«

²⁴ M i n i ć, n. dj., 21 i d.

smo mi jedino i isključivo samo vojnici i borci za Kralja, Otadžbinu i slobodan narod« .

Takvu će programsku koncepciju četničkog pokreta D. Mihailovića ubrzo podržati krugovi emigrantske vlade. Naime, sve jasnije je izbijala na vidjelo podudarnost gledišta pojedinih srpskih političara u emigrantskoj vladi sa spomenutim koncepcijama. Stoga su se i odnosi između srpskih i hrvatskih političara u vladi sve više zaoštravali. Neprestane pritužbe upućivane hrvatskim političarima u vezi s ustaškim zločinima nad srpskim stanovništvom pogodovala su razbuktavanju antihrvatske propagande. Toj su pak propagandi velikosrpske tendencije davale sve vidljivije obilježje, a posebno su bile poticane različitim vijestima i izvještajima iz zemlje. U skladu s tim, i kod pojedinih predstavnika srbijanskih stranaka u vladi, koji su u odnosu na hrvatske i slovenske političare činili većinu, sve je prisutnija bila koncepcija o obnovljenoj Jugoslaviji u kojoj treba osigurati velikosrpsku hegemoniju. Bio je to ujedno i izravan sudar s koncepcijom predstavnika HSS-a, koji su u prvom redu branili pozicije stečene sporazumom Cvetković-Maček iz kolovoza 1939. godine.²⁵

Ta su gledišta pokazivala da je u vezi s pitanjem poslijeratnog uređenja zemlje za predstavnike HSS-a u prvom planu bila ideja o hrvatskoj državi, a da je pitanje zajednice sa Srbima i Slovencima »u granicama Jugoslavije« dobivalo drugorazredno značenje. Zasiurno je pri tome bilo bojazni od jačeg isticanja ideje federativnog uređenja jugoslavenske države, zbog opasnosti od prevage i dominacije srpske jedinice nad hrvatskom i slovenskom. Iako će ta ideja federativnog uređenja zemlje sa tri jedinice dohiti, zapravo, privolu zainteresiranih strana u emigrantskoj vladi, ostat će bojazan od spomenute opasnosti. Dok je, dakle, jedna strana kvalificirala drugu: kao nosioca veliko-srpskih tendencija, dotle je ova označavala nju kao nosioca separatističkog programa.

Ti su sukobi imali, dakako, odjeka u službenim britanskim krugovima. Britanci su, naime, posebno bili zainteresirani za razvoj situacije u okupiranoj Jugoslaviji i htjeli su sto efikasnije utjecati na daljnji razvoj događaja. U skladu s tim, u prvom su redu bili za uklanjanje sukoba u emigrantskoj vladi i za uzajamno povjerenje i suradnju. Glavni poticaj za to dolazio je upravo od težnje da se puna podrška pruži Mihailoviću, kojega se smatralo glavnim nosiocem pokreta otpora u zemlji. Propaganda takve Mihailovićeve pozicije u krugovima emigrantske vlade pokazivala je da se ona - nakon uspostave prvih veza u rujnu 1941. - počinje sve više zauzimati za četnike kod Britanaca. Posebno se to u početku odnosilo na Mihailovićeve sve veće zahtjeve za pomoć u oružju. Britanci su krajem listopada preko svog oficira za vezu, kapetana D. T. Hudsona, uspostavili i neposrednu vezu s Mihailovićevim štabom, a veze su se nastojale ojačati upućivanjem novih misija. Predsjednik emigrantske vlade general Dušan Simović je uskoro zatim, sredinom studenoga, u svom govoru na Radio-Londonu izjavio da je Mihailović imenovan za

²⁵ Opširnije: V o j m i r K l j a k o v i ć , »Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941-1944«, ČSP, 2-3/1971, 103 i d.; T o m a s e v i c h, n. dj., 239 i d.; F i k r e t a J e l i ć – B u t i ć , *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983, 75 i d.

»komandanta svih jugoslovenskih snaga u zemlji«.26 Bili su to znaci da su emigrantska vlada i Britanci službeno priznali Mihailovića, kao jedinog vođu snaga otpora u Jugoslaviji. Za samu pak Mihailovićevu organizaciju bio je to svakako značajan momenat. S jedne strane, ona je postala i službeno poluga u politici jugoslovenske emigrantske vlade, a s druge, priznanje od Britanaca potvrđeno slanjem vojne misije u Mihailovićev štab moglo se tumačiti kao znak da se četnički pokret svrstava u redove savezničkih snaga u ratu protiv osovinskih sila. Od tada se Mihailovićeve snage nazivaju novim imenom,

»Jugoslovenske vojske u otadžbini« (OVO), iako će i dalje ostati udomaćen pojam »četnici«.27

Ti novi momenti, koji su svakako trebali pridonijeti učvršćivanju Mihailovićeve pozicije, padaju upravo u vrijeme njegova neposrednog suočavanja s pitanjima odnosa prema narodnooslobodilačkom pokretu s jedne i njemačkoj okupacionoj sili s druge strane. Oružani ustanak u Srbiji, koji se od početka srpnja sve vidljivije širio, nametao se kao pojava prema kojoj je trebalo pravodobno zauzeti stav. Mihailović od samog početka nije bio za oružanu borbu protiv Nijemaca, te mu nisu odgovarali neki lokalni oružani sukobi četnika (ili zajedno s partizanima) s njemačkom vojskom. Opravdanje za svoje gledište o preuranjenosti oružane borbe nalazio je u žestokim represivnim mjerama njemačkog okupatora kojima je htio sto prije ugušiti ustanak u Srbiji. S druge strane, njegovu je pažnju sve više privlačio NOP koji je izrastao u glavnu opasnost za jačanje četničkog pokreta. Bio je suočen s činjenicom da se pojavljuje i postaje sve snažnija jedna sila, kojoj je upravo oružana borba temeljna konstanta. Mihailović je zbog svega toga glavnu brigu usmjerio na jačanje vlastite organizacije, primjenjujući istodobno posebnu taktiku prema NOP-u. Na prvom sastanku s Josipom Brozom Titom, komandantom Glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, 20. rujna 1941. u selu Struganiku, Mihailović je odbio da četnici sudjeluju u borbi protiv Nijemaca. Izjavio je da je oružana borba partizana preuranjena, ali da se četnici neće boriti protiv njih. Da je to bio Mihailovićev poseban manevar, pokazuje činjenica da je on već krajem kolovoza stupio u vezu s predsjednikom kvislinške vlade u Srbiji Milanom Nedićem. Istodobno je uslijedila i propaganda odvrćanja naroda od borbe protiv Nijemaca zbog krvavih represalija koje će uslijediti, a dolazilo je i do sve češćih oružanih incidenata između partizana i četnika. Na drugom sastanku, 26. listopada u Brajčićima kraj Ravne gore, Tito je u ime Vrhovnog štaba NOP odreda predložio

26 »Službene novine Kraljevine Jugoslavije«, London, br. 3, prosinac 1941; Marjanović, 183 i d. Mihailović je već sutradan po Simovićevu govoru objavio proglas »Srbi, Hrvati, Slovenci«, u kojemu je svoje imenovanje formulirao ovim riječima: »Nas Vrhovni Zapovednik Nj. V. Kralj Petar II. potvrdio me, na predlog slobodne jugoslovenske Vlade u Londonu, za Komandanta celokupne jugoslovenske vojne sile na okupiranoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije. Time su svi naoružani pokreti u celoj državi stavljeni pod moju komandu i podređeni starešinama koje ću naimenovati, kako vojni zakoni i disciplinski propisi naređuju«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/I, 76). Mihailović je 7. XII 1941. unaprijeđen u čin brigadnog generala.

27 »Medutim«, zaključuje Marjanović, «u narodu je već toliko bilo odomaćeno da se četnici nazivaju tim imenom, ili još određenije: Četnici DM (za razliku od četnika K. Pećanca), a u Srbiji najčešće 'dražinovci' - da novi naziv (JVO) nikad u narodu nije ušao u saobraćaj. I Nemci u svojim dokumentima do kraja rata najčešće snage DM nazivaju 'četnicima'. Taj naziv usao je i posle rata u čitavu svetsku historiografiju, svakako ne slučajno«. (N. dj., 184).

Mihailoviću konkretan sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora, (dvanaest točaka), s čijim je sadržajem Mihailović već ranije bio upoznat. Do sporazuma je, međutim, došlo tek oko nekih manje važnih točaka, dok je oko osnovnih bilo vidljivo razilaženje. To su točke koje su se odnosile na pitanja zajedničkih vojnih operacija protiv njemačkih i kvislinških snaga (stvaranje zajedničkog operativnog štaba i štaba za snabdijevanje), organizacije privremene narodne vlasti na oslobođenom teritoriju, te poštivanje načela dobrovoljnosti u popunjavanju vlastitih vojnih snaga, a odustajanje od prisilne mobilizacije.²⁸ Time je zapravo sporazum od strane Mihailovića bio »razbijen«, kako je to nešto kasnije saopćila »Borba«, organ CK KPJ.²⁹

Pokazalo se, međutim, da je Mihailović imao sasvim suprotne namjere, tj. da je održavanje dodira s rukovodstvom NOP-a i sklapanje parcijalnih sporazuma s partizanima samo taktika. Glavni cilj joj je bio upravo uništavanje partizanskih snaga. Mihailović je, naime, istodobno preko svojih predstavnika dao do znanja njemačkom komandantu Srbije, a i Nediću, da bi »sebe i svoje ljude stavio na raspolaganje za borbu protiv komunizma«. ³⁰ Tu je odluku Mihailović donio po svojoj prilici već prije sastanka u Brajčićima. Prihvativši prijedlog za pregovore, njemački su se predstavnici susreli s Mihailovićem, 11. studenog 1941. u selu Divcima kraj Valjeva. Tom susretu prethodili su napadi četničkih odreda na partizanske snage, u prvom redu s ciljem da se osvoji Užice u kojem je bio Vrhovni štab NOP odreda. Pregovori u Divcima nisu dali rezultate koje je Mihailović očekivao, u prvom redu da dobije oružje od Nijemaca. Zbog podrške koju ima iz Londona, Nijemci su ostali nepovjerljivi prema Mihailoviću i rješenje su nalazili samo u njegovoj bezuvjetnoj predaji. U Divcima zbog toga nije postignut nikakav sporazum, ali Mihailović i dalje nije bio za borbu s Nijemcima. Borba protiv snaga NOP-a ostala je njegov glavni cilj. Ipak je nakon velikih neuspjeha četnika u napadima na Užice i Čačak, Vrhovni štab pristao na prijedlog Mihailovića da se sklopi sporazum o primirju. Razloga je za to bilo više, u prvom redu činjenica da su partizanske snage bile oslabljene u borbama s Nijemcima, a sukobi koje su započeli četnici stvarali su sve veći strah u stanovništvu. Međutim, Mihailović je ubrzo prekršio i taj sporazum, koji je sklopljen 20. studenoga »da bi se obustavila bratoubilačka borba i prekinulo prolivanje bratske krvi, i da bi se sve rodoljubive snage srpskog naroda ujedinile i okrenule protiv okupatora i narodnih izdajnika (. . .)«. ³¹ U jeku njemačke ofenzive, krajem studenoga, Mihailović je izdao naređenje svojim komandantima da ne stupaju u borbu protiv okupacione sile. Naprotiv, upravo po Mihailovićevoj instrukciji, uslijedit će razdoblje sudjelovanja četničkih snaga kao »legaliziranih« u sklopu Nedićevih kvislinških snaga, u borbama protiv partizanskih odreda koji su poslije njemačke ofenzive ostali i nastavili borbu u Srbiji.

Za svoju taktiku - ustručavanje od oružanih sukoba s Nijemcima

²⁸ »Borba«, 11. XI 1941 (objavljeno: *Istorijski arhiv KPJ*, tom I, knj. 1, »Borba« 1941, Beograd 1949, 236-239); M a r j a n o v i ć, »Prilozi istoriji sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine«, *Istorija XX veka - zbornik radova*, I, Beograd 1959, 153 i d.; T o m a s e v i ć, n. dj., 138 i d.; M i n i ć, n. dj., 56 i d.

²⁹ Kao u bilj. 28.

³⁰ M a r j a n o v i ć, »Draža Mihailović«, n. dj., 140. 31 M

³¹ M i n i ć, n. dj., 67-68.

Mihailović je dobio i podršku izbjegličke vlade. Krvave odmazde koje bi mogle uslijediti nad stanovništvom bila je zajednička argumentacija za takvo držanje. Glavna pažnja u Londonu bila je usmjerena na to da se sve snage otpora okupe oko Mihailovića. U poruci Mihailoviću, sredinom studenoga, Simovićeva vlada je izrazila gledište da »sada smatra da borbu trebaju voditi Jugoslaveni za Jugoslaviju, a ne revolucija komunista za Rusiju, ako se želi da borba uspije. Zbog toga je vlada Nj. V. tražila od sovjetske vlade da se komunistički elementi okupe oko Mihailovića i surađuju s njim protiv Nijemaca, te da se bezrezervno stave na raspolaganje Mihailoviću kao nacionalnom vođi«.32 Međutim, već je dotadašnji razvoj događaja pokazao da je došlo do konačnog razlaza između četničkih snaga i narodnooslobodilačkog pokreta. Vodstvo četničkog pokreta bilo je svjesno da NOP predvodi KPJ kao revolucionarna snaga, koja oslobodilačku borbu usmjerava i protiv starog društveno-političkog poretka, dok su četnici kao snaga izbjegličke vlade bili branitelji tog poretka i trebali voditi borbu za njegov povratak. S druge strane, rukovodstvo NOP-a je u četničkom pokretu, koji je dobio podršku Saveznika, vidjelo glavnu snagu sve jasnije kontrarevolucije u Jugoslaviji.

Međutim, pokazalo se da taktika izbjegavanja oružanih sukoba sa Nijemcima nije Mihailoviću dala potpunu slobodu djelovanja. Nakon ofenzive protiv partizanskih snaga, uslijedila je početkom prosinca operacija Nijemaca i protiv Mihailovićevih snaga na Ravnoj gori, koja je dezorganizirala četničke jedinice. Za Mihailovića je to svakako bio iznenadan udarac, jer je bio onemogućen u dotadašnjem stvaranju i jačanju četničke organizacije, u prvom redu kao vojne snage. On će tome ozbiljnije pristupiti od lipnja 1942., kada je, nakon dužeg skrivanja, sa svojim štabom prešao u Crnu Goru. U međuvremenu je u emigrantskoj vladi i oko nje sve više jačala grupacija koja je radila na popularizaciji Mihailovićeva imena i nastojala da četnički pokret dobije što veću podršku i pomoć. Osobito će to doti do izražaja od početka 1942, tj. nakon što je za predsjednika emigrantske vlade imenovan Slobodan Jovanović, koji se prije rata politički angažirao kao predsjednik Srpskog kulturnog kluba. Prethodnom predsjedniku, generalu Simoviću, njegovi su protivnici, među ostalim, predbacivali i to što nije poklanjao dovoljno pažnje Mihailoviću i četničkim snagama. Predsjedniku Jovanoviću i njegovim pobornicima u emigrantskoj vladi bilo je osobito stalo da se Mihailovića što više propagira kao glavnog nosioca pokreta otpora u zemlji. Uz to dosta široko propagiranje Mihailovićeva imena u savezničkoj javnosti, od početka su uslijedili i konkretni koraci Jovanovićeva kabineta s ciljem da se ojača Mihailovićev položaj. Na sam dan postavljanja Jovanovićeve vlade, 11. siječnja 1942., Mihailović je imenovan ministrom vojske, mornarice i vazduhoplovstva. U samoj vladi zamjenjivao ga je Jovanović. Tjedan dana kasnije vlada je Mihailovića unaprijedila u čin divizijskog generala. U lipnju 1942. vlada je poduzela daljnje korake za učvršćenje Mihailovićeve pozicije. Imenovan je »načelnikom štaba Vrhovne komande u okupiranoj otadžbini« i unaprijeđen u čin armijskog generala. Bili su to koraci ujedno vezani za zahtjeve Britanaca da se četnici što više angažiraju u borbi protiv okupacione sile u Jugoslaviji, što je, dakako,

32 Tomasevich, n. di., 144.

ulazilo u sklop strategijskih planova Velike Britanije na Sredozemlju. Mihailović je na taj način trebao dobiti potpunu legitimnost, a njegove snage status regularne jugoslavenske vojske, koja je nastavljatelj predratne. Poduzeta je i sira akcija, uz sudjelovanje kralja Petra II, da Mihailovićeva pozicija što više ojača u službenim krugovima Sjedinjenih Američkih Država.³³

Mihailović je u svojoj akciji prednost davao vojnoj organizaciji četničkih snaga. One su se organizirale od prvih četničkih oružnih odreda u Srbiji, u koje je Mihailović slao poglavito mlade oficire da ih uvježbavaju. Te jedinice su imale po nekoliko desetaka ljudi, a neke su obuhvaćale i više od dvije stotine. Kao imenovani »komandant celokupne jugoslovenske vojne sile na okupiranoj teritoriji Kraljevine Jugoslavije«, Mihailović je pod svojom komandom htio ujediniti sto više oružanih snaga koje SIJ tretirane kao nosioci oružanog otpora. U proglasu »Srbima, Hrvatima i Slovencima« koji je tom prigodom objavio, Mihailović je pozivao »sve pojedinačne borbene pokrete da se priključe narodnoj vojsci«, koju će on »voditi prema zakletvi, položenoj od nas sviju Kralju i Otadžbini«. Posebno se obraćao oficirima, podoficirima i vojnicima da se pridruže »redovima narodne vojske koja se diže na ugnjetača«.³⁴ Budući da su iskustva pokazala da je rad na vojnoj organizaciji nailazio na niz potdgoea, a među njima je dolazilo do izražaja slobodnije ponašanje lokalnih komandanata, Mihailović je radi unapređenja daljnjeg rada u veljači 1942. izdao posebne upute. Prema tim, kao i nekim drugim instrukcijama, u kojima su izložena načela četničke vojne organizacije, uvedene su tri kategorije vojnih jedinica s obzirom na sastav i namjenu. Sve tri kategorije trebale su se osnivati »u svakom selu«. Prvu kategoriju, tj. »prve čete«, činilo bi ljudstvo od 40 do 50 godina starosti. Zadaća im je da štite svoja sela i održavaju red. Drugu kategoriju, tj. »druge čete«, cine pripadnici od 30 do 40 godina starosti, a zadaća im je da »vrše rušenja, prave prepreke na putevima i brane da se navedena mesta oprave«. Treću kategoriju, tj. »treće čete«, čini ljudstvo od 20 do 30 godina starosti. To su, dakle, mobilne jedinice koje »ulaze u sustav operativnih jedinica i odlaze prema dobivenom zadatku«. Glavnina oružja tj. polovica, otpada na te čete. Dvije do četiri čete iz te kategorije čine bataljon, a dva do pet bataljona brigadu. U uputama se također formuliraju različiti zadaci oko organizacije spomenutih jedinica.³⁵ S razvojem rata slijedit će i nove instrukcije za vojnu organizaciju četničkih snaga, poglavito s obzirom na prilagođavanje pojedinim promjenama. To će posebno doći do izražaja s obzirom na daljnje stalno jačanje NOP-a, tj. njegovih oružanih snaga.

Po svom nastanku prve su četničke jedinice bile dobrovoljačke. Činili su ih ljudi koji su se pridružili Mihailoviću da sudjeluju u otporu okupacionim armijama. Ubrzo se, međutim, prešlo na regrutaciju, čime se u prvom redu težilo ojačati službenu Jugoslovensku vojsku u otadžbini na pojedinim područjima. Glavni je pak cilj bio da se time suzbija utjecaj NOP-a čije su snage nastajale i rasle na dobrovoljačkoj osnovi. S druge strane, o četničkim

³³ Opširnije u literaturi u bilj. 25.

³⁴ *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/I, 77.*

³⁵ »Uputstvo broj 5«, 14. II 1942, objavljeno u *Zborniku dokumenata NOR-a, XIV/I, 160-163.*

snagama ne može se govoriti kao o vojnoj organizaciji koja je bila u cjelini aktivna. Naprotiv, ona je obuhvaćala znatan broj samo registriranih pripadnika koji bi trebali da se u potrebnom trenutku odazovu na pozive. Najveći dio činile su tzv. legalizirane četničke jedinice, koje su već od kraja 1941. u službi kvislinškog režima u Srbiji, talijanskog okupacionog sistema u NDH i u Sloveniji. Zatim će sličnu takvu ulogu ispoljiti i u suradnji s oružanim snagama NDH. Bili su to ujedno i daljnji dokazi o politici kolaboracije četničkog pokreta. Time će i za Britance i za emigrantsku vladu pitanje Mihailovića postajati sve akutnije. Obavještenja koja su Britanci skupljali o razvoju situacije u Jugoslaviji sve jasnije su pokazivala stvarnu poziciju četnika i Mihailovića. S druge strane, i istina o NOP-u sve je više krčila svoje putove.

Treba, međutim, istaći da se četnički pokret nije od početka stvarao kao jedinstveni pokret. Izvan Srbije su samostalno nastajale i počele se organizirati grupe koje su okupljale uglavnom nacionalističke elemente. Prethodno su nastajale u sklopu oružanog ustanka koji je izbio u ljeto 1941. pod vodstvom KPJ. U daljnjem procesu diferencijacije ustaničkih masa te su grupe sve više pokazivale drugu orijentaciju, suprotnu politici KPJ. Ta ih je orijentacija približavala i uključivala u Mihailovićev pokret. Slično je bilo i s pojedinim grupama koje su nastajale spontano i čiji su pripadnici htjeli ponajprije braniti svoja ognjišta. Prema tome, one četničke i pročetničke grupe koje su se pojavile i organizirale na području Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, bile su snage za koje će i Mihailović pokazati sve veći interes, poduzimajući konkretne akcije grupacije i Mihailovićevo ime postajalo privlačnije nakon što je njegov pokret ustoličen kao organ emigrantske vlade, a to su potvrđivale i funkcije koje je Mihailović dobio oko povezivanja s njima na liniji ostvarivanja koncepcije stvaranja Jugoslavenske vojske u otadžbini i pod jedinstvenom komandom. S druge strane, za te je za te je grupacije i Mihailovićevo ime postajalo privlačnije nakon što je njegov pokret ustoličen kao organ emigrantske vlade, a to su potvrđivale i funkcije koje je Mihailović dobio

Pojava četništva u Hrvatskoj i njegovo organiziranje

Prva okupljanja

Izvanredni položaj s kojim se suočilo srpsko stanovništvo na području NDH, od početka neposredno izvrgnuto ustaškom teroru i genocidu, svakako je bio jedan od prvih glavnih faktora koji je utjecao na okupljanje cetnickih i njima bliskih elemenata i njihovo daljnje organiziranje.

Za ustaško vodstvo je što efikasnije provođenje rasne politike definirano kao jedan od bitnih ciljeva o kojima ovisi konačno utemeljenje NDH.¹ Zbog toga se ta politika od samog početka organizirala u pravi sistem. Glavna mu je zadaća trebala biti da se od NDH stvori »čisti hrvatski životni prostor«, koji bi omogućio egzistenciju »čiste hrvatske nacije«, a za to je bitan preduvjet »istrebljenje« u prvom redu Srba i Židova, koji su proglašeni »najvećim neprijateljima hrvatskog naroda«, pa »njima nema mjesta u Hrvatskoj«. S druge strane, program stvaranja »čiste hrvatske nacije« temeljio se na još jednom posebnom preduvjetu, tzv. »unutrašnjem prečišćavanju«, tj. istrebljenju svih onih Hrvata i Muslimana koji su zbog svog »nehrvatskog ponašanja« označeni kao izdajnici i »ljaga na tijelu čiste hrvatske nacije«. Dok je biološko uništavanje Srba i Židova već od samog početka poprimilo široke razmjere, opravdavano zahtjevima ustaške »rasne revolucije«, ono nije istodobno moglo imati iste konzekvence s obzirom na hrvatsko i muslimansko stanovništvo. Radilo se o sistemu bioškog uništavanja prvih u ime zaštite drugih. Ubrzo je, međutim, počeo sve širi teror ustaškog režima nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, motiviran upravo sve vidljivijim otporom poli

¹ Ovaj prikaz ustaškog terora temelji se poglavito na prikazu u mojoj monografiji: *Ustaše i NDH*, n. dj., 158 i d.

Od novije literature o ustaškom teroru upućujem na ove radove: Zdravko Krnić, *Slavonija 1941*, Osijek 1978; *Lika u prošlosti i sadašnjosti*, Karlovac 1973; Dušan Plenča, "Politička polarizacija narodnih masa Kninske krajine 1941-1942«, *Zbornik IHRPD*, sv. 4, Split 1978; Miroslav Ujđurović, *Biokovsko-neretvansko područje u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Split 1983; Ton Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana-Beograd 1979; *Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941*, Sisak 1974; Đuro Zatezalo - Mile Đakić, *Narodna vlast na Kordunu 1941-1945. godine*, Karlovac 1971; Radovan Trivunčić, *Jasenovac i jasenovački logori*, Jasenovac 1974; Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, Beograd 1981; Narcisa Lengel-Križman, "Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942«, zbornik: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin, 1976; Ista, "Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943)", *Povijesni prilozi*, br. 2, Zagreb 1983; Gokovetzmar, *Narodnooslobodilački rat i organizacija narodne vlasti u Lici 1941-1945. godine*, 1984, rukopis doktorske disertacije.

tici koja je sebe opravdavala time što se vodi u ime tog stanovništva. Zbog toga će u daljnjem razvoju i cjelokupni sistem ustaškog terora gubiti svoje prvotne značajke i pretvarati se u jedinstvenu praksu krvavog nasilja nad čitavim stanovništvom NDH. Svoju će glavnu motivaciju nalaziti u potrebi borbe protiv snaga naroda što su se pojavile kao rušitelji ustaškog režima i Nezavisne Države Hrvatske. Bit će to sistem koji se istodobno nalazio u funkciji ciljeva cjelokupnog okupacionog sistema u Jugoslaviji.

Pored sve bjesomučnije propagande takav sistem je radi svoje što veće efikasnosti od početka vodio stvaranju posebnog »kaznenog zakonodavstva« i odgovarajućih institucija. Činjenica je da su upravo među prvim »zakonskim odredbama« u NDH bile one koje su se odnosile na status Srba i Židova. Iz toga proizlazi da su konkretne pripreme bile obavljene još prije, tj. u krugu oko Pavelića u emigraciji.

Istodobno su osnovani tzv. »izvanredni narodni sudovi«, zatim »prijeki sudovi«, a nakon toga je počelo osnivanje tzv. »pokretnih prijekih sudova«. Time je još više proširen i pojačan specijalni ustaški sudski sistem za primjenu terora. To je nedvojbeno potvrđivalo činjenicu da se ustaški teror provodio u sve širim razmjerima. Sama praksa sve je jasnije dokazivala da zapravo nema nikakvih bitnih razlika između tih sudova. Činjenica da je ustaškom teroru od samog početka glavno obilježje davala izrazita samovolja različitih ustaških organa, ustanova, pojedinaca, rezultirala je brojnim i različitim oblicima terora - od lažnih optužbi i ubojstava, hapšenja i odvođenja u logore, otpuštanja s posla i pljačke do sve češćih masovnih pokolja.

Ustaška kampanja protiv Srba poprimila je od samog početka sva svoja bitna obilježja. S jedne strane vođena je široka propaganda, kojoj su nosioci bili najviši ustaški funkcionari, a s druge, istodobno su uslijedile konkretne akcije terora različitih oblika. Treba istaći da je politička propaganda protiv Srba u biti bila nastavak onih već spomenutih gledišta o »srpskom pitanju« što su ih ustaše formulirali prije dolaska na vlast u NDH. Sada je trebalo da ta propaganda, u mnogo širim razmjerima, bude naposredan uvod u konkretnu praksu:

Glavni val ustaške propagande protiv Srba uslijedio je u svibnju i lipnju 1941. Radi se u prvom redu o mnogobrojnim organiziranim političkim skupovima sirom NDH, na kojima su istupali pojedini visoki ustaški funkcionari tumačeći i propagirajući ciljeve novoosnovane NDH, ustaškog pokreta i ustaštva, Pavelića kao »vođe i osloboditelja hrvatskog naroda«, te osnovne zadaće koje se postavljaju pred ustaški režim. Bas je u tom okviru došao do osobitog izražaja poziv na kampanju protiv Srba i Židova. Među najaktivnijima u toj propagandi bili su Mile Budak, Mladen Lorković, Aleksandar Seitz, Andrija Artuković, Jozo Dumandžić, Matija Kovačić, Viktor Gutić, Milovan Žanić, Mate Frković, Mirko Puk.

U tim istupima ustaških funkcionara, kao i cjelokupnoj propagandi, uočavaju se tri bitna momenta:

1. Polazilo se od osobitog naglašavanja teze da Srbima i Židovima »nema mjesta u Hrvatskoj«, tj. u NDH, jer su se oni na taj prostor naknadno doselili, pa on nije njihova prava domovina. Prema riječima M. Budaka, oni su »neprijatelji, koji dođoše simo, pa moraju i seliti bilo silom bilo milom«.

2. U vezi s gornjom tezom posebno se težilo Srbe u Hrvatskoj optužiti kao konstantnu opasnost za egzistenciju hrvatskog naroda i za njegove težnje za nacionalnim oslobođenjem. Na Srbe je ukazivano kao na »strane elemente«, koji su »uvijek bili protivnici svake oslobodilačke borbe hrvatskog naroda«.

3. Jasno se ukazivalo na konkretne mjere koje treba poduzeti protiv Srba, tj. koje treba da dovedu do »rješenja srpskog pitanja« u NDH. Osobito se nastojalo »rješavanje« pitanja Srba prikazati kao vrlo akutno i od životnog značenja za daljnji opstanak NDH.

Politička kampanja vodećih ustaša protiv Srba bila je u pravom smislu riječi javni poziv za provođenje konkretne politike prema srpskom stanovništvu, a u isto vrijeme potvrda i opravdanje terora, koji je u proteklom kratkom razdoblju već ispoljio svoja najmonstruoznija obilježja. Teror koji je do tad a bio provodan nad Srbima dobio je samo još više poticaja. Sve to pokazuje da se teror nad Srbima u NDH pretvarao u pravi sistem genocida.

Uz donošenje brojnih administrativnih mjera, poglavito u obliku »zakonskih odredaba«, kojima su zabranjivana nacionalna i vjerska obilježja, organizirana su sve masovnija hapšenja i deportacije Srba u logore.

Karakteristična su bila hapšenja na osnovi tzv. »četničkih lista«, od kojih su mnoge sastavili sami ustaše, označavajući pojmom »četnika« svakog uhapšenog Srbina. Prema jednom podatku, koji ustaše donose krajem svibnja 1941, u ustaškom logoru »Danica« kraj Koprivnice, nalazilo se »zatvoreno preko 1000 četnika iz raznih krajeva Hrvatske«. Ističe se da su tu »skupljeni oni najgori, koji su najviše jada zadavali hrvatskom narodu«. Na osnovi izrađenih »četničkih lista« hapsi se u svim područjima Hrvatske.² Takva su se hapšenja vršila i u ostalim područjima NDH.

Pored hapšenja i zatvaranja sve većeg broja Srba u logorima, gdje su ubrzo počela masovna ubojstva, uslijedili su i masovni pokolji na pojedinim područjima. Najveći pokolji u Hrvatskoj bili su na području Like, Korduna, Banije i sjeverne Dalmacije.

Prisilno iseljavanje srpskog stanovništva s područja NDH također je postala važna komponenta ustaškog terora. U vezi s tim ustaše su donijeli i posebne odredbe, ali treba istaći da je u nekim krajevima iseljavanje započelo i ranije. Temeljna je bila naredba od 7. lipnja, kojom su pozvani svi Srbi »koji su se doselili u područje Nezavisne Države Hrvatske poslije 1. siječnja 1900«, te »njihovi potomci ma kojega zvanja oni bili« da se u roku od 10 dana prijave

² »Hrvatski narod«, 9. V 1941. donosi podatak da je protekle noći »ustaško redarstvo u Zagrebu uhitilo 114 četnika i ljudi, koji su s njima bili u vezi. Kod nekih je pronađen i četnički materijal. U savezu s time uhićen je i srpski metropolita Dositej Vasić, koji je zadržan u zatvoru«. Isti list 10. V 1941. donosi vijest da je iz Vinkovaca doveden u Zagreb 101 »četnik«, koji su optuženi za »brojna zvjerstva«. »Hrvatska obnova«, 18. V 1941, piše: »U posljednje je vrijeme u Đakovu i okolici uhapšen veći broj osoba, koje su bili četnici i pripadali četničkim društvima«. »Posavska Hrvatska« (Slav. Brod), 23. VII 1941, donosi popis »zakletih članova pododbora Udruženja četnika« u Slav. Brodu. »Hrvatski narod«, 4. V 1941, donosi vijest da je Ustaško redarstvo uhvatilo 20 »četnika« u Pakracu »koji su terorizirali tamošnje stanovništvo«. U izvještaju Gradskog redarstva u Bjelovaru upućenom MUP-u NDH navodi se »da su ovdje bili zatvoreni opasni četnici, koji su dana 6. svibnja o. g. njih 17 na broju odpraćeni u koncentracijski logor u Drnje«. (AIHRPH, NG, inv. br. 914). »Hrvatski narod«, 27. VII 1941, donosi vijest da je ravnatelj Ustaškog redarstva na području NDH Božidar Cerovski boravio »sedam dana u Kordunu, većinom u Glini, gdje je zajedno sa pitomcima oružničke škole uhitio veći broj četnika, koji su bili obučeni u odore sa šubarom i mrtvačkom glavom«.

ustaškim vlastima u mjestu svog boravišta. Onaj tko se u označenom roku ne odazove tom pozivu, bio je, prema odredbi, smatran ratnim zarobljenikom. Cilj je te akcije bio da se izrade popisi srpskog stanovništva kako bi se iseljavanje sto efikasnije provodilo.

U organizaciji iseljavanja došlo je do uže suradnje između organa NDH i njemačkih vojnih vlasti. Radilo se o tome da se iseljavanje srpskog stanovništva iz NDH povezuje s planom deportacije Slovenaca iz onog dijela koje je zaposjela njemačka okupacijska sila i gdje se provodila germanizacija. Prema konkretnim dogovorima, početkom lipnja u Zagrebu između predstavnika NDH i njemačkih okupacionih snaga trebalo je u jednakom broju izvršiti deportiranje Slovenaca u NDH i Srba iz NDH u Srbiju. Taj je plan trebao da se obavi u tri etape i završi do kraja listopada. Međutim, nije se mogao realizirati prema dogovoru.

Prema njemačkim podacima, u Srbiji je potkraj srpnja 1941. bilo oko 137.000 iseljenih i pobjeglih Srba iz NDH, ali budući da svi nisu bili prijavljeni njemačkim vlastima, smatralo se da ih ima oko 180.000, a prema nekim izvorima i više od 200.000. Bjegovi i iseljavanja srpskog stanovništva s područja NDH u Srbiju postali su za Nijemce osjetljiv problem. Na zahtjev Nijemaca obustavljeno je bilo daljnje plansko iseljavanje, ali to nije bio njegov stvarni kraj. Pojedini područni ustaški organi dalje su nastavili drastično »ilegalno«
deportiranje Srba u Srbiju. S druge strane, mnogi su i dalje bježali iz straha pred krvavim terorom.

Istodobno je organizirano stalno dovođenje u većim ili manjim grupama uhapšenih Srba u koncentracione logore, koji postaju važna institucija u provođenju ustaškog terora. Njihovo osnivanje bilo je neposredna posljedica masovnog hapšenja Srba, Židova i Roma, ali ti logori uskoro postaju mjesta internacije i likvidacije i svih drugih okvalificiranih kao neprijatelji ustaškog režima. Prema tome, logori u NDH postaju institucija terora i prema Hrvatima, Muslimanima.

Prva faza u stvaranju ustaških logora bilo je osnivanje tzv. »sabirališta«, poznatijih i pod drugim imenima: sabirni logori, iseljenički logori, sabirališta. To su zapravo bila mjesta privremenog boravka uhapšenih, poglavito Srba i Židova, odakle su se vršile deportacije. Bilo ih je u raznim područjima, a najveći su bili u Capragu kod Siska, Bjelovaru i Slav. Požegi.

Istodobno je teklo podizanje koncentracionih logora, poznatijih kao »logora smrti«. Prvi je osnovan logor »Danica«
kod Koprivnice. Zatim je u lipnju osnovan logor Jadovno kraj Gospića. To je bio prvi logor u kojem su se vršila masovna pogubljenja. U ljetnim mjesecima postojao je koncentracioni logor na otoku Pagu. Zatim su 1941. i 1942. osnovani logori u Loporgradu, Đakovu, Tenju kraj Osijeka, Sisku, Jastrebarskom. Glavni i najveći logori bili su u Jasenovcu i Staroj Gradiški. Jasenovački logor počinje se formirati od ljeta 1941. i od tada se ubrzano povećava, jer su u nj stalno stizale velike grupe zatočenika. Ubrzo su Jasenovac i Stara Gradiška posta li najveći likvidacioni logor i mučilišta »svih nepoćudnih osoba«
koje je ustaški režim hapsio i ubijao bez razlike na njihovu nacionalnost.

Nijemci su uskoro dali do znanja da se daljnjem statusu Srba u NDH treba posvetiti odgovarajuća pažnja. O situaciji koja postaje sve bremenitija zbog

pojave i jačanja oružanog ustanka ispitivale su se neke nove mogućnosti. Nijemcima je odgovaralo da se Srbima u NDH daju osnovna građanska prava i da im se prizna pravo na rad, te da se organizira »samostalna crkvena organizacija«, koja bi bila podređena ustaškim vlastima. To bi bio put da se, prema mišljenju njemačkih faktora, »umire« sva ona područja NDH na kojima je došlo do »pobuna« ugrožene »srpske mase«.

Stoga se u vrhovima NDH počinje konkretnije razmišljati o mogućnostima drukčijeg definiranja statusa Srba u NDH. Naglo je oživjela teza o Srbima kao »Hrvatima pravoslavne vjere«, koja će već od ljeta 1941. početi da daje jače obilježje ustaškoj propagandi. Od kolovoza 1941. akcija prisilnog prekrštavanja Srba poprima sve sیره razmjere. U pojedinim područjima uslijedila su masovna prekrštavanja, koja su ustaški organi počeli sve više požurivati, ne obazirući se više s dotadašnjom pažnjom na određene formalnosti. Kao daljnji korak uslijedilo je osnivanje tzv. Hrvatske pravoslavne crkve. Odredba o njenom osnivanju donesena je u travnju 1942. Na čelu joj je bio patrijarh sa sjedištem u Zagrebu, kojega je zapravo imenovao Pavelić. Međutim, za stvaranje Hrvatske pravoslavne crkve jedan od glavnih preduvjeta vezan je za mogućnost angažiranja svećenstva kao nosioca nove crkvene organizacije. Treba istaći da su pravoslavni svećenici bili među onima koji su najviše stradali u ustaškom teroru. Mnogi su ubijeni u srpnju i kolovozu 1941, većina preživjelih je uhapšena i s porodicama odvedena u logor u Capragu. Odatle ih je najveći broj iseljen u Srbiju. Osim toga, nanesena je i velika materijalna šteta zbog rušenja mnogih pravoslavnih crkava i pljačke crkvenih dobara sa značajnim kulturnim vrijednostima. Prema tome, osnivajući Hrvatsku pravoslavnu crkvu, ustaše su mogli dobiti oslonac tek u malobrojnim pojedincima, tj. ponekim pravoslavnim svećenicima koji su izbjegli teror kao pripadnici druge nacionalnosti (npr. Rusini, Crnogorci) ili pojedincima Srbima koji su se iz osobnih ambicija dodvoravali ustaškom režimu.

Uvođenje određenih promjena u teroru nad srpskim stanovništvom bit će isključivo motivirano činjenicom sve vidljivijeg rasta NOP-a na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Taj faktor postajat će iz dana u dan osnovno pitanje što će zaokupljati jednako ustaško vodstvo kao i njemačkog i talijanskog okupatora. Traženje »bezbolnijih rješenja« za daljnji položaj Srba u NDH počivalo je na uvjerenju da će smanjivanje terora biti najbolje sredstvo za slabljenje NOP-a, kao isključivo »srpskog importa«. Pavelić je, doduše, uživao punu podršku Hitlera za svoj program i politiku istrebljenja srpskog stanovništva, ali je stvarni razvoj situacije s kojom su se Nijemci suočili neizbježno sve više utjecao na promjene u dotadašnjoj politici. Takva politika Nijemaca, s obzirom na područje NDH, mogla je u postojećoj situaciji obilježenoj oružanim narodnim ustancima u pojedinim krajevima koji su potresli ustaški režim - dobiti privid zaštite interesa srpskog stanovništva, jer se počelo razmišljati o rješenjima koja nisu bila karakteristična za ustaški teror. Svakako je taj momenat došao do većeg izražaja u politici Talijana, koji su tolerirali bježanja progonjenog srpskog stanovništva u sjevernoj Dalmaciji na anektirani teritorij. Tome je glavni uzrok bila bojazan od pobune ugroženog naroda, a uz to je dolazila do izražaja i težnja za jačanjem vlastitog utjecaja u širem zaleđu anektiranog područja na račun utjecaja ustaške vlasti.

Tu će i započeti posebna politička igra talijanskog okupatora radi produbljivanja razdora između Srba i Hrvata, koja će se ispoljiti u različitim oblicima. U tom sklopu treba promatrati i pojavu i djelatnost četništva, tj. njegove odnose s okupacionim silama i ustaškim režimom.

Izvanredna situacija s kojom se suočilo srpsko stanovništvo u NDH zbog sve opsežnijeg i krvavijeg ustaškog terora, vodila je prema poduzimanju određenih akcija radi traženja zaštite. Glavni nosioci te akcije bili su pojedini srpski građanski političari koji su se, nudeći suradnju, obraćali talijanskom okupatoru. Traženje zaštite za ugroženo srpsko stanovništvo imalo je za cilj da se pod okriljem talijanskog okupatora ispolji ne samo raspoloženje nego i određena akcija protiv ustaškog režima i NDH. Ta je akcija već od početka svibnja rezultirala pojedinim konkretnim dodirima i dogovorima na području sjeverne Dalmacije, a zatim u južnoj Lici, Hercegovini i dijelu zapadne Bosne.

Konkretna akcija je najprije započela u sjevernoj Dalmaciji. Početkom svibnja u Splitu su se talijanskom civilnom komesaru Aldu Bartolucciju obratili Niko Novaković-Longo i Boško Desnica, predavši mu predstavku u kojoj »u ime 100.000 pravoslavnih Srba sjeverne Dalmacije« traže da se to područje pripoji Italiji.³ Radilo se, dakle, o akciji istaknutijih građanskih političara iz sjeverne Dalmacije. Novaković je stanovao u Kninu i ranije je bio i poslanik i član Glavnog odbora JRZ. Iz raspoloživih podataka vidljivo je da je Novaković prije rata održavao dobre veze s pojedinim talijanskim faktorima u Zadru, kojim vezama se u svojoj akciji po svojoj prilici i koristio.⁴ Ta je akcija na neki način ostavila takav dojam u javnosti da se govorilo kako je Novaković išao i u Rim. Akcija je svakako mogla dobro doći talijanskim okupacionim faktorima kada su vršene posljednje pripreme za i aneksiju većeg dijela Dalmacije, tj. razgraničenja sa NDH.⁶ Aneksija hrvatske i jadranske obale bila je jedan od glavnih Mussolinijevih ciljeva, a ostvarenje toga cilja tumačeno je kao Pavelićeva protuusluga za dolazak na vlast. Formalno je ishod bio potpisivanje tzv. Rimskih ugovora, između Mussolinija i Pavelića, 18. svibnja.

Time je zapravo počelo okupljanje i drugih građanskih političara i utjecajnijih Srba u sjevernoj Dalmaciji, kćji su ispred ustaškog terora prebjegli na anektirano područje, tj. ono koje je pripalo Italiji. U to područje su ulazili bivši kotari Kastav, Sušak (izuzev općina Hreljin, Dol-Bakarac i Kraljevica-Šmrika), Čabar, dio delničkog kotara, Grad Bakar, zatim otoci Krk, Rab,

³ Ta je vijest objavljena 8. V 1941. u listu »San Marco«, koji su talijanske okupacione vlasti počele izdavati u Splitu od kraja travnja.

⁴ Prema podatku koji potječe iz izvještaja talijanske prefektore u Splitu, 10. I 1942, Novaković i Desnica su došli u Split u pratnji dra Carla De Hoeberta iz Zadra, tadašnjeg civilnog, komesara u Kninu. (AIHRPH, NG, kut. 429, f. 5, elaborat: »Izdajnički i kapitulantski rad bivših jugoslavenskih ministara i narodnih poslanika«).

⁵ U izvještaju Komande 6. talijanskog armijskog korpusa Komandi 2. armije, 25. V 1941, o situaciji na području Knina i Gračaca, donosi se ova vijest u vezi s Novakovićevom akcijom: »Govori se da je bivši predsjednik općine Knin - Nikola Novaković - koji je prije nekoliko dana pobjegao iz ove varoši, posao u Rim da upozna naše centralne vlasti s kritičnom situacijom u kojoj se nalaze Srbi sa teritorija koje su uključene u hrvatsku državu«. (*Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945*. Zbornik dokumenata, knj. 1, Split 1981, 449).

⁶ Karakteristično je da je u spomenutoj vijesti »San Marco« objavio da se u navedenoj predstavi traži da Italija anektira Dalmaciju; tj. cijelu, a ne samo njen sjeverni dio (područje Velebit-Knin-Vrlika). (Kao u bilj. 3).

zadarsko otocje i niz manjih otoka; područje uz obalu od Jablanca do rta Privlake, a odatle kopnom do Novigradskog mora, uključujući Bukovicu; odande prema moru, uključujući čitavo područje Šibenika i Trogira kao i grad Split s predgrađima; zatim otoci Čiovo, Drvenik, Šolta, Vis, Biševo, Sv. Andrija, Jabuka i niz manjih susjednih otoka, te Korčula i Mljet. Kako se vidi, sjeverna je Dalmacija bila prepolovljena. Talijani su anektirali područje južno od linije Obrovac-Zrmanja-Ervenik-Radučić-desna obala rijeke Krke. Iz dijela koji je pripao NDH, tj. između anektirane zone i demarkacione linije, talijanske trupe su predavale vlast ustašama i započele povlačenje pojedinih garnizona, a neke su i dalje zadržali. To je bio još jedan razlog za masovni pokret srpskog stanovništva anektiranom području iz opravdanog straha pred ustaškim terorom. Taj je teror mogao sada dobiti još jedan oslonac u upravnom aparatu koji je NDH počela uspostavljati južno od demarkacione linije.

Veće okupljanje aktivnijih srpskih građanskih elemenata bilo je u Kistanjama, tj. uz samu spomenutu granicu između NDH i Italije. Najviše ih je stiglo iz Knina, u kojemu su se okupljali do uspostave ustaške vlasti, 22. svibnja. U Kistanjama su se zadnjih dana svibnja okupili Niko Novaković, njegov brat Vlado Novaković, Momčilo Đujić, svećenik u selu Strmici, Pajo Popović, posjednik iz Biskupije, Stevo Radjenović, bivši poslanik JRZ iz Srba, Milan Torbica i Jovo Keča, iz Srba. Došao je i jedan broj imućnijih i poznatijih ljudi, trgovaca, advokata, poduzetnika, te oficira.⁷ Uskoro su uslijedili prvi dodiri s talijanskim okupacionim vlastima.

Iz ostalih pravaca najviše je izbjeglica došlo s područja Drvara, Bosanskog Grahova, Donjeg Lapca, Udbine i Gračaca. Teško je preciznije odrediti koliko je bilo izbjeglica, jer su dosta velike razlike između pojedinih izvora i procjena. Po svoj prilici dvije do tri tisuće.⁸

Zbog takve koncentracije, Kistanje postaju centar okupljanja izbjeglica, koji su ubrzo bili izloženi političkoj akciji i utjecajima aktivnijih elemenata, te talijanskog okupatora.⁹

Novakovićeva akcija nije bila usamljen primjer reagiranja srpskih političara na situaciju u NDH. Nešto kasnije uslijedit će upućivanje predstavi i s drugih područja. Tako je sredinom kolovoza Novica Kraljević, pravnik iz

⁷ AVII, CA, kut. 158, br. reg. 15/2, Iskaz Vlade Novakovića, 6. I 1945. Navodeći imena grupe istaknutijih građana koji su napustili Knin, »Hrvatski narod«, 25. V 1941, donosi vijest o »bijegu kninskih velikosrpskih huškača«, prijeteci im da neće izbjeći ustašku kaznu.

Književnik E r v i n Š i n k o, kojega je okupacija i uspostava ustaškog režima zatekla u Drvaru, iznosi u svojem dnevniku niz zanimljivih podataka i opisa tadašnje situacije u sjevernoj Dalmaciji. (E r v i n Š i n k o, *Drvarski dnevnik*, Rad JAZU, knj. 400, Zagreb 1983, 479 i d.).

⁸ To je podatak koji donosi guverner Dalmacije Giuseppe Bastianini u svom izvještaju u Rim, 29. VII 1941. On navodi da se na anektiranom području Dalmacije »nalazi izvjestan broj osoba srpske nacionalnosti, između dvije do tri tisuće, koje ovdje borave od prije rata ili su se sklonile posljednjih tjedana«. (A VII, Tal. arhiv, kut. 540, br. reg. 25/2). Prema izvještaju prefektura u Zadru, 5. VIII 1941, na području zadarske provincije nalazilo se oko 900 izbjeglica. (*NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 1, str. 535). D r a g o G i z d i Ć, *Dalmacija 1941*, Zagreb 1959, 178 i 219, navodi da je do 20. VI na anektirano područje »pobjeglo oko 6.000 osoba iz Knina, Drniša, Like i Bosanske Krajine«, a do kraja srpnja da ih je izbjeglo oko 15.000. S t a n i s a v l j e v i ć, n. dj., 32, zaključuje da su te cifre »znatno preterane« te da bi brojka od 1500 mogla biti najpribližnja. On navodi da je od toga broja bilo »oko 800 aktivnih muškaraca«.

⁹ S t a n i s a v l j e v i ć, n. dj., 32.

Trebinja, uputio predstavku prefektu talijanske provincije u Kotoru Francu Scasellatiju, s molbom da Italija okupira Hercegovinu. Kraljević navodi da predstavku upućuje »ne samo kao želju izbjeglica iz Hercegovine, nego i kao želje izbjeglica iz Hercegovine i svih srpskih zemalja«. Taj se zahtjev objašnjava ovim riječima: »Prije svega prilike u Hercegovini i u Dubrovniku (ovo dvoje čini cjelinu) iziskuju neophodnost da Italija okupira Hercegovinu i Dubrovnik i sve zemlje koje im pripadaju (najmanje Dalmaciju do ušća Neretve i Hercegovinu do Konjica)«.10 Nešto kasnije, krajem rujna, došavši u Split, posebnu je predstavku uputio generalu Dalmazzu Dobroslav Jevđević, inace osoba koja je smatrana najistaknutijim pripadnikom predratne četničke organizacije u Bosni i Hercegovini. U predstavi se talijanska vojska poziva da okupira područje istočne Bosne, kako bi se onemogućio teror ustaskog režima.11

Jedno od bitnih obilježja tih predstavi, koje su zapravo bile svojevrsne političke akcije, bilo je obraćanje predstavnicima, tj. organima talijanske okupacione sile kao zastitniku. U vezi s tim, davani su istodobno do znanja volja i jamstvo za suradnju. Po svoj prilici te su akcije bile brojnije u sjevernoj Dalmaciji i Lici. Ondje su, naime, pojedini predstavnici bivših srpskih građanskih stranaka (JRZ, JNS, SDS) dolazili u dodir sa komandantima mjesnih garnizona predstavljajući se kao zastupnici interesa ugroženog srpskog stanovništva. Te su akcije i pravi počeci dodira i buduće suradnje srpskih građanskih snaga s talijanskim okupatorom.12

Istodobno je tekla i inicijativa za međusobnim povezivanjem i organiziranjem, radi pomaganja izbjeglog stanovništva. I ta inicijativa bila je u rukama građanskih političara. U pojedinim gradovima organiziraju se odbori za pomoć srpskim izbjeglicama, skupljaju se novci i materijalna sredstva za prihvaćanje i smještaj izbjeglica. Prvi i na neki način središnji odbor osnovan je u Splitu, krajem svibnja. Bio je to i određeni oblik okupljanja poznatijih srpskih političara koji su došli u Split da se sklone.13 Na čelu odbora bio je pravoslavni pop u Splitu Sergije Urukalo, prije rata utjecajan i s dobrim vezama na dvoru. Sastav odbora se širio dolaskom novih pridosllica.14 Da je odbor legalno radio pokazuje činjenica da je bio prijavljen talijanskim vlastima. Od njega su se dobivale dozvole za boravak i propusnice. To potvrđuje da je Urukalo uspostavio vrlo dobre veze s talijanskim vlastima, uživajući kod

10 Opširnije Rade Petrović, »Počeci saradnje Jevđevića i Birčanina sa talijanskim okupatorom 1941. godine« (Prilog istoriji četničko-talijanske kolaboracije 1941), »Prilozi«, Institut za istoriju, Sarajevo, br. 19, 1982, 204.

11 Isto, 211-213.

12 Stanišavljević n. dj., 19, navodi da je tih dodira bilo u sjevernoj Dalmaciji s talijanskim garnizonima u Zadru, Šibeniku, Kistanjama, Benkovcu i Obrovcu. Također su posebne delegacije donjolapačkog i otočakčkog kotara uputile predstavke »u ime Srba Like«.

13 Gidzić, *Dalmacija 1941*, n. dj., str. 165, bilježi krajem svibnja da »u Split sve više dolaze, pod okrilje Talijana, bivši režimljice«. Ponegdje se u dokumentima taj odbor naziva Srpski odbor ili Srpski komitet. Gizdić navodi i podatak da su 22. VIII posjetili talijanskog prefekta u Splitu Zerbina »velikojugosloveni« Josip Jablanović, bivši ban Primorske banovine, Mirko Buić, nekadašnji funkcionar Sokola u Splitu, Jakša Račić, liječnik, Šimunić, nekadašnji policijski funkcionar, i još neke osobe (283).

14 Pored Urukala, članovi odbora su bili: Ivo Miović, iz Drniša, Silvije Alfirević, iz Splita, Milan Uzelac, trgovac iz Like, Vaso Radoš, Danilo Diklić, Uglješa Bosančić. (AIHRPH, NG, kut. 425, elaborat: »Aktivnost i rukovodstvo cetnickih organizacija u Splitu tokom okupacije«).

njih povjerenje: Tako je taj odbor kao »politički predstavnik izbjeglica« postajao most za sve vidljiviju suradnju između srpskih političara i Talijana. Međutim, nije se iscrpljivao samo u tome. Ta njegova djelatnost bila je javna, ali je odbor s razvojem događaja postajao i punkt povezivanja s drugim faktorima, upravo u sklopu djelatnosti snaga četnickog pokreta.

Osim splitskog, svojom djelatnošću isticali su se odbori u Šibeniku, Kistanjama, Benkovcu i Obrovcu. Iako su se odbori financirali prikupljanjem dobrovoljnih priloga, pomoć su dobivali i od talijanskih faktora zainteresiranih da u njima steknu utjecaj. 15 Njihova djelatnost dobiva sve vidljivije političko usmjerenje od nacionalistički orijentiranih elemenata.¹⁶

Medu onima koji su izbjegli u anektirano područje, poglavito u Kistanje, pojedinci su već od početka ispoljili izvjesnu aktivnost, pokazujući volju za određene političke akcije. Ona se izražavala u prvim dodirima s pojedinim talijanskim oficirima, kojima je davana do znanja volja za određenu suradnju. Tada je to bilo u prvom redu, ili gotovo isključivo, motivirano situacijom koju je uzrokovao položaj srpskog stanovništva u NDH, tj. ustaški teror. Međutim, izbijanjem oružanog ustanka situacija se u mnogočemu počela mijenjati, jer je ubrzo izbio na površinu novi važan faktor protiv kojega je trebalo usmjeriti akciju, tj. Komunistička partija, kao pokretač narodnooslobodilačke borbe.

Isprva, tj. u svibnju, lipnju i srpnju, Nikola Novaković bio je najpokretljiviji u poduzimanju daljnje političke akcije, tj. angažiranju srpskih nacionalističkih elemenata u službi talijanskog okupatora. Raspoloživi podaci pokazuju da je nakon spomenutog prvog dodira s talijanskim faktorima u Splitu, održavao i dalje kontakte izbjegavši na anektirano područje, posebno u Zadru.¹⁷ Pored njega najaktivniji su bili, tj. dolazili u dodir s Talijanima, Momčilo Đujić i Stevo Rađenović.¹⁸

Jedna od prvih konkretnijih akcija bilo je formiranje »odbora za pomoć srpskim izbjeglicama«. Takav, konkretniji oblik organiziranja, uz suglasnost talijanskih vlasti, omogućavao je poduzimanje sire političke akcije u srpskom

¹⁵ Stanisavljević, n.dj., 31-32.

¹⁶ U vezi s radom tih odbora Stanisavljević zaključuje: »Angažovanjem prosvetnih radnika sveštenika, trgovaca i činovnika i preko njih stvaranjem šire mreže poverenika, koji su, skupljajući priloge, objašnjavali teškoće Srba u Hrvatskoj, uz stvarne i izmišljene priče o zločinima, 'sažaljavali se nad sudbinom Srba', pretili Hrvatima osvetom itd., odbori su delovali u dva pravca: izazivanjem maksimalne nacionalne netrpeljivosti prema Hrvatima uvući Srbe u masovni nacionalni pokret, a naglašavanjem tragične sudbine Srba i izbacivanjem u prvi plan parole o odbrani srpstva i srpske tradicije. Mada su u tim akcijama učestvovali i pojedinci, inspirisani humanim osećanjima da se izbeglice pomognu materijalno, suština odbora se time nije menjala. Isplanirani i delimično izvršeni fizički napadi na hrvatske seljake u severnoj Dalmaciji i javne pretnje, pokazali su na delu pravi, šovinistički, a prokazivanje i progon revolucionarnih elemenata, kontrarevolucionarni karakter odbora i njihovih akcija«. (Isto, 33).

¹⁷ AVII, ČA, kut. 158, br. reg. 15/2, iskaz Vlade Novakovića, 1945. Navodi podatak da je Nikola Novaković polovicom svibnja otišao u Zadar.

Gojko Polovina, sekretar Kotarskog komiteta KPH za Gračac, iznosi u svojim sjećanjima podatak da je pokušao korespondencijom sa N. Novakovićem privoliti ga na suradnju. Navodi da ga je »pozivao na suradnju i oštro kritikovao, prebacujući mu suradnju s okupatorom«. (Gojko Polovina, »Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici godine 1941«, zbornik: *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac 1971, 800).

¹⁸ Iskaz V. Novakovića u bilj. 17. On navodi da su Đujić i Rađenović dolazili u dodir s dvojicom talijanskih oficira. Jedan od njih je bio major Vice Marušić.

stanovništvu, u prvom redu propagande. Cilj joj je bio da se talijanske faktore prikaže kao zaštitnike, pa se u vezi s tim pozivalo na prijateljstvo i suradnju.¹⁹

Prema raspoloživim podacima, prvi važniji sastanak vodećih nacionalističkih elemenata bio je 23. srpnja u Benkovcu. Održan je najvjerojatnije na inicijativu talijanskih faktora, tj. prefektore u Zadru. Po svoj prilici na njemu su bili pojedinci iz glavne skupine nacionalističkih elemenata.²⁰ U literaturi koja navodi taj sastanak, njegov karakter i značenje ocjenjuje se na osnovi jednog nešto kasnije datiranog talijanskog izvještaja, upućenog zadarskoj prefekturi. U izvještaju piše: »Održan je sastanak prema vašim instrukcijama uglednih ličnosti srpskih emigranata, ranije zapaženih političkih figura. Sastanak se održao u duhu prijateljstva prema kraljevskoj oružanoj sili i talijanskoj zastavi. Oni su potpuno prihvatili našu sugestiju i vratit će se u svoje krajeve, gdje će raditi onako kako ste vi, Ekselencijo, zahtijevali, t. j. radit će da se Kninski i Gračački kotar sjedine pod Kraljevinom Italijom. Oni su sami isticali, da je naša i njihova politika zajednička, jer nam prijeti ubistvena opasnost od komunističkih bandi. Mi smo im obećali finansijsku i materijalnu pomoć, svotu koju ćete vi odrediti.«²¹

Kako se vidi, izvještaj govori o sastanku »uglednih ličnosti srpskih elemenata« i očito ga veže uz mogućnost organiziranja jedne zajedničke akcije. Pri tome je najznačajnije da se ovom prilikom ta akcija sagledava u vezi s pojavom oružanog ustanka. Utoliko i nije moguće taj izvještaj sa sigurnošću povezivati s podatkom o sastanku u Benkovcu. Ako se, naime, misli na taj sastanak, onda je i on po svoj prilici obuhvaćen, i damo mu je mjesto u sklopu svih događaja koji su slijedili idućih dana. Zbog toga bi više bila na mjestu pretpostavka da se spomenuti izvještaj odnosi na sličan sastanak koji je bio na kraju srpnja ili na samom početku kolovoza, i koji je mogao biti motiviran upravo izbijanjem oružanog ustanka.²²

Bitna za razumijevanje nastale situacije, a to proizlazi iz spomenutog izvještaja, jest činjenica da je s talijanske strane došla inicijativa i sugestija da se srpski nacionalistički elementi vraćaju »u svoje krajeve« gdje će raditi po talijanskim smjernicama.²³ Unatoč tome što je njihova akcija bila motivirana otporom ustaškom režimu (priklučenje kninskog i gračačkog kotara Italiji),

¹⁹ S i b e K v e s i ć, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Split 1979, 104, navodi da su srpski nacionalistički elementi izdali i letak u vezi s tom svojom akcijom.

²⁰ Prema G i z d i ć u, koji o sastanku u Benkovcu daje najširu obavijest, sastanku su među ostalim prisustvovali: Đujić, Boško Desnica, Vlado Novaković, Savo Omčikus. (G i z d i ć, *Dalmacija 1941*, n. dj., 219). K v e s i ć još navodi Stevu Rađenovića i svećenika Iliju Zečevića. (Kvesić, n.dj., 104).

²¹ G i z d i ć, *Dalmacija 1941*, n. dj., 219. Isti tekst donosi K v e s i ć, n. dj., 104, i S t a n i s a v l j e v i ć, n. dj., 36. Izvještaj je datiran 2. VIII 1941.

²² V l a d o N o v a k o v i ć navodi podatak da je u Kistanjama došlo 1. VIII 1941. do sastanka dvojice talijanskih oficira sa Đujićem i još nekima koji su emigrirali u anektiranu zonu. (Kao u bilj. 17). D u š a n P l e n ĉ a, »Četnistvo u sjevernoj Dalmaciji«, »Nedjeljna Dalmacija«, 1. III 1981, navodi da je u Kistanjama, 24. VII 1941, došlo do sastanka grupe vodećih srpskih emigranata s talijanskim kapetanom Marussijem (Marušić).

²³ Na sastanku koji spominje P l e n ĉ a zaključeno je da u »trenutku pobune« pojedinci koji su emigrirali krenu u svoj zavičaj: Đujić u Strmicu, Živko Brković u Golubić, Boško i Niko Dešić u Oton, Pajo Popović u Biskupiju, Vlado Novaković u Pađene. M i l e T r n j a k o v i ć, *Na Tromeđi Bosanske Krajine, Like i Dalmacije* 1941, Beograd 1972, 94, navodi da se većina emigranata iz Kistanja prebacila u Kninsku krajinu, a zatim u južnu Liku između 2-4. VIII 1941. U južnu Liku su došli Rađenović i Omčikus.

ona je u prvom redu bila usmjerena protiv opasnosti koja se očekivala od širenja utjecaja Komunističke partije. Takva bi akcija dobila s talijanske strane i odgovarajuću financijsku i materijalnu pomoć.²⁴

Četnici kao sredstvo talijanskog okupatora za razbijanje oružanog ustanka

Masovni oružani ustanak naroda u južnoj Lici i susjednoj Bosanskoj . Krajini, koji je izbio 27. srpnja, već je idući dan neposredno utjecao na zbivanja u sjevernoj Dalmaciji.

Dolazak grupe ustanika iz Bosanskog Grahova u selo Plavno, 28. srpnja, izazvao je u narodu pravo oduševljenje, jačajući u prvom redu raspoloženje za oružani otpor ustaškom režimu. Uslijedile su prve oružane akcije ustanika. U Plavnu je napadnuta oružnička stanica, došlo je do ustanka naroda u selima Golubiću, Strmici, Otonu, Očestovu, Pađanima i nekim drugima. Uslijedili su zatim napadi na oružničke stanice u Polači i Erveniku. U tim akcijama ubijen je jedan broj oružnika i ustaša i zaplijenjene određene količine oružja. Rezultat tih akcija bilo je stvaranje oslobođenog područja nadomak samom Kninu, koji je bio neposredno ugrožen.²⁵

Među ustašama u Kninu zavlada je prava panika, bježe iz Knina u Drniš. O kakvoj se situaciji radilo dovoljno svjedoče i podaci iz ustaških izvještaja. Prema njima, 27. srpnja stigle su u Knin vijesti »da su započele četničko komunističke akcije na Plavnu, Drvaru i Grahovu, da je Drvar zauzet, Grahovo obsjednuto i da nastupaju prema pravcu Knina.«²⁶ Talijanski vojni faktori preuzimaju svu vlast u Kninu, a s vojskom su došli i u Drniš. U njihovu ponašanju predstavnici ustaške vlasti vide primjer protivničkog raspoloženja. Ocjenjivalo se da su Talijani nezainteresirani za zbivanja, tj. da nisu bili voljni da zajedno s oružanim snagama NDH suzbiju ustanike. Ustaški izvještaji bilježe primjere otkazivanja pomoći od talijanske vojske u provođenju planiranih akcija. Tvrđilo se da je jedina zapreka ustaškim akcijama bila upravo prisutnost talijanske vojske.²⁷ Zbog toga se i nastala situacija u sjevernoj Dalmaciji i Kninu ocjenjivala u internim analizama kao još jedan primjer neposredne pomoći Talijana ustaničkim snagama radi jačanja vlastitih okupacionih pozicija. Zaključivalo se da »U mnogobrojnim izvješćima, koja su stizala iz Like, Dalmacije i drugih dijelova Nezavisne Države Hrvatske uvijek

²⁴ Šinko u svom *Drvarskom dnevniku* bilježi jedan sastanak bivših jugoslavenskih oficira u Šibeniku, u srpnju 1941, neposredno prije početka ustanka. Sastanak je sazvala talijanska komanda u Šibeniku, a održan je u zgradi srpske parohije. Na prisutne oficire apeliralo se da se uključe u pomaganje talijanskog režima, poglavito u obavještajnom pogledu. (Šinko, n. dj., 487-488).

²⁵ Opširnije o oružanom ustanku u sjevernoj Dalmaciji: Gizdić, *Dalmacija* 1941, n. dj., 220 i d.; Kvesić, *100 i d.*; Trnjaković, n. dj.; *Zbornik IHRPD*, sv. 4, Split 1978, posebno prilozi Nikole Sekulića, Dušana Plenče i Ivana Laće.

²⁶ Arhiv Hrvatske, MUP NDH, kut. 1, dok.: »Dogadaji u Kninu«, početak kolovoza 1941.

²⁷ »Bas prisustvo talijanske vojske u svim mjestima gdje god se je ona nalazila bilo je jedina smetnja akciji naših snaga, bilo ustaških, bilo vojničkih, jer su bas u odlučnom momentu, kada je trebalo zajednički poduzeti akciju, oni zakazali pače i spriječavali naše snage da povedu odlučniju akciju, budući (da) prema izjavi njihovog komandanta ustaškom poručniku Nikoli Ikici, nema smisla uništavati sirotinju«. (Isto).

se ukazivalo na to, kako se sa strane Italijanskih vlasti daje utočište i potpora četnicima i ostalim subverzivnim elementima, koliko na području Nezavisne Države Hrvatske toliko ili još mnogo više na području pripalom Italiji. Pače, moglo bi se pouzdano utvrditi, da su Italijani na ovom teritoriju i organizirali ove bande, a sve s prozirnom namjerom da se i dalje mogu zadržavati na našem teritoriju, a konačno i okupirati ga i staviti pod svoju vlast«.28

Činjenica je, međutim, da ustaše nisu mogli vlastitim snagama držati situaciju u svojim rukama bez prisutnosti i pomoći talijanskih vojnih snaga. Oni su to, uostalom, i dali do znanja talijanskom komandantu u Kninu.29

S druge strane, širenje oružnog ustanka u sjevernoj Dalmaciji izazvalo je zabrinutost talijanskih faktora, u prvom redu zbog činjenice da značajnu ulogu u pokretanju i organiziranju ustaničkih masa imaju komunisti. Usmjeravanje akcije protiv te opasnosti postavljalo se kao glavni zadatak. Obraćajući se komandi Druge armije u vezi s ustankom u Kninskoj krajini, komandant Šestog armijskog korpusa general Renzo Dalmazzo je dao ocjenu ustanika i izrazio svoje gledište ovim riječima: »Izgleda da su pobunjenici prilično dobro svrstani u formacije, a konstatirano je i prisustvo bivših srpskih oficira. Posjeduju dosta oružja, uključujući i poneki puškomitraljez. Komanda ustanka izgleda da je u Drvaru. Smatram da odluka vezana za naše ponašanje i vladavinu treba biti donijeta sto hitnije, kako se ne bi dozvolilo da komunistički elementi preuzmu uzde pokreta i izazovu akcije usmjerene i protiv nas«.30 Iz te ocjene bilo je, dakle, vidljivo da se pokret ustaničkih masa u načelu nije tretirao kao prototalijanski, nego da je isključivo uperen protiv ustaškog režima, ali da ubrzano prijeti opasnost da se usmjeri i protiv okupatora. U vezi s tim treba razumijevati i Dalmazzovo mišljenje, da bi za talijanske snage u tom trenutku bilo najbolje rješenje da se njihove trupe povuku iz Druge zone, »puštajući da se borba odvija među zainteresiranim, držeći je daleko od Dalmacije (misli se na anektirano područje, op. F.j.B.), s poznatim pojasom ograničene sigurnosti«. On to pitanje smatra »veoma važnim i ozbiljnim«.31

U svakom slučaju, i Talijani i ustaše suočili su se s izvanrednom situacijom i u sjevernoj Dalmaciji, što će s daljnjim razvojem događaja sve više zaokupljati njihovu pažnju u cilju traženja izlaza. Ustaški izvještaji jasno svjedoče o tome da su ustaničke mase zagospodarile cijelim područjem osim Knina. Niz oružničkih stanica je napušten, a izlaz je otvoren samo prema Drnisu.32 Ono

28 Isto.

29 *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 1, str. 545.

30 Isto, 530, izvještaj od 3. VIII 1941.

31 Isto, 525, izvještaj od 2. VIII 1941.

32 U izvještaju MUP-u NDH, 16. VIII 1941, župan Ante Nikolić javlja: "Pobunjenici su opkolili cijelo područje kninske općine. Oni potpuno gospodare na cijelom tom području, osim u mjestu Kninu i njegovom predgrađu«. (Isto., 848). U izvještaju komande oružničke pukovnije u Kninu, 28. VIII 1941, među ostalim piše: »U području krila Knin četnici potpuno još i sada gospodare predjelom: Krupa-Ervenik-Radučić-Padene-Plavno-Strmica i Polača. Naše postaje su pred njihovom snagom povučene i još nisu uspostavljene. Oni gospodare i neposrednom okolinom grada Knina i onemogućavaju svaki i najmanji saobraćaj sa selima. Sela po Kosovu su im skoro potpuno privržena i ako još otvoreno nisu stupili na ustanak i napali postaju u Kosovu. U vremenu 13-23/8. oko Knina i između Knina i Kosova na visokim stubovima i na uočljivim mjestima mještani su istakli talijansku zastavu po nagovoru Talijana, od kojih su zastave i dobili«. (A VII, NDH, kut. 61 a, br. reg. 40/15-2).

pak na što će se s daljnjim razvojem situacije ustaški faktori posebno žaliti jest određeni izdiferencirani odnos talijanskih snaga prema ustaničkim masama. Naime, već u kolovozu naglašavat će se da se talijanske trupe bore protiv komunista a dopuštaju i toleriraju djelatnost četnika. U vezi s pojavom Splitskog i Šibenskog partizanskog odreda, komanda oružničke pukovnije u Kninu daje ovu ocjenu: »Talijanska vojska učestvuje u borbama protiv komunista, jer zato ima nalog od svojih pretpostavljenih vlasti, dok u borbama uništavanja pobunjenika ne učestvuje, jer zato nemaju nalog od svojih pretpostavljenih zapovjedništva«. 33

Istodobno su ustanici svojom snagom ugrozili i pojedine punktove ustaškog režima u Lici. Tako je od 29. srpnja do 2. kolovoza trajala opsada Gračaca u kojemu su bile ustaške i domobranske snage, oko 2000 vojnika. Talijanske vojne snage ušle su, međutim, u Gračac 4. kolovoza, dolazeći iz pravca Obrovca i Knina. Tome je prethodio kontakt talijanskih oficira s ustanicima u Grabu, 2. kolovoza.³⁴ Riječ je zapravo o tome da su talijanske trupe dočekivali četnički elementi.³⁵ Akcije ustanika istodobno su ugrozile i Donji Lapac, koji su ustaše morali napustiti. Tako su ustanici 30. srpnja ušli u mjesto bez borbe.³⁶

U direktivama sto ih je 29. srpnja general Dalmazzo izdao komandantima podređenih divizija, govori se o »pobuni naroda u Lici, koji naoružan ugrožava saobraćaj između Gračaca i Knina, i izgleda teži prema Kninu, a možda ima i druge ciljeve.« On navodi da su ustanici »dali na znanje da nisu protivnici Italijana - i zaista oni pokazuju poštovanje prema našim oficirima i pomagali su im na uspostavljanju saobraćajnih veza itd. - i žele da naše trupe budu po garnizonima«. Na osnovi toga, Dalmazzo zaključuje da je riječ o elementima »koji nemaju nikakvih komunističkih težnji«, ali prijeti opasnost da ih »mogu pridobiti vode, koji hoće pošto-poto da dižu pobunu«, tj. da »spriječe konsolidaciju« NDH i »da bi održali duh ustanka i vrenja na Balkanu«. 37

Istog dana Bastianini je uputio telegram u Rim u kojemu govori o ustanku na spomenutim područjima. On je također naglasio da otpor ustanika nije usmjeren protiv Talijana. Kao primjer kojim to potkrepljuje navodi susret jednog talijanskog kapetana iz komande Druge armije s grupom ustanika u

Zbog oružanog ustanka u Lici i sjevernoj Dalmaciji prekinut je bio željeznički promet između Knina i Gospića, tako da nije bilo veze sa Zagrebom. Ustaški funkcionari koji bi dolazili iz Knina u Zagreb na referiranje, prebacivali bi se preko Sarajeva i Mostara. Kada je Vjekoslav Vrančić sredinom kolovoza krenuo na inspeksijski put iz Zagreba do Knina, u komandi Druge talijanske armije, koja je tada bila u Karlovcu, rečeno mu je da ne može ići cestom ili željeznicom preko Like, posebno od Gračaca dalje. Savjetovano mu je da se prebaci do Trsta, odatle zračnim putem do Splita a onda u Knin.

31 AH, NDH, MUP, kut. 2, Izvještaj RAVSIGUR-a, 18. VIII 1941. U izvještaju iste komande od 28. VII 1941. piše: »Talijanska vojska na području župe Bribir i Sidraga ne dozvoljava nikakvu akciju protiv četnika, a ista ne bi dovela ni uspjehu, jer za sada nemamo dovoljno snage ni sredstva. Talijani se nesmetano kreću i po krajevima gdje su četnici, sa njima su u dodiru, ne dozvoljavaju im da preduzimlju terorističku akciju, ali ih inače ne diraju niti razoružavaju sa izgovorom da očekuju u tom pogledu rješenje našeg unutrašnje-političkog stanja, sporazumno sa njihovim vojnim i diplomatskim predstavnicima«. (A VII, NDH, kut. 61 a, br. reg. 40/15-2).

34 V e z m a r, n. dj., 152.

35 S t a n i s a v l j e v i ć, n. dj., 52-53.

36 V e z m a r, n. dj., 155.

37 Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/1, 214-215.

blizini Zrmanje, koji su mu »izjavili da uopšte nisu komunisti već su im samo dozlogrdili ustaški progoni i klanja, da pokret nije uperen protiv Italijana i da stanovništvo Like želi da ima garnizon od italijanskih trupa«. Prema Bastianiniju, »voda ustanika« je predao spomenutom kapetanu cedulju s molbom da je uruči talijanskoj komandi u Kninu. Njen tekst glasi: »Stanovništvo Like moli italijansku vojsku da smesta zauzme čelu zonu provincije jer ne može više da živi od hrvatskog tlačenja. Željno vas očekujemo. Stanovništvo i četnici«. Kao drugi primjer navodi podatak da je jedan talijanski pukovnik u blizini Zrmanje također došao u dodir s ustanicima, koji su mu pomogli da uspostavi prekinuti promet. »Vođa ustanika mu je pokazao okružnicu izvučenu na ciklostilu, koju je izdalo rukovodstvo revolucionarnog pokreta, a kojom se naređuje da ne treba uznemirivati Italijane.«³⁸

Ti primjeri pokazuju kakav je karakter imalo početno zanimanje Talijana za pojavu ustanka i kako ga se ocjenjivalo. Oni ne odbacuju mogućnost udjela komunista u pokretanju ustanka, ali glavno obilježje talijanskim analizama i ocjenama daje uvjerenje da je to od sporednog značenja, tj. da je riječ isključivo o pobuni protiv ustaškog režima. Kao glavna potvrda za to ističe se da ustanak nije uperen protiv talijanske vojne sile, nego, naprotiv, da se traži od nje određena zaštita i pokazuje volu a za suradnju. Zbog toga se u određivanju daljnje taktike polazilo uglavnom od tih spoznaja. Tako dolazi do brojnih dodira između talijanskih emisara i predstavnika ustanika, a mnogi su bili inicirani upravo s talijanske strane. I pojedini ustanički nacionalistički elementi koji su zagovarali suradnju, nastojali su da iskoriste te susrete i iznesu svoja gledišta.

Izbijanje oružanog ustanka na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije izazvalo je pokretljivost među izbjeglicama, u anektiranom području. Jednako su tako, kako se vidi, interes za novonastala zbivanja pokazali Talijani. Bilo je bitno pitanje koje snage pokreću i vode oružanu borbu te kakve su mogućnosti da se utječe na njeno daljnje usmjeravanje. Snažna gibanja u ustaničkim masama koja sli pokrenula rukovodstva Komunističke partije u Bosanskoj krajini i Lici neposredno su se odrazila i u Kninskoj krajini, gdje je partijska organizacija bila slaba i nije imala vidljivijeg utjecaja na usmjeravanje pobunjenog naroda.

U svakom slučaju, Štab gerilskih odreda u Drvaru postao je od početka značajan autoritet u organiziranju oružane borbe, a to se odrazilo i u Kninskoj krajini. Međutim, ta činjenica sama po sebi nije mogla biti dovoljna za daljnji razvoj oružanog ustanka na tom području. Rukovodstvo oružanog ustanka u Drvaru bivalo je sve više zaokupljeno problemima na vlastitom području, tako da je slabila njegova pažnja prema Kninskoj krajini. Slično je bilo i s područjem Bukovice.³⁹ Taj prostor postaje zbog toga sve izloženiji djelovanju i utjecaju srpskih nacionalističkih snaga. Prema tome, ustaničke mase na tom području, koje su poglavito činili srpski seljaci, a koje su, ispoljavale isto revolucionarno raspoloženje kao i u susjednim područjima Like i Bosanske krajine, postaju više izložene nosiocima suprotnih tendencija. To će se ponajviše iskazati u pokušajima sprečavanja otpora talijanskom okupatoru, što je

³⁸ Isto, 217-219.

³⁹ Detaljnije o tome G i z d i ć, *Da/macija* 1941, n. dj., 221 i d.; S t a n i s a v l j e v i ć n. dj., 47 i d.

bio znak da oni koji su težili preuzeti rukovodstvo nad masama nastupaju upravo pod okriljem Talijana, predstavljajući ih kao zaštitnike ugroženog stanovništva. Shvatljivo je zbog svega toga da su Talijani bili od početka zainteresirani da u sporazumijevanje s ustanicima uključuju srpske izbjeglice. Najozbiljnije se, naime, računalo s time da izbjeglice čine važan faktor u intervenciji talijanskih trupa, koja je trebala uslijediti da bi se ostvarila pacifikacija ustaničkog područja. Svakako je u izbjeglost stanovništvu bilo volje za povratak svojim kućama, a izbijanje oružanog ustanka moglo je tome dati još snažniji poticaj. U organizaciji povratka, početkom kolovoza, Talijani su pružili određenu pomoć.⁴⁰ Bilo je jasno da izbjeglice trebaju poslužiti provođenju određenog cilja. U vezi s tim, dakako, posebna je uloga bila namijenjena spomenutoj istaknutijoj grupi srpskih političara, koji su u dotadašnjim dodirima s Talijanima već izrazili spremnost da surađuju s talijanskim vojnim faktorima. U tome su, dakako, vidjeli i mogućnost jačanja vlastitih pozicija u srpskom stanovništvu. Dolazeći u pojedine krajeve oni zapravo izbijaju na površinu kao glavni nosioci određene politike, koja će uskoro rezultirati utemeljenjem četničkog pokreta u Hrvatskoj. Bujčić je došao u Strmicu, Živko Brković u Golubić, Pajo Popović u Kosovo polje, Vlado Novaković u Pađene, a Stevo Radenović u južnu Liku. Bio je to zapravo početak stvaranja četničkih uporišta na tom području koje je obuhvatio masovni narodni ustanak. Međutim, u tom trenutku politička diferencijacija još nije bila izraženija. Tako je odlukom rukovodstva ustanka u Drvaru, koje je radilo na okupljanju svih snaga za borbu protiv okupatora, 4. kolovoza 1941. osnovan Štab gerilskih odreda za Kninsku krajinu. Zadaća mu je trebala biti da organizira i okuplja ustaničke odrede na području Knina i Bukovice, te ih priprema za akcije protiv okupatora. Kako se pak gledalo na taj korak, pokazuje držanje Brkovića, koji je imenovan za komandanta štaba. On mu je promijenio ime u Štab gerilskih i četničkih odreda za Kninsku krajinu, što je dovoljno govorilo koju tendenciju zastupa. Bilo je to izražavanje konkretnog gledišta u vezi s razvojem događaja na tom području. Naime, počela je dolaziti do izražaja težnja da se u ustaničkoj masi, pored gerilskih, dade jednako tako značajno mjesto i četničkim odredima. A to je zapravo značilo naglašavanje četničke komponente u ustanku, tj. izražavanje interesa i ciljeva na toj liniji. Dakako, u tom trenutku nije se moglo otvornije ući u sukob i raskid s rukovodstvom ustanka u Drvaru, koje je bilo značajan autoritet, ali je sve više dolazila do izražaja politika i taktika koja će voditi prema diferencijaciji u ustaničkim masama.⁴¹ U tom cilju Brković je u svojoj daljnjoj akciji nastojao da u ustaničke odrede, posebno njihova rukovodstva, uvlači četničke elemente kako bi se moglo što uspješnije utjecati na njihovo

⁴⁰ Glavnina izbjeglica vratila se u Kninsku krajinu i Liku od 2. do 4. VIII 1941. (Stanišavljević, n. dj., 49). «Izbeglicama su dati kamioni za prevoz, ali isto tako i fašističke značke za raspoznavanje. Starešine su dobile detaljna uputstva za rad, a ostala masa izbeglica naređenje da se bez dozvole italijanskih vlasti ne sme kretati iz mesta odredišta. T ako su izbeglice krenule u svoje krajeve istovremeno kada su i italijanske trupe pokrenute u intervenciju, samo s tom razlikom što su prvi dobili ulogu prethodnice drugih«. (Isto).

⁴¹ Tako je Brković i Štabu gerilskih odreda za Bosansko Grahovo i okolinu, u skladu sa svojom tendencijom, dao naziv «Vrhovni generalštab gerilskih i četničkih odreda». (Stanišavljević, n. dj., 50).

daljnje usmjeravanje. To je bilo posebno važno s obzirom na borbu protiv talijanskog okupatora, gdje su se već dovoljno jasno raspoznavala dva pristupa. Raspoloživi podaci potvrđuju da su već tada intervenirali talijanski vojni faktori kod Brkovića kako bi utjecali na držanje ustanika.⁴² Svi će ti momenti jače utjecati na kolebanje među ustanicima u Kninskoj krajini, odakle je inače bio najveći broj izbjeglica.⁴³

U Lici je Stevo Rađenović bio glavni pobornik suradnje s talijanskim okupacionim trupama radi zaštite srpskog stanovništva.⁴⁴ Oko njega se okupila manja grupa pristaša, uglavnom trgovaca, manjih posjednika i žandara, od kojih su neki sudjelovali u samom pokretanju oružanog ustanka krajem srpnja. Propagiranjem reokupacije Like i sire od talijanske vojske, ta je grupa težila istodobno osigurati što čvršće pozicije u rukovođenju ustaničkim masama.⁴⁵ Nastojala se okoristiti situacijom u kojoj ustaničke mase nisu bile raspoložene za borbu protiv talijanskog okupatora, nego isključivo protiv ustaškog režima. Osjećala se i uzdržanost rukovodstva ustanka za organiziranje oružanih napada na Talijane. U tim prvim danima oružanog ustanka trebalo je poduzimati široku političku akciju u narodu za prihvaćanje takvog kursa borbe, a s druge strane i respektirao se mnogo bolje naoružan okupator. U takvim okolnostima akcija srpskih nacionalista mogla je postepeno dolaziti do izražaja. Ta je akcija bila poglavito koncentrirana u donjolapačkom kotaru. U Srbu ju je vodio Rađenović, a u Donjem Lapcu major Boško Rašeta. Manji broj njihovih pristaša bio je u ustaničkim jedinicama, a neki su imali i rukovodeće funkcije.⁴⁶ Oni su povelili širu propagandističku akciju po selima u

⁴² Detaljnije Stanišavljević, n.dj., 50-51.

⁴³ Stanišavljević zaključuje: »Dolaskom glavnine izbeglica u Kninsku krajinu i Liku 2. do 4. VIII - s parolom o prijateljstvu Italijana prema Srbima, istovremeno preteći odmazdom svakome ko bi se usudio da napadne Italijane, pojačano je kolebanje kod ustanika. Kako je gro izbeglica bio iz Kninske krajine, jačanje četničkih elemenata na tom području bilo je najuočljivije.« (Isto, 49).

U vezi s pojavom i karakterom četništva u Kninskoj krajini Ivan Laca daje ovu ocjenu: »U kninskoj krajini su došle do izraza stanovite razlike između ustaškog i četničkog pokreta. Ustaštvo se odmah otvoreno ispoljilo kao fašističko-zločinačka agentura, sluga okupatora i razbijač jugoslovenske zajednice. Četništvo se u početku nije moglo identifikovati u pravom svjetlu. Šovinistička ideologija je prikrivena tradicionalnim oreolom iz borbi za nacionalno oslobođenje. Zbog toga je u početku i bilo kolebanja i iluzija u svijesti jednog dijela srpskog življa, u četnikom pokretu se vidio spas od ustaškog noža i očuvanje nacionalnog bića. Tek kada je četničko vodstvo otvorenije počelo da ispoljava svoju pravu nacionalističku i klasnu prirodu - za odbranu i obnovu velikodržavnog hegemonizma - prvo u saradnji s Italijanima, poslije preko Italijana i direktno s ustašama protiv NOP-a - tek tada je mogao da otpočne brži proces razbijanja iluzija i odvajanja toga dijela srpskog stanovništva od četništva. Svuda gdje su komunisti uspjeli da razotkriju pravu kontrarevolucionarnu prirodu četništva, da skinu njegove lažne oreole i maske, brzo je došlo do unutrašnje diferencijacije i osipanja četništva.« (Ivan Laca, »Knin u ustanku i djelatnost komunističke organizacije 1941-1942«, Zbornik IHRPD, Sv. 4 603-604).

⁴⁴ Rađenovića su i talijanski vojni faktori kvalificirali kao »političkog vođu srpskog ustaničkog pokreta u Lici (Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/2, 51).

⁴⁵ Među ostalim suradnicima Rađenovića bili su Miloš Torbica, Jovo Keča, Pajo Omčikus, Iso Lukić, Milan Starčević, Luka Štikovac, Miloš Bosnić, Nikola i Lazo Kosanovic. (Vezmar, n. dj., bilj. 432).

⁴⁶ Rašeta je bio vojni savjetnik u Štabu gerilskih odreda za Donji Lapac i okolinu. (Vezmar, n. dj., bilj. 433; Polovina, n. dj., 794).

Rašetina gledišta jasno su došla do izražaja u pismu koje je, vjerojatno u rujnu 1941, uputio Stojanu Matiću, koji je tada bio s ustanicima na položaju prema Bihaću. Rašeta je tom prilikom intervenirao da se ne vodi borba s oružanim snagama NDH, jer uskoro dolazi talijanska vojska da okupira čitavo područje. On se tom prilikom pozivao na izjavu, koju mu je osobno dao talijanski

kojoj su isticali potrebu pregovora s Talijanima radi zaštite srpskog stanovništva. Zapravo se nastojala dobiti podrška za prihvaćanje razgovora koje su inicirali talijanski vojni faktori u svojoj politici pacifikacije da bi što bezbolnije ostvarili plan zaposjedanja Druge zone. I na područje Like Talijani su upućivali svoje obavještajce, tj. poglavito oficire porijeklom iz naših krajeva anektiranih prije rata, koji su mali jezik i mogli lakše uspostaviti dodire s pojedincima i grupama. Spomenuta je akcija rezultirala sazivanjem skupštine predstavnika srpskih sela, na kojoj je trebala biti izabrana delegacija za razgovore s talijanskim oficirima. Rukovodstvo ustanka se na kraju priklonilo takvoj inicijativi. U toj odluci prioritet je dan ispitivanju namjera i težnji Talijana, a izostala je mogućnost odlučnog reagiranja na pokušaje nacionalističkih elemenata.⁴⁷ Takvo je gledište moglo nastati i pod dojmom propagande da i u ustaničkom rukovodstvu postoje zagovornici sporazumijevanja s talijanskim okupatorom.⁴⁸ U svakom slučaju, činjenica je da je zahvaljujući inicijativi nacionalističkih elemenata došlo do sastanka i razgovora s talijanskim ofici-

komandant divizije, da će njihove trupe doći i »da će za dan dva u svakom selu biti nekakva posada«. Zaključujući da zbog toga nisu potrebne »žrtve u ljudstvu i municiji«, on preporučuje Matiću da ostane »do dolaska Talijana u stavu posmatranja i pasivnog obezbeđenja« i da ne pravi »nerazumna dela«. Kao opravdanje za takvu politiku Rašeta obavještava Matića da mu je major Mirko Oklobdžija prenio vijest koju je saznao od svoga rođaka koji je došao iz Beograda, »da su srbijanski pobunjenici imali pregovore sa Nijemcima. Kao razlog ustanka naveli su masakriranje Srba u Hrvatskoj, a kao uvet mira postavili su okupaciju Hrvatske. Prema tome, Srbi koji sprečavaju okupaciju, otvoreno služe Paveliću, štite Nezavisnu Državu«. Apelirajući na Matića, Rašeta zaključuje: »Razmisli, da okupacija iako nije može biti potpuno uništila Ustašku državu, ona joj je svakako zadala udar i stvarno je brisala iz spiska nezavisnih država. To je uspjeh ustanka. Pa šta bi ko više hteo. Je li ti jasno, da oni, koji bi sad još više hteli nisu pošli za ono, što je narod želeo (da zaštite život) već da služe drugim interesima, možda lepim, ali za naše snage i prilike sada nedokučivim«. (AH, ČA, kut. 1).

U Informacionom biltenu Komande artiljerije Petog talijanskog korpusa, br. 8, 18. XII 1941, navodi se: »Major Rašeta potvrdio je da pučanstvo ima miroljubiv stav prema nama i on barem zasad isključuje prisustvo komunističkih elemenata u zoni. (To njegovo isključivanje ne odgovara stvarnosti; komunističkih elemenata u ograničenom broju ima u zoni)«. (AIHRPH, NG, kut. 442).

⁴⁷ »Prilikom formiranja delegacija u Donjem Lapcu i Srbu«, zaključuje V e z m a r, »vodile su se oštre rasprave u ustaničkim rukovodstvima, a naročito uoči odlaska delegacije u Otrić, budući da je stigla sugestija iz Drvara da se tamo ne ide. Na odluku da se ipak pošalje delegacija od pet ljudi uticala su dva momenta: prvo da za sada nema pravog raspoloženja u narodu za borbu protiv Talijana, i drugo, delegati iz ovog kraja trebali su spriječiti mogući zaključak i poziv Talijanima da okupiraju slobodni teritorij donjolapačkog kotara«. (V e z m a r, n. dj., 190).

⁴⁸ Tako je npr. sačuvana izjava Komande štaba gerilskih odreda za Bosnu, koja je nastala vjerovatno na samom početku kolovoza. Taj dokument je namijenjen »svim odgovornim oficirima Talijanske vojske, koja se nalazi na teritoriji kninske regimente, a upućena je na vojnu intervenciju protiv srpskog naroda, koji se bori za svoju nacionalnu slobodu«. U dokumentu se ističe da je ta borba usmjerena isključivo protiv ustaškog režima, te se apelira na talijanske oficire »da ne gledaju u srpskom narodu svog neprijatelja, već naprotiv svoga prijatelja«. U vezi s tim iznosi se prijedlog: »Štab gerilskih odreda spreman je povesti pregovore u tom pogledu, ako se za to izjasne Italijanski oficiri, koji se nalaze sa vojskom upućenom protiv naših odreda«. Ta je izjava dostavljena i Štabu gerilskih odreda za Donji Lapac i okolice. Upućujući je »svim borbenim jedinicama« na svom području, taj Štab »priopćuje, da je potvrđena vijest, da je sa Talijanima postignut sporazum o zaposjedanju ovih krajeva po njihovim četama. Nama se garantira potpuna sloboda i mir pored toga sto oni zavode svoju vlast«. U vezi s tim, obavještavaju se svi borci »neka pri nailasku Italijana se pridržavaju točno već izdatih uputstava u tom pogledu«. To je saopćenje datirano 4. VIII 1941, dakle, prije razgovora u Otriću.

U vezi s ocjenom vjerodostojnosti navedenih dokumenata, na mjestu je i pretpostavka da su oni mogli biti upravo djelo nacionalističkih elemenata, koji su svoju akciju skrivali pod imenom ustaničkog rukovodstva. Raspoloživa dokumentacija ne potvrđuje da je neki štab gerilskih odreda objavio sličnu direktivu, a uostalom, nije ni postojala »Komanda štaba gerilskih odreda za Bosnu«. (AVII, ČA, kut. 159, br. reg. 1/2). Usp. i S t a n i s a v l j e v i ć, n. dj., 53.

rima u Otriću, 11. kolovoza. Tog dana bio je zapravo i skup naroda, poglavito iz gračačkog i donjolapačkog kotara, i interni sastanak predstavnika tzv. *Srpskog narodnog oslobodilačkog pokreta za ličke srezove* i predstavnika talijanske vojske. 49 Tom prigodom, prema raspoloživim podacima, potpisan je dokument u obliku izjave i odgovora na pitanja koja su prethodno posta viši talijanski oficiri. Ta su se pitanja odnosila na uzroke izbijanja ustanka, njegove ciljeve, mogućnosti smirivanja i jamstva koja se traže za ustaničke mase u vezi s provođenjem pacifikacije.⁵⁰ Tekst tog dokumenta nije sačuvan, ali je njegov osnovni sadržaj dovoljno vidljiv iz uvodnog članka objavljenog u »Gerilcu«, u kome se daje kritička analiza Otričkog sastanka.⁵¹ U članku se ističe potreba da se o tom sastanku »opširnije govori jer je on primjer kako ne treba sa okupatorima razgovarati«. Na pitanje o tome »zašto je i u kom je cilju nastao nas pokret«, spomenuti predstavnici na razgovorima u Otriću su »odgovorili da je nastao zbog zvjerstava i zločina hrvatskih ustaških vlasti nad srpskim narodom, a da je cilj pokreta jedino zaštita golog života preživjelog naroda i preostale njegove imovine«. »Gerilac« potvrđuje konstataciju da je »pokret nastao u prvom redu zbog ustaških zločina nad srpskim narodom«, ali se »ne radi samo o zaštiti golih života i imovine nego o potpunom i konačnom narodnom oslobođenju od svih fašističkih okupatora i njegovih plaćenika«. Ističući da je Pavelić došao na vlast zahvaljujući talijanskim i njemačkim fašističkim osvajacima, »Gerilac« ističe da se zbog toga »naša oslobodilačka borba protiv ustaških razbojnika ne može odvajati od istovremene, odlučne borbe protiv fašističkih okupatora«. Naglašavajući, da su spomenuti predstavnici u Otriću »s pravom ustali protiv svakog razgovora i svakog sporazuma sa ustaškim razbojnicima«, »Gerilac« je upozorio na tešku zabludu koju su istodobno učinili tražeći »autonomiju pod zaštitom Kraljevine Italije, jer da vjeruju da bi jedino na taj način bili zaštićeni njihovi životi!« Takvu izjavu »Gerilac« kvalificira kao »najotvoreniju izdaju naroda«, jer »umesto ustaških bandita treba da dođu oni koji su te bandite doveli i koji su svojim prisustvom omogućili njihove zločine«.

Talijane je osobito zanimalo da li u ustaničkom pokretu »ima komunistički«. Ističući da to nije prvi put da se Talijani zanimaju za komunistički pokret u Jugoslaviji, jer im je, među ostalim, parola o komunističkoj opasnosti bila i izgovor za napad, »Gerilac« kaže »da se komunisti ne samo u Jugoslaviji nego u svim evropskim i ostalim zemljama svijeta nalaze u prvim redovima borbe protiv krvoločnog fašizma«. U vezi s tim Talijani se posebno zanimaju »za komuniste u našim borbenim redovima«, jer »znadu dobro da takav pokret u kome se nalaze takvi narodni borci ne može biti iskorišten za njihove okupatorske ciljeve«.

»Gerilac« zaključuje da su otrički razgovori protekli »U onakvom izdajničkom, kapitulantskom duhu jer na njima nisu bili zastupljeni pravi predstavnici

49 U Otriću se 11. VIII skupilo više od stotinu ljudi. Delegaciju u ime spomenutog odbora činili su Dušan Mileusnić, Boško Rašeta, Stevo Radenović, Miloš Torbica, Đoko Jovanić. (*V e z m a r*, n. dj., 190 i bilj. 434).

50 Detaljnije o pitanjima i grupi koja je sastavila odgovore, *V e z m a r*, n. dj., bilj. 435.

51 »Gerilac«, list Štaba gerilskih odreda za Bosansko Grahovo, br. 5, 19. VIII 1941, objavljeno u *Zborniku dokumenata NOR-a*, IV/1, 38-42.

ni ličkih srezova ni srpskog naroda tih srezova. (. . .) Stvarati danas posebni srpski oslobodilački pokret i u ime tog pokreta tražiti autonomiju pod zaštitom talijanskih okupatora, to znači raditi i protiv srpskog kao i protiv ostalih naroda Jugoslavije, to znači raditi u korist fašizma. Samo u bratskom savezu i čvrstom jedinstvu obračunaće Srbi, Hrvati i Slovenci sa svojim okupatorima i domaćim izdajicama«.

Pokazalo se ubrzo da otrički razgovori izražavaju težnje i ciljeve srpskih nacionalističkih snaga. Ta njihova akcija dobit će svoj nastavak u daljnjim dodirima i dogovorima. S druge strane, rukovodstvo KPH u Lici nije im pridavalo neku posebnu pažnju, što se vidi i u činjenici da nije bilo potrebe njihova objašnjavanja među borcima.⁵² Zbog svega toga, razgovori u Otriću, i po svom obliku i po sadržaju, bili su zapravo priprema budućih konkretnih dogovora srpskih nacionalističkih snaga i talijanskog okupatora. Utoliko su oni mogli biti prilog procesu diferencijacije u ustaničkim masama. Energično reagiranje na otričke razgovore (akcija rukovodstva ustanka u Drvaru da se uhapsu inicijatori i sudionici razgovora, intervencija Marka Oreškovića, članak u »Gerilcu«) pokazalo je s druge strane da rukovodstvo ustanka zastupa nepokolebljiv stav kada je riječ o mogućim pregovorima s talijanskim okupatorom.⁵³

S takvim razvojem događaja, u kojima se sve vidljivije pretskazuje jačanje utjecaja Komunističke partije u usmjeravanju ustaničkih masa, srpske nacionalističke snage glavni su izlaz tražile u talijanskoj reokupaciji Druge i Treće zone. Postala je, naime, sasvim čvrsta spoznaja da se, osim organiziranja zaštite od ustaškog terora, sve više nameće potreba obračuna s »komunističkim elementima«. Prisutnost talijanske vojne sile postavljala se kao nužan preduvjet za ostvarivanje tih ciljeva. Borba za vodstvo među ustaničkim masama dobila je prioritarno značenje. Time bi se otvarao put ugušivanju oružanog ustanka pod vodstvom Komunističke partije, a za to su bili zainteresirani i Talijani i ustaše.

U svjetlu tih zbivanja treba promatrati i nove dodire između Talijana i predstavnika srpskih nacionalističkih snaga, koji su uslijedili krajem kolovoza. Do njih je došlo u trenutku neposrednih priprema Talijana za reokupaciju, o čemu je već javno obavijestila ustaška štampa. Glavni sastanak održan

⁵² U svojim sjećanjima G o j k o P o l o v i n a navodi da u to vrijeme Marko Orešković, član CK KPH i kandidat za člana CK KPJ, koji je radio na organiziranju oružane borbe u Lici, nije bio »kod nas u Štabu i ja sam bez njegova znanja i bez znanja CK KPH za Liku dozvolio Bošku Rašeti, na njegov zahtjev, da ode na sastanak na Otriću uz obećanje da neće ništa potpisati i da neće prisustvovati u ime našeg štaba nego lično u svoje ime. S njima sam poslao Đoku Jovanića sa zadatkom da bude nas posmatrač. Tamo se našao i bez moga znanja uzeo učešće u razgovorima i major Oklobdžija. Uzgred rečeno, u to vrijeme imao sam neki izvještaj sa potpisom Štaba u Drvaru da su slični razgovori vođeni između njih i talijanskih okupatora negdje kod Knina (čini mi se u Plavnu). Na tom sastanku došlo je do potpisivanja famoznog 'Otričkog sporazuma', koji je potpisao i Đoko Jovanić. (. . .) On je svoj potpis dao, jer je pod onim okolnostima bio uvjeren da je to sasvim beznačajno, što je stvarno tako i bilo, jer taj 'sporazum' nikad niko nije primjenjivao. Štavište, ni sami talijanski okupatori ni srpski izdajnici nisu pokušavali da taj 'sporazum' tretiraju kao neki ozbiljan dokument i da se njime koriste«. (P o l o v i n a, n. dj., 796).

⁵³ S t a n i s a v l j e v i ć, n. dj., 71; Z o r i ć, *Drvar u ustanku četrdesetprve*, Beograd 1984, 202-203; V e z m a r, n. Dj., 191.

je u Pađenima. Prema talijanskim izvorima, održan je 1. rujna 1941, a prema nekima nešto ranije, tj. 25. ili 26. kolovoza.⁵⁴

Pored Novakovića Longa kao glavnog predstavnika grupe srpskih političara, sastanku su prisustvovali Vlado Novaković, Đujić, Rađenović i još neki.⁵⁵ Prema talijanskim izvorima sastanku u Pađenima prethodio je dogovor viših talijanskih oficira s Novakovićem Longom. Tom prilikom njega su Talijani upoznali s gledištima na osnovi kojih hi bio postignut sporazum. U vezi s tim, Novaković je zatražio da prethodno razgovara sa svojim istomišljenicima, nakon čega je došlo do sastanka u Pađenima.⁵⁶

Prema tome, sastanak u Pađenima trebao je na neki način biti završnica u sporazumijevanju predstavnika srpskih nacionalističkih snaga iz Kninske krajine, Like i zapadne Bosne s predstavnicima talijanske okupacione sile. Dok je Talijanima glavni cilj bio da uz pomoć tih domaćih faktora što uspješnije ostvare svoj plan pacifikacije spomenutog područja, dođe je drugoj strani prvenstveno bilo u interesu da uz pomoć takve zaštite preuzmu potpunu političku kontrolu u svoje ruke u srpskom stanovništvu. A to je zapravo u prvom redu značilo suzbiti rastući utjecaj komunista. Formalno gledajući, u Pađenima su srpski nacionalistički elementi prihvatili zapravo uvjete, tj. situaciju koja nastaje sporazumom Italije i NDH oko reokupacije Druge zone, koja je najvećim dijelom obuhvaćala spomenuto područje Kninske krajine, zapadne Bosne i Like. Prema raspoloživim podacima, Talijani su izjavili da »garantuju sigurnosti slobodu naroda srpskog u okupiranoj oblasti, ispovedanje religije, slobodu škole i nastave kao što je to bilo za vreme Jugoslavije«. Oni, također, preuzimaju »vojnu i civilnu upravu« na spomenutom području. »U mestima i krajevima gde je srpski narod u većini biće u civilnu upravu postavljen i Srbin. . . činovnici koji su bili otpušteni iz službe biće opet zaposleni . . . Civilni komesar ne može ništa učiniti bez odobrenja i sporazuma s vojnim italijanskim vlastima«.⁵⁷ Novaković Longo je u ime prisutnih predstavnika srpskih nacionalističkih snaga izjavio generalu Monticelliju da stanovništvo spomenutog područja »želi da se vrati svojim kućama i radi«. Monticelli zaključuje: »Složno su izrazili želju da se stanje normalizuje onako

⁵⁴ Prema izvještaju komande divizije »Sassari«, 2. IX 1941, sastanak je po svojoj prilici održan 1. IX (Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/I, str. 373-374). Isti se datum navodi u ediciji *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia* (1941-1943), Narazione-Documenti, Roma 1978, 176-177. (Usp. ocjenu V o - j m i r a K l j a k o v i ć a, VIG, 3/1979, 185-203). Taj datum preuzima i P e t r o v i ć, n. dj., 206.

U obavještenju Štaba bataljona gerilskih, odreda za Liku navodi se da je najprije 25. VIII došlo u Otriću do susreta i razgovora Rađenovića i Milana Tankosića s talijanskim oficirima. Zatim se navodi da su Rađenović i Tankosić otišli na ponovni sastanak s Talijanima, ali taj put u Pađene. (Zbornik dokumenata NOR-a, VII, 48). Taj datum je uglavnom prihvaćen u literaturi.

⁵⁵ S t a n i s a v l j e v i ć, n. dj., 73.

⁵⁶ Taj sastanak, koji je prethodio Pađenima, prema talijanskim izvorima, održan je 29. VIII 1941, u Kištanjama. S talijanske strane prisustvovali su mu general Furio Monticelli, komandant divizije »Sassari«, general De Blasio, tada načelnik štaba Druge talijanske armije, pukovnik Umberto Salvatore, komandant talijanskih snaga u Gračacu, i obavještajni oficir potpukovnik Luzi. (P e t r o v i ć, n. dj., 205-206).

⁵⁷ S t a n i s a v l j e v i ć, n. dj., 73. T r n j a k o v i ć, n. dj., 194-195, donosi tekst jednog dokumenta, datiranog 29. X 1941. i navodi da je to ugovor koji je Đujić sklopio s Talijanima o suradnji. Iz toga bi se moglo zaključiti da je u to vrijeme moglo biti sličnih lokalnih sporazuma četnika i Talijana.

kako su odlučile italijanske vlasti«. On također navodi da mu je Novaković predao i posebno pismo za komandanta Druge armije, u kojem se zahtijeva »ako je moguće, da se ukloni« povjerenik vlade NDH kod Druge armije, »a ako nije, želeli bi da imaju i jednog svog pretstavnika«.58

U cilju ostvarenja spomenutih interesa, Novaković i njegovi istomišljenici bili su svakako zainteresirani da sastanku u Pađenima dadu na neki način što veći manifestacioni karakter. Kako je, naime, istaknuto, bio je to završni čin dotadašnjih dogovaranja, koji je trebao dobiti širu podršku. U tu svrhu poduzeta je i šira propagandno-politička akcija u vezi s tako zamišljenom organizacijom sastanka u Pađenima. Težilo se, naime, održavanjem skupova u pojedinim mjestima osigurati određenu proceduru biranja delegata za spomenuti sastanak. Ta je akcija poduzeta na području Srba i Zrmanje te u Kninskoj krajini. Cilj je bio jasan. Nastojalo se izborima »legitimnih delegata« javno pokazati da su potpuno osigurane pozicije u srpskim ustaničkim masama.59 Akcija je provedena u situaciji kada je uslijedila snažnija ustaško-domobranska ofenziva protiv ustaničkih snaga na pravcu Gračac-Bruvno-Gornji Lapac-Kulen Vakuf.60 Vodeći nacionalistički elementi nastojali su se okoristiti nastalom situacijom, kada su radi slamanja ofenzive bile angažirane glavne ustaničke snage Like, te s područja Zrmanje i Srba i dijelom iz Bukovice.61 Zbog svega toga, unatoč svojoj težnji, grupa predstavnika nacionalističkih snaga u Pađenima nije predstavljala ni ustanički teritorij ni ustaničke mase. Grupu su, doduše, činili pojedini poznatiji i ugledniji predratni građanski političari, ali i samo njihovo pripremanje sastanka u Pađenima pokazivalo je zapravo kolike su mogućnosti njihova utjecaja. Te su činjenice i Talijani bili svjesni. Prema riječima generala Monticellija, u Pađenima su se »sastale glavne starešine sela Like, doline Zrmanje i iz Pađena«, a »bile su odsutne starešine iz Golubića, Strmice i Bos. Grahova«. Iako ova njegova konstatacija nije bila do kraja precizna, pokazivala je svu složenost i težinu situacije. »Situacija u ovoj zoni«, zaključuje Monticelli, »još nije jasno određena. (...) Reklo bi se, međutim, da su u Drvaru izražene komunističke tendencije, jer izgleda da se starešine iz Drvara nikako ne slažu sa starešinama koje se danas nalaze u Pađenima«.62 Prisutnim političarima u Pađenima, koje je vodio Novaković Longo; koga su »izabrali za svog predstavnika«, svakako je odgovaralo da se izbjegava i ignorira postojanje rukovodstva gerilskih odreda u Lici i zapadnoj Bosni, jer bi na taj način, za razliku od dogovora u Otriću, postigli neposredniji i »čišći« sporazum s predstavnicima talijanske okupacione sile, a to bi im na neki način potvrdilo i učvrstilo poziciju isključivih predstavnika ustaničkih

58 *Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/I, 373-374.*

59 *Stanišavljević, n. dj., 73-74.* U svojim sjećanjima *Luka Tanjga* navodi da su ustanici iz pojedinih mjesta na prevaru dovedeni na skup u Pađenima. Ustanička četa iz Očestova, kojoj je on pripadao, došla je u Pađene nakon vijesti »da su ustaše prodrle u Zrmanju i da redom kolju«. On također navodi da su tada na prevaru dovedeni i neki ustanici iz sela Otona, Plavna, Radljevača, Ervenika, Radučića, Mokrog polja i nekih drugih. (*Luka Tanjga, »Očestovo u narodnooslobodilačkoj borbi«, Zbornik IHRPD, sv. 4, 628-629.*)

60 *Usp. Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945, knj. 1, Beograd 1963, 99.*

61 *Stanišavljević, n. dj., 74.*

62 *Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/I, 373.* *Stanišavljević, n. dj., 74,* navodi da je u Pađenima bilo nekoliko trgovaca iz Bosne »koji su ranije izbegli u Dalmaciju ili, u toku ustanka, u Kninsku krajinu«, pa su ih građanski političari nastojali tretirati kao predstavnike zapadne Bosne.

masa.⁶³ Očito je, međutim, bilo da dogovor u Pađenima nije mogao sasvim zadovoljiti Talijane. Raspoloživi podaci upućuju da su oni bili zainteresirani da priprema sastanka u Pađenima obuhvati cjelokupno ustaničko područje, tj. da se već njome onemogućući utjecaj komunista. U pismu Ljube Babića, tada komandanta Štaba brigade gerilskih odreda za oslobođene krajeve Bosne i Like, datiranom 29. kolovoza, dakle neposredno uoči sastanka u Pađenima, ističe se da je pitanje odnosa s Talijanima »sada najvažnije pitanje« i da »nas ustanak sada proživljava najveću krizu, bas u vezi s tim pitanjem«. Ukazujući na smisao i ciljeve spomenute akcije priprema sastanka u Pađenima, on konstatira: »Velik(o) srb(ski) elementi s drugim neprijateljima naroda otvoreno surađuju sa Talijanima. Već nekoliko dana vode neke pregovore. Talijani nastoje da pocijepaju naše snage i tako razjedinjene da nas lakše savladaju. To je očito. U tome se služe svim sredstvima. Mi smo preduzeli izvjesne mjere protiv tih elemenata, mislim da ćemo ih potpuno savladati. Talijani su spremni da pređu u napad. Dostavili su nam neku vrstu ultimatumu po kome u ponedjeljak 1. septembra treba da se izjasnimo po pitanju njihovih okup(acionih) zahtjeva. U sluč(aju) da budu nepovoljni naši odgovori, oni tako kažu, stupice u oružanu borbu.«⁶⁴

Odgovor na držanje srpskih nacionalističkih elemenata bilo je zasjedanje delegata narodnooslobodilačkih gerilskih odreda za Bosnu i Liku, održano 31. kolovoza u Drvaru. Na njemu je bilo 30 delegata iz Donjeg Lapca, Mogorića, Vreпча, Visuća, Bruvna, Mazina, Srba, Kaldrme, Nebljusa, Orašačkog Brda, Martin Broda, Bos. Petrovca, Drvara, Bos. Grahova, Oštreľja, Crnog Luga i nekih drugih sela. Konferenciju je otvorio Lj. Babić, a predsjedavao joj je Marko Orešković, koji je bio predstavljen kao »delegat Centralnog odbora narodno-oslobodilačkog pokreta iz Beograda«. Na njegovu je inicijativu i održan taj sastanak, da se reagira na pojačanu akciju srpskih političara. Radilo se zapravo o poduzimanju daljnjih koraka u povezivanju ustaničkih snaga na tom području. Ukazujući na značenje tog zasjedanja, »Gerilac« je

⁶³ Za upoznavanje atmosfere koja je vladala na skupu u Pađenima zanimljivo je sjećanje L. T a n j g e. On navodi da je skup osiguravala jedna talijanska jedinica i da Talijani nisu dopuštali ustanicima koji su dolazili da nose oružje. »Nakon našeg dolaska došlo je nekoliko osobnih automobila iz kojih su izašla dva generala talijanske vojske, nekoliko oficira i osoba u građanskim odijelima, među kojima je bio i Niko Novaković-Longo, bivši kraljevski ministar, koji je bio vrlo ugledan u ovom kraju; znali su ga ljudi iz prvog svjetskog rata, a govorilo se da je mnogima pomogao, kao liječnik, da ne odu na front; mislilo se da je sabotirao Austriju. Tada sam slušao da neki stariji, pozdravljajući Longa, govore: 'Šjor Niko, ako nas ti ne spasiš, neće ni bog!' I eto, svoj ugled Niko je ovoga puta koristio za okupatora. Tom skupu su prisustvovali pop Đujić, Vlade Novaković i drugi. (. . .) Elita, s Longom, talijanskim generalima i višim oficirima je otišla u gradsku kuću i razgovarala o ne znam čemu, a nakon jednog sata saopćeno nam je da Talijani razumiju naše strahovanje i nepovjerenje prema Hrvatima, ali da talijanska vojska i civilna uprava garantira srpskom narodu mir, spokojstvo, živote i imovinu, pod uvjetom da bude lojalan prema talijanskoj vojsci i talijanskoj vlasti. Nakon toga saopćenja talijanska vojska je izišla iz zaklona, u jačini jednog bataljona od oko 350 do 400 ljudi. Pošto su otišli osobni automobili i u njima viši oficiri, general i Longo, vojska je otišla put Radučića i Kistanja. Mi smo neko vrijeme ostali i međusobno se pitali sto sve ovo znači. Pripadnici NOP-a su komentirali da je to slabost okupatora i strah buržoazije od revolucije, da su Longo i ostale kolovođe suradnici okupatora, da su izdajnici narodnih interesa, koji su bili zavrbovani od neprijatelja i koji su bili slabo obaviješteni, veličali Talijane kao spasioce Srba, a svoje šefove kao dalekovidne i umne političare koji znadu što hoće i što rade. Razišli smo se svatko na svoju stranu, nitko nikog nije uvjerio, ostalo nam je da se borimo i da razgovaramo preko nišana svojih oružja« (T a n j g a, n. dj., 629).

⁶⁴ *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 1, 76.

pisao: »Kako se oslobodilački pokret srpskog naroda u ovim krajevima Bosne i Like sve jace širio, trebalo je povezati sve odrede i učvrstiti jedinstvo. Trebalo je pozvati predstavnike sa svih naših frontova, koji se danas pružaju daleko, sve tamo od Velebita, Dinare i Plitvičkih jezera pa sve do Livna. To je bilo potrebno osobito zbog toga što su se u posljednje vrijeme pojavili neki protivnarodni elementi koji su htjeli našu Narodnu-oslobodilačku borbu iskoristiti u svoje lične ciljeve. To su oni elementi koji nikad nisu bili uz narod, koji su uvijek bili protiv naroda, koji su živjeli na narodnoj grbači, od krvi i znoja seljaka i radnika. To su oni elementi koji su u doba haraćenja ustaških bandita u ovim krajevima prepustili narod svojoj krvavoj sudbini, pokupili pare i s njima pobjegli u Italiju, u okrilje talijanskog fašizma«.65

To je pitanje dalo glavni ton zasjedanju. Izvještavajući o razvoju oslobodilačke borbe u pojedinim krajevima, delegati su ukazivali na jačanje raspoloženja za borbu protiv talijanskog okupatora, ali istodobno i na djelovanje pojedinih snaga protiv takvog kursa. Zbog toga su u rezoluciji zasjedanja istaknuti ciljevi i značenje borbe protiv talijanskog okupatora, koji je i omogućio Paveliću i ustašama da dođu na vlast i provode genocid nad srpskim narodom. Upozoravajući na istu poziciju kvistlinga u Srbiji, kao što su Aćimović i Ljotić, u rezoluciji se ističe da »to isto hoće da učine i sramne izdajice našeg naroda u ovim krajevima, na čelu sa bivšim ministrom Nikom Novakovićem zvanim Longom«. Jedan zaključak zasjedanja je glasio: »Mi nemamo ništa zajedničkog sa ljudima koji šuruju sa našim vjekovnim neprijateljima i koji žele da naš narod i našu svetu borbu stave u njihove ruke«. Ističući da oslobodilačkoj borbi koja se vodi »nije samo cilj oslobođenje srpskog naroda već i svih drugih porabljenih naroda naše otadžbine«, delagati zasjedanja su pozvali u borbu ovim riječima: »Mi pružamo bratsku ruku hrvatskom i slovenačkom narodu i braći muslimanima da naše redove ujedini i da zajednički povedemo nemilosrdnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajica«.66

U takvom raspoloženju na zasjedanju nisu mogli doći do izražaja malobrojni zagovornici politike nepružanja otpora talijanskom okupatoru. Raspoloživi podaci pokazuju da je od njih na zasjedanju bio Đujić, kojemu nije preostalo ništa drugo nego da se i sam tom prilikom izjasni za borbu protiv Talijana, iako je već bilo poznato njegovo držanje.67 Ono je ubrzo vrlo jasno

65 *Zbornik dokumenata NOR-a, IV/I, 140.*

66 Izvještaj o zasjedanju i rezolucija u: *Zbornik dokumenata NOR-a, IV/I, 139-148.*

Rezolucija je objavljena u »Gerilcu«, br. 6, 6. IX 1941. Međutim, njen tekst je raspačavan vjerojatno i u obliku letka. To potvrđuje podatak da je do primjerka rezolucije došao i kotarski predstojnik NDH u Perušiću. (AIHRPH, NG, kut. 245, f. 11.)

67 Usp. Z o r i ć, n. dj., 206. Karakteristična je bila ocjena koju je u vezi s postojećom situacijom dao Lj. Babić u svom izvještaju Đuri Pucaru, sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, 2. IX 1941: »Nas ustanak u ovim krajevima preživljava jednu malu krizu, koja može biti vrlo opasna. Ti si sigurno obaviješten da se talijanski okupatori spremaju da uguše nas ustanak. Snage talijanskih okupatora nas ne plaše, ni njihove horde, ali pojavile su se druge poteškoće. Velikosrpski agenti, koji su bili u Dalmaciji i tamo od okupatora dobili zaštitu, vrativši se nazad razvili su svoju nenarodnu rabotu. Oni su tim više počeli da dobijaju teren jer su talijanski banditi promijenili svoju taktiku. Prema Srbima su vrlo laskavi, tako da moralno razoružavaju mase. Oportunizam kod nekih naših drugova u Lici tome je još više pomogao. Mi smo te elemente kod nas pozatvarali itd., dok sve druge nismo mogli pohvatati. Danas imamo takvu situaciju da ti agenti traže talijanske okupatore i da se poneki odredi neće baš sigurno da

došlo do izražaja. Bilo je to u vezi s reokupacijom Druge zone, kada su talijanske vojne snage pristupile ponovnom zaposjedanju tog područja. Radilo se, dakle, istodobno i o poduzimanju operacije protiv ustaničkih snaga radi njihova potpunog uništenja. Toj operaciji je prethodila talijanska propaganda u stanovništvu, kako bi se oslabio otpor. Obraćajući se narodu u vezi s tim, Odbor nacionalno-oslobodilačkog pokreta za Bosnu i Liku je pozivao na oružani otpor, i odbijanje talijanskog poziva za razoružanje, jer je »naše oružje jedina garancija za očuvanje naših života i naše krvlju stečene slobode«.68

U pripremama obrane slobodnog teritorija Štab Drvarske brigade i Štab bataljona gerilskih odreda za Liku računali su i na oružane napade na talijanske vojne snage. Mislilo se poglavito na područje oko Knina, gdje bi gerilski odredi Kninske krajine s gerilskim odredima Bos. Grahova mogli spriječiti prodor talijanskih jedinica na pravcu Golubić-Strmica-Bos. Grahovo. Iako su se složili s utvrđenim planom, zasigurno najviše zbog odlučnosti Štaba Drvarske, brigade, ubrzo se pokazalo da rukovodioci gerilskih odreda u Kninskoj krajini Đujić, Brković i Bogunović imaju svoj plan - onemogućavanje napada na talijanske trupe kako bi im se omogućilo nesmetano daljnje napredovanje prema Bos. Grahovu i Drvaru. Manevri Đujića i Brkovića odmah su došli do izražaja. Đujić je dočekaio Talijane u Strmici i pridružio im se, a Brković je bez borbe bio zarobljen. Time je nastalo pravo osipanje među gerilcima, tako da su bili prisiljeni da se povuku i oni koji su bili spremni na otpor. Talijanske su snage, koje su krenule iz Knina 9. rujna ujutro, već sutradan poslije podne bez borbe zauzele Bos. Grahovo.69

Ta je akcija četničkog vodstva u Kninskoj krajini ukazivala na tri važna momenta. Došao je trenutak definitivnog opredjeljivanja protiv narodnooslobodilačkog pokreta. S druge strane, ispoljio se puni interes za definiranje vlastitog vojno-političkog statusa i u tom pravcu poduzimanja odgovarajućih akcija i mjera, u prvom redu organiziranja vlastitih oružanih snaga. Na kraju,

bore. To su najvažniji momenti kod nas u našoj borbi. Zbog toga i drugih razloga mi smo 31. VIII održali savjetovanje svih vojnih delegata oslobođ. krajeva Bosne i Like«. (*Zbornik dokumenata NOR-a, IV/1, 173-174*).

U vezi s tim karakteristično je svjedočenje G a š p a r a B e r g a m a, koji je od travnja 1941. kao instruktor Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, radio u kninskom i drniškom kotaru na stvaranju partijskih organizacija. Bergam je početkom kolovoza, tj. nekoliko dana nakon izbijanja ustanka, krenuo iz Knina u Drvar u cilju uspostavljanja veza s ustanicima na tom području. »U Golubiću i Strmici«, navodi on, »zatekli smo četnike i žandare sa četničkim amblemima i kraljevskim kokardama. U Golubiću su na jednom konopcu, nategnutom preko puta, visile male talijanske i srpske zastavice poredane jedna uz drugu. To je trebalo biti neka vrsta slavluka podignutog u čast četničkih prijatelja talijanskih okupatora«. Bergam navodi da su u Drvaru bili svjesni da je Đujić u dosluhu s Talijanima. Bergam se sastao s članovima Štaba gerilskih odreda na čelu sa Lj. Babićem.), «Informirali su me«, navodi Bergam, »o sukobu s popom Momčilom Đujićem, koji otvoreno šuruje s okupatorima. Ja sam ih informirao što sam vidio u Golubiću, pa je bilo očito da do otvorenog sukoba mora doći«. Bergam također navodi da se tada vodila i rasprava »o stavovima pojedinaca i grupica da se borba vodi samo s ustašama, a da se borba s Talijanima izbjegava. Razumije se da smo se brzo složili da o tome ne može biti ni govora, jer su Nijemci i Talijani naši glavni neprijatelji, kao okupatori, a ustaše su njihove sluge«. (G a š p a r B e r g a m, »Sjećanje na događaje u Kninu i Drnišu 1941«, *Zbornik IHRPD*, sv. 4, 615-616).

68 *Zbornik dokumenata NOR-a, IV/1, 152-155.*

69 Opširnije Z o r i ć , n. dj., 232 i d.

u potpunosti se potvrdila politika oslonca na talijanskog okupatora. Ona će se tumačiti kao nužna realnost opravdavana zaštitom interesa srpskog naroda.

Ni u Lici, talijanske jedinice nisu naišle na neki poseban otpor, tako da su ubrzo umarširale u pojedina mjesta i podigle svoje garnizone. Međutim, razlozi tome bili su kvalitetno druge prirode, za razliku od Kninske krajine. Nije se radilo o suradnji s talijanskim okupatorom nego o davanju prvenstva taktici »nediranja Italijana radi dobitka u vremenu«. U vezi s tim težište je postavljeno na borbu protiv ustaško-domobranskih snaga (pravac Kulen Vakuf-Bihać) i oružničkih patrola. U pripremama za borbu protiv talijanskih snaga, partizanske snage su gospodarile situacijom u selima, dok su okupacione trupe uglavnom držale kotarska središta.⁷⁰ Za daljnji razvoj situacije na tom području posebno su značenje imali sastanak Okružnog komiteta KPH za Liku, 11. rujna, i sastanak vojnih delegata Like, 21. rujna.⁷¹ Politika suradnje s Talijanima dobila je snažan udarac.⁷² Nosioci te politike sklonili su se pod njihovu zaštitu radeći na stvaranju četničkih organizacija.⁷³

Na osnovi prethodnog prikaza mogu se uočiti ova bitna obilježja talijanske okupacione politike:

a) U ostvarivanju svog imperijalističkog plana širenja na istočnoj jadranskoj obali, fašistička Italija je bila u prvom redu zainteresirana za učvršćenje svojih pozicija u anektiranom području.

b) U postizanju tog cilja na tom području, koje je tretirano kao integralni dio talijanskog državnog teritorija, vojne i upravne okupacione vlasti ispoljavale su krajnju osjetljivost kada je riječ o mogućnostima poduzimanja bilo kakvog otpora. To je osobito došlo do izražaja izbijanjem oružanog ustanka, tj. pojavom prvih partizanskih odreda, kada su uslijedile najdrastičnije mjere suzbijanja i ugušivanja. Od početka je bilo jasno da je riječ o akcijama koje organizira KPJ.

c) Na susjednom području, koje je ulazilo u okvir NDH, Talijani su također pokazivali interes za razvoj situacije, potvrđujući to i stacioniranjem svojih vojnih snaga. Bili su, naime, zainteresirani za održavanje mirnog stanja neposredno u svom zaleđu. Smatrali su da je NDH u prvom redu zadužena i odgovorna za ostvarivanje tog cilja.

d) Zbog toga je izbijanje oružanog ustanka na tom području izazvalo zabrinutost i talijanskih faktora. Međutim, za razliku od otpora u anektiranom području, ustanak u ovom području taktički je šire promatran. Polazilo se od uvjerenja da je genocidna politika ustaškog režima prema srpskom stanovništvu isključivi razlog izbijanju oružanog otpora. Zbog toga se vjerovalo i u ugušivanje ustanka, tj. povratak pacificiranom stanju, dodirima i

⁷⁰ Stanišavljević, n. dj., 77.

⁷¹ Dokumenti tih sastanaka u *Zborniku dokumenata NOR-a*, VII, 77-80, 124-129.

⁷² U kritici rada partijske organizacije u Lici, na sastanku Okružnog komiteta, konstatirano je da »mnogi članovi Partije, pa čak i članovi sreskih i okružnih rukovodstava išli su tako daleko da su vodili pregovore sa talijanskim okupatorima po pitanju lojalnog držanja prema okupatorima, čime su nasjeli i upregli se u kola talijanskog fašizma«. (Isto, 79). Riječ je, dakle, o globalnoj ocjeni spomenute pojave u radu partijske organizacije od početka oružane borbe. Međutim, Zorić, n. dj., 232-233, tu ocjenu proizvoljno uzima kao potvrdu teze o istovetnosti situacije u Lici i Kninskoj krajini u vezi sa spomenutom talijanskom operacijom oko reokupacije.

⁷³ Stanišavljević, n. dj., 78.

sporazumima s onim elementima ustaničke mase, koji su izražavali istovjetna gledišta.

Spoznaja da nije riječ o pojavi koja se može eliminirati prema naprijed zamišljenom planu, nego o otporu koji sve vidljivije pokazuje svoju čvrstinu i organiziranost, utjecat će i na promjene u dotadašnjoj strategiji talijanskog okupatora.

Reagiranjem ustaškog režima i sporazumi s Talijanima

Nastala situacija ubrzo je izazvala zabrinutost ustaških vlasti. Na masovni pokret srpskog stanovništva u anektiranu zonu u prvi mah se gledalo kao na određeno rasterećenje, ali se uskoro ta pojava počela ocjenjivati kao sve veća opasnost. Stizale su vijesti o naoružavanju izbjeglica i organiziranju za borbu protiv ustaškog režima, a zabrinutost je izazivalo i tolerantno gledanje talijanskih okupacionih vlasti na tu pojavu. Za stalno i što potpunije praćenje tih zbivanja u prvom redu su bili angažirani pojedini funkcionari ustaških vlasti u Kninu. Ondje su ustaše instalirali upravne organe NDH zadnjih dana svibnja, a sredinom lipnja osnovana je velika župa Bribir i Sidraga se sjedištem u Kninu. Njoj su pripadali kotari Drniš, Knin i Bos. Grahovo. Već u svojim prvim izvještajima MUP-u NDH, ustaški župan Ante Nikolić najveću pažnju posvećuje pitanju prebacivanja Srba u anektirano područje, njihovu naoružavanju i organiziranju i odnosu Talijana prema tom pitanju. Sve poduzete akcije među izbjeglim Srbima isključivo se označavaju kao »četničke«, tj. akcije koje vode »četnici«, a to će jednako dolaziti do izražaja i u svim drugim analizama i ocjenama koje će ustaški organi davati u vezi s ispitivanjem situacije u redovima srpskog stanovništva, bez obzira na to o kojem se području radilo, iako se istodobno ukazivalo i na djelovanje komunista.

Navodeći da se »veliki broj četnika« iz Knina i okolice te iz Zrmanje nalazi u Kistanjama, Nikolić zaključuje da su oni po svoj prilici »zagospodarili s Kistanjama i Benkovcem, jer se danas u Kistanjama nalazi oko 400 oboružanih četnika, i čuje se, da oni vježbaju sa oružjem na očigled talijanskih vojnika«. On izražava posebnu zabrinutost zbog odnosa između Talijana i »četnika«. Nikolić ističe »da četnici sve poduzimaju kako bi poremetili naše prijateljske i lojalne odnose sa Talijanima«, te da »za svaku stvar se obraćaju ovdašnjim talijanskim vlastima, da one kod nas u njihovu korist interveniraju, pa makar se radilo i o neznatnoj stvari«. Posebno se ukazuje na činjenicu da se često pojedine grupe Srbi prebacuju na anektirano područje pod zaštitom talijanskih vojnika i oficira. Na intervenciju kod generala Monticellija, komandanta divizije »Sassari«, koja je bila stacionirana u Kninu, Nikolić je dobio odgovor da je to »djelo nekih neodgovornih vojnika«, ali zaključuje da se ista pojava nastavlja i dalje.⁷⁴ Nikolić ipak smatra da je postignut povoljan sporazum o daljnjem iseljavanju srpskog stanovništva s tog područja, što je inače ustaškim organima odgovaralo.⁷⁵

⁷⁴ *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 1, str. 788-789, izvještaj od 17. VI 1941. Izvještaj od 16. VI 1941. u AIHRPH, NG, inv. br. 2086, a od 20. VI 1941. u AVII, NDH, kut. 234, br. reg. 2/1.

⁷⁵ »Moja intervencija«, navodi Nikolić, «i intervencija ravnatelja redarstva gos. Juce Ruka-

Međutim, i dalje je ustaše zabrinjavao odnos talijanskih okupacionih faktora prema Srbima, jer se u prvom redu ocjenjivalo da to ima negativne posljedice za interese NDH. Kao glavni momenti koji obilježavaju nastalu situaciju isticali su se ovi:

a) naoružavanje srpskih izbjeglica i slobodno kretanje na anektiranom području i toleriranje od strane talijanskih vlasti koje »ne poduzimaju ništa protiv istih«;

b) onemogućavanje nekih konkretnih nastojanja ustaških vlasti u cilju poduzimanja određenih zaštitnih mjera, kao što je npr. uspostava oružničkih postaja (žandarmerijske stanice) u nekim mjestima pored granične linije, što Talijani nisu dopuštali;

c) porast sumnji u namjere talijanskih okupacionih snaga da prošire područje svoga utjecaja i djelovanja izvan anektirane zone, a u koju svrhu se želi iskoristiti nastala situacija s izbjeglim srpskim stanovništvom.⁷⁶

U intervencijama kod talijanskih okupacionih vlasti, ustaše su svoju zabrinutost nastojali osobito potkrijepiti isticanjem opasnosti koja prijeti hrvatskom stanovništvu na području gdje djeluju naoružani Srbi.

To su već bili dani koji su neposredno prethodili podizanju oružanog ustanka koji je intenzivno pripremala Komunistička partija. Pokazatelji tih priprema na ovom području nisu ostali nezapaženi od strane ustaških vlasti. Konstatira se da su »komunisti poduzeli veliku akciju među narodom i talijanskom vojskom navještajući skori ustanak komunista u čitavom svijetu, pa i u ovom dijelu Dalmacije. U predjelu oko Vodica i Zatona i otoka Prvića, sakupljaju se po noći komunisti iz tih mjesta i vježbaju oružjem, šireći među narodom propagandu da će jedino pobjedom Rusije ovaj dio pripasti velikoj Slaviji«. Ustaški su faktori zaključivali: »Kako iz svega ovoga proizlazi vidi se da u ovom dijelu Dalmacije najmanju vlast imaju talijanske vlasti, a da vladaju Srbi i komunisti očekujući da putem revolucije preuzmu vlast«.⁷⁷

vine imala je za posljedicu, da je, gospodin general Furio Monticelli izjavio, da će on dati strogu zabranu radi toga prevažanja. Što se tiče prebacivanja Srba, ako oni to žele, da ih mogu prebacivati kamo hoće i gdje hoće, ali da ti Srbi sobom mogu odnijeti samo onoliko rublja i odijela koliko im je potrebno za najnužnije potrebe. Sve drugo ima da ostane na svojem mjestu, jer su Srbi politički bjegunci i u smislu naših zakona, naše povjerenstvo imade ustanoviti sve ispraznjene stanove od Srba i napuštene kuće, a pokretne popisati u našastaru. Prema tome, ova je stvar uređena tako, da Srbi mogu da se sele gdje hoće izvan naše države i što u većem broju, ali da ne mogu iznositi ni pokućstvo ni kućanske predmete«. (A VII, NDH, kut. 234, br. reg. 2/1, izvještaj od 20. VI 1941).

⁷⁶ U izvještaju MUP-u, 20. VI 1941, Nikolić se žali da su se Talijani suprotstavili uspostavi oružničkih postaja u Obrovcu, Maslinici i Krušćici s obrazloženjem »da su ovo još sporna zemljišta koja čekaju definitivnu granicu. (. . .) Ponovili su nam, da će se po njihovom mišljenju granica protegnuti preko Velebita, kuda je bila označena godine 1918. do 1922.« (A VII, NDH, kut. 234, br. reg. 2/1). Nekoliko dana kasnije Nikolić je izvijestio Pavelića da »odnosi sa Talijanima ovdje bivaju svaki dan zapleteniji, jer oni iz dana u dan uvijek postavljaju svoje nove i neopravdane zahtjeve«. Obavještava da je talijanski maršal De Bono oputovao iz Knina u Šibenik, gdje je dočekan od delegacije »šibenskih Srba i od Srba emigranata iz ovih krajeva«, koji su mu se požalili na postupak ustaških vlasti prema njima. Prema Nikoliću, De Bono je delegaciji odgovorio: »Talijanska vlada će se zauzeti za vašu zaštitu i vi ćete poslije optiranja za Italiju postati talijanski državljani i kao takovi bit će te vraćeni svojim kućama u Hrvatsku«. Istom prilikom Nikolić je izvijestio da mu je načelnik štaba divizije »Sassari« saopćio da je dobio nalog Vrhovne komande »da oni pomiču svoje trupe dalje prema našem teritoriju«. (A VII, NDH, kut. 237, br. reg. 18/4, izvještaj od 25. VI 1941).

⁷⁷ AH, MUP NDH, kur. 1, »Izvjješće o organiziranju i djelovanju četnika- na području Dalmacije«, 25. VII 1941.

Bilo je očigledno da je zabrinutost ustaša prerasla u pravi strah od mogućnosti šireg oružanog ustanka koji bi najneposrednije ugrozio pozicije što su ih držali na tom području. Iako se uzimala u obzir djelatnost komunista, glavna uloga pokretača i organizatora pripisivala se »Srbima četnicima«. Pri tome je bilo karakteristično i uvjerenje da se takva »četnička akcija« poduzima u suradnji s Talijanima.⁷⁸

Da se, međutim, istodobno radilo i o zabrinutosti Talijana, svjedoči situacija koja je nastala izbijanjem masovnog oružanog ustanka u južnoj Lici i u susjednom dijelu Bosne. Iz bojazni zbog daljnjeg sirenja ustanka na anektirano područje nastala je ideja o potrebi iseljavanja izbjeglog srpskog stanovništva. Guverner Bastianini upoznao je svoje Ministarstvo vanjskih poslova 29. srpnja sa zahtjevom da bi sve izbjeglice iz anektiranog područja »trebalo uputiti u Srbiju kako bi se izbjegli protesti nekih hrvatskih krugova koji u njihovoj prisutnosti ovdje nastavljaju podgrijavati mišljenje o prosrpskoj politici Talijana u Dalmaciji. Potreba da se poduzme repatrijacija - upozorava Bastianini - postala je još prisutnija u ovom trenutku kad je upravo jučer buknuła u Hrvatskoj još jedna pobuna srpskih elemenata koji su, čini se vrlo mnogobrojni i dobro naoružani u predjelu sjeverno od rijeke Zrmanje sa centrom u Gračacu, smještenim nekoliko kilometara od privremene linije naše granice. «⁷⁹

Kako su Talijani gledali na oružani ustanak, zabilježio je i David Sinčić, tada podžupan u Kninu, na osnovi razgovora s generalom Monticellijem. Prema Sinčiću, Monticelli je izjavio da je njegova glavna zadaća da »izvede pacifikaciju« ustaničkog područja, tj. da dođe do »smirenja« između ustaškog režima i »pobunjenih«. Taj cilj on je opravdavao u prvom redu talijanskim interesom za redovito održavanje željezničkog prometa između Knina i Gračaca, za koji promet je isticao da je od »životne važnosti« i za Italiju i za NDH. Zbog toga Talijanima »nije u interesu« da se vodi borba između ustaškog režima i ustanika, nego da se pobunjenim seljacima omogući da se »vrate mirno kućama, da obrađuju polja, a ne da se bore i smetaju normalnoj produkciji«. U vezi s tim Monticelli se pozivao i na »humane razloge«, označavajući ustaše kao krivce za ustanak zbog njihovih pokolja. Monticelli je već tada dao do znanja da predstoji mogućnost vojničkog zaposjedanja »čitavog područja pobune«, tj. reokupacija.⁸⁰

U daljnjim izvještajima, tj. analizama nastale situacije, Sinčić je konstatirao glavne zahtjeve koje Talijani postavljaju kao uvjet da se ostvari pacifikacija ustaničkog područja. Među tim zahtjevima najvažniji bi bili ovi:

1. da »prestane progon Srba«, tj. da vlada NDH »dade garancije (. . .) pobunjenima, da se vrate svojim kućama«;
2. da se »vrate svi Srbi koji su pobjegli« i da ih se »ne smeta niti osuđuje«.
3. da se poništi odredba o oduzimanju imovine izbjeglih Srba;

⁷⁸ U spomenutom izvještaju od 25. VII 1941. navodi se ovo: »Neprestano se sire glasovi da će u najskorije dane talijanske vlasti u zajednici sa Srbima četnicima izvršiti napadaj na naše područje i to na predjelu od Šibenika sve do Roškog slapa«. U vezi sa okupljanjem i naoružavanjem izbjeglica u Kistanjama zaključuje se da »ova četnička akcija zauzima toliko maha da se može svaki čas očekivati napad na nas teritorij«. (Kao u bilj. 77).

⁷⁹ A VII, Tal. arh., kut. 540, br. reg. 25/2.

⁸⁰ A VII, NDH, kut. 234, br. reg. 42/1-3, izvještaj Paveliću, 12. VIII 1941.

4. da se »otvore srpske crkve«.

Ostvarivanje tih zahtjeva omogućilo bi, prema mišljenju Talijana, ove glavne rezultate:

1. prestala bi borba »s pobunjenicima koji nijesu još komunisti«, suzbila bi se opasnost da oni to postanu ako ustaše ustraju »u borbi protiv njima«;

2. uveli bi se »sigurnost i mir« u onom dijelu Dalmacije koji je u rukama Talijana;

3. osigurao bi se promet željezničkom prugom Split-Karlovac;

4. spriječilo bi se povezivanje »pobunjenika iz Dalmacije«, tj. »komunista iz Šibenika i Splita« s »onima iz Like, Bosne i okoline Knina«.81

Sinčić je krajem kolovoza obavijestio vladu NDH da je osobno saznao od generala Monticellija da on i pojedini oficiri »redovito posjećuju vode pobune te s njima pregovaraju«. Monticelli mu je objasnio da se to čini »sa svrhom smirivanja pobunjenih«. U ostvarivanju toga cilja, navodi Sinčić, »Talijani zabranjuju našim vlastima bilo kakovim djelom nastupati protiv pobunjenika«. On se žali da Talijani istodobno toleriraju da »pobunjenici šire letke kroz Knin, gdje slobodno dolaze«. Unatoč nadzoru talijanskih četa, u okolnim selima »pobunjenici manifestiraju kralju Petru, Srbiji, Italiji, a najpogrdnijim izrazima vrijeđaju Hrvatsku, Poglavnika i Hitlera«. Na proteste ustaških vlasti, Sinčić navodi da »Talijani odgovaraju, da se moramo sada strpiti i sačekati par dana dok se o svim pitanjima ne postigne sporazum, a da je cilj njihov da izvrše smirenje pobune, pri čemu mi moramo i nešto popustiti i promijeniti potpunoma svoj dosadašnji stav prema Srbima«.82

I za područje Like ustaški su izvještaji konstatirali dobre odnose između Talijana i pojedinih ustaničkih grupa, u prvom redu onih koje su bile stacionirane uz prugu Knin-Gospić. U svrhu uviđaja u situaciju na tom području, sredinom kolovoza, iz Zagreba su do Gračaca uspjeli stići ustaški funkcionari Vjekoslav Vrančić i Vili Bačić. Oni su u tu inspekciju otišli u svojstvu funkcionara Ministarstva vanjskih poslova NDH, što je bio znak da se u prvom redu radilo o zanimanju za konkretne odnose s Talijanima na terenu. Namjeravali su doći do Knina, ali u Gračacu im je talijanski komandant pukovnik Umberto Salvatores izjavio da ih »ne može prebaciti u Knin, da kod pobunjenika ne bi pokvario sve ono što je do sada uspjelo urediti u pogledu pruge«. U svom izvještaju 83 o tom putu oni su dosta precizno označili opseg ustaničkog područja: »Glavna su središta pobunjenika u Lici sjeverno od željezničke pruge Gračac-Knin, osobito oko sela Srb, Velika Popina, Bruvno, Donji Lapac i Mazin, ali se njihove snage nalaze i na drugoj strani željeznice i dalje prema jugu u području istočno i sjeverno od Obrovca, a nešto i u Velebitu, južno od sela Medak«.

Glavno pak pitanje kojemu su posvetili pažnju, bilo je razmatranje «odnosa Talijana i pobunjenika». Polaze od toga da su se mogli osobno

81 AIHRPH, NG, inv. br. 1305, izvještaj Artukoviću, 25. VIII 1941.

82 AIHRPH, NG, inv. br. 11693, izvještaj Artukoviću, 28. VIII 1941.

U analizama nastale situacije u toku prve polovice kolovoza, navode se imena M. Đujića i P. Popovića kao četničkih vođa, »koji vode pobunjenike« u okolnim selima Vrbniku, Kosovu, Biskupiji, Polači, Strmici, Golubiću. (NOB, *U Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, I, str. 849, izvještaj Nikolića od 16. VIII 1941).

83 AVII, NDH, kut. 235, br. reg. 52/2, Izvještaj od 16. VIII 1941.

uvjeriti »da pobunjenici ne prave talijanskoj vojsci nikakvih poteškoća, niti na pruži ni na cesti«. U vezi s tim zaključuju da su »pod utiskom, da tu postoji neki sporazum« te da se Talijani kreću prugom i cestom kolima »bez smetnja s istaknutim velikim talijanskim zastavama«. Iz razgovora sa Salvatoresom saznali su »da postoji i izvjestan stalan kontakt između pobunjenika i Talijana«. Na osnovi toga oni zaključuju da bi vojničko svladavanje ustanka moglo »komplicirati odnos s Talijanima«, jer oni »stoje u dobrim odnosima s pobunjenicima«.84

Spomenute ocjene nastale situacije, koju su od kraja srpnja obilježavali sve dramatičniji događaji, vodile su spoznaji o neposrednoj ugroženosti teritorijalnih interesa fašističke Italije. Zbog toga se ideja o reokupaciji Druge zone postavila kao najefikasnije rješenje, jer bi samo tim putem, prema ocjeni Talijana, anektirano područje imalo »mirno« zaleđe. Opasnost od jačanja ustaničkih snaga pod vodstvom Komunističke partije svakako je bilo glavno opravdanje za ostvarenje toga plana. Zaštita interesa NDH na neki način se vezala s tim pitanjem. Svoj prijedlog za reokupaciju Druge, a zatim i Treće zone, tj. sve do demarkacione linije, general Ambrosio je obrazlagao riječima, »da su ustanici vođeni čvrstim rukovodstvom i da prijeti opasnost ne samo po interese NDH nego da mogu nastati i teže posljedice«.85 Dakako da su se u tom planu mogle osjećati i daljnje talijanske teritorijalne aspiracije. Činjenica je da u ostvarivanju tog plana nije bilo neke zdušnije konzultacije sa NDH nego je Pavelić doveden pred gotov čin. Naredba talijanskog General Štaba komandi druge armije za okupaciju Druge zone uslijedila je već 16. kolovoza, o čemu je istodobno Mussolini obavijestio Pavelića. U naredbi se posebno ističe da treba »do maksimuma ubrzati okupaciju« spomenute zone zbog vijesti »o vjerojatnim skorašnjim pokretima u južnoj Hrvatskoj«.86 Mussolini je taj plan opravdavao težnjom da se spriječi ustanička aktivnost i eventualno iskrcavanje Engleza. U svom odgovoru Pavelić je Mussoliniju izrazio punu podršku za ostvarenje tog plana, tj. da NDH »svim svojim sredstvima pomogne Italiji da se suprotstavi svakom iznenadnom udarcu koji bi mogao doći s mora i svakoj prijetnji ustanka«. Pored vojnih snaga, Pavelić je izrazio spremnost i da »civilne vlasti« NDH u Drugoj zoni »pređu pod komandu italijanskih vojnih vlasti«. Također je predložio postavljanje »glavnog upravnog povjerenika« NDH pri komandi Druge armije, koji bi bio veza između te

84 »Na 8. kolovoza«, navodi se kao primjer u izvještaju, »došli su neki pobunjenici na postaju Medak između Gospića i Gračaca i šetali se naoružani po postaji, na kojoj su bili talijanski vojnici. Na postaju stigao je vlak, a talijanski vojnici davali su znakove putnicima, da ne izađu iz vlaka. Pobunjenici nisu ulazili u vlak. Odnijeli su samo sa postaje dvije puške, oduzete tamošnjim činovnicima, ali su ih kasnije, na traženje Talijana poslali natrag na stanicu. Predstojnik postaje ostao je na ovom mjestu, dok su dva pomoćnika pobjegli. Predstojnika nisu pobunjenici dirali. Iz svega ovoga se vidi, da Talijani stoje u dobrim odnosima s pobunjenicima«. (Isto).

U vezi s ocjenom karaktera oružanog ustanka, Vrančić i Bačić su Talijane, kako kažu, naročito »upozorili i pokazali odgovarajuće letke pobunjenika, iz kojih proizlazi, da je čitava ova pobuna u vezi s ratom Njemačka-Rusija, da se pobunjenici otvoreno nazivaju komunistima i da očekuju pobjedu Rusije, koja će uništiti »neprijatelja čovječanstva«, pod kojim se imaju razumjeti Njemačka i Italija. Mislimo da ćemo reći istinu, ako ustvrdimo, da nam je uspjelo, da mnogi njihovi krivi pogled popravimo«. (Isto).

85 J e l i ć – B u t i ć, *Ustaše i NDH*, n. dj., 241.

86 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XlV1, 312-313.

komande i vlade NDH. Mussolini je prihvatio taj prijedlog.⁸⁷ Obavještavajući javnost o novo nastaloj situaciji, ustaše su je nastojali prikazati kao privremeno »uvođenje iznimnih mjera u obalnom pojasu«. ⁸⁸ Dakako, razvoj događaja je jasno potvrđivao da su Talijani vodili glavnu riječ. Na sastanku predstavnika NDH i Druge armije, potkraj kolovoza, general Vittorio Ambrosio, komandant Druge talijanske armije, posebno je isticao da se talijanske vojne vlasti zanimaju za propagandnu aktivnost ne samo na teritoriju na kojem se nalaze, nego i na onom s kojim Talijani graniče, »jer su utvrdili da ta promičba s obzirom na prijateljske i savezničke veze između Hrvatske i Italije nije bila mnogo puta najsretnija.« On je tvrdio kako je bilo slučajeva da su i najviši ustaški funkcionari vodili prototalijansku propagandu. Na osnovi zaključka s istog sastanka, vojne snage NDH potpadaju pod talijansku komandu i ne mogu se povećavati nego samo smanjivati, a oružništvo će obavljati službu zajedno sa karabinjerima. Što se tiče ustaških organizacija na tom području, one su morale predati oružje, što je praktično značilo stvaran prestanak njihove djelatnosti. Vlada NDH izdala je saopćenje o novoj situaciji, u kojemu je izrazila punu suglasnost. U saopćenju je, naime, istaknuto da je od 7. rujna 1941. »stupio na snagu izvanredni vojnički sustav na obalnom području jadranskog mora od Ogulina do Mostara pod upravom komandanta II Armate generala Ambrosia«. ⁸⁹ U proglasu što ga je objavila stanovništvu komanda Druge armije, obavještavajući o preuzimanju »vojničkih i građanskih ovlasti« na području Druge zone, posebno su se pozivali svi stanovnici »koji su iz kojega god razloga napustili svoju zemlju« da se vrate kućama. Talijanske oružne snage su se obvezivale da »jamce za njihovu sigurnost, za slobodu i za imovinu njihovu«. ⁹⁰

Ostvarivanje ovog plana, tj. pretvaranje Druge zone u demilitarizirano područje, trebalo je u prvom redu započeti širokom akcijom razoružanja stanovništva. Radilo se o tome da je, prema utvrđenom sporazumu, NDH trebala razoružati svoje ustaške formacije, a Talijani ustaničke mase. ⁹¹ Daljnji razvoj situacije ubrzo je potvrdio da se taj zadatak neće moći ostvariti onako kako se željelo. Talijani su osobito bili zainteresirani da se izvrši plan razoružanja koji je preuzela NDH, smatrajući da će time nastati povoljnije okolnosti za ostvarivanje vlastitog plana razoružanja ustaničkih masa. Međutim, istodobno su bili svjesni opasnosti jačanja »komunističkog utjecaja«, ocjenjujući ga kao glavnu zapreku u ostvarivanju plana. U tom pogledu tražilo se što veće političko angažiranje ustaškog režima, posebno što efikasnije

⁸⁷ Isto, 332-334.

⁸⁸ »Hrvatski narod«, 23. VIII 1941; *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIII/I, 338-339. 89 J e l i – B u t i ć, *Ustaše i NDH*, 242.

⁹⁰ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIII/I, 374-379.

⁹¹ U smjernicama koje je upravni povjerenik A. Karčić uputio županima u Karlovcu, Ogulinu, Gospiću, Kninu, Senju, Omišu, Dubrovniku, Mostaru, Bihaću i Jajcu, u pogledu razoružanja navodi se: »Naoružano stanovništvo u obalnom pojasu (t. j. divlje ustaše i ostalo pučanstvo) mora prema nalogu Poglavnika predati svoje oružje kotarskim oblastima odnosno oružništvu, a ove opet skupiti ga kod najbližeg vojničkog zapovjedništva. Razoružanje pučanstva imade se provesti bezuvjetno do 7. rujna 1941, a istodobno talijanska vojska poduzima obsežne mjere za razoružanje pobunjenika i četnika radi potpunog osiguranja hrvatskog pučanstva pred napadima četnika i sličnih banda«. (A VII, NDH, kut. 143, br. reg. 21/2-1, dopis od 30. VIII 1941).

suzbijanje propagande Komunističke partije. Preuzevši funkciju upravnog povjerenika kod Druge armije, Karčić je već početkom rujna u razgovoru s generalom De Blasiom bio upozoren na potrebu organiziranja takve protokomunističke akcije. Navodeći da po NDH kruži »opsežna pismena promičba širenjem i raspačavanjem raznih letaka komunističke promičbe pisanih u hrvatskom, srpskom i talijanskom jeziku«, De Blasio je isticao da bi ustaške vlasti »trebale da poduzmu organiziranu protupromičbu, u kojoj bi se moralo opovrgavati sadržaje svih komunističkih letaka. Osim toga trebalo bi provesti protupromičbu i postavljanjem po državnim vlastima raznih radiomegafona tako, da hrvatski narod i u zabitnim mjestima u svome jeziku bude upućen o ništavnosti komunističkih nauka«.92

Zbog toga je shvatljivo da su talijanski faktori bili osobito zainteresirani da u razoružavanju i općoj pacifikaciji dobiju što veću podršku srpskih nacionalističkih snaga. U tom svjetlu i treba promatrati sve dotadašnje dodire i dogovore, među kojima onaj u Pađenima označava završni čin. Talijani su Novakoviću Longu i njegovim istomišljenicima obećali podršku i zaštitu koja bi trebala smiriti bar dio ustaničkih masa. U tom bi se pogledu udovoljilo nekim zahtjevima tih snaga. Nije se udovoljilo zahtjevu da se ukloni opći upravni povjerenik kod Druge armije ili da i jedan »komesar bude Srbin«, jer bi to zapravo značilo dovođenje četnika u isti rang sa NDH. U vezi s tim treba pak konstatirati da je u samoj praksi to pitanje bilo riješeno time što je Novaković Longo prihvaćen kao »službeni predstavnik« srpskih nacionalističkih snaga, boraveći i predstavljajući ih uglavnom u Zadru.

Što se tiče ostalih zahtjeva, Talijani su o njima vodili računa, jer je to moglo pomoći smirivanju nastale situacije. Činjenica je da je general Ambrosio već u prvom susretu s Karčićem to dosta precizno dao do znanja. Obavještavajući Lorkovića o svom razgovoru s Ambrosijem, 6. rujna u Karlovcu, dakle odmah nakon Pađena, Karčić navodi da mu je Ambrosio obećao da će »stvoriti red i mir na hitan način makar i sa radikalnim sredstvima«. U vezi s tim Karčić navodi da su u toku razgovora »izbila neka pitanja« koja je Ambrosio »iznesao u obliku želja a o kojima da bi trebalo povesti računa, jer da su u najtješnijoj vezi sa javnom sigurnošću i sa umirivanjem pučanstva«. Riječ je, kako navodi Karčić, o ovim pitanjima i željama:

»a) U krajevima gdje su Srbi u velikoj većini, obćinski glavari i službenici da bi trebali biti Srbi i to radi toga, da se uplivom tih ljudi sprieči odnosno odkloni i daljnja mogućnost nereda i pobuna.

b) Da bi trebalo naći načina da se u obalnom pojasu uspostave državni i obćinski službenici odušteni samo radi toga što su Srbi.

c) Imovina istjeranih ili pobjeglih Srba a i Hrvata da bi trebala biti vraćena u svrhu, da se sprieči stvaranje nezadovoljnika, koji da bi zdvojni mogli ponovno se odmetnuti i stvarati nered.

d) Da bi trebalo produžiti rok za promjenu dinara u Kune za sve one, kojima je to bilo nemoguće bilo radi toga, što su se morali skloniti u šume ili predbjeći u inozemstvo.

92 AIHRPH, NG, inv. br. 11684, izvještaj od 2. IX 1941.

e) Da bi bilo uputno da otiđu iz obalnog pojasa one osobe, koje su zauzimale neke vidne položaje koje se može bit smatra sa strane pučanstva odgovornim za razna djela, a to sve u svrhu spriečavanja eventuelnih osveta«. Ambrosio je tom prigodom spomenuo i »pitanje uspostave djelovanja grčkoistočnih crkava i popova«.93

Radilo se o pitanjima koja nisu nailazila na povoljan odgovor ustaškog vodstva, što je bilo vidljivo i iz Karčićeve reakcije.

Stalno jačanje NOP-a, međutim, najviše je utjecalo na odluku Talijana da vlastitom vojnom silom zaposjednu i preostalo područje, tj. do demarkacione linije. Time bi se ujedno izvršio spoj s okupacionim područjem koje je zaposjedala njemačka vojna sila, čime je NDH bila i formalno okupirana. Dakako da se taj momenat počeo još više odražavati u dosta složenim odnosima na relaciji talijanska okupaciona sila - ustaški režim - četnici. Sve tri strane su, dakako, bile osobito zainteresirane za suzbijanje utjecaja NOP-a, ali to još nije značilo da su i njihovi međusobni odnosi bili usklađeni s tim ciljem. Naprotiv, razvoj situacije u toku ljeta i jeseni 1941. pokazivao je da su oni opterećeni nizom problema. Talijanski vojni faktori bili su sve više opterećeni iznalaženjem mogućnosti u ostvarivanju plana pacifikacije. Pretpostavljalo se da će se taj cilj uspješnije ostvariti većim angažiranjem vlastite vojne sile na čitavom području do demarkacione linije, kako bi se mogla što neposrednije kontrolirati glavna ustanička žarišta. Za njih je svakako jedan od glavnih argumenata u opravdavanju tih poteza, kako su isticali, bilo očuvanje interesa same NDH, koja se vlastitom vojnom silom nije mogla uspješnije suprotstaviti snagama NOP-a. S druge strane, koliko god je ustaškom režimu bilo u interesu takvo angažiranje talijanske vojne sile, istodobno je bio nezadovoljan činjenicom da je to ujedno značilo osjetno slabljenje vlastitih pozicija. A to se pitanje upravo najosjetljivije ispoljavalo u vezi s tretiranjem statusa i uloge četničkih snaga. Talijanski faktori su iz dana u dan sve više spoznavali da se treba više okoristiti četničkim snagama u provođenju pacifikacije. Nastojali su svoju zaštitničku ulogu što efikasnije usmjeriti u angažiranje tih snaga na rastakanju pokreta ustaničkih masa, tj. gušenja tog pokreta bez veće oružane intervencije. Izbjeći tu intervenciju koliko god je to moguće, bila je politika koja se ocjenjivala i kao realna i kao racionalna. Budući da su četničke snage s kojima se računalo u ostvarivanju takve politike, istodobno vezale tu svoju ulogu s određenim kompenzacijskim programom u odnosu na ustaški režim, povećavalo se nezadovoljstvo ustaških faktora. Nezadovoljni ustupcima u vezi s reokupacijom Druge zone, ustaše su se sve više suočavali s proširenjem zahtjeva četničkih snaga koji su vodili prema određenoj »autonomiji« i »separatizmu«. Talijani su u ulozi posrednika pokušavali iznalaziti

93 AIHRPH, NG, Inv. br. 11722, izvještaj od 7. IX 1941.

Jedna od akcija koje su poduzete u Kninu na liniji talijanske politike pacifikacije bila je otvaranje pravoslavne crkve. Prema podacima koje daje Sinčić, Talijani su doveli pravoslavnog popa u Knin da održi bogoslužje u crkvi, 28. kolovoza, tj. na dan svetkovine Velike Gospe, i tom prilikom »predali su mu pismeno što ima u crkvi govoriti«. Istodobno je Monticelli primio delegaciju »domaćih Srba«, koja mu je predala pismenu predstavku s molbom da se otvori crkva. AIHRPH, NG, inv. br. 11693, izvještaj Artukoviću, 28. VIII 1941. Usp. i P l e n č a , «Politička polarizacija«, n. di., 575, koji navodi da su u toku rujna otvorene još neke pravoslavne crkve u okolini Knina.

različita taktička rješenja koja bi mogla unijeti određenu ravnotežu u nastaloj situaciji, tj. zadovoljavati i jednu i drugu stranu. Pokazalo se, međutim, da se takav cilj nije mogao ostvarivati kako se željelo.

Da se radilo o sve složenoj situaciji s obzirom na poziciju talijanske vojne sile, potvrđuje činjenica da je već krajem rujna 1941. komanda Druge armije izdala »prethodno naređenje« za daljnje širenje svog okupacionog područja. »Pošto bi ustanici«, navodi se u naredbi, »mogli da prodru u neokupiranu Hrvatsku, može nam biti naređeno da sa trupama uđemo na hrvatsku teritoriju između demilitarizovane zone i demarkacione linije sa nemačkom okupacijom, dok ne uhvatimo kontakt sa Nalcima«.94 Konkretna naredba je uslijedila 5. listopada, jedinicama Petog i Šestog talijanskog korpusa naređeno je da zaposjednu područje bivše Treće zone. Ujedno je naređeno da »u zoni koju treba okupirati italijanski organi ne preuzimaju civilnu vlast«.95 Upravo će to pitanje biti glavni kamen spoticanja u daljnjim odnosima na relaciji Talijani - ustaše - četnici. Osim za razoružanje stanovništva, Talijani su ipak bili zainteresirani i za funkcioniranje upravnih organa. To je bilo osobito važno s obzirom na odnose prema izbjeglom srpskom stanovništvu. Talijani su bili zainteresirani za to da se ono vrati i da mu se osiguraju nužni uvjeti za egzistenciju i zaštitu. Računalo se da je to najefikasniji put za razbijanje ustaničkih masa. U uputama koje je izdala komanda Petog talijanskog korpusa za postupak jedinica na novookupiranom području, navodi se potreba određenog nadzora nad upravnim organima NDH u pogledu uvida »da će se starati o ishrani stanovništva i da će vratiti imovinu stanovnicima koji se budu vratili«. Ondje gdje nema tih organa, naređuje se »imenovati naše poverenike u opštinama«. U vezi s djelovanjem jedinica Ustaške vojnice, koje su se trebale povući, naređuje se da »svakako treba sprečiti i odmah osujetiti pokušaje pokolja, makar i hapšenjem ponekog ustaškog rukovodioca«.96

Svakako su na pitanju razoružanja i kompetencija upravnih organa ustaški faktori pokazivali najveću osjetljivost. Nemirenje s razoružanjem vlastitih jedinica opravdavano je ocjenom da je »dosadašnje iskustvo pokazalo da nenaoružano pučanstvo postaje žrtvom četnika i komunista, koji oružje ne predaju, a koje je veoma teško razoružati«.97 Ta su pitanja zaokupljala glavnu pažnju talijanskih i ustaških predstavnika na sastanku u Rijeci i Opatiji, 15-16. studenoga. Talijani su inzistirali na tome da vlada NDH dade određene »odredbe o amnestiji« i ustupke, tj. jamstvo koje treba da se »najšire primijeni na sve stanovništvo koje se vratilo u svoja prebivališta i koje ispoljava miroljubivost i želju da se ponovo prihvati svog redovnog zanimanja«.98 Vlada NDH se suglasila da »ispita mogućnost ponovnog vraćanja u službu činovnika lokalne uprave«, da se otvore škole »koje će moći da koristi i pravoslavno stanovništvo«, da se onima koji su se vratili u svoja boravišta odobri zamjena dinara kunama. Dogovoreno je da se u Drugoj zoni »rasporedi nekoliko bataljona regularne ustaške milicije sa dobrim rukovodećim

94 *Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/1*, 390, naredba od 28. IX 1941.

95 Isto, 421-422.

96 Isto, 435-437, datirano 9. X 1941.

97 AIHRPH, NG, inv. br. 12068, pismo Lorkovića Karčiću, 17. X 1941.

98 *Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/1*, 639.

kadrom i to u mesta naseljena hrvatskim življem, da bi zajedno sa trupama Armije sadejstvovali u akcijama hvatanja i čišćenja komunističkih snaga«. Također je dogovoreno da se pojačaju snage oružništva NDH.⁹⁹

Daljnji razvoj situacije pokazivao je međutim, da je pacifikacija područja južno od demarkacione linije sve više opterećivala i jednu i drugu stranu. Smirivanje ustaničkih masa i odbjeglog stanovništva povratkom i davanjem ustupaka nije davalo ni približno one rezultate koji su se očekivali. U tom pogledu NOP se sve više iskazivao kao glavni faktor koji je onemogućavao taj proces. Mjere koje je u vezi s tim poduzimao ustaški režim nisu imale željenog efekta. Karakterističan je primjer u tom pogledu bio odjek proglašenja što ga je potkraj prosinca 1941. uputio Andrija Artuković u svojstvu ministra unutrašnjih poslova NDH stanovništvu u Drugoj zoni. Ovaj put se za glavni uzrok što je »jedan dio pučanstva napustio svoje domove, te se već dulje vremena potuca po šumama i planinama«, ističe djelatnost »komunističkih agitatora«. U tom proglasu, koji je u obliku letka raspacavan, pozivano je odbjeglo stanovništvo da se vrati kućama uz isticanje jamstva ustaških vlasti za njegovu sigurnost.¹⁰⁰ Uskoro su, međutim, upravni organi NDH na pojedinim područjima morali konstatirati da taj proglas »nije postigao nikakav uspjeh«.¹⁰¹

Ovdje, međutim, glavnu pažnju privlači pitanje mjesta i uloge četnika u sklopu odnosa talijanske vojne sile i organa ustaškog režima, tj. u kojoj je to mjeri i na koji način utjecalo na pacifikaciju. Treba odmah reći da je i jedna i druga strana nastavila izražavanje nezadovoljstva u pogledu međusobnih odnosa. Unatoč tome što je općenita ocjena talijanskih vojnih faktora izražavala određeno zadovoljstvo situacijom u svom okupacionom području, za razliku od ostalog područja NDH gdje »ustanak potkopava samu ideju državnog jedinstva«, ipak se kao glavni razlog što proces pacifikacije ne ide željenim tokom, isticala optužba da ustaški režim ne provodi utvrđene dogovore. Ukazivalo se da se pojedina pitanja ne rješavaju (vraćanje imanja i dobara Srbima, njihovo uključivanje u službu, snabdijevanje stanovništva namirnicama i dr.) ili se rješavaju tek djelomično, uglavnom na intervenciju talijanskih vojnih komandi. Izražavano je nezadovoljstvo jačanjem ustaških i oružničkih formacija u Drugoj zoni. Zaključivalo se da je riječ o sračunatoj politici kojoj je cilj umanjiti ugled talijanske okupacione sile u srpskom stanovništvu. Prema ocjeni Generalštaba talijanske kopnene vojske, to su bili pokazatelji jačanja germanofilske tendencije u ustaškom vodstvu nasuprot italofilskoj, kojoj je glavni predstavnik Pavelić, a koja prema toj ocjeni sve više slabi.¹⁰²

S druge strane, područni organi NDH upućivali su pritužbe talijanskim vojnim faktorima kao glavnim krivcima za neuspjehe pacifikacije. U tom pogledu posebno se isticala zaštitnička uloga Talijana prema četnicima, kojima je namjenjivana uloga značajnog faktora u slabljenju ustaškog režima i teritorijalnoj dezintegraciji NDH. Kao glavni cilj takve politike isticala se težnja za izdvajanjem tog područja iz NDH i njegovim pripajanjem Italiji. Kao

⁹⁹ Isto, 639-640.

¹⁰⁰ AIHRPH, NG, inv. br. 18480.

¹⁰¹ AIHRPH, NG, inv. bi: 18480, izvještaji Župske redarstvene oblasti u Dubrovniku, 6. i 11. II 1942.

¹⁰² *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, 496-502.

glavni nosilac takve politike označavane su snage »talijanske iredente« u Zadru, koja je usko povezana sa četničkim snagama, tj. njihovim glavnim predstavnicima, u prvom redu s Novakovićem Longom. Isticalo se da takva politika ima podršku pojedinih talijanskih komandanata, što je posebno vidljivo u komandi divizije »Sassari«, sa sjedištem u Kninu. Nosioi takve politike daju prednost četničkim faktorima u odnosu na organe NDH. Od njih, prema ocjeni ustaških organa, potječu glavne smjernice za držanje četničkih elemenata.¹⁰³ Na taj se način stvara posebno raspoloženje koje se odražava na razvoj političkih prilika u tom području. Ono se, prema istim ocjenama, u prvom redu ogleda u sve slobodnijem kretanju četničkih elemenata i njihovu neovisnom statusu u odnosu na organe NDH.¹⁰⁴ U vezi s tim ukazuje se na različite momente koji potvrđuju takav status. Prema podatku koji daje Nikolić, četnički vođe Đujić i Popović objavili su sredinom studenoga poseban letak »koji sadrži uvjete pod kojima bi se četnici primirili«. Prema Nikoliću, »ide se za tim, da bi se barem izvojevala 'neka autonomija' za grkoistočnjake na ovom području ili neki corpus separatum - naravno na našu štetu«. U pogledu sadržaja zahtjeva, Nikolić navodi da četnici traže »što se tiče činovništva, občine, naknade štete i oružništva - povratak na staro«, a da se na čelo kotarske oblasti postavi talijanski komesar. On zaključuje da su ti zahtjevi ipak u prvom redu rezultat poticaja i podrške koju grupa talijanskih oficira s Gazzinijem na čelu daje četnicima. Glavni cilj takve akcije bio bi, prema Nikoliću, potpuno istiskivanje ustaških organa iz Knina, gdje su se oni još nalazili.¹⁰⁵ U vezi s tim registriraju se i određene pripreme akcije četnika, tj. izražava bojazan da dođe do njihova eventualnog napada na Knin i ostala mjesta.¹⁰⁶ Upozorava se da četnici preuzimaju vlast u pojedinim selima

¹⁰³ Prema ocjeni Sinčića, većina komandnog kadra i ljudstva divizije »Sassari« djeluje po uputama i željama talijanske iredente iz Zadra i Nike Novakovića Longe« i u »vrlo dobrim je odnosima sa svim vodama srpsko-četničke pobune, surađuje s njima, druži se s njima, a mrzi Hrvate«. (AVII, NDH, kut. 235, br. reg. 5/2, izvještaj Lorkoviću, 9. X 1941). Prema riječima župana Nikolića, talijanski vojni faktori u Kninu su podijeljeni u dvije grupe. Jedna se, na čelu s generalom Monticelijem, »iskazuje za iskrenu i lojalnu saradnju« sa NDH, a druga se, na čelu sa pukovnikom Gazzinom Gazzinijem, »tobože, drži po strani, a u stvari je u najtješnjim vezama sa pobunjenicima, kojima dava upute za daljnje držanje«. (AVII, NDH, kut. 234, br. reg. 14/1, izvještaj od 27. XI 1941.).

¹⁰⁴ Dotičući to pitanje u svom izvještaju Lorkoviću, 10. XI 1941, poslanik NDH u Rimu Stijepo Perić iznosi gledište na osnovi razgovora sa Pietromarchijem: »Ova zaštita srpskog elementa kod nas, koja se na svakome koraku susreće kod II armade, i koja u svakoj izmjeni misli sa Pietromarchi-em, dolazi do upadnog izražaja, nije manifestacija njihovog humanog osjećaja niti strategijsko-politička nužda održanja unutarnjeg mira radi opasnosti izvana. Stekao sam duboko uvjerenje, da žele steći simpatije naših Srba i Srba uopće. Prvi su im potrebni u Hrvatskoj kao protuteza germanofilskim Hrvatima, te preko istih žele u svoje vrijeme vršiti i izvjesni utjecaj na politiku Srbije«. (AH, MVP, NDH, kut. 8).

¹⁰⁵ AVII, NDH, kut. 234, br. reg. 14/1, izvještaj od 27. XI 1941.

»Na oko se čini«, zaključuje Nikolić, »kao da se zahtjevi pobunjenika iz okolice Knina ne poklapaju sa zahtjevima pobunjenika iz okolice Drvara i Bos. Grahova. Ali u stvari to je samo prividno i jedna proračunata taktika, kako bi pobunjenici najprije preuzeli vlast u Kninu i na taj način isključili naš utjecaj. Drugim riječima, cilj im je, da stvore ono i onakovo stanje, kakovo je danas u Drvaru i Bos. Grahovu. Tamo nema naših vlasti i s obzirom na držanje Talijana - nije ih moguće uzpostaviti; svako uzpostavljanje - po riječima gospodina generala Monticelli značilo bi izazov i novu pobunu. Kad bi se to dogodilo - kako on to kaže, značilo bi da naše vlasti nikako ne mogu doći u ta mjesta i da je najbolje za smirenje duhova da oстане status quo, t. j. da vladaju pobunjenici sa Talijanima«. (AVII, NDH, kut. 195, br. reg. 8/5, izvještaj od 8. XII 1941).

¹⁰⁶ *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 1, str. 938, Nikolićev izvještaj od 13. XI 1941.

potpomognuti Talijanima.¹⁰⁷ Posebno se pritužbe upućuju na odnos Talijana prema »glavnim vođama pobunjenika« Đujiću i Popoviću. Demantiraju se izjave Monticellija da su oni već razoružani i onemogućeni u daljnjem djelovanju. Ukazuje se na njihovo suprotno ponašanje, tj. punu slobodu kretanja i akcije.¹⁰⁸ Sve se to radi u suradnji s talijanskim vojnim faktorima i pod njihovom zaštitom. Kao očit primjer takvog ponašanja navodi se nesmetano kretanje Đujića i Popovića, koji dolaze u Knin i Drniš.¹⁰⁹

Takav razvoj situacije izazivao je očito nezadovoljstvo i zabrinutost ustaških organa zbog rapidnog slabljenja njihovih kompetencija. To je došlo do izražaja u razgovoru Nikolića i Dalmazza u Splitu, 18. studenoga 1941.¹¹⁰ Razvoj događaja je utjecao na iznalaženje novih taktičkih koraka. Sinčić je bio zagovornik taktike izvjesnih ustupaka prema srpskom stanovništvu. Riječ je zapravo o nastanku prvih ideja u ustaškom vodstvu da se tim putem osigura proces pacifikacije, koji bi trebao imati određene dalekosežnije ciljeve. Svakako se glavna težnja ogledala u traženju novih mogućnosti u suzbijanju utjecaja narodnooslobodilačkog pokreta. S druge strane, sve više je dolazila do izražaja i težnja da se što više oslabi utjecaj talijanskih vojnih faktora, koji utjecaj nastoje ojačati u srpskom stanovništvu pod parolom zaštitnika od ustaškog režima. Prve konkretnije korake u tom pravcu Sinčić je poduzeo u prosincu 1941, kada je zapravo preuzeo funkciju župana i stožernika u Kninu. Bila su to zapravo ispitivanja mogućnosti određene suradnje s onim elementima u srpskom stanovništvu u gradu i na selu, koji su u oružanoj borbi gledali također jednu od glavnih opasnosti za vlastitu egzistenciju.¹¹¹ Uskoro će se pokazati i interes druge strane, tj. četnika, za mogućnost određene suradnje, što će dobiti podršku i talijanskih okupacionih faktora. Uzrok se tome,

¹⁰⁷ Ustaški organi navode podatak da su 28. X 1941. Talijani pregovarali sa četničkim vođama oko Knina Đujićem, Popovićem i Bogunovićem, »priznavajući ih kao poglavare sela i prema njima se odnose kao prema službenim licima« (AH, NDH, Ustaša, kut. 7, Pregled akcija u obalnoj zoni za IX-XII mj. 1941 i I mj. 1942). Nikolić navodi da u Golubiću »oboružani pobunjenici vrše službu u zajednici sa talijanskim karabinjerima radi održanja reda i mira, kao i da vođa pobunjenika Pajo Popović postavlja i imenuje glavare izjavljujući, da za njega ne vriede zakoni Nezavisne Države Hrvatske i da je on tu gospodar« (AVII, NDH, kut. 195, br. reg. 31/5, Nikolićeve primjedbe na Monticellijevo pismo od 4. X 1941, nedatirano).

¹⁰⁸ U pismu Monticelliju, 14. XI 1941, Nikolić se žali da su četnici polagali zakletvu protiv NDH, koju su akciju organizirali Đujić u Strmici, Popović u Biskupiji i Bogunović u Polači. (A VII, NDH, kut. 221, br. reg. 18/6).

¹⁰⁹ Nikolić je obavijestio da je 5. X »osvanuo Knin pun četnika, od kojih je većina nosila na glavi šajkače i razne četničke odore te su izazovno u raznim skupinama stupali po Kninu, a na čelu glavne skupine bio je poznati vođa četnika pop Momčilo Đujić«. U isto vrijeme Pajo Popović »je otišao u zgradu talijanske divizije i tamo se za izvjesno vrieme zadržao«. Prema takvom se ponašanju, zaključuje Nikolić, »talijanska vojska i njeni karabinjeri drže vrlo pasivno što izazivlje dojam, da su četnici slobodni, da u Kninu rade i da se ponašaju što hoće i kako hoće«. (AVII, NDH, kut. 195, br. reg. 31/5, Nikolićeve primjedbe na Monticellijevo pismo od 4. X 1941, nedatirano; AVII, NDH, kut. 195, br. reg. 6/5, izvještaj od 5. X 1941). Popović je ranije, 22. IX, kako se javlja u izvještaju Zapovjedništva Jadranskog divizijskog područja u Mostaru, bio i u Drnišu, gdje se sastao s talijanskim oficirima. (AVII, NDH, kut. 61, br. reg. 23/8, izvještaj od 14. X 1941.).

¹¹⁰ AVII, NDH, kut. 234, br. reg. 3/1, Nikolićev izvještaj 19. XI 1941.

¹¹¹ Takva gledišta Sinčić je dao do znanja na »političkim skupštinama«, koje je održao u prosincu u Kninu i Drnišu. Također je dolazio u dodir s pojedinim glavarima srpskih sela i davao im materijalnu pomoć. U tom pravcu tražio je od pretpostavljenih u Zagrebu da se Srbi koji s otpušteni iz službe ponovo prime, te da mu se šalju veće količine hrane i novca. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 1, 972-974, izvještaj od 23. XII 1941).

dakako, prevenstveno nalazio u daljnjem jačanju narodnooslobodilačkog pokreta kao faktora koji je sve opasnije ugrožavao pozicije svih zainteresiranih strana.

Akcije oko daljnjeg organiziranja četnika

U daljnjem organiziranju četnika Split je postao važan zbog niza okolnosti. U Split su dolazili prvi emisari koji su talijanskim vlastima u predstavkama iznosili svoje političke programe i spremnost za suradnju. Spomenuti Odbor za pomoć izbjeglicama bio je svakako najaktivniji među takvim organizacijama, posebno zbog toga što je okupljao i utjecajne pojedince, a jedna od njegovih glavnih zadaća bilo je održavanje dodira s talijanskim vlastima. U Splitu se nakon okupacije zemlje ubrzo koncentrirao priličan broj srpskih izbjeglica s drugih područja, koji su inače do rata bili u većoj ili manjoj mjeri politički aktivni. Tu se koncentrirao i priličan broj oficira i podoficira bivše jugoslavenske vojske, a postala je vidljivija pokretljivost među građanima srpske i hrvatske nacionalnosti prije rata prorežimski orijentiranim. Split je tako postao značajan punkt preko kojega se organiziraju različite akcije i razmjenjuju informacije. Po tome će on biti sve privlačniji i za akciju jugoslavenske vlade u emigraciji i britansku obavještajnu službu. Sve su to bili važni momenti za daljnje organiziranje i razvoj četničkog pokreta u Hrvatskoj i šire.¹¹²

U tom pravcu novi važan momenat bio je dolazak u Split Dobroslava Jevđevića i Ilije Trifunovića Birčanina, istaknutih prvaka četničkog pokreta prije rata. Jevđević je na skupštinskim izborima 1938. bio kandidat JNS, u sklopu Udružene opozicije u izbornim kotarima Rogatica i Čajniče u istočnoj Bosni. U početku okupacije bio je u Budvi, jer prethodno nije uspio da ode iz zemlje. U Split je došao vjerojatno u rujnu 1941. godine. Talijanskim vojnim vlastima u Splitu, po svoj prilici samom generalu Dalmazzu, uputio je opširniju predstavku 26. rujna.¹¹³ Jevđević je već prije dolaska u Split došao u dodir s talijanskim vojnim vlastima. Prema nešto kasnijim podacima generala Dalmazza, prve informacije o Jevđeviću dobivene su od Rađenovića. To je omogućilo da se s Jevđevićem »uspostave kontakti«. Dalmazzo konstatira da je Jevđević »već u prvim razgovorima izrazio želju da sledi istu liniju kao i Rađenović, zasnovanu na iskrenoj saradnji sa Italijom, i sa svoje strane podržao uspostavljanje dodira s poznatim pukovnikom, vojvodom Ilijom Trifunovićem Birčaninom«.¹¹⁴

U spomenutoj predstavi Jevđević je prikazao ustaški teror u istočnoj Bosni i pozvao talijansku vojsku da okupira to područje. Nakon toga, tj.

¹¹² Stanišavljević, n. dj., 80, zaključuje da se »težište akcije premešta u Split koji postaje politički centar u formiranju četničkog pokreta u Dalmaciji, Hercegovini, zapadnoj Bosni, Lici, sa pretenzijama sve do Kupe, pa i dalje, preko Save. A centar oružanog oslonca i vojničkog organizovanja četničkih odreda postaje tromeđa Like, zapadne Bosne i Dalmacije s težištem u Kninskoj krajini«.

¹¹³ Opširnije Petrović, n. dj., 203 i d.

¹¹⁴ Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/2, 51-52, izvještaj od 17. I 1942. komandi Druge armije.

početkom listopada 1941, došlo je do razgovora između Jevđevića i talijanskog kapetana Angela de Matteisa, šefa obavještajnog odjela Šestog armijskog korpusa. Tom prilikom Jevđević je izjavio da je spreman jamčiti da će se svi ustanici u istočnoj Bosni vratiti kućama i predati oružje, ako dođe do talijanske okupacije.¹¹⁵

Po svoj prilici, u isto je vrijeme ili ubrzo nakon Jevđevića, u Split došao Birčanin, predsjednik Narodne odbrane i poznat kao četnički vojvoda iz balkanskih ratova. De Matteis se sastao s njim i Jevđevićem 20. listopada 1941. i tom prilikom su talijanske vlasti dobile dosta detaljan uvid u njihova gledišta i mogućnosti za suradnju. Tom prigodom je Birčanin dao i obavijesti o svom kretanju nakon okupacije zemlje i o dolasku u Split. On je pobjegao iz Beograda pred Nijemcima i sklonio se u Kolašin, u Crnoj Gori. Bio je, kako sam kaže, iznenađen izbijanjem masovnog oružanog ustanka u Crnoj Gori, ocjenjujući ga da je »U osnovi bio komunističko-antitalijanski«. Izjavio je da je s uspjehom intervenirao u Kolašinu da pobunjenici ne likvidiraju petnaest talijanskih oficira koje su zatvorili. Ipak su ga talijanske vojne vlasti na Cetinju obavijestile da je nepoželjna osoba na tom području i savjetovano mu je da ode u Split.¹¹⁶ U vezi s tim nameće se i pitanje da li je Birčanin došao u Split isključivo po sugestiji Talijana, kako je sam tvrdio u spomenutoj izjavi, ili su na njegov dolazak utjecali i drugi faktori. Svakako je neosporno da je ispitivanje mogućnosti i sadržaja konkretnije suradnje s Talijanima moglo biti važan razlog Birčaninova dolaska u Split, koji je bio jedan od talijanskih komandnih centara. S obzirom na razvoj događaja Birčanin je u talijanskoj okupacionoj sili mogao vidjeti faktor koji jamci suzbijanje ustaškog terora nad srpskim stanovništvom, a i gušenje oružanog ustanka, čija ga je pojava u Crnoj Gori uplašila. Riječ je dakle o faktoru kojemu bi trebalo ponuditi suradnju.¹¹⁷

Što se pak tiče mogućnosti utjecaja nekih drugih faktora na Birčaninov dolazak u Split, može se otkloniti teza da je on već tada došao kao izaslanik D. Mihailovića. Činjenica je, naime, da je Mihailović u stvaranju četničke organizacije najozbiljnije računao na uključivanje Birčanina i da je u tu svrhu

¹¹⁵ Petrović, n. dj., 211-215. U spomenutom izvještaju Dalmazzo daje ovu karakteristiku Jevđevića: »Bivši poslanik Jevđenić, vatreni nacionalista, kandidat za četiri saziva Skupštine kao predstavnik istočne Bosne, vođa 'Orjune' i vođa opozicije za vreme autoritativnog režima kralja Aleksandra, vidi u potpunoj okupaciji Bosne i Hercegovine od italijanskih jedinica jedinu mogućnost da otrgne Srbe ovih pokrajina od ustaških pokolja i denacionalizacije. Priželjkuje stvaranje Bosansko-hercegovačke države, sa srpskom vladavinom, pod italijanskim pokroviteljstvom. U više prilika je pokazao da raspolaže značajnim uticajem na srpske i muslimanske mase istočne Bosne i volju da s nama saraduje«. (Kao u bilj. 114).

¹¹⁶ Petrović, n. dj., 215 i d. Birčanin se zapravo sklonio u selo Lipovo kraj Kolašina, gdje se inače sklonila jedna grupa građanskih političara. (Rad o je P a j o v i ć, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori, Četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977, 85).

¹¹⁷ U spomenutom izvještaju Dalmazzo je dao ovu karakteristiku Birčanina: »Pukovnik Trifunović, teški ratni invalid, od svog naroda smatran srpskim Garibaldijem, četnički vojvoda za vreme balkanskih ratova i rukovodilac Narodne odbrane, stari je vojnik čija je jedina želja da spase svoj narod u ovom burnom periodu njegove istorije. Antitevtonac po ubeđenju, upoznat sa dosadašnjim iskrenim držanjem italijanskih jedinica prema Srbima na okupiranim teritorijama i svestan da je ovo držanje praktično u suprotnosti - bar službeno - s našom inostranom politikom, nastoji da svojim ličnim uticajem otkloni svaku mogućnost trvenja između svog naroda i italijanskih jedinica, jer u našoj dobrodušnosti vidi jedini put spašavanja Srba«. (Kao u bilj. 114).

uputio svog emisara u Crnu Goru, u kolovozu 1941, da ga dovede na Ravnu goru. Međutim, do toga nije došlo, po svoj prilici zato što je Birčanin već napustio Kolašin.¹¹⁸ Taj podatak je, međutim, važno navesti, jer će se Mihailovićeve namjera o angažiranju Birčanina u dogledno vrijeme ostvariti.

Preostaje još da se vidi nije li Birčanin došao u Split po konkretnim uputama britanske obavještajne službe. Raspoloživa dokumentacija zasad ne može sa sigurnošću potvrditi takvu tezu, ali se ona ne može sasvim otkloniti. Činjenica je, naime, da je Birčanin prije rata bio povezan sa britanskom obavještajnom službom.¹¹⁹

U svakom slučaju, Birčanin i Jevđević su svoju političku djelatnost u Splitu započeli konkretnim dodirima i dogovorima s talijanskim vlastima. Na to već dovoljno ukazuje izjava koju su dali u spomenutom susretu sa De Matteisom, o čemu je obaviješten Generalštab talijanske vojske. Prema toj informaciji, Birčanin i Jevđević su osobito zagovarali potrebu talijanske okupacije istočne Bosne, jer je sličan korak, koji su Talijani učinili reokupacijom drugih područja NDH, po njihovoj ocjeni naišao na priznanje i podršku srpskog stanovništva. S druge strane, za njih se okupacija nametala kao prijeko potrebna jer bi se time »presjekla snažna komunistička aktivnost, koja je predodređena, ako potraje sadašnje stanje stvari, da se širi u većoj mjeri iz dana u dan i to sve intenzivnije«¹²⁰ Oni su ta gledišta i zahtjeve još zdušnije zagovarali u razgovoru s Vittorijem Castellanim, izaslanikom talijanskog Ministarstva vanjskih poslova pri komandi Druge armije, u drugoj polovici listopada 1941. godine. Glavni dojam, koji je Castellani stekao, bilo je Birčaninovo i Jevđevićovo naglašeno isticanje njihove protalijanske orijentacije i korigiranje nekih njihovih dotadašnjih suprotnih gledišta. Na toj liniji oni su izrazili spremnost za konkretne akcije uspostavljanjem i širenjem osobnih veza i dodira, uz talijansko posredovanje. Prema Birčaninovim riječima, bilo bi to »stvaranje mreže centara sa osobama koje su mu ostale vjerne«. Pri tome je posebno mislio na angažiranje nekadašnjih članova Narodne odbrane u koju su bile uključene i neke druge organizacije. Naumio je, kako sam kaže, »da upotrebi svoj stari ugled da bi iskoristio nacionalistički osjećaj koji leži u osnovi ustanka koji je buknuo u Srbiji, da bi ponovno povratio izgubljeni autoritet i onda usmjerio cio pokret prema onoj političkoj orijentaciji u koju on sam ima povjerenja«. Misli da bi njegova konkretna akcija bila usmjerena prvenstveno prema Srbiji, alibi ona mogla imati i izvjesnog uspjeha u Bosni i Hercegovini i Lici, te donekle u Sloveniji i »u ponekom pravoslavnom centru sjeverne Hrvatske«.¹²¹

Za spomenute grupacije građanskih političara kao i pojedince, dolazak Birčanina u Split imao je posebno značenje. S obzirom i na svoju prošlost, on je bio objeručke dočekan i prihvaćen. Imao je i dosta znanaca u Splitu. To potvrđuju i talijanski izvori. Birčanin je, naime, po dolasku u Split, bio najprije uhapšen, a »mnoge ličnosti srpsko-pravoslavnog svijeta angažirale su se u njegovu korist, nudeći najšire garancije. Među srpskim svijetom on se još

¹¹⁸ P a j o v i ć, n. dj., 132.

¹¹⁹ Detaljnije o tome M a r j a n o v i ć, n. dj., 19, 46, 77, 205 i d.

¹²⁰ Opširnije P e t r o v i ć, n. dj., 215 i d.

¹²¹ Isto.

uvijek smatra nacionalnim herojem«.122 U svakom slučaju Birčanin i Jevđević zadobili su jak utjecaj u Odboru za pomoć izbjeglicama.123

S druge strane, Talijani su nastojali da Birčanina i Jevđevića što prije i efikasnije uključe u ostvarivanje svojih planova. Radilo se u prvom redu o tome da se uz pomoć njih nastavi jačanje talijanskih pozicija među naoružanim četničkim grupama. S jedne strane, radilo se o težnji da se što više prošire dodiri i veze s četničkim rukovodiocima na pojedinim područjima, kako bi se posredstvom njih postizali konkretni dogovori o daljnjoj suradnji, tj. preuzimanju određenih zadataka i obaveza. S druge strane, Talijani su pokazali interes za ispitivanje mogućnosti suradnje s četničkim snagama i izvan svog okupacionog područja, uključujući i ispitivanje pozicije samog Mihailovića. Sve je, naime, bila snažna spoznaja da Mihailović stvara četnički pokret kao jedinstvenu organizaciju, koja teži da obuhvati sve dijelove Jugoslavije. Budući da se taj pokret oslanja na zapadne Saveznike, u prvom redu Veliku Britaniju, to se u njemu pojavljuje i sve veća opasnost za pozicije okupacionih sila, pa je potreban što aktivniji odnos prema toj pojavi. Daljnji, osobito važan momenat, bili su planovi angažiranja što više snaga u borbi protiv NOP-a, koji je ocjenjivan kao sve veća opasnost. To će pitanje u skorij budućnosti poglavito zaokupiti Talijane u vezi s pitanjem odnosa prema četničkom pokretu.

Da su Talijani u relativno kratkom roku postigli određene željene rezultate zahvaljujući upravo angažiranju Birčanina i Jevđevića, pokazuje ocjena generala Dalmazza sredinom siječnja 1942. On navodi da je njihov udio »u saradnji za naše ciljeve« bio toliki da je omogućio »da se proširi i produbi već postojeća obavještajno-politička organizacija«, i to s obzirom na dva važna momenta. Prvo - mnoge četničke vođe »odmah su ispoljile odlučnije prijateljsko i otvoreno držanje« kada su saznali za dodire između komande Šestog korpusa i spomenutih osoba, dok su do tada, iako u načelu naklonjene, »odbijale da preuzmu konkretne obaveze ili da jasno ispolje svoje namere i političku orijentaciju«. Drugo - posredstvom Trifunovića i Jevđevića »bilo je moguće«, kako ističe Dalmazzo, »da se utvrde kontakti sa generalom Dražom Mihailovićem, rukovodiocem preostalih jugoslovenskih snaga i četničko-nacionalističkih formacija koje je London nameravao da gurne protiv nas stvaranjem gerile, čiji je razvoj mogao poprimiti velike razmere i primorati nas na angažovanje značajnih snaga i sredstava«. 124

Dalmazzove konstatacije upućuju, dakle, na zaključak da su Talijani u Birčaninu i Jevđeviću dobili značajne poluge u vođenju svoje politike prema četnicima. Ovdje u prvom redu pažnju privlači pitanje uspostave posredne veze s Mihailovićem. Međutim, za samu ovu temu ono nije toliko zanimljivo s obzirom na interes samih Talijana, koliko je važno za odgovor na pitanje o tome kada je ta veza uspostavljena između Mihailovića i Birčanina, tj. četničkog punkta u Splitu. U svakom slučaju, s obzirom na Talijane, nije riječ

122 Isto, 223.

123 U dokumentima NOP-a u to vrijeme taj se odbor naziva Srpski nacionalni komitet ili Srpski komitet. (Usp. izvještaj Rade Končara, sekretara CK KPH, 22. X 1941. u *Zborniku dokumenata NOR-a, V/I, 220* i »Naš izvještaj«, organ Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, 12. i20. X 1941.).

124 Kao u bilj. 114.

o konkretnijoj vezi, što potvrđuje i Dalmazzova konstatacija. Može se govoriti samo o uvjetnoj vezi na obavještajnoj razini, tj. da su do Mihailovića doprle vijesti njegovih potčinjenih o Birčaninovoj akciji u Splitu, među ostalim i o njegovim dodirima s talijanskim faktorima. Te vijesti možda još i nisu stigle do Mihailovića do sredine siječnja 1942, nego se Dalmazzova konstatacija mogla temeljiti na izjavama Birčanina i Jevđevića da će se one prenijeti Mihailoviću. U svakom slučaju, talijanskim komandantima je dobrodošla ta okolnost, tj. da se u dodirima sa četničkim vodama na pojedinim područjima mogu pozivati na to »da postoji posredna veza sa generalom Dražom Mihailovićem - preko Jevđevića i Trifunovića«.125

Kako je istaknuto, ovom prilikom poglavito pažnju privlači druga konstatacija, da su spomenute vijesti koje je dobio Mihailović označavale zapravo početak njegove veze s Birčaninom. Te su vijesti prenesene preko majora Boška Todorovića, Mihailovićevog komandanta četničkih jedinica u istočnoj Bosni i Hercegovini. O tome svjedoči Todorovićevo pismo Birčaninu, 31. siječnja 1942. U njemu on piše da je »sa najvećim zadovoljstvom i prijatnim uzbuđenjem« saslušao izvještaj o Trifunovićevu dotadašnjem radu »za srpstvo i Jugoslaviju u ovom ratu«, kao i o tome koliko je spreman dalje služiti »zajedničkom idealu«. Obavijestio je ujedno da će o tome pisati Mihailoviću i od njega »tražiti instrukcije« za Birčanina. Izvještaj o Birčaninu podnio je, pak, Todoroviću četnički oficir Mutimir Petković. Todorović je obavijestio Birčanina da će mu uputiti Petkovića, koji je imenovan za »četničkog izaslanika kod italijanske komande«, i koji će ga upoznati s poslovima koje bi trebao obaviti.¹²⁶ Iz toga bi se dalo zaključiti da je Petković već bio kontaktirao s Birčaninom ili je o njegovu radu bio obaviješten izravno od Jevđevića. Prva pretpostavka je manje vjerojatna, iako za nju ima određenih indicija. Jevđević, naime, u jednom svom kasnijem iskazu za britansku obavještajnu službu navodi da im je, nakon njegova i Birčaninova dolaska u Split, »došao poručnik Petković, lični predstavnik četničkog vode Draže Mihailovića, sa zahtevom da organizuju otpor četnika u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji«.127 Iz tog podatka proizlazi da je Petković bio u Splitu već krajem 1941. ili u prvoj polovici siječnja 1942. godine. Budući da se to ne može potkrijepiti nekim drugim izvorima, vjerojatnije je da je Jevđević mislio na nešto kasniji Petkovićev dolazak u Split, tj. u ožujku ili travnju 1942, kada je doista došao u Split a zatim i u sjevernu Dalmaciju. Ostaje, dakle, sigurnija pretpostavka da je Petković upoznat o Birčaninu i četničkom centru u Splitu od samog Jevđević. To je moglo biti prilikom njihova susreta u Mostaru ili Dubrovniku, gdje je Jevđević dolazio u vezi s pregovorima koji su se vodili u siječnju 1942. između komande talijanskog Šestog korpusa i komande četničkih jedinica istočne Bosne i Hercegovine.¹²⁸ Bio je to samo jedan od pokazatelja Jevđevićevih

¹²⁵ Isto.

¹²⁶ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/I, 144.

¹²⁷ Arhiv Jugoslavije, Fond 110, fasc. 614, inv. 16391, »Saslušanje vojvode Dobroslava Jevđevića«, 5. XI 1945.

¹²⁸ Pregovore je u ime Todorovića vodio Petković. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/I, 114 i d.). Todorović je u rujnu 1941. došao u istočnu Bosnu kao opunomoćenik Mihailovića, radeći na organiziranju četnika na tom području. Bio je prvi četnički komandant koji je s Talijanima sklopio sporazum. Poginuo je 20. II 1942. prilikom napada jednog partizanskog

usluga koje je činio Talijanima. On je svakako bio jedan od najpokretljivijih četničkih rukovodilaca. S posebnom talijanskom propusnicom često je odlazio iz Splita u različite krajeve koje je obuhvaćalo područje talijanske Druge armije. Komandant te armije general Ambrosio naziva ga «nas konfident nastanjen u Splitu».¹²⁹ Iz početka te njegove djelatnosti karakterističan primjer bili su razgovori koje je krajem prosinca 1941. vodio u Splitu s ustaškim logornikom Poljakom. Ti razgovori ne privlače u prvom redu pažnju po tome što bi se radilo o prvom kontaktu Jevđevića s predstavnicima ustaškog režima, nego po tome što ih je Jevđević zapravo vodio u funkciji talijanskog obavještajca. Jevđević je, naime, obavijestio talijansku komandu da će doći do tih razgovora i da bi bilo uputno da ih Talijani prisluškuju. Svakako je taj momenat i utjecao na sadržaj i tok razgovora između Jevđevića i Poljaka, koji se predstavio kao Pavelićev izaslanik. Poljak je u prvom redu htio privoliti Jevđevića na sklapanje sporazuma o suradnji između četnika i ustaškog režima, izjavljujući pri tome izvjesno nezadovoljstvo ustaških krugova talijanskom politikom.¹³⁰ Tako tempiran razgovor mogli su Talijani primiti kao dokaz prototalijanske propagande za koju je odgovorno ustaško vodstvo.¹³¹ U svakom slučaju, Jevđevićev razgovor s Poljakom ocijenjen je kao usluga Talijanima, a i on sam imao je određeni cilj. Htio je, kako sam kaže, «da ubedi Talijane da ih Nemci i ustaše žele izgurati sa Balkana», a sve u interesu «talijansko-četničkog zbližavanja».¹³²

U Splitu su se, s obzirom na prikazano stanje, posebno reflektirali i problemi odnosa NOP-a i četnika, kao i onih elemenata koji su svoju jugonacionalističku orijentaciju vezali uz politiku emigrantske vlade, pa se time približavali poziciji D. Mihailovića. Svakako je konačni razlaz rukovodstva NOP-a i Mihailovića imao u vezi s tim posebnog odjeka i utjecaja.

Vrhovni štab je na početku prosinca obavijestio Glavni štab Hrvatske o oružanom sukobu partizanskih snaga s četnicima D. Mihailovića i o njegovoj stvarnoj ulozi. Informirao je o konferencijama predstavnika Vrhovnog štaba i Mihailovića te o izvjesnim sporazumima koje je Mihailović iznevjerio. U vezi s tim došla su do izražaja Mihailovićeva gledišta oko pojedinih bitnijih pitanja. U prvom redu nije prihvatio formiranje zajedničkog operativnog štaba te je odbio da se «formira civilna vlast, koja bi poduzela na oslobođenom teritoriju

bataljona na njegov štab kod Nevesinja. Prema nekim podacima, u sklopu Mihailovićeve strategijskog plana o daljnjem jačanju i širenju četničkih snaga, Todorović je trebao preuzeti »zadatak da prodre prema Hercegovini i poslije prema Splitu i sjevernoj Dalmaciji«. (Z d r a v k o A n t o n i ć, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd 1973, 280).

¹²⁹ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIII/2, 12. Lučko redarstvo NDH u Dubrovniku obavijestilo je 27. VI 1942. Župsku redarstvenu oblast u Dubrovniku, da je toga dana Jevđević otputovao redovnom brodomskom linijom u Split, s putnim ispravama koje su mu 13. II 1942. izdale talijanske vlasti. U ispravama piše da mu je zanimanje »četnik«. (AIHRPH, NG, inv. br. 19078).

¹³⁰ Snimak razgovora objavljen u *Zborniku dokumenata NOR-a*, XIII/2, 12-18.

¹³¹ Ocjenu tih razgovora, koju je dao Generalštab talijanske vojske, 24. I 1942. usp. u *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, 499-500.

¹³² Kao u bilj, 127. Za svoje usluge Jevđević je od Talijana dobivao protuusluge. Tako je npr. talijanska prefektura u Splitu uputila 23. II 1942. molbu guverneru za Dalmaciju da odobri izdavanje pasoša Jevđeviću za putovanje u Italiju (Parma, Milano, Torino), a to mu talijanska komanda odobrava »kao nagradu za učinjene usluge«. (Tekst ovog i nekih drugih dokumenata koji se upotrebljavaju u ovoj knjizi, dobila sam od Mladena Plovanića, na čemu mu najljepše zahvaljujem).

sve potrebne mjere za normalizaciju života«. Posebno je pak bila važna obavijest da je Mihailović prekršio sporazum o nenapadanju te da su četnički odredi počeli napadati partizanske snage. Na taj način Mihailovićevi četnici, »koji se nazivaju i koje naziva londonska vlada 'redovnom vojskom Kraljevine Jugoslavije', započeli su toga momenta otkrivenu bratoubilačku borbu i otvorili su frontu okupatorima«. U vezi s tim Vrhovni štab je u svojoj obavijesti zaključio: »Danas je jasno zbog čega je Draža Mihailović napao i zbog čega je odbijao naše apele. Kod zarobljenih oficira Draže Mihailovića i u četničkim štabovima koje su zaposjele partizanske čete, bili su nađeni dokumenti po kojima se vidi: a) Da je Draža Mihailović služio dvojici gospodara. Obećavao londonskoj vladi na svoj način, davao lažne informacije i tako dobio od londonske vlade priznanje kao vrhovnog komandanta oslobodilačkih četa u Srbiji. b) Istodobno je bio povezan s Nijemcima, od kojih je dobivao novac za 'boj protiv komunizma', to jest, za boj protiv oslobodilačkog pokreta u Srbiji«.

Ističući da su spomenuti događaji »djelo reakcionarnih velikosrpskih elemenata«, Vrhovni štab je apelirao na rukovodstvo NOP-a u Hrvatskoj da svim silama radi na »učvršćenju jedinstvene oslobodilačke borbe« i tako spriječi »mogućnost sličnih događaja« na svom području. Prenoseći te informacije i smjernice Vrhovnog štaba, Glavni štab je formulirao direktivu svojim jedinicama: »Po ovome treba odmah obavijestiti sve podređene vam komande i raskrinkati izdajničku ulogu Draže Mihailovića i sličnih. Potrebno je svim silama nastojati da se slične pojave ne bi odigrale i na teritoriju ovog G. Š. Treba svim silama nastojati da ne dođe do sukoba s četnicima i do bratoubilačke borbe, koja bi poslužila samo našem neprijatelju. S druge strane, treba sto prije organizovati dobni obavještajnu službu da se spriječi uvlačenje izdajničkih elemenata u naše partizanske redove. Vodstvo partizanskih četa mora biti povjereno isprobanim i pouzdanim drugovima. Trebamo biti svjesni toga da će odnos četnika i ostalih naših saveznika prema nama ovisiti u prvom redu o snazi i unutrašnjoj čvrstoći partizanskih jedinica. To znači da naše nastojanje za stvaranje širokog nacionalnog fronta mora ići paralelno sa energičnim unutrašnjim čišćenjem i učvršćivanjem«.133

U pismu što ga je krajem prosinca ili na početku siječnja 1942. uputio Centralnom komitetu KP Hrvatske, Tito je dao ovu ocjenu sukoba vodstva NOP-a i četničkog pokreta D. Mihailovića: «Postavlja se pitanje zašto je moralo do toga sukoba doći, kada je i vama poznato da smo mi s Dražom Mihailovićem imali izvjestan sporazum i smatrali ga donekle našim saveznikom. Kada se dobro analizira čitav slučaj Draže Mihailovića, onda se jasno vidi da je Draža Mihailović bio ona rezerva neprijatelja u našoj pozadini koja je nama iza leđa trebala zadati smrtonosni udarac. Mi imamo sve dokumente u ruci iz kojih se vidi da je Draža Mihailović, s jedne strane, imao stalne veze preko svojih oficira s Nedićem, a s druge strane, preko svoje emisione stanice i dvojice izaslanika engleske vlade imao vezu s Londonom. Otuda se jasno vidi da je i jugoslovenska vlada u Londonu, isto kao i Nedić i Nijemci, riješila da nas likvidira i uništi. Uporna propaganda na londonskom radiju, populariza-

133 *Zbornik dokumenata NOR-a, V/2, 86-89.*

cija Draže Mihailovića kao vrhovnog komandanta svih oružanih snaga u Jugoslaviji, razne lažne vijesti toga radija o navodnim borbama četnika protiv Nijemaca jasno potvrđuju konstataciju da su i londonska vlada i čitava reakcija u Srbiji zajedno s okupatorima radili u istom cilju: da nas unište«.134

Pripreme za suradnju s predstavnicima pojedinih građanskih stranaka Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju započeo je izradom nacrt platforme JNOF-a u kolovozu 1941. Ističući da je »borba svih iskrenih rodoljuba« na osnovi JNOF-a »jedini put ka nacionalnom oslobođenju naših potlačenih naroda«, u Platformi se posebno naglašavalo ovo: »Pripadnost raznim političkim strankama i strujama, kao i nacionalna i vjerska raznolikost ne smije nipošto biti prepreka u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja stranih fašističkih osvajača i njihovih domaćih slugu ustaša i drugih, koji bi bili spremni pod bilo kojom izlikom služiti tuđinu. Lojalna saradnja unutar jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta je osnovni preduvjet uspješne borbe i pobjede«. Radi sto uspješnije oružane borbe, u Platformi je istaknuto da je potrebno »za cijelu Dalmaciju osnovati u Splitu odbor jedinstvenog nacionalnog oslobodilačkog fronta, a po svim mjestima osnovati mjesne odbore. Ovi odbori treba da budu sastavljeni od predstavnika svih klasa, političkih grupa i stranaka, kao i pojedinih većih i manjih društava itd.«135

U ostvarivanju te akcije, Pokrajinski komitet je težio da dođe u dodir s predstavnicima pojedinih građanskih stranaka. Osim susreta s vodećom grupom iz HSS-a, došlo je u kolovozu i do razgovora s poznatijim pojedincima, nekadašnjim članovima JNS i JRZ, od kojih su neki tada djelovali preko odbora za pomoć izbjeglicama. Najprije je došlo do susreta predstavnika Pokrajinskog komiteta s Urukalom i Antom Kovačićem-Šibiškinom, liječnikom iz Splita. U ime PK susretu su prisustvovali Ivan Lučić Lavčević i Marin Krstulović. U svojim sjećanjima, Vicko Krstulović, tada politički sekretar PK, u vezi s tim susretom navodi ovo: »Već prilikom prve izmjene misli naši su predstavnici zapazili da Urukalo i njegovi suradnici nisu došli da pregovaraju. Oni nisu bili ni za kakav zajednički front u kojemu bi sve stranke bile zastupljene s jednakim pravima. Urukalo je izričito naglašavao da su oni, tj. njegov takozvani Srpski odbor, ti koji treba da daju znak za ustanak, ali da se tako nešto treba čekati. S druge strane, oni su našega predstavnika Lavčevića oštro napali zbog akcija koje protiv Talijana poduzimaju aktivisti NOP-a, govoreći da je to beskorisno slanje ljudi u smrt«.136

Iako, dakle, taj susret nije imao uspjeha, Pokrajinski komitet je dalje nastojao uspostaviti dodire i s pojedincima »jugonacionalistima«. Pokazalo se, međutim, da ti dodiri ne mogu rezultirati nekom aktivnijom suradnjom. Najviše dokle su pojedinci išli bilo je verbalno izjašnjavanje za podršku otporu.137 Među ostalim, došlo je i do dodira s Jevđevićem i Birčaninom, no ti

134 Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, sv. 8, Beograd 1979, 60.

135 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 1, 79-84.

136 Vicko Krstulović, »Dalmatinsko ljeto 1941.», »Vjesnik«, 9. VI 1971. Spomenutom sastanku su zajedno s Urukalom i Kovačićem prisustvovala i dva bivša viša oficira jugoslavenske vojske. (Usp. i G i z d i ć, *Dalmacija 1941*, n. dj., 295).

137 Krstulović, n. dj., u bilj. 136. U svojim sjećanjima Zdenko Štambuk navodi da je od PK također bio određen da dođe u dodir sa pojedinim građanskim političarima u Splitu. Tako se u rujnu 1941. sastao s Nikom Bartulovićem, književnikom i bivšim poslanikom JRZ. »Bartulović je

su susreti samo potvrdili dotad stečene spoznaje.¹³⁸ Već u svom izvještaju, Centralnom komitetu KPH, 19. rujna, Pokrajinski komitet je ocjenjivao da »velikorspski i reakcionarni elementi u Splitu unose rascjep među partizane, saraduju s okupatorima i vrše otvorenu izdaju«. ¹³⁹ U svojoj daljnjoj političkoj akciji partijsko će rukovodstvo sve više razotkrivati držanje tih snaga, kojima je, među ostalim, jedan od glavnih ciljeva bilo suzbijanje utjecaja KP. Prateći pažljivo kretanje i djelatnost glavnih pripadnika te grupacije (Birčanin, Jevđević, Urukalo, Graić, Buić), razotkrivala se sve više njihova povezanost s talijanskim okupatorom. Sekretar CK KPH Rade Končar, koji se tada nalazio u Splitu, u svom izvještaju Centralnom komitetu KPH, 22. listopada 1941, pisao je da su se oni »dogovorili s Talijanima da će im pomoći pri ugušivanju nemira, koji su nastali u Lici, Bosni i drugim dijelovima Hrvatske okupiranim od Talijana. U tu svrhu su oni otputovali na teren Like i Bosne«. ¹⁴⁰ Ipak su mogućnosti za dodire i dalje bile otvorene od strane Pokrajinskog komiteta. Pokazalo se, međutim, da je suprotna strana u prvom redu bila zainteresirana za ispitivanje situacije i dobivanje određenih informacija. ¹⁴¹

U daljnjem razvoju događaja Pokrajinski komitet se sve konkretnije suočavao s tim problemima. S jedne strane, radilo se mogućnostima uključivanja pristaša bivših građanskih stranaka na programu JNOF-a, a s druge, o suočavanju s činjenicom da pozicije četničkih elemenata sve više jačaju u sjevernoj Dalmaciji. Objašnjavajući probleme pokretanja oružane borbe u Dalmaciji - nakon kritike koju mu je uputio CK KPH zbog neuspjelog organiziranja prvih partizanskih odreda u kolovozu - Pokrajinski komitet je posebno nastojao ukazati na neke specifičnosti situacije u Dalmaciji u usporedbi s drugim područjima. »Mi se u Dalmaciji ne nalazimo u istoj situaciji kao i ostali dijelovi naše zemlje. Kod nas je bila taktika talijanskih okupatora ne zaoštriti odnose s narodom, tj. taktika laviranja i popuštanja. Drugo, vodstva svih građanskih stranaka, naročito HSS, bila su na liniji pasivnih

odgovorio», navodi Štambuk, »da su oni (njegova nacionalistička grupa) spremni da podrže otpor svim sredstvima, osim oružane borbe, za koju još nije vrijeme, jer će izazvati teške represalije okupatora. Treba počekati, rekao je on, vrijeme kada će suradnja sa Saveznicima omogućiti opći otpor koji će biti efikasan i neće zahtijevati mnogo žrtava. Oni, rekao je Bartulović, nemaju ništa protiv toga da komunisti vode oružanu borbu i da snose sve posljedice takve aktivnosti, oni su spremni da u granicama svojih mogućnosti takvu borbu pomažu, ali ne mogu u nju ući i ne mogu za nju snositi pred historijom odgovornost, jer smatraju da je preuranjena«. (Š t a m b u k , »U povodu memoara V. Krstulovića 'Dalmatinsko ljeto 1941', »Vjesnik«, 24. VI 1971).

¹³⁸ Krstulović, n. dj. u bilj. 136 i G i z d i ć, *Dalmacija 1941*, n. dj., 295.

¹³⁹ *Zbornik dokumenata NOR-a*, VII, 92.

¹⁴⁰ *Zbornik dokumenata NOR-a*, VII, 220. Također usp. izvještaj PK KPH za Dalmaciju, 10. X 1941. (na i. mj., 186). O tome je u svom uvodniku pisao i »Naš izvještaj«, 20. X 1941, br. 106.

¹⁴¹ Tako je sredinom prosinca 1941. došlo u Solinu do razgovora između Jure Vrcana, jednog od prvaka bivše JNS u Splitu, i jednog pukovnika bivše jugoslavenske vojske s predstavnicima tamošnjeg rukovodstva organizacije KPH Drage Gizdića i Stipe Markovića. Razgovori su se vodili sa znanjem i odobrenjem Pokrajinskog komiteta. »Iako se oni 'dive' našoj borbi«, zapisao je Gizdić, »ipak su izjavili, da je u borbu još prerano ići i da treba sačekati dok prođe zima, pa će onda skupa s nama. Iz razgovora, koji je trajao preko tri sata, moglo se zaključiti: da oni nisu odlučni da idu s nama - partizanima i komunistima; da nisu odlučni da se tuku protiv fašističkih okupatora. Svrha njihova dolaska u Solin više je u tome da se iz 'prve ruke' pobliže informiraju o stanju na terenu. Nije ih teško bilo raspoznati kao pristaše Draže Mihailovića, iako oni to u razgovoru nisu isticali. Jednom rječju, PK je bio u pravu kad je poručio, da od ovih razgovora ne očekujemo mnogo«. (G i z d i ć, *Dalmacija 1941*, n. dj., 442-443).

dodira prema okupatoru uprkos svim našim nastojanjima. Zatim sve izbjeglice iz naše čitave zemlje, koje su došle u Dalmaciju, većinom u Split, nisu samo nastojale da s okupatorom održavaju mirne i pasivne veze, nego su sklopile kompromis. Osim toga moramo još naglasiti, da kod nas ne živi pravoslavni element, kojemu je u drugim dijelovima Hrvatske voda došla do grla i koji je u takvom položaju, da treba da brani svoj život i opstanak. Ti pravoslavni elementi, koji su pobjegli pred ustaškim krvocima u šumu, da spase svoj život, zaista su spremni za borbu, ali se nalaze u rajonima kod Livna i Knina, gdje su naše partijske organizacije vrlo slabe ili ih uopće nema. Taj pravoslavni elemenat bio je pod jakim utjecajem velikosrpskih stranaka i nama nije bilo lako, da im se u tako kratko vrijeme stavimo na čelo i da taj element organiziramo za borbu protiv ustaša i okupatora« .142

Svakako su ta pitanja počela privlačiti još veću pažnju nakon upoznavanja s obavještenjem Vrhovnog štaba o razlazu s D. Mihailovićem. To obavještenje, koje je Glavni štab NOP odreda Hrvatske uputio 1. prosinca 1941, Pokrajinski komitet je dobio sredinom prosinca. U drugom pismu Centralnom komitetu KPH, 20. prosinca, Pokrajinski komitet je javio da je primio to obavještenje, te da je ono umnoženo i dostavljeno svim partijskim organizacijama u Dalmaciji »tako, da se svi članovi upoznaju s našim odnosom prema četnicima, kao i s ulogom samog Draže Mihailovića«. Zanimljiv je i podatak da je PK odlučio da se sadržaj tog dokumenta još ne objavljuje javno, preko »Našeg izvještaja«, »S obzirom na to što je moskovski radio u zadnjim danima nekoliko puta javljao, da su u Jugoslaviji u toku velike borbe protiv okupatora pod vodstvom Draže Mihailovića«. Riječ je, dakle, o vijestima koje su mogle stvarati zabunu i dezorijentaciju.143

U samom Splitu daljnja akcija je pojačana u vezi s pripremama za osnivanje Narodnooslobodilačkog odbora. Na tom pitanju Pokrajinski komitet je mogao ispitati eventualne promjene u dotadašnjem držanju predstavnika bivših građanskih stranaka. Pod prvim dojmom konstatirano je da »nacionalisti«, pod kojima su se razumijevali u prvom redu predstavnici JRZ i JNS, nisu protiv osnivanja NOO, da »politički odobravaju i oružane akcije te su spremni pružiti materijalnu pomoć za te akcije, ali ne žele učestvovati u tim akcijama«.144 Zaključuje se da su »nacionalisti učinili vrlo malo za Narodnooslobodilačku frontu«, ali se ukazuje i na oživljavanje akcije pojedinih elemenata. Ta akcija privlači pažnju upravo po tome što pokazuje da ti elementi nisu ravnodušni prema narodnooslobodilačkom pokretu, u čijem jačanju vide sve veću opasnost za budućnost. U vezi s tim izražavaju i gledište da je potrebno pristupati u NOP radi njegova daljnjeg usmjeravanja.145 Posebna je

142 *Zbornik dokumenata NOR-a*, V/2, 214. Pismo CL KPH, 20. XII 1941.

143 *Zbornik dokumenata NOR-a*, V/2, 218.

144 Isto, 222.

145 To je gledište došlo do izražaja u letku nacionalističkih elemenata pod naslovom »Naši odnosi prema komunistima«, objavljenom potkraj 1941. ili početkom 1942. god. Upoznajući Centralni komitet KPH s pojavom tog letka, Pokrajinski komitet citira njegov završetak, koji glasi: «Savjetujemo, da svi oni školovani pojedinci, koji ne pripadaju komunizmu, pristupe istome, da lojalno i savjesno sarađuju, kako bi se time izbjegla revolucionarna pretjeranost i od starog poredka zaštitilo one što treba zaštititi. Ako to ne učinimo doživjet ćemo nakon tragedije robovanja tuđinu, tragediju građanskog rata«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, V/3, 91, izvještaj od 20. I 1942).

pažnja poklonjena dodirima s bivšim jugoslavenskim oficirima, kojih je u Splitu, prema nekim podacima, bilo oko četiri stotine. Ti su dodiri pokazali da je ta grupacija uglavnom formalno podržavala narodnooslobodilačku borbu, ali je bila vidljiva i tendencija uključivanja u nju s posebnim ciljevima. Prema ocjeni Pokrajinskog komiteta, sredinom prosinca, ti su oficiri »sporazumni u svakoj formi saradivati s nama, a naročito su voljni lično učestvovati u partizanskim borbama. Oni vide i priznaju, da predstavljamo snagu, kojoj ne mogu pobjeći i zbog toga nas traže i žele sa nama pregovarati. Ali ne zbog toga što im je sloboda naroda na srcu, te se žele angažirati u borbi protiv okupatora, nego što nas žele iskoristiti i kasnije se, u odlučnom trenutku oboriti na nas, zajedno s drugima. To primjećujemo ovdje sasvim jasno«.146

U ostalim mjestima Dalmacije dodiri sa spomenutim elementima mogu se svesti tek na nekoliko usamljenih primjera.147 Glavna je, međutim, pažnja izvan Splita bila posvećena sjevernoj Dalmaciji. U analizi situacije na tom području Pokrajinski komitet je konstatirao prevlast četnika, ali je ukazivao na mogućnosti koje treba iskoristiti da se njihov utjecaj suzbije. Posebno je ukazao na žestoku propagandno-političku akciju četnika protiv komunista, da se kod stanovništva stvori što veća odbojnost prema njima. Navode se glavna obilježja situacije na tom području: a) četnički odredi su »pasivni i prema sporazumu s Talijanima ne vrše nikakve akcije«; b) I dalje »jak utjecaj imadu velikosrpski elementi«; c) Zbog oživljavanja rada partijske organizacije vidljivije se mijenja raspoloženje u srpskom stanovništvu. Opaža se »da velikosrpski vođe sve više gube povjerenje srpskih masa i da mase proziru njihovu protunarodnu politiku i izdajničku ulogu«. Izvještavajući o tome Centralni komitet KPH, Pokrajinski komitet je postavljao pitanje o tome »kakav stav« da se zauzme prema četnicima u daljnjoj akciji. Pozivajući se na spomenuto obavještenje o razlazu s Mihailovićem i na činjenicu da četnički vođe u prvom redu vode borbu protiv NOP-a, Pokrajinski komitet je ipak izražavao obzire, postavljajući pitanje: »Je li moguća saradnja s njima, i da li je cjelishodno pozvati ih na saradnju radi masa koje još idu za njima, ili je sve to suvišno i ostaje samo međusobno obračunavanje«. U vezi s tim Pokrajinski komitet je izražavao mišljenje da bi bilo u interesu NOB-a da se uputi »poziv na saradnju«. »Nemamo iluzije u Bogunovića, Đujića i dr., nego zbog masa koje im još vjeruju i koje ih ujedno počinju da napuštaju. Mi smo mišljenja da treba uputiti javan poziv masama na saradnju, a isto tako, doći u direktan dodir s njihovim vođama i predati im ponudu«.148

Odgovarajući na ta gledišta, Centralni komitet KPH je u prvom redu istakao da ne može biti govora o neposrednim pregovorima s četnicima i njihovim vođama, jer su se oni otvoreno svrstali na stranu okupatora. Ističući da su četnici u Srbiji »prekršili sporazum i s leđa napadali partizanske odrede«, CK KPH je upozoravao da se ta njihova djelatnost ne ograničava samo na to područje, jer »četnici u Lici, Dalmaciji itd. saraduju s okupatorima isto onako kao i četnici u Srbiji i Bosni«. Vidljive su i njihove veze s Nedićevom vladom u Srbiji i s jugoslavenskom izbjegličkom vladom. Zbog

146 *Zbornik dokumenata NOR-a*, V/2, 222. i VI3, 91.

147 *Zbornik dokumenata NOR-a*, V/2, 223.

148 *Zbornik dokumenata NOR-a*, V/2, 286-287, izvještaj od 27. XII 1941.

toga »nikakvi lokalni obziri ne mogu diktirati saradnju s tim izdajicama i plaćenicima okupatora«. Ne može se, dakle, govoriti o upućivanju predstavnika na pregovore četničkim vođama, nego daljnju političku akciju treba usmjeriti na rad u samom stanovništvu. Glavna je zadaća razotkrivanje spomenute uloge četnika. Treba se neposredno obraćati srpskom stanovništvu »da ih napusti, da obračuna s njima i da se pridruži partizanskom pokretu i narodno-oslobodilačkoj borbi (. . .)«. U vezi s tim CK KPH je isticao da je slična situacija i u Lici i na Kordunu, ali da se tamo »već provodi kurs likvidacije četnika«. 149

U međuvremenu je u Dalmaciji, poglavito u Splitu, pojačana propagandno-politička akcija protiv četnika. »Naš izvještaj« je krajem siječnja 1942. objavio veći dio sadržaja obavještenja Vrhovnog štaba o razlazu sa D. Mihailovićem. U vezi s tim organ Pokrajinskog komiteta je zaključivao da istu ulogu vrše i četnici u Bosni, Lici i Dalmaciji. Navodeći imena četničkih vođa Novakovića Longa, Bogunovića, Bujića, Brkovića, Popovića, list je isticao da oni »javno sarađuju s talijanskim okupatorima« te su se po tome svrstali među one koji su izdali narodnooslobodilačku borbu. Kao konkretan primjer takvog držanja navodi se ulazak talijanske vojske bez otpora u Drvar, jer su »četnički vođe prema sporazumu s Talijanima, napustili položaje koji brane prilaz k Drvaru«. Kao drugi primjer navodi se uloga Paje Popovića prilikom prebacivanja grupe boraca Šibenskog partizanskog odreda na područje Drvara. 150

Posebna je pažnja bila posvećena razotkrivanju uloge »jugoslavenskih nacionalista«, tj. ukazivanju na povezanost dijela te grupacije s četničkim pokretom. »Nas izvještaj« je početkom veljače 1942. ukazivao na njeno političko držanje ovim riječima: »Od postanka Jugoslavije nacionalisti su u toku 20 godina potpomagali sve velikosrpske režime. Jedni su to radili iz uvjerenja da je centralizam Beograda neophodan za održanje Jugoslavije; drugi, uglavnom gospodarski krugovi, da bi osigurali svoje interese i privilegije, koje su pokrivali idejom jugoslavenstva. Tokom godina su čas jedna, čas druga grupacija jug. nacionalista, odnosno njihovi predstavnici učestvovali u velikosrpskim vladama, koje su oslanjajući se na njih provodile svoju politiku u našim krajevima. Nacionalisti ne samo da nisu koraćali zajedno sa hrvatskim narodom u njegovoj borbi za ravnopravnost protiv velikosrpske hegemonije, nego su podržavali stanje koje je odgovaralo interesima velikosrpske gospode i užeg kruga svojih pristaša. Njihov je stav prema borbi hrvatskog naroda bio negativan«. Ukazujući »da nacionalisti imaju i danas dodirnih tačaka sa velikosrpskim elementima, a jedan dio njih je u najtješnjim odnosima s četnicima«, »Nas izvještaj« je zaključivao da je to pitanje odnosa »od velikog značaja i zato je nužno stvar osvijetliti«. Kao prvi momenat koji ukazuje da »postoji idejno politička srodnost među jug. nacionalistima i četnicima« upozorava se na karakter i ciljeve njihovih projekata uređenja »druge Jugoslavije«, tj. poslije rata. »Naš izvještaj« ističe da u tim projektima »nema ni riječi o demokratskim pravima i samostalnosti pojedinih naroda

149 AIHRPH, KP-7/72, pismo CK KPH, 8. II 1942.

150 NOB u Dalmaciji 1941-1945, zbornik dokumenata, knj. 2, 48-51.

Jugoslavije«. Kao drugi momenat navodi se «stav pojedinih predstavnika nacionalista napram Hrvatima i Hrvatskoj seljačkoj stranci» i zaključuje »da je istovjetan sa stavom velikosrpskih reakcionera«. Riječ je o tome da ti »nacionalisti identifikuju sve pristaše HSS i Hrvate uopće sa razbojničkim ustaškim bandama Pavelića. Iz ovakvog shvatanja proizlazi da je isključena bratska saradnja srpskog i hrvatskog naroda za svoje oslobođenje. Ovakav stav prema Hrvatima izaziva šovinističku mržnju kod Srba i objektivno bi doveo do bratoubilačke borbe između Hrvata i Srba«. U vezi s tim posebno se ukazivalo na ulogu onih pojedinaca koji nastupaju kao predstavnici te grupacije i kočnica su u procesu orijentacije prema NOP-u. Riječ je o onima «koji istina nisu htjeli da pođu putem saradnje s okupatorima i izdajstva svog vlastitog naroda, ali koji se s druge strane ni u najmanjoj mjeri nisu htjeli da založe i povedu svoje pristaše u narodnooslobodilačku borbu«. 151

Od početka veljače 1942. splitski četnički centar s Birčaninom na čelu mogao se konkretnije upoznati s politikom i ciljevima jugoslavenske emigrantske vlade, a time i Velike Britanije. U Split je, naime, na početku veljače došao Stanislav Rapotec, rezervni poručnik jugoslavenske vojske, koji je stupio u dodir s Birčaninom i njegovim krugom. Rapoteka je inače rat zatekao u Splitu gdje je bio zaposlen kao bankovni činovnik. Prema raspoloživim podacima, on je sredinom ljeta 1941. otišao iz Splita u Ljubljano, a zatim se uz pomoć Crvenog križa prebacio preko Bugarske u Carigrad, te u Kairo. Ondje je kod Britanaca završio obavještajni tečaj. Taj njegov odlazak iz Splita svakako nije bio slučajan. Rapoteka je, naime, delegirao upravo krug građanskih političara u Splitu, koji su se nastojali povezati s emigrantskom vladom. Iz toga proizlazi da je taj krug svakako pokazivao interes za izvjesnu političku djelatnost već prije dolaska Jevđevića i Birčanina u Split. Prema podatku koji daje Elisabeth Barker, Simović je u kolovozu 1941. zatražio od Churchilla »da pošalje podmornicu kako bi stupili u dodir s 'radnim odborom za akciju' u Splitu, koji im je izaslao kurira«. 152 Do toga tada, međutim, nije došlo, nego u siječnju 1942, kada su se iz britanske podmornice iskrcali na otoku Mljetu Rapotec i Stevan (Stjepan) Šinko Jovanović. 153

151 Isto, 55-57.

152 *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1978, 157.

153 I Rapotec i Šinko navode da su se sredinom siječnja iskrcali na Mljetu. Međutim, prema podatku koji daje F. W. D e a k i n, *Bojovna planina*, Beograd 1973, 184-185, britanska podmornica »Thorn« krenula je 17. I 1942. iz Aleksandrije; Taj datum preuzimaju M a r j a n o v i ć, »Draža Mihailović«, n. dj., 224, i M i l o v a n o v i ć, n. dj., »Poraz«, 22, te navode da je podmornica 27. I iskrcala na Mljetu Rapoteka i Šinka. U istoj podmornici nalazila se i britanska misija na čelu sa majorom Terenceom Athertonom, koja je nekoliko dana kasnije iskrcana na crnogorskoj obali. Kako se iz navedenih podataka vidi, oni se razlikuju. Rapotec je nedavno u intervjuu koji je objavio »Celovški zvon«, 1985, III, 7, objasnio da prvi pokušaj iskrcavanja britanskom podmornicom nije uspio, nego je to izvršeno u drugom pokušaju, kada su se on i Šinko iskrcali na Mljetu.

Rapotec i Šinko ponijeli su dvije primopredajne radio-stanice, nešto oružja i novca 3,500.000 lira i 300 funti u zlatu. Doneseni materijal su zakopali na nekoliko mjesta, a seljacima s kojima su stupili u dodir predstavili su se kao bjegunci iz Hercegovine. Rapotec je od talijanskih vlasti uspio dobiti propusnicu i preko Korčule otputovao je u Split. Šinko je nešto kasnije došao u Split. U međuvremenu su Talijani pronašli zakopani materijal na Mljetu, tako da su organizirali tražanje za Rapotecom i Šinkom. Prema nekim podacima, oni su se trebali iskrcati u Rogoznici kod Šibenika i uspostaviti vezu sa šibenskim episkopom Irinejom Đorđevićem, ili na otoku Hvaru.

Rapotec je razvio znatnu obavještajnu djelatnost. Pored dodira sa Birčaninom i splitskim krugom, on se povezao s pojedinim bivšim oficirima. Iz Splita je tri puta išao u Mostar, gdje se povezao s Jevđevićem i Grđićem. Prvi konkretni zadatak bio je da se uspostavi radio-veza s britanskim službama na otoku Malti. Nju je trebao održavati Šinko, koji je bio radiotelegrafist. Međutim, od toga se ništa nije moglo ostvariti nakon što su Talijani otkrili radio-stanicu na Mljetu.¹⁵⁴

Čim je došao u Split Rapotec se povezao s grupom aktivnijih građanskih političara. Upoznao je Birčanina, a otprije je poznao Niku Bartulovića, Danka Anđelinovića i Juru Arnerija (Arnerić). Došao je u dodir i s nizom drugih osoba iz krugova HSS, SDS, JNS. Ocjenjuje da su te osobe «u čvršćem ili slabijem kontaktu», te da «pitanje forme njihove saradnje doduše još nije bilo riješeno, no stvarni je kontakt postojao». Tako navodi da je u vrijeme njegova boravka u Splitu održano «nekoliko sastanaka između HSS i SDS na jednoj strani i jugoslavenske grupacije na drugoj». Kaže da se Birčanin sastajao nekoliko puta s predstavnicima HSS-a te konstatira da određena suradnja postoji, samo je ostalo «pitanje forme i eventualnog zajedničkog vodstva». Sa spomenutim vodećim osobama Rapotec je imao poseban sastanak na kome ih je obavijestio o odlasku iz Jugoslavije i kako se vratio da preda radio-stanicu koje je donio, da se prebaci u Sloveniju i poveže s majorom Novakom. Upoznao je prisutne s direktivama Vrhovne komande za njihovo djelovanje i obavijestio ih o spremnosti emigrantske vlade i Vrhovne komande da pomognu novcem i oružjem. Iz razgovora s Birčaninom, za kojega navodi da je od travnja 1942. godine «Dražin opunomoćenik – komandant čitavog obalnog pojasa bez Crne Gore», Rapotec konstatira da je osobita pažnja četničkog centra u Split bila usmjerena na NOP i njegovu ulogu. Bilo je očito da se radilo o faktoru koje je zbog svog stalnog jačanja izazvao zabrinutost s druge strane. Navodeći da je rukovodstvo NOP-a u Dalmaciji «komunističko» i da se nalazi u Splitu, Rapotec konstatira da je među splitskim pristašama jugoslavenske izbjegličke vlade sve veća bojazan da će Sovjetski Savez kao socijalistička zemlja i jedan od tri najznačajnija člana antifašističke koalicije pokazati veću naklonost prema NOP-u. U vezi s tim nametala se potreba formuliranja određene taktike koja bi diskreditirala NOP. Konstruirala se teza da je vodstvo NOP-a «trockističko» i da «instrukcije primaju od trockističkog centra u Beču». U vezi s tim Rapotec navodi: «Interesantno da već javno agitiraju da su Trockisti, da će posle pobjede preuzeti trockisti vlast u SSSR i Kominterni, da će biti Staljin likvidiran itd. Neproverena je ostala informacija da je splitska partizanska grupa dobila nekog 'šefa štaba' u osobi jednog Mađara koje da je doputovao iz Budimpešte. Interesantno je da sam», navodi Rapotec, «o tom obavešten i iz Slovenije.

¹⁵⁴ Šinko se jedno vrijeme krio u Splitu i u Kaštelima. Poslije mnogih urgiranja dobio je talijansku propusnicu i otišao u Knin, a zatim Đujiću u Strmicu. Ondje je, kako sam kaže, »predstavljen (. . .) narodu kao britanski oficir poslat Dinarsku diviziju (. . .)«. Navodi da je kod Đujića organizirao obavještajnu službu. U siječnju 1943. uspio je uz pomoć Baćovića i Jevđevića da se prebaci u Mihailovićev štab. (Izvjestaj Šinka Jevđeviću, 17. I 1943, prijepis kod autora).

Glavnu reč po toj informaciji, vode u partizanskom štabu Slovenije delegati Austrijanci, poslati iz Beča».

Prema Rapotecu, i Birčanin je posebno ukazivao na taj momenat postavljajući ga na prvo mjesto u svojoj poruci vladi. »Vojvoda poručuje«, navodi Rapotec, »da vlada ishodi u Moskvi javno i zvanično priznanje Draže i da Moskva pozove partizane da se stave pod njegovu komandu (ako sam dobro shvatio vojvodu - on ne računa time da će takvu poruku Moskve partizanski štabovi na terenu prihvatiti i poslušati, nego da bi im takva poruka bila silan 'adut' u propagandi a dio partizanskih snaga bi se ipak trgao). Moskvi bi trebalo skrenuti pažnju, da su partizanska vodstva na terenu listom trockistička i da svojim držanjem, taktikom i sredstvima kojima se služe u propagandi, vrbovanju ljudi u borbi - izazivaju sve veći otpor kod našeg seljaka, što nikako ne može ići u račun baš Moskvi«.

Treba istaći da je obavještajna služba NOP-a saznala za boravak Rapoteka u Splitu odmah po njegovu dolasku. U izvještaju splitskog obavještajnog centra upućenom Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju rezimiraju se ovim riječima zadaci zbog kojih je Rapotec došao u Split: »a) Ispitati mogućnost desanta na Jadranu; b) Stupiti u vezu sa Dražom Mihailovićem i četnicima u Bosni; c) Dati direktive četnicima i Draži Mihailoviću da sarađuju sa partizanima. Svakako izbjegavati borbu četnika i partizana, te gledati kroz saradnju četnika i partizana vodstvo da bude stalno u rukama četnika Draže Mihailovića, zatim cijelu borbu i rad bazirati na nacionalnim elementima«. Prema podatku toga centra, »na primjedbu da četnici i onako šuruju s Talijanima«, Rapotec je odgovorio »da su neosnovane takove tvrdnje, to je bio samo taktički potez«. 155

Birčanin je zahtijevao od vlade da mu se »dostavi pomoć u novcu, oružju i municiji, konzerviranoj hrani i sanitetskom materijalu«. Hitno je tražio novac i barem tri radio-stanice (za vezu s Mihailovićem, vladom u Londonu i za interne potrebe). Osim toga, Birčanin je zbog »moralnog efekta« tražio da saveznički avioni bombardiraju Zagreb. On i Rapotec dogovorili su se o prebacivanju traženog materijala podmornicama ili zračnim putem.

Iz Splita je Rapotec početkom travnja otišao u Zagreb, gdje je bio oko dva i pol mjeseca. Budući da je u Zagrebu prije rata studirao na Višoj ekonomskoj komercijalnoj školi, relativno je lako preko svojih poznanstava došao u dodir s određenim faktorima. Bio je u vezi s ljudima iz vodstva HSS-a, s osnivačima kako kaže, »Jugoslavenske revolucionarne organizacije«, a razgovarao je i sa zagrebačkim nadbiskupom Alojzijem Stepincem. 156 U Ljubljani nije išao,

155 AIHRPH, OS-7/714, Izvještaj br. 4. U Izvještaju br. 8 u vezi s tim pitanjem navodi se ovo: «Što se tiče transporta četa i oružja za desant R-ec (Rapotec, op. F. J. B.) smatra da ne predstavlja za Engleze nikakvu zapreku tal(ijanska) mornarica i vojska. Draža Mihailović koji se sada nalazi u Istočnoj Bosni imao bi da za ovo vreme sredi i okupi četnike, da bi sa svojim ljudima, kako se Rec izrazio 'prihvatio' taj desant tj. D. Mihailović bi trebao da digne ustanak u pozadini i da očisti onaj deo teritorija kojim će prolaziti desantna vojska i na taj način olakšava prve operacije. Draža Mihailović je dužan da okupi i sjedini sve snage (četnika) i da ih ne izloži u borbi sa Talijanima, tj. treba da izbjegava veće borbe s Talijanima, da bi mogao u zgodan momenat na proljeće pomoći desantu vojske iz Engl(eske)«. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, 70).

156 U spomenutom intervjuu Rapotec navodi da je imao u prvom redu zadaću da stupi u dodir s Mačekom, ali mu to, kako kaže, nije uspjelo jer je Maček bio pod strogim nadzorom. Sa Stepincem se, kako navodi, sastao šest puta.

nego se s majorom Novakom sastao u Zagrebu prilikom njegova proputovanja u Mihailovičev štab. U drugoj polovici lipnja 1942. otišao je u Beograd gdje se zadržao tjedan dana.. Sastajao se, među ostalim, sa Žarkom Todorovićem, koji je imao radio-vezu s Mihailovićem. Od njega je dobio upute i šifru za uspostavu veze Mihailovića s Komandom jugoslavenskih trupa u Kairu. Iz Beograda je otputovao u prvoj polovici srpnja 1942. preko Bugarske u Carigrad.

Rapotecov izvještaj o stanju u zemlji, tj. područjima na kojima se nalazio, svakako je donio niz novih i detaljnijih obavijesti jugoslavenskim emigrantskim faktorima i Britancima o četničkom pokretu i mogućnostima njegove daljnje organizacije.¹⁵⁷ To se u prvom redu odnosi na zapadne krajeve Jugoslavije, osobito na Hrvatsku. Prema ocjeni Rapoteca, situacija se u Hrvatskoj razvija tako da postaju sve povoljniji uvjeti za jačanje pokreta otpora. On to potvrđuje podatkom da je u tu svrhu Mihailović za područje Hrvatske imenovao svog opunomoćenika, što se odnosi na Ž. Todorovića. Prema njegovoj analizi stanja u Splitu i Zagrebu, te nekim drugim područjima Hrvatske, sve su veće mogućnosti uključivanja Hrvata u taj pokret otpora. S druge strane, on navodi da je situacija u »zapadnim predjelima« negdje »veoma mutna a negde i kaotična«, tako da »jedan brzi preokret, odnosno kraj rata, pa makar u korist saveznika, bio bi gotovo nepoželjan«. Što se tiče uloge NOP-a kao nosioca pokreta otpora, Rapotec ističe da je njegova glavna snaga u Dalmaciji s centrom u Splitu i Gorskom kotaru sa Sušakom kao »idejnim centrom tog otpora«. Što se tiče naoružanih snaga četničkog pokreta u Hrvatskoj, Rapotec ukazuje na značenje područja Dinare, gdje, prema njegovim riječima, »operiše jedna čitava četnička divizija od koje je jedan puk stalno na okupu«. ¹⁵⁸

Vojna organizacija četnika i pokušaji širenja

Od samog početka okupljanja četničkih elemenata, pitanje njihove vojne organizacije postavilo se kao jedno od glavnih. U Hrvatskoj će to posebno doći do izražaja na tromedi Dalmacije, Like i Bosne. Da se radilo o pokušaju šireg organiziranja četnika, svjedoči sačuvani dokument pod naslovom »Organizacija Srpskog narodnog oslobodilačkog pokreta (SNOP)«. ¹⁵⁹ Dokument je dati ran 10. rujna 1941, dakle upravo u onom trenutku kada je jasno došla do izražaja opredijeljenost četničkih vođa u Kninskoj krajini. Autor spisa je po svoj prilici bio Ž. Brković¹⁶⁰ koji je inače prije rata pripadao Ljotićevu »Zboru«. Riječ je o projektu koji je imao jasno definiranu i konkretnu pretenziju da se vojno i politički organizira teritorij koji zaposjedaju četničke snage. Spis počinje navođenjem »dužnosti i glavnih ciljeva«

¹⁵⁷ Osim spomenutih Mihailovičevih poruka i uputa za šifru koje je dobio preko Todorovića, Rapotec je u Kairo donio izvještaj o situaciji u Sloveniji, koji mu je predao Novak, i njegove upute za šifru, te dva pisma i izvještaj predsjedniku emigrantske vlade od bivšeg ministra Prvislava Grisogona, koji se nalazio u Beogradu.

¹⁵⁸ Prijepis dokumenta kod autora.

¹⁵⁹ AH, ČA, kut. I.

¹⁶⁰ Spis završava ovim tekstom: »U Planini 10 septembar 1941. Za štab Puka P. Mrkonjića Ž.D.B.«.

SNOP-a. Oni su formulirani u šest točaka, od kojih su u političkom pogledu karakteristične prve četiri:

»1. Da se ceo Srpski narod diljem naše porobljene otadžbine usko zbliži, poveže i čvrsto organizuje.

2. Da sve dosadašnje partijske i ostale druge mržnje i zadjevice za uvijek iz Srpskog naroda odstrani a sve druge odmah da sprjecava.

3. Da svoj Srpski narod za uvijek oslobodi od stranog nametnutog nam štetnog partizanstva koje je nas Srpski narod a i ostale male narode dovelo do ropstva i strasnih iskušenja i da potrazi drugi način političkog i ekonomskog organizovanja koje će ga u mjesto razjedinjavanja, usko spojiti, vezati i u jednu cjelinu organizovati i ujediniti u organsku cjelinu za opšte dobro svoje nacionalne zajednice.

4. Da odstrani iz svog Srpskog naroda sve strane i štetne natruhe, komunizma, fašizma, rasizma i sličnih natruha, štetnih po nas narod i državni organizam, i da organski vezan veze se usko za uvijek sa svojom braćom Slovenima a iza toga i ostalim narodima na koje smo upućeni radi zajedničke saradnje a za dobro cjelokupnog čovječanstva«.

U petoj se točki govori o potrebi iskorjenjivanja »mnogih štetnih navika« iz srpskog naroda radi uzdizanja njegova moralnog nivoa. U posljednjoj se točki govori o potrebi ekonomske povezanosti i organizacije naroda, jer je to »glavni uvjet za daljnje razvijanje«.

Glavna pak pažnja u dokumentu posvećena je organizaciji SNOP-a. Ona bi se temeljila na četiri ogranka: 1. Politička organizacija, 2. Vojna organizacija, 3. Organizacija omladine, 4. Organizacija žena. U te ogranke »primaju se u članstvo Srbi i Srпкиnje samo iz srpskih porodica koje nisu osumnjičene za izdaju i sabotažu, samo ona lica koja imaju čistu prošlost«. S obzirom na starost, u omladinski ogranak primaju se članovi od 7 do 18 godina, a u ostale od navršene 18 do 60. godine.

U pogledu političke organizacije, tj. prvog ogranka, u spisu se govori o »narodnom pokretu za organizovanje Srpskog naroda« u duhu spomenutih šest točaka. U vezi s tim težište je na organiziranju odgovarajućih organa u selima i mjestima. Riječ je o tzv. seoskim narodnim vijećima i općinskim vijećima. Seoska vijeća čini šest povjerenika. Jedan od njih je seoski starješina koji se delegira u općinsko vijeće i održava vezu između sela i općine. I ostali povjerenici imaju svoje posebne zadatke: sprečavanje i kažnjavanje pljačke, nasilja i dr., organiziranje snabdijevanja i prehrane, odgoj omladine. Jedan od njih je »vojni povjerenik«, kojemu je zadaća da »organizuje svoj vod i skopča sa odredom, bataljonom i pukom«. Predstavnici sela u općini čine općinsku organizaciju SNOP-a, a sve općinske čine kotarsku (sresku). »Za svaki srez bira se delegat za glavni odbor u sporazumu sa štabom puka, a između glavnog odbora sastavljenog od sreskih delegata bira se izvršni odbor«.

U pogledu vojne organizacije polazi se od definicije da »vojnu formaciju« čine »četnički odredi« s područja općina Crni Lug, Grahovo i Knin. Svi odredi »organizovani su na desetine, vodove, čete, odrede, bataljone« i zajedno čine puk »Petar Mrkonjić«. Sjedište mu je u Crnim Potocima. U pogledu mobilizacije ističe se da »sve ljudstvo od 18 do 60 godina koje je sposobno za borbu a koje ne potiče iz sumnjivih i izdajničkih Srpskih kuća ima se pozvati u četničke

odrede«. To ljudstvo polaze zakletvu. »Za vrijeme mira sve ljudstvo biti će bez pušaka, samo jedan deo najborbenijih imati će oružje. Svi će oni biti kod svojih kuća i raditi ali uvijek pod komandom svoga vodnika ili komandira, davaće straže, ići će u patrolu, vršiti će dežurstvo i kurirske poslove«. U vrijeme vođenja borbe »pretežniji broj najboljih boraca i to samo oni koji su obučeni rukovanju oružjem, dobiti će oružje za borbu«, dok će ostali obavljati »sporedne dužnosti«. Što se tiče organizacije puka, on je sastavljen od četiri bataljona. Za puk »Petar Mrkonjić« navodi se da mu je jedan bataljon iz crnoluške občine, drugi iz grahovske, a ostala dva iz kninske općine. Treba istaći da se u spisu navodi da će se po tom uzoru organizirati i »susjedni pukovi« (Grahovo, Srb itd.). Posebna se pažnja posvećuje vojnoj disciplini. »Zastava je četnička. Zakletvu će štab izdati. Kazne su staročetničke vrlo stroge i odmah izvršive. Vojska između sebe naziva se brate nikako drugačije, isto tako oslovljava i sve svoje starije sa brate.«

U pogledu organizacije omladine ističe se da se njeni članovi mobiliziraju samo »iz kuće koja nije proglašena izdajničkom ili koja nije sumnjiva«. Glavni organizatori su »omladinski povjerenici«, koji »treba da su većim dijelom sastavljeni iz učiteljskog kadra«. Oni »treba da usko saraduju i sa vojnim povjerenicima radi borbenog odgoja omladine«.

Također se posebna pažnja posvećuje »organizaciji djevojaka i žena«. U svakom selu i mjestu treba se »izabrati 6 najboljih devojaka i žena« koje će raditi na obučavanju ostalih. Zadaća je »ženske sekcije« u prvom redu da se obuču za sanitetsku pomoć, donošenje municije, kuhinje, pranje, a »žena može postati i borac i politički saradnik «.

Detaljniji prikaz sadržaja ovog spisa nameće se ovom prilikom u prvom redu zbog toga što je riječ o prvom zasad poznatom četničkom dokumentu s područja Hrvatske i uopće jednom od prvih i rijetkih dokumenata te vrste u 1941. god., koji su važni za upoznavanje početne etape u razvoju četničkog pokreta. Taj dokument privlači pažnju i po tome što su u njemu konkretno formulirani osnovni ciljevi i zadaći oko organiziranja četničkog pokreta na određenom području, tj. u Kninskoj krajini, dijelu zapadne Bosne i u Lici. Dokument jasno pokazuje da je četničko vodstvo bilo zainteresirano za što potpuniju vojno-političku organizaciju tog područja radi potpune kontrole nad njim. To je bilo očito u planu stvaranja većih četničkih vojnih jedinica i u težnji za što većim političkim utjecajem na srpsko stanovništvo. Praksa će pokazati da se plan nije mogao ostvarivati kako se željelo, ali će se postići određeni rezultati.

Prema raspoloživim podacima, već krajem listopada počinje formiranje glavnih vojnih jedinica, četničkih pukova. Osnovani su pukovi »Petar Mrkonjić« i »Onisim Popović«. Prvi je, na čelu s Brkovićem i Đujićem, obuhvaćao područje Golubića, Plavna, Strmice, Kninskog polja i Topolja. Na čelu drugoga puka bio je P. Popović, a obuhvaćao je područje Kosovske doline i dijela Drniške krajine. Istodobno je za područje Bukovice osnovan četnički odred pod komandom V. Novakovića. Na području Bos. Grahova osnovan je puk »Gavrilo Princip« pod komandom Brane Bogunovića.¹⁶¹ I na području

¹⁶¹ Stanislav Ljević, n. dj., 84; Milovanović, n. dj., Poraz, 52.

Like pokušalo se organizirati četnički puk, pod nazivom Puk nacionalnog oslobođenja kralja Petra II. U njemu se namjeravalo organizirati četničke elemente poglavito s područja općina Srba i Zrmanje kako bi ta jedinica bila osnova za formiranje novih. Taj je puk, kojemu je na čelo postavljen Pajo Omčikus, okupio samo tridesetak četnika, tako da se njegovo osnivanje, kako će se kasnije vidjeti, svelo tek na pokušaj koji nije postigao željeni cilj.¹⁶²

Kako se vidi, spomenuti pukovi u sjevernoj Dalmaciji osnovani su na teritorijalnom principu, što znači da su trebali okupljati sve muškarce sposobne za borbu kao obveznike. Glavna im je zadaća bila da brane sela, ali se također računalo s mogućnošću uključivanja jednog broja u operativne jedinice, tj. na njihovo upućivanje u druge krajeve. Stvaranje tih jedinica svakako je pokazivalo i ambicije pojedinih četničkih rukovodilaca, zainteresiranih da organiziraju vlastitu oružanu silu i stave je pod svoju komandu. Tako bi se učvršćivale vlastite pozicije i jačao osobni utjecaj. Zbog toga je dolazilo do sukoba između vodećih četnika. Iz cetnickih izvora vidljivo je da su Brković i Đujić sebe smatrali glavnim organizatorima i vodama četničkih snaga na tom području. Od njih su i dolazile glavne inicijative i smjernice, što je već bilo vidljivo iz Brkovićeva projekta organiziranja SNOP-a. Kao prva jedinica osnovan je puk »Petar Mrkonjić« s težnjom da organizira sve četnike u sjevernoj Dalmaciji, tj. i one koji su organizirani u puku »Onisima Popovića«. Međutim, upravo je taj puk nastao kao rezultat akcije P. Popovića da na svom području stvori sličnu jedinicu. Prema Brkovićevim riječima, taj je puk nastao otcjepljenjem nekoliko četa od puka »Petar Mrkonjić«, a što je učinio Popović »radi svojih bolesnih ambicija i radi pripremanja terena za političku karijeru«.¹⁶³

Iz te početne faze vojnog organiziranja cetnickih snaga u sjevernoj Dalmaciji sačuvano je nekoliko dokumenata, koji potječu od štabova spomenutih pukova. Njihov sadržaj ukazuje na korake koji su poduzimani oko vojne organizacije. Karakteristično je da se do kraja ožujka 1942. u nazivima četničkih jedinica upotrebljavaju pridjevi »gerilski« i »narodno-oslobodilački«. Također se upotrebljava i pojam »narodno-oslobodilačka vojska«.¹⁶⁴ Svakako da to ukazuje na daljnju akutnost iznesenih problema vezanih uz odnose prema talijanskom okupatoru i djelatnost u ustaničkim masama, posebno s obzirom na jačanje utjecaja NOP-a.

Dokumenti posebno ukazuju na težnju četničkih komandanata da njihove vojne snage po svojoj organizaciji dobiju karakter regularnih vojnih jedinica. U tu svrhu veoma intenzivno su upućivane odgovarajuće smjernice. U tom pogledu relativno je dobro sačuvana arhiva Štaba četničkog puka »Onisim Popović«. U prvoj polovici prosinca 1941. štab tog puka izdao je »Zakon za teritorij puka Onisima Popovića« koji se dostavlja »svim komandirima četa« sa zadaćom da ga odmah »provedu u delo pod pretnjom najstrože kazne«. Naređuje im se da moraju »isti zakonik saopštiti svim članovima svojih četa i rastumačiti im, da bi se izbeglo eventualno grešenje, koje bi štetovalo ugledu

¹⁶² Stanišavljević, n.dj. 85.

¹⁶³ AH, ČA, kut. 5, pismo Ž. Brkovića »Komandirima, vodnicima i ostalim borcima ovog puka kao i borcima susjednih pukova«, 7. II 1942.

¹⁶⁴ Npr.: Štab gerilskog četničkog puka »Onisim Popović«, Štab puka "Petar Mrkonjić« narodno-oslobodilačkih četničkih odreda; Štab Dinarske divizije četničkih pukova Narodno Oslobodilačke Vojske.

same organizacije i samim seljacima«.165 Popović je bio osobito zainteresiran da ima potpunu vojnu kontrolu na svom području. U tom pogledu bio je spreman na oružani sukob sa žandarmerijskim organima NDH prilikom njihova pokušaja zaposjedanja sela pod izlikom da zaštite hrvatsko stanovništvo.166 Sačuvane su Popovićeve naredbe iz veljače 1942, koje sadrže smjernice za daljnju vojnu organizaciju njegova puka. Posebna se pažnja pridavala vježbanju četnika u rukovanju oružjem, te se u tu svrhu nastojalo angažirati bivše podoficire.167 Poduzimale su se mjere protiv špijuna. Posebno se težilo onemogućiti sukobe između komandanata bataljona i komandira četa do kojih je češće dolazilo zbog miješanja jednih u područja drugih.168

U pogledu poduzimanja propagandno-političke akcije osobito se nastojala iskoristiti proslava pravoslavnog Božića, 7. siječnja 1942. godine. Tom prigodom upućeni su posebni proglašeni srpskom stanovništvu kao i borcima i komandirima bataljona i četa obaju pukova. Glavno obilježje tim proglašima davali su pozivi na jedinstvo srpskog naroda, tj. isticanje potrebe prevladavanja svih unutrašnjih sukoba. Posebno se naglašavalo odbijanje pregovora s predstavnicima ustaškog režima, koje oni nude četnicima. Pored borbe protiv NDH, isticala se i borba protiv okupatora i pozivalo na kralja Petra Karađorđevića.169 Četnici su isticani kao vojska koja se bori za oslobođenje naroda.170

S inicijativom za stvaranje četničkih pukova nastala je i ideja o njihovu organiziranju u veću vojnu jedinicu. Prema podatku koji daje Brković, on je u

165 Nisam pronašla tekst tog dokumenta, ali je iz gore citiranog popratnog akta vidljivo da se on u prvom redu odnosio na disciplinske mjere u vezi s trgovinom i snabdijevanjem, što je izazivalo niz problema i teškoća, u prvom redu zbog krijumčarenja. (AH, ČA, kut. 5, dopis Štaba puka "Onisim Popović", 12. XII 1941).

166 U izvještaju od 26. XII 1941, komandant Trećeg bataljona puka »Onisim Popović« obavijestio je P. Popovića da su dvije čete tog bataljona izvršile napad na sela Barišće, Mujane, Kričke i na periferiju Drniša, tj. na »Gote«, kako je označavao Hrvate. Ti napadi, zaključuje on, »imali su karakter zastrašavanja kao i natjerivanja u granice obazrivosti i pristojnosti ovdašnjih gotskih sela, te je u svemu i uspeo«. (AH, ČA, kut. 5).

Popović je bio osobito zainteresiran da se organizira napad na selo Štikovo, gdje su ustaške vlasti postavile jacu oružničku stanicu. U tu svrhu tražio je i pomoć susjednih pukova. Izrazio je mišljenje »da bi prvenstveno trebalo izvršiti napad na selo Štikovo, jer bi se s tim napadom ako bi uspio zadobilo dosta oružja i municije, te žita i stoke sa kojima bi mogli priličito snabdjeti naše štabove svih vrsta«. (AH, ČA, kut. 5, Popovićevo pismo 16. XII 1941). Napad na Štikovo izvršen je 19/20. XII 1941. Prema podacima koje daje Sinčić, »napadači su tada u selo provalili, zapalili oružničku postaju i još šest seljačkih kuća, a ubili 12 katolika stanovnika sela Štikovo«. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 1, 973). U spomenutom izvještaju komandant Trećeg bataljona puka »Onisim Popović« je dao ovu ocjenu te akcije: »Poduhvat puka u Štikovu imao je jakog moralnog efekta na ovdašnja hrvatska sela, a k tomu još više posle ostvarenja gerilskih poduhvata jedinica ovoga bataljona (Treći bataljon puka »Onisim Popović«, op. F. J. B.), dok talijanska vojska ne odobrava iznakazivanje pojedinih lica, kao što je bio slučaj u pomenutom Štikovu«.

167 AH, ČA, kut. 5, Naredba br. 1, 5. II 1942.

168 AH, ČA, kut. 5, Naredba od 6. II 1942.

169 AH, ČA, kut. 5.

170 pohvaljujući organizatore slavljenja badnjaka kod crkve Lazarice, Popović je istakao da je u prijašnjim godinama tom slavlju uvijek prisustvovala »naša vojska«. »Ove godine« zaključuje Popović, »na isti način smo to učinili. Naša je vojska i ove godine prisustvovala, ali ne pod imenom vojske već četnika, a to je naša vojska koja brani našu slobodu i koja se bori za slobodu našega naroda. Nas narod je uvidio što znači četnik i njegova vojska«. Tom prilikom Popović je posebno pohvalio svećenika Nikanora Kalika, »koji je posvetio naš četnički Badnjak i prisustvovalao kao naš vojni sveštenik«. (AH, ČA, kut. 5, naredba Štaba puka »Onisim Popović«, 15. I 1942).

prvoj polovici studenoga apelirao na komandante pukova da se osnuje divizijski štab.¹⁷¹ Prema tome, ideja o stvaranju Dinarske divizije nastala je dosta rano. Rad na njenom stvaranju, pri čemu se u prvom redu misli na osnivanje štaba kao glavne komande četničkih pukova, osobito je zaokupio pojedine četničke komandante, u prvom redu Brkovića i Đujića. Taj je rad pojačan od početka 1942, tj. u siječnju, kada su poduzete konkretne akcije. Tako je već u povodu pravoslavnog Božića upućen proglas srpskom narodu u ime »Štaba četničkih pukova Dinarske divizije u Dinarskim Alpama«. ¹⁷² Taj podatak, dakako, nije morao značiti da je već osnovan štab Dinarske divizije. Svakako su četnički komandanti bili zainteresirani da se u političkoj propagandi javno već govori o njemu kao potvrdi postojanja dobro organiziranih četničkih vojnih snaga. Prema raspoloživim podacima, taj rad na unapređivanju vojne organizacije koji bi trebao da se ogleda i u stvaranju štaba Dinarske divizije, bio je povezan i s uspostavom prvih veza sa D. Mihailovićem. U pismu koje je 19. siječnja uputio Bogunoviću, kao komandantu puka »Gavrilo Princip«, Đujić ga je upoznao s ovom viješću: »Ovamo je došao kurir Draže Mihailovića koji će ovih dana izvršiti inspekciju naših pukova. Doneo je razne naredbe i instrukcije. Doneo je sve štambilje i pečate za naše pukove. To je kapetan avijacije koji će izučavati pitanje spuštanja padobranaca i ostaće kod nas dok drugi kurir bude održavao vezu između nas i Ministra vojnog«. ¹⁷³ Riječ je, dakle, o prvom dodiru s Mihailovićem, koji je u emigrantskoj vladi upravo dobio resor ministar vojske, mornarice i vazduhoplovstva. Ta je činjenica mogla imati posebno značenje i za daljnje organiziranje četnika na ovom području. U tom pogledu svakako je važan korak bilo intenziviranje akcije na stvaranju štaba Dinarske divizije. U spomenutom pismu Đujić je posebno apelirao na Bogunovića da odmah poduzme sve mjere za gradnju zgrade u kojoj će se nalaziti štab divizije. »Bez nje i bez zajedničkog štaba«, zaključuje Đujić, »ne može se ni zamisliti neki dugoročniji rad, a zbog toga što taj štab još nismo do sada uspostavili odugovlače se mnogi važni poslovi«. ¹⁷⁴

Konkretne pripreme za osnivanje štaba uslijedile su početkom veljače. U pismu koje je 7. veljače uputio četničkim komandantima, Brković je pisao: »Ponovo apelujem na sve komandante iz Srba, Gračaca, Drvara, Grahova, Petrovca, Glamoča, Ključa, Mrkonjić Grada i ostalih susjednih pukova, da odmah pošalju svoje predstavnike u Divizijski štab, da otpočnu sa zajedničkom komandom i zajedničkim naređenjima«. ¹⁷⁵ Budući da je 15. veljače dati ran proglas »Štaba Dinarske divizije četničkih pukova Narodno Oslobođilačke Vojske«, upućen »Srpskom narodu Sjeverne Dalmacije, Zapadne Bosne i Like«, to bi se moglo zaključiti da je do tada štab i konstituiran. ¹⁷⁶ Prema podacima obavještajnog centra NOP-a u Splitu, konstituirajući sastanak je održan u Bos. Grahovu. Osim četničkih komandanata sastanku su prisustvovali i talijanski obavještajni oficiri Marussi (Vice Marušić) i Guido Lucich

¹⁷¹ Kao u bilj. 163.

¹⁷² AIHRPH, NG, kut. 431, f. 5.

¹⁷³ ACK SKJ, CK KPJ-KI 1943/416.

¹⁷⁴ Isto.

¹⁷⁵ Kao u bilj. 163.

¹⁷⁶ AIHRPH, NG, kut. 431, f. 5.

Rochi (Gvido Lučić Roki). Taj podatak navodi na zaključak da su Talijani bili zainteresirani za vojno organiziranje četnika na tom području, dakako, na taj način da utječu i usmjeravaju akciju u vezi s tim. Bio je to zapravo nastavak dotadašnje politike talijanskih faktora, u kojoj je upravo obavještajna služba imala značajnu ulogu kada je riječ o dodirima i dogovorima. U tom pogledu glavnu ulogu je imao obavještajni centar pri štabu divizije »Sassari« u Kninu, kojemu je Marušić bio rukovodilac, a koji je okupljao određen broj obavještajnih oficira, koji su kontaktirali s pojedinim četničkim komandantima. Prema istom izvoru, talijanski oficiri su predlagali na spomenutom sastanku u Bos. Grahovu da se za komandanta Dinarske divizije postavi majora Rašetu. Po svoj prilici najviše zato što je riječ o višem oficiru bivše jugoslavenske vojske, tj. profesionalcu. Međutim, Đujić se energično suprotstavio takvu prijedlogu »i sam preuzeo na sebe dužnost komandanta divizije«.177 Tim gestom on je još jednom pokazao svoju ambiciju da bude vodeća ličnost četničkog pokreta na tom području. Već prije toga zaoštrilo se njegovo suparništvo s Brkovićem, kojega je potisnuo s funkcije komandanta puka »Petar Mrkonjić«, a koju je funkciju s njim dijelio. Tako je Đujić sam u svojstvu komandanta puka potpisao spomenuti božićni proglas i pismo Bogunoviću od 19. siječnja. Da se uspio na spomenutom sastanku nametnuti za željenu funkciju, pokazuje i popratni dopis spomenutog proglašenja srpskom stanovništvu koji je štab Dinarske divizije izdao 15. veljače. U tom pismenom aktu Dinarske divizije, Đujić je svoju novu funkciju označio ovim riječima: "Privremeni vršioc dužnosti Komandanta - Komandant Puka 'Petra Mrkonjića'«.178

Proglasu od 15. veljače četnički su komandanti pridavali posebno značenje. Zbog toga se i težilo organizirati njegovu što širu distribuciju. U spomenutom dopisu Đujić je zahtijevao od komandanata pukova da se proglas umnoži tako da »dospije u svaku četvu - u svako selo najmanje po 50 primeraka«. Prema njegovim riječima, »proglas označuje nas jedini put kojim moramo ići te u duhu istog svi pukovi, sve jedinice i svaki pojedinac ima da uskladi svoj rad i stavi se aktivno potpuno na raspoloženje našoj akciji«.179 Osnovni momenti u proglasu, na koje treba upozoriti, bili bi ovi:

a) Oružani ustanak koji je izbio protiv ustaškog režima označava se kao ustanak srpskog naroda. Osim borbe protiv NDH, ističe se i borba protiv talijanskog i njemačkog okupatora. »Digao se je srpski narod«, ističe se u proglasu, »sa zavjetnom mišlju i odlukom: da za svagda uništi krvavu ustašku državu i nosioce njene vlasti, da protjera sa svojeg ognjišta drskog fašističkog okupatora koji je u prošlom ratu opljačkao obale našeg plavog Jadrana, pa i ovog puta razvio svoja jedra na njemu, došavši da nas prikuje kao bespravno roblje na golom kršu bez hleba i slobode. Digao se je srpski narod da progna morskoga Germana koji po drugi put raspinje na krst stradanja i muka nasu majku Srbiju i staru nasu postojbinu Veliku Slavensku Rusiju«.

b) Ukazuje se na značenje četničkog pokreta kao vojne i političke snage, koja je glavni nosilac otpora i borbe za oslobođenje. »Mi smo organizovali

177 AIHRPH, 05-7/714, Izvještaj Gorana, br. 13, travanj 1942.

178 AH, ČA, kut. 1.

179 Isto.

našu narodno oslobodilačku vojsku, vojnu i civilnu vlast. Naše čete svrstane u pukove već se nalaze na putu ostvarenja velikog dela oslobođenja. Po snežnim planinama, po razbacanim selima, povezani u jedinstven front, od Vardara do Jadrana, pod komandom već legendarnog vojvode Draže Mihailovića - kao izraz naše snage i najveća zaloga za slobodu naroda«.180

c) Poziva se srpsko stanovništvo da "poštuje i izvršuje naredbe predstavnika svoje vojne i civilne vlasti i ne traži zaštite pred vlastima ustaša i okupatora«. Posebno se apelira na jedinstvo naroda i oslobađanje od svih onih elemenata koji rade na njegovu razbijanju.

d) Ističe se da će se posebnim proglasom uputiti apel »poštenim Hrvatima - u koliko ih ima i koliko ih ima«, jer dalje oni »snose svu odgovornost za sudbinu hrvatskog naroda«.181 U proglasu se pozivaju na uključivanje u borbu sa srpskim narodom.182

Prikazana akcija oko stvaranja Dinarske divizije pokazuje da se radilo o međašnom momentu u organiziranju četničkih snaga na tromeđi Dalmacije, Bosne i Like. Kako se vidi, pokrenuta je i šira propagandno-politička akcija. Značajan je poticaj za to došao i na liniji neposrednijeg organizacionog i političkog uključivanja u sklop četničkog pokreta D. Mihailovića. Vidljiva je bila težnja vodstva četničkih snaga da se zadobije potpuna kontrola tog teritorija. Pozivi srpskom stanovništvu da daje političku i materijalnu podršku i pomoć četnicima, bili su, doduše, konstantno obilježje u propagandno-političkoj akciji, ali se istodobno potvrdila činjenica da se glavna nada polagala u sredstva prisile. Pokazatelj takve situacije je i Đujićeva odluka, od 30. siječnja 1942, o imenovanju grupe ljudi iz Knina kao »glavnih povjere

180 U proglasu koji je nešto ranije, 6. II 1942, objavio štab puka "Petar Mrkonjić« još se konkretnije govori o političkoj i vojnoj organizaciji četničkog pokreta: "Mi smo u drugim krajevima stvorili organizaciju vojne i civilne vlasti našeg naroda. Seoska i gradska vjeća koja predstavljaju našu civilnu vlast. Četničke odrede, bataljone i pukove koji predstavljaju našu vojnu vlast i narodno oslobodilačku vojsku. Vaš predeo spada u delokrug rada naših pukova, naše Dinarske divizije. Otuda i nastaje potreba da se i vaš kraj u tom duhu organizuje i priključi zajedničkoj akciji celokupnog našeg naroda. Naša organizacija ukoliko sastoji se u ovom: civilnu vlast u jednom selu predstavlja seoski starešina sa još nekoliko ljudi. To se zove seosko vjeće. Oni su u selu sudije i kadije, oni se brinu o seoskim potrebama naroda i rešavaju sve sporove. Njihovim odlukama narod mora da se pokorava. Zatim u selu osim civilne vlasti ima i vojna vlast. Svako selo ima svoj četnički odred odnosno četu. Ona je organizovana potpuno u vojničkom duhu: komandir čete, njegov zamjenik, vodnici, desetari i redovi. Četa jeste borbena jedinica koja za vreme borbe učestvuje u borbi a inače pomoću straža i patrola održava red i mir u selu, sprečava krađu, svadu, pljačku, apsi sumnjiva lica i špijune, kažnjava nepokorne i t. d. Svaka četa pripada nadležnom bataljonu, bataljon puku a puk Diviziji koja ima svoje sedište u Dinari planini. Ova divizija stoji u direktnoj vezi i pod naredbama našeg Ministra Draže Mihailovića vojvode narodnih oslobodilačkih odreda«. (A VII, CA, kut. 157, br. reg. 5/1).

181 »Šramna izdaja Hrvata«, navodi se u proglasu, »peta kolona i naša Srpska, plemenita Slavenska širokogrudnost i slepo verovanje svakome - dovelo je do privremene propasti nasu Otadžbinu i stavilo nas pod igo ropstva našeg starog dušmanina Nijemca i Latina u okviru povampirene crno-žute Austrije - današnje krvave ustaške države«.

U Naredbi br. 20, od 9. III 1942, P. Popović je glavnu pažnju posvetio pitanju »izdaje Hrvata«. »Ovo nesretno stanje koje vlada nad našom zemljom došlo je usled izdajstva i podlosti nebraće Hrvata i onih naroda kojima smo donele slobodu na vrhovima naših bajuneta. (. . .) Ne zaboravite izdajstva nebraće Hrvata i Muslimana, ne zaboravite mučenička srpska groblja koja je nebrat posejao sa vaših ognjišta. Osvetite se u krvi, vratite istom merom dušmanima i vjekovnim neprijateljima srpskog naroda. Istrijebiti gubu iz torine, da bi Srpski narod jednom našao mira i pravde pod ovim suncem«. (AH, ČA, kut. 5).

182 Taj apel je posebno upućen i u proglasu »Svoj svesnoj braći slavenskih plemena«, koji je također u veljači 1942. objavio Štab Dinarske divizije. (AH, ČA, kut. 1).

nika« štaba puka »Petar Mrkonjić«. Izražavajući uvjerenje da će oni »predano i istrajno« surađivati sa štabom, Đujić im se obraća ovim riječima: "Upozorite svu našu bracu Srbe neka dobro paze što rade i za kim se povode i neka budu uvjereni da će biti ugušen u krvi svaki pokret koji bude stajao izvan naše oslobodilačke akcije, i Organizacije. Svak je obavezan da radi u duhu naših naređenja. Mi stojimo pod komandom Draže Mihailovića. Mi smo vojska Kralja Petra i zaloga za slobodu našega naroda. Zato radite nikoga se nebojte mi smo ovamo u Dinari vaša garancija i vaša zaštita. Mi nevodimo narod putem avantura već sigurnim putevima ka konačnoj slobodi«.183 Jedan od prvih akata štaba Dinarske divizije bila je »Uredba o činovnicima, nameštenicima, penzionerima, stručnim i običnim radnicima te svim licima koja primaju mesečne plate«, datirana 15. veljače 1942. Prema toj uredbi, navedene osobe bile su dužne da od svog mjesečnog osobnog dohotka daju od 15 do 20 posto za potrebe Dinarske divizije, tj. njenih pukova.184

U prvoj polovici ožujka 1942. nastao je opsežniji dokument pod naslovom »Elaborat Dinarske divizije«.185 Elaborat je po svojoj prilici mogao dijelom nastati na osnovi nekih već dobivenih informacija o organiziranju četničkih snaga na tromeđi Dalmacije, Like i Bosne, te činjenice da u Splitu djeluje četnički centar na čelu s Birčaninom. Elaborat je, međutim, po svojoj sadržajnoj strukturi bio u prvom redu određena projekcija za daljnji rad, tj. kakva se zadaća namjenjuje Dinarskoj četničkoj diviziji i koje će šire značenje imati njeno postojanje za daljnji razvoj četničkog pokreta. U uvodnom dijelu elaborata formulirana je »uloga divizije« u sklopu programske koncepcije četničkog pokreta. Ta se zadaća formulira ovim riječima:

«Radi ostvarenja Srbinove osnovne zamisli i stvaranja srpske nacionalne države, formiraće se kao jedan činilac te zamisli, u reonu Kosova polja 'Dinarska divizija' od izrazito nacionalnog elementa. Ta divizija ponikla na istoimenom polju, gde je nekada bilo groblje srpske slave i srpskog junaštva, ima da da izraza vaskrsnute Srbinove vojničke moći, i da, kao jedan veliki gvozdeni malj, vaspostavi čisto nacionalni poredak u svima zemljama, gde žive Srbi, pa i u onima, na koje Srbi aspiriraju. Prema tome uloga ove divizije ima čisto politički karakter, jer ona za sada, dok rat još uvek traje ima da bude utočište svih nacionalnih elemenata srpskog karaktera, da širi i ostvaruje srpsku ideju u delovima Like, Severne Dalmacije, Hercegovine, Crne Gore i Bosne i da u danom momentu, blagodareći impozantnim snagama, sa kojima raspolaže, vaspostavi čisto nacionalni poredak, sa Kraljem Petrom na čelu. Eto, to je uloga ove divizije, izneta u najširim koncepcijama.

Obzirom na sadašnju dislokaciju ove divizije i na njen geografski položaj u odnosu na sve političke centre, geografske objekte, važnije komunikacije i na njen odnos prema moru, jasno se ističe njena stvaralačka uloga, u danom momentu, i još sada može se u kratkim crtama definisati i tačno odrediti, ona

183 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/I, 143.

184 AIHRPH, NG, kut: 424, f. 7.

185 U elaboratu je navedeno da je izrađen u Mostaru 8-12. III 1942, a izradili su ga major Borivoje S. Radulović, kapetan I. klase Radovan S. Ivanišević i kapetan II. klase Mile Rakočević. Elaborat je objavljen u *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, 1124-1140.

je: *Uspostavljanje vlasti u tim krajevima, presecanje ostupnice i ofanzivni mostobran za dalja iskrčavanja, koja se moraju kao verovatna pretpostaviti.*

Bas zbog napred iznete uloge ove divizije potrebno će biti izneti i njeno nacionalno obeležje, zbog toga što je njena uloga izrazito srpska. U prvom redu ona se mora popunjavati čisto Srbima (kao borcima, tako podoficirima i oficirima). Dva ista imena: Kosovo u Južnoj Srbiji i Kosovo u Severnoj Dalmaciji i istoriske povezanosti ovoga imena ukazuju na to, da je na Kosovu Srbin izgubio svoju državu i da na Kosovu Srbin mora vaspostaviti svoju nacionalnu misao, kako bi se mogla ostvariti Srbinova zamisao o stvaranju jedne velike Srbije, koja bi obuhvatila: Srbiju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju (do Šibenika) i Liku. Posto se završi stvaranje ovakve jedne srpske jedinice, tek onda može biti reči o nekim savezanim državama, ili državnim savezima ili u najširem smislu te reci o Balkanskoj konfederaciji. *U tako zamišljenoj srpskoj jedinici ima isključivo živeti pravoslavno stanovništvo.*«

Kako se vidi, značenje osnivanja Dinarske divizije najuže je vezano uz ostvarivanje velikosrpskog programa četničkog pokreta. Taj se program u ovom elaboratu konkretnije veže uz ulogu četničkih snaga u sjevernoj Dalmaciji i Lici. U tom pogledu, Dinarskoj diviziji se namjenjuje »ista uloga, koju ostale nacionalne snage po srpskim planinama imaju«, te je ona »samo jedan eksponent te uloge«. Zbog toga je »neophodna njena saradnja sa ostalim vojno-četničkim odredima«, a ona će se moći osigurati ako se od početka divizija »stavi pod neposrednu komandu Ministra vojnog divizijskog generala g. Draže Mihailovića, sa kojim se po svaku cenu mora odmah uspostaviti veza (...)«.

U elaboratu je zatim posebno mjesto dano »zadatku Divizije«, koji proistječe iz naprijed formulirane uloge, a to je: »Širenje nacionalne misli, pribiranje nacionalnih elemenata i čišćenje terena po Lici, severnoj Dalmaciji, Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori«. Zamišljeno je da se tako definirani zadatak Divizije ostvaruje u dvije etape. U prvoj etapi, osim intenzivnog rada na podizanju vojne formacije, treba »odmah preduzeti najopsežnije mere propagande, kako bi se svaki uticaj štetne partizanske akcije, bar donekle sprečio«. U drugoj etapi »ima se odmah pristupiti intenzivnom radu u duhu ofanzivnih namera«. Ciljevi te djelatnosti bili bi ovi:

- »- Pribiranje svih nacionalnih elemenata;
- Širenje nacionalnih ideja po srpskim selima i kod srpskog življa po gradovima;
- Zaštita srpskog življa od terora partizana, ustaša i Turaka;
- Vaspostavljanje jednog nacionalnog koridora duž planine Dinare za vezu Hercegovine sa Severnom Dalmacijom i Likom i uspostavljanje jedne solidne baze u reonu Nevesinja, kako bi se održala veza sa Bosnom i Crnom Gorom;
- Uspostavljanje čvrste i pouzdane veze sa odredima iz Srbije, Bosne i Hercegovine i pomaganje nacionalnog pokreta pukovnika Bajke Stanišića u Crnoj Gori;
- Ojačavanje svojih redova novim borcima i rad na tome, da se ekonomski prosperitet srpskog i nacionalnog življa, po svaku cenu poveća i poboljša.«

U elaboratu se posebno razrađuje odnos prema talijanskim i njemačkim okupacionim snagama. Vidljive su razlike u tretiranju jedne i druge strane. Talijanska okupaciona sila sagledava se kao faktor koji je neposredno prisutan na teritoriju na kojem operira divizija, te ta činjenica nameće posebnu taktiku. Budući da je riječ o neposrednom i znatno premoćnijem protivniku, ta se taktika formulira ovim riječima: »Baš zbog toga što su Italijani okupirali teritoriju na kojoj ima da operiše Dinarska divizija, gde su oni sproveli jaku vojničku organizaciju potpomognutu solidnim vazduhoplovstvom i što uvek mogu da upute kaznene ekspedicije, koje će u svakom slučaju, da potpomažu Ustaše, Turci, pa i hrvatska vojska, prema Italijanima mora se zauzeti jedan stav, koji će u svakom slučaju biti povoljan po rad Dinarske divizije, a može se definisati u ovo nekoliko reči: *Ne diraj me, jer te ne diram, a ne diram te iz toga razloga, što ti ne ometaš ostvarenje moje nacionalne zamisli.*«

Nasuprot tome, politika prema Nijemcima određuje se prema činjenici da oni »nisu okupirali teritoriju na kojoj operiše Dinarska divizija«. Budući da Nijemci »ne mogu upućivati u teritorije koje nisu okupirali kaznene ekspedicije, kako zbog obzira prema saveznicima, tako i zbog svoje angažovanosti na istočnom frontu, to delovi Dinarske divizije imaju u svim prilikama i na svakom mestu, da napadaju sve delove Nemaca na koje budu naišli«.

Medu unutrašnjim snagama koje se tretiraju kao neprijatelji četničkog pokreta, narodnooslobodilački pokret se označava kao najopasniji protivnik. »Odnos Dinarske divizije prema partizanima«, zaključuje se u elaboratu, »jeste najbolnije pitanje koje se treba rešiti. Dve suprotne položene ideje uvek dovode do sudara i krvavog obračuna, te tako partizani su preduzeli opsežne mere za ugušivanje svakog nacionalnog poretka, ubijajući nacionalne prvake i tukući četnike. Prema tome partizani su bili ti, koji su prvi nametnuli borbu nacionalistima, oni su ti, koji mučki ubijaju četnike, oni su ti, koji pomoću ustaša i muslimana, kolju i terorišu srpski živalj i najzad oni su ti, koji ugušuju i ubijaju svaku srpsko-nacionalnu misao. Zbog ovoga jasno je, kakav stav treba da ima Dinarska divizija prema partizanima: *rat do krajnjih mogućnosti života*« .

U diskvalificiranju NOP-a posebno se teži propagirati parola o istovjetnosti njegovih ciljeva s ciljevima ustaškog režima. To je parola koja će postati konstantna u daljnjoj propagandno-političkoj djelatnosti četničkog pokreta. »Ustaše«, navodi se u elaboratu, »nalaze svoju najbolju zaštitu kod partizana i oni opet ubijaju Srbe, samo sada pod drugom firmom. Dobro maskirani tom novom firmom - partizanstva, a željni srpske krvi, ustaše se pretvaraju u partizane, da bi opet produžili pokolj Srba, koji su započeli po naređenju krvavog poglavnika«.

U elaboratu se posebna pažnja posvećuje odnosu prema »Hrvatima nacionalistima« i prema Muslimanima. To se najuže povezuje s ocjenom uloge NOP-a. Naime, priznaje se da NOP postaje sve privlačniji faktor za Hrvate i Muslimane te ta činjenica i četničkom pokretu nalaze definiranje odgovarajuće taktike. Da se ne bi partizanski pokret sve brojnijim pristupanjem Hrvata i Muslimana dalje naglo sirio, zadaća je četničkog pokreta da vlastitom akcijom onemogućuje taj proces. U hrvatskom stanovništvu, prema instrukcijama elaborata, treba glavnu pažnju usmeriti prema »nacionalnim Hrvatima«

koje treba privlačiti i od kojih se »formiraju u čisto hrvatskim predelima, nacionalni odredi, koji bi imali istu ulogu, kao i srpski vojno-četnički odredi«. Predlažu se za njih imena »Hrvatska zaštita« ili »Garda kralja Petra«. Glavni pak rezultat takve akcije očekuje se u tome da bi ti odredi »po završenom ratu za Srbe i ostvarenje ideja, koje su iznete u ovom elaboratu, predstavljali manju opasnost nego partizanski odredi. *Od dva zla treba birati ona kaje je manje*. Što se tiče taktike prema muslimanskom stanovništvu ističe se da prema njemu treba »biti strpljiv, ne ubijati ga i ne pljačkati ga«, tj. primijeniti takve metode da Muslimani »zaista steknu ubedenje, da su im vojno-četnički odredi prijatelji«. U vezi s tim zaključuje se: »Svaka preuranjena akcija protiv muslimanskog življa pojačala bi partizane. Zbog toga oni treba da sede kod svojih kuća, pa da ih na njihovim domovima uništimo«.

U vezi s »ostvarenjem uloge i zadataka«, za Dinarsku diviziju se posebno naglašava da je »bez svake sumnje čisto srpska«, tj. da je »eksponent srpske politike u najširem smislu te reči«. Kao takva ona treba da bude osnova za formiranje novih divizija. Prema elaboratu bilo je predviđeno osnivanje još Kosovske i Nevesinjske četničke divizije, koje bi s Dinarskom činile Prvu armiju vožda Karađorđa. Te bi divizije u vojničkom pogledu trebale »vezati i stvoriti koridore«, koji se protežu u dva osnovna pravca: a) Srbija-Bosna-Hercegovina-Crna Gora; b) Sjeverna Dalmacija-Hercegovina-Bosna-Crna Gora. Budući da je Dinarskoj diviziji namijenjena pionirska uloga, u elaboratu se ističe da na njenu čelu treba »stajati jedna krupna vojno-politička ličnost«, koja bi, »blagodareći svome visokom autoritetu«, trebala ostvariti spomenuti projekt, »a potom, da se stavi na čelo armije«. On se »postavlja Kraljevim ukazom«, a njegov prvi suradnik je načelnik štaba. U drugom dijelu elaborata razrađuju se funkcije štaba, jedinica u sastavu divizije i raznih službi.

Kako se vidi, elaborat Dinarske divizije u mnogočemu je imao strukturu projekta stvaranja oružnih snaga četničkog pokreta u najširem smislu riječi. Razmatranje pak uloge Dinarske divizije temeljilo se svakako na određenim konkretnijim poticajima. Utoliko i sadržaj elaborata treba razumijevati kao određeni projekt stvaranja oružanih četničkih snaga u Hrvatskoj. U tom pogledu posebna se pažnja pridavala Dalmaciji na koju se računalo kao značajan punkt četničkih snaga (sjeverna Dalmacija) i važnu kariku u zamišljenom koridoru.

U svakom slučaju, uz razmatranje tog dokumenta najuže se nameće pitanje - je li on prihvaćen kao konkretna podloga za organiziranje četničkih snaga? Svakako bi ga trebalo promatrati u sklopu uloge i djelatnosti Birčanina. Bez obzira na utemeljenost pitanja o tome da li je i u kojoj mjeri elaborat bio rezultat Mihailovićeve inicijative i direktive, ovdje u prvom redu pažnju privlači pitanje - u kojoj mjeri je to bila osnova na kojoj je Birčanin mogao poduzimati daljnju akciju kao osoba koja je preuzela funkciju glavnog organizatora četničkih snaga u Dalmaciji, Lici i Zapadnoj Bosni.¹⁸⁶ Prema raspoloživim podacima, moglo bi se zaključiti da je Birčanin, po svoj prilici u ožujku 1942. godine, dobio ovlaštenje za svoju djelatnost, tj. postavljanje na spome

¹⁸⁶ M a r j a n o v i ć, «Draža Mihailović«, n. dj., 329, navodi da su spomenuta trojica oficira izradili elaborat prema zadatku dobijenom od D. Mihailovića«.

nutu funkciju.¹⁸⁷ Od tada se može govoriti i o postojanju vojne komande četničkih snaga na spomenutim područjima sa sjedištem u Splitu. U izvještaju Mihailoviću, 16. srpnja 1942, Birčanin se obraća u ime »Štaba zapadnobosanskih, ličkodalmatinskih i hercegovačkih vojnočetničkih odreda«. Ujedno navodi i imena oficira koji su mu glavni suradnici u vojnim pitanjima. Kao pomoćnika navodi pukovnika Dimitrija Uzunčevića, a načelnika štaba kapetana Radovana Ivaniševića. Osim njih, kao »neposredne saradnike« navodi kapetane Mihajla Tomaševića i Mladena Kostića. Za sve njih ističe da su osobe njegovog »punog poverenja«.¹⁸⁸

Iz Birčaninovih izvještaja Mihailoviću vidi se da je od početka glavna akcija bila usmjerena na vojnu organizaciju četničkih snaga, tj. stvaranja Dinarske divizije. Jedna od glavnih pripremnih akcija svakako je bilo uključivanje što većeg broja oficira, koji su se nalazili u Splitu. Poduzeta je dosta široka akcija oko njihova vrbovanja za rad na vojnom organiziranju četnika, što se u prvom redu povezivalo s područjem sjeverne Dalmacije i Like. Jedna od glavnih zadaća, dakle, bila je da se ti oficiri upućuju na spomenuta područja gdje bi tamošnjim četničkim komandantima pomogli u vojnom organiziranju četnika. Svakako je spomenuti odbor u Splitu imao značajnu ulogu.¹⁸⁹ Prema podatku Birčanina, oficiri su upućivani u sjevernu Dalmaciju već krajem 1941. i u siječnju 1942. »Odmah po dolasku u Split«, navodi on u izvještaju Mihailoviću, »počeo sam aktivno učestvovati u organizaciji i akcijama Đujićeve narodne vojske u težnji da tom pokretu dam vojnički karakter. Već u januaru ove godine (1942, F. J. B.), pomoću aktivnih oficira koje sam odaslao na teren, formirano je 5 četničkih pukova od po dva bataljona i 2 četnička odreda, što je sve obrazovalo Dinarsku četničku diviziju«.¹⁹⁰ Kako se vidi, Birčanin je posebno značenje dao vlastitoj ulozi i ulozi oficira iz Splita u vojnom organiziranju četnika na spomenutom području. Osim toga, on je datum stvaranja Dinarske četničke divizije postavio ranije, tj. u siječanj 1942. »Već u januaru«, ističe on u spomenutom izvještaju Mihailoviću, »Čim je obrazovana divizija, komandanti pukova i odreda, na zboru svih svojih

¹⁸⁷ To potvrđuju podaci iz prvog pisma koje je Birčanin pisao Mihailoviću, po svojoj prilici već u ožujku 1942. Birčanin piše: »Pre svega izveščavam Vas da sam sa radosnim uzbuđenjem pročitao Vaše pismo i Punomoćje za rad, koje mi je moj kurir g. Kovačević Vidak pre izvesnog vremena doneo«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 220-221. Za ovo nedatirano pismo redakcija navodi da je pisano u drugoj polovici travnja 1942. Ono je vjerojatno nastalo ranije).

¹⁸⁸ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 417-421.

¹⁸⁹ U izvještaju obavještajnog centra NOP-a, u Splitu, vjerojatno početkom 1942, u vezi s tim daju se ovi podaci: »Četnici uvelike vrbuju oficire za četnike, to radi Srpski Komitet na čelu sa Urukalom. Kad je jedan oficir kazao da četnici rade sa Talijanima, ovaj je odgovorio ništa za to, samo Ti idi vojska Te čeka. Ovaj se je oficir otkazao. Jedan od najaktivnijih ljudi koji vrbuju i idu kod oficira, jeste neki podoficir Kržišnik Alojz Slovenac" (*AIHRPH*, OS-7/714, Izvještaj Kačića br. 3.).

Prema podatku G i z d i ć a, *Dalmacija 1942*, n. dj., 48, «među bivšim oficirima tada se nalazilo samo nekoliko onih, koji su radili za NOP. Inače su još većinom bili pasivni, da bi se kasnije mnogi priključili partizanima«. Za obavještajni centar NOP-a u Splitu tada su počeli raditi oficiri Rudolf Primorac i Žarko Božović, koji su dostavljali podatke o situaciji među oficirima u Splitu i četnicima u sjevernoj Dalmaciji.

¹⁹⁰ Riječ je o ovim jedinicama koje Trifunović Birčanin navodi: pukovi »Petar Mrkonjić«, »Gavrilo Princip«, »Kralj Aleksandar«, »Kralj Petar II«, »Onisim Popović«, Vojno-četnički odred Drenovića, Bukovički četnički odred. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 421-422, pismo od 16. VII 1942.).

starešina i boraca izabrali su me za komandanta divizije i uputili mi predstavku da se primim ove dužnosti. Ja sam preko mojih oficira u stvari komandovao ovom divizijom počev od njenog formiranja, ali sam se definitivno rešio da primim dužnost, tek kad sam od Vas zvanično naimenovan«. Bez obzira na to koliko je Birčanin uveličavao svoju ulogu oko vojnog organiziranja četnika, svakako je na mjestu konstatacije da se od kraja 1941. može govoriti o poduzimanju spomenute akcije. Međutim, pri tome treba svakako imati na umu činjenicu koju potvrđuje prethodni prikaz, da su u toj akciji glavnu ulogu imali domaći četnički faktori. Uključivanje Birčanina moglo je dati toj akciji veći impuls.

Zbog toga je bilo logično da Birčanin i osobno izvrši inspekciju područja na kome su se organizirale vojne četničke jedinice, tj. uspostavi neposredan dodir s tamošnjim četničkim komandantima. Raspoloživi podaci iz četničkih izvora potvrđuju da je Birčanin namjeravao otići u Kninsku krajinu početkom travnja. Tako je Đujić u pismu P. Popoviću, 2. travnja, obavještavao da mu je iz Splita stigao »povjerljivi kurir« i donio mu naređenje da sazove sastanak komandanata četničkih pukova »da bezuvjetno dođu u nedelju na prvi dan Uskrsa (5. IV, F. J. B) u selo Strmicu u parohijski stan đe će doći vojvoda Ilija Birčanin sa dvojicom oficira koji su stigli direktno od vojvode Draže Mihailovića sa specijalnim naređenjima radi održavanja ovog važnog sastanka«.191 Međutim, do tog sastanka nije došlo, tj. Birčanin se nije uputio iz Splita u Kninsku krajinu. Iz raspoloživih podataka, međutim, vidljivo je da je nešto kasnije, 8. travnja, došlo u Splitu do sastanka između Jevđevića i četničkih vođa Popovića i Rađenovića. Sastanku je prisustvovao i spomenuti talijanski obavještajni oficir Lucich. Birčanin nije prisustvovao sastanku, ali je poslije primio na razgovor Popovića.192

U vezi s tim se nameće i pitanje o tome da li su i kada komandanti spomenutih četničkih pukova formalno, tj. službeno prihvatili Elaborat Dinarske divizije. Elaborat, naime, završava unaprijed pripremljenim tekstom koji govori o »konferenciji komandanata pukova Dinarske divizije, pod predsjedništvom zastupnika komandanta Dinarske divizije popa Momčila Đujića (. . .)«, koja se trebala održati u Splitu. Na njoj su komandanti četničkih pukova Đujić, Popović, Bogunović, Omčikus i Rokvić, trebali prihvatiti spomenuti elaborat »kao zakon i svetinju« i jamčiti da će »raditi u duhu ovog elaborata, smatrajući kao jedinog vođu Srpsko vojnočetničke organizacije Ministra rata Dražu Mihailovića, divizijskog generala«. U vezi s tim oni ujedno izražavaju spremnost da izvršavaju sva naređenja budućeg komandanta Dinarske divizije.193 Već navedeni podaci pokazuju da do takvog sastanka u Splitu nije došlo, te da se može uzimati u obzir samo mogućnost prihvaćanja elaborata na nekom drugom sastanku četničkih komandanata izvan Splita, tj. na njihovu području, što je moglo biti i nešto ranije. To pitanje

191 AH, ČA, kut, 1, Đujić je pismo potpisao kao v.d. komandanta divizije.

Obavještajni centar NOP-a u Splitu je također saznao za Birčaninovu namjeru. U izvještaju Kačića, br. 10, u vezi s tim se navodi: »U toku aprila mjeseca će Birčanin vojvoda sigurno otići u gore i to Kninski rajon, sad on formira štab i uređuje finansijsko pitanje«. (AIHRPH, 05-7/714).

192 AIHRPH, 05-7/714, Izvještaj Kačića, br. 13, Usp. i G i z d i ć, *Dalmacija* 1942, n. clj., 162-163.

193 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, 1136-1137.

svakako treba povezivati i s ulogom koju su imali autori Elaborata Dinarske divizije, oficiri Ivanišević, Radulović i Rakočević. Oni su se u Splitu uključili u Birčaninovu službu. Prema podacima obavještajnog centra NOP-a u Splitu iz travnja 1942, Birčanin je bio s njima usko povezan kao s vojnim savjetnicima koji su po njegovim instrukcijama odlazili na teren. »Ovi ljudi, tj. ova trojica na terenu figuriraju kao Dražini ljudi. Tako su obećali pukovima na području divizije da će im dati 3.000.000 dinara i dvije radio-stanice ako im pripreme 5-600 ljudi koje bi oni poslali u pravcu Nevesinja prema Nikšiću, u stvari u borbu protiv partizana«.194 Da je riječ o pouzdanim podacima do kojih je došao obavještajni centar u Splitu, potvrđuju i smjernice u Elaboratu Dinarske divizije u vezi sa stvaranjem Nevesinjske četničke divizije, koja bi djelovala na području Hercegovine. U Elaboratu se, naime, navodi, da bi se ljudstvo te divizije regrutiralo, među ostalim, »dolaskom jednog odreda dobrovoljaca od 1000 do 1200 ljudi iz sastava sadašnje Dinarske divizije«.195 Prema raspoloživim podacima, spomenuti su oficiri krajem ožujka održali sastanak u selu Pečencima, kraj Bos. Grahova, na kojem su Đujić, Bogunović i Popović položili zakletvu.196 Što se tiče statusa i djelatnosti samog štaba Dinarske četničke divizije, treba konstatirati da je u njemu tada bio zapravo samo Đujić. On je preko kurira održavao vezu s Birčaninom od kojega je povremeno dobivao zahtjeve i instrukcije.197 Težio je da razvije veze s pojedinim četničkim komandantima na širem području, a na koje je pretendirao kao na područje svog djelovanja štab Dinarske divizije. U drugoj polovici travnja Đujić je isticao da je uspostavio veze s četničkim grupacijama na veoma prostranom području. Te su veze, kako sam navodi, »već uspostavljene preko Zrmanje, Popine, Gračaca do Metka na jednoj strani, preko Grahova, Drvara, Petrovca do Krupe na drugoj strani, a na trećoj strani preko Marinkovaca, Tičeva, Preodca i Rora do Glamoča«.198

Birčanin je bio osobito zainteresiran za što uspješnije vojno organiziranje četnika u sjevernoj Dalmaciji i dijelu zapadne Bosne. Težio je da što prije pridobije određen broj oficira i da se konstantno upućuju na to područje. Vjerojatno je od njih a i od Đujića bio dobro obavještavan o toku i rezultatima akcije. Preostalo mu je još da i sam ode na to područje, tj. da izvrši osobnu inspekciju. Kako je već rečeno, on se i formalno primio dužnosti komandanta Dinarske divizije nakon ovlaštenja koje je dobio od Mihailovića. Po svoj prilici bio je voljan da ode na teren tek kada je mogao računati da je akcija oko vojnog organiziranja četnika na spomenutom području dala zadovoljavajuće rezultate. Rekli smo da je Birčanin trebao doći u Kninsku krajinu prvih dana travnja 1942, a da do toga nije došlo. Navodeći da je njegova »namjera da

194 AIHRPH, OS-7/714, Izvještaj Kačića, br. 13.

195 Kao u bilj. 193, 1129.

196 Stanišavljević, n. dj., 101. Autor konstatira da sastanku nije mogao biti prisutan Omčikus, jer je već bio mrtav, te da je nešto kasnije u Pađenima položio zakletvu i V. Novaković.

197 Tako je sačuvano Đujićevo pismo P. Popoviću, 20. IV 1942, u kojemu ga poziva na sastanak u Strmicu »u vezi izraženih želja našeg Vojvode«, a na kojemu bi sastanku trebalo »još jednom proventilirati sva tekuća pitanja (...)«. U pismu Đujić dalje navodi: »Određio sam mesto sastanka u Strmici radi toga što se ja lično u ovom času ne mogu udaljiti daleko od letićih odreda koji operišu prema Lici, posto lično rukovodim sa operacijama i vodim brigu o snabdevanju ljudi na položajima sa municijom i hranom«. (AH, ČA, kut. 1).

198 Isto.

pređe u gore i da preuzme komandu divizije«, obavještajni centar NOP-a u Splitu u drugoj polovici travnja 1942. daje u vezi s tim ovu ocjenu: »Birčanin već bi do sada preuzeo komandu divizije, ali se bojao da neće imati dovoljan broj boraca za borbu. On bi htio da ima operativnu vojsku od najmanje 3000 ljudi, koje bi on vodio kud on hoće. Čuva svoju kozu i samo kad mu bude osigurano on će ići«. 199

Prema raspoloživim podacima, Birčanin je početkom lipnja 1942. otišao iz Splita u Kninsku krajinu, tj. kod Bujića.²⁰⁰ On se ondje sastao i s drugim četničkim komandantima. U izvještaju Mihailoviću posebno je cijenio Đujića navodeći da je on »duhovni vođa, komandant ustanika (. . .), prvak severne Dalmacije (. . .)«. Također je odavao priznanje i drugim komandantima zbog njihove višemjesečne borbe »protiv ustaša i partizana«, pa ih je zbog toga »potvrdio na njihovim položajima, unaprijeđujući ih u čin četničkih vojvoda«, dok je uz njih »za pomoćnike postavio aktivne oficire«. S njim su došli pukovnik Dimitrije Uzunčević i kapetan Radovan Ivanišević. Za četničke vojvode su proglašeni Đujić, Vlado Novaković, Bogunović, Mane Rokvić i Mirko Marić.²⁰¹

Tada je učinjen i daljnji korak u konstituiranju štaba Dinarske četničke divizije. Za razliku od njegova prethodnog osnivanja, kada su to radili domaći četnički komandanti, sada se formirao štab kao operativni vojni organ u punom sastavu. Kako sam Birčanin navodi, kao komandant divizije, on je za pomoćnika postavio Uzunčevića, »koji rukovodi sa operacijama na terenu uz pomoć 14 aktivnih nižih oficira, ravnomerno raspoređenih po jedinicama«. ²⁰²

Prema podacima koje je Birčanin iznio u izvještaju Mihailoviću, Dinarska četnička divizija imala je u svom sastavu pet pukova i dva odreda. Svaki puk imao je dva bataljona, a broj četnika u njima bio je ovaj: puk »Petar Mrkonjić« (komandant Đujić) 700; puk »Gavrilo Princip« (Bogunović) 800; puk »Kralj Aleksandar« (Rokvić) 600; puk »Kralj Petar II« (Marić) 500; puk »Onisim Popović« (Popović, a zatim Novaković), 600. Vojnočetnički odred pod komandom Uroša Drenovića u Bosanskoj krajini, od dva bataljona, imao je oko 1000 četnika. Bukovički četnički odred od jednog bataljona, kojemu je komandant bio V. Novaković, a zatim kapetan Marko Crljenica, imao je 200 četnika. Ukupno je, dakle, prema Birčaninu, Dinarska divizija sredinom 1942. imala oko 4400 četnika. Treba, međutim, reći da se Birčaninovi podaci temelje na kriteriju maksimalno zamišljene regrutacije i mobilizacije u stanov-

¹⁹⁹ AIHRPH, OS-7/714. Treba također napomenuti da je Birčanin, koji je rođen 1887, bio invalid i često pobolijevao. Zbog toga on se vrlo malo kretao, a boravio je uglavnom u Splitu.

²⁰⁰ U izvještaju obavještajnog centra NOP-a u Splitu, 6. VI 1942. navodi se: »2. VI otišao je iz Splita za Knin i stigao u štab Đujića, Ilija Birčanin. Otputovao je u pratnji 2 Tal. oficira talijanskih automobilom. Cilj njegovog odlaska: formalno preuzimanje komande nad četničkim odredima Like, Dalmacije, Hercegovine i Zapadne Bosne. Njegov štab će se do 'očišćenja' planine Dinare od partizana nalaziti u selu Strmići 20 km daleko od Knina, na putu za Bos. Grahovo. U tom selu treba ovih dana da se izvrši zakletva svih četničkih boraca i voda na vjernost Petru i Draži Mihailoviću.« (AIHRPH, OS-7/714). Prema nekim drugim izvorima, Birčanin je u Kninsku krajinu došao krajem srpnja ili u kolovozu (AIHRPH, NG, kut. 429, f. 5). Međutim, ti podaci nemaju osnove, jer je Birčanin u srpnju bio uglavnom u Hercegovini. On je ondje 16. VII 1942. datirao i svoj opširni izvještaj Mihailoviću, u kojemu govori i o stanju četničkih vojnih snaga u Dalmaciji, Lici i zapadnoj Bosni.

²⁰¹ AIHRPH, NG, kut. 429, f. 5; *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/I, 420-421.

²⁰² *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/I, 421.

ništvu. Međutim, ta mobilizacija nije se mogla organizirati prema zamišljenom planu. Teškoće su bile brojne, od naoružavanja do problema prehrane. Posebno je palo na ispitu na čelo dobrovoljne mobilizacije, na što su četnički vojvode računali i stalno isticali u svojoj propagandi. Pogotovu je bilo nemoguće pokrenuti naoružane seljake u većim grupacijama da se bore izvan zavičaja. Tako je potpuno otpao plan odlaska veće grupe četnika u Hercegovinu. Zbog toga će se četničke vojne formacije po svom brojnom sastavu u stvarnosti vidljivo razlikovati od podataka koji se iznose u četničkim izvještajima. To potvrđuje i nešto kasnija talijanska evidencija. Po svoj prilici je najrealnija bila spomenuta Rapotecova konstatacija da su četničke snage u sastavu Dinarske divizije bile zapravo mobilne u jačini jednoga puka.²⁰³

Očito je da su Talijani nastojali što više angažirati domaće potencijale u organiziranju borbe protiv NOP-a. Zamišljeno je i vrbovanje oficira bivše jugoslavenske vojske, koji su bili u zarobljeništvu, to više što ih je bilo puno. Računa se da ih je u Njemačkoj bilo oko 15.000, a u Italiji oko 1500. Taj se broj smanjivao jer su se mogli oslobađati Hrvati, Makedonci i pripadnici nacionalnih manjina. Među zarobljenicima, posebno oficirima, sve više su dolazila do izražaja politička previranja vezana uz razvoj događaja u zemlji. Svakako je izbijanje oružanog ustanka i njegovo jačanje u pojedinim dijelovima zemlje bio vrlo značajan faktor daljnje političke diferencijacije među oficirima. Na toj liniji je i pročetnička orijentacija dolazila do izražaja.

Zarobljenički logor u Rijeci postao je glavni punkt preko kojega se počelo organizirati okupljanje oficira spremnih da se uključe u službu Talijana. Ondje je već krajem travnja 1941. bilo oko 80 oficira, među njima četiri generala. Taj se broj sve više povećavao. U prvom redu riječ je o prebacivanju oficira iz njemačkih zarobljeničkih logora. Taj podatak potvrđuje zapravo koliko su Talijani bili zainteresirani da okupe i vrbuju što više oficira u svojoj akciji. Prema raspoloživim podacima, posebna talijanska vojna misija obilazila je zarobljeničke logore u Njemačkoj radi oslobađanja osoba rođenih na području koje je anektirala Italija.²⁰⁴ Po svoj prilici ta je akcija naišla na priličan odjek. Računa se da je krajem 1941. prebačeno oko 500 oficira iz njemačkih logora u Rijeku. Prema sporazumu s Nijemcima, oni su zapravo trebali biti oslobođeni. Međutim, do toga nije došlo, a pojedine grupe oficira smještene su i u druge talijanske logore (Averso, Sulmona). Njihov se broj povećao i zbog toga što su Nijemci dopustili odlazak i oficira koji nisu bili porijeklom s talijanskog anektiranog područja. Politička akcija među njima, radi vrbovanja za službu Talijanima, počela je davati ploda - pojedinci su puštani i slani u određena područja. Neki će se uključiti u vojno organiziranje četničkih grupa na području Hrvatske, poglavito u Lici i Gorskom kotaru.

²⁰³ Inače, Rapotec navodi podatak da Dinarska divizija raspolaže sa oko 9000 pušaka. Prema podatku koji, na osnovi Rapotecova izvještaja, donosi 14. VII 1942. Vlada Perić, obavještajni oficir jugoslavenske vlade u Carigradu, »računa se da u Dalmaciji ima oko 15.000 četnika pod komandom Birčanina«. Očito je da se radi o iskonstruiranim podacima i u prvom i u drugom slučaju. (Kao u bilj. 158)

²⁰⁴ Ta je akcija izazvala bojazan u vrhovima NDH, pa je MVP NDH interveniralo preko njemačkog poslanika u Zagrebu i dobilo obećanje »da se Srbi zarobljenici neće vratiti u Hrvatsku«. (AVII, NDH, kut. 241, br. reg. 16/1, dopis povjerenika GUS-a, 2. I, i odgovor MVP NDH, 9. I 1942).

Najistaknutiji su bili: potpukovnik Ilija Mihić; majori Slavko Bjelajac, Miloš Radojlović i Vojin Srđić; kapetani David Šoškić, Vasilije Marović, Miodrag Kapetanović, Sergije Živanović, Jovan Dabović, Sava Vukadinović; poručnici Milan Potrebić i Jovan Mandić.

Politička previranja u pojedinim područjima Hrvatske, posebno u ustaničkim masama, pokazivala su od jeseni 1941. kakve su bile mogućnosti za organiziranje i širenje akcije četničkih elemenata. Pored prikazanih kretanja u sjevernoj Dalmaciji, područje Like privlači najveću pažnju. Naime, organizacija četništva u Lici nije imala jedinstveno vodstvo, niti se razvijala pod istim utjecajem. Ono se na tom području jednim dijelom, posebno u južnoj Lici (Srb, Donji Lapac, Gračac), organizira pod utjecajem događaja u sjevernoj Dalmaciji, odnosno četničkog centra u Splitu. Drugo područje - posebno četnička uporišta u Gackoj dolini i u Medku - organizirano je najvećim dijelom u direktnom dodiru s talijanskim emisarima i, preko njih, s bivšim jugoslavenskim oficirima, koje su Talijani upućivali iz zarobljeništva, preko Sušaka.

Daljnji prodor talijanske vojske od Bos. Grahova naišao je na otpor ustaničkih jedinica. Bile su to i prve borbe ustanika u Lici s Talijanima. Njihove snage zauzele su Drvar 25. rujna, a početkom listopada ušle su u Srb bez borbe. Neometano zaposjedanje tog mjesta svakako je pripomogla i Rađenovićeve grupa. U to vrijeme zapravo i nije bilo glavnine boraca na tom području, jer se ista nakon borbi 6-8. listopada nalazila u borbama kod Donjeg Lapca. Tada su četnički elementi pristupili pripremama za osnivanje spomenutog puka »Kralj Petar II«. U Srbu je u drugoj polovici studenoga osnovan štab puka, kojemu je komandant bio Pajo Omčikus, a njegov zamjenik Nedeljko Keča. Uslijedila je propagandno-politička akcija u okolnim selima za mobilizaciju ljudstva za tu jedinicu, ali je ona naišla na snažnu protuakciju aktivista NOP-a, tako da zapravo u Srbu nije formiran a vojna četnička jedinica. Naprotiv, gibanja u ustaničkim masama na selu pokazivala su vidljivu orijentaciju prema NOP-u, što potvrđuje podatak da je više od 60 boraca otišlo u partizanski bataljon »Marko Orešković«.205 Nešto kasnije, u Otriću će se organizirati novi četnički puk pod istim imenom, ali to će biti sasvim nova akcija.206

Oslobođenje Srba u ožujku 1942. bio je ujedno i obračun s tamošnjim četnicima. Grupa od petnaestak njih uspjela je pobjeći i pridružiti se Đujićevim četnicima, a Keča, Omčikus i Torbica su strijeljani.

Istodobno se u Donjem Lapcu počela okupljati grupa od oko 20 naoružanih ljudi oko majora jugoslavenske vojske Boška Rašete. Ona je bila uglavnom pasivna, ali je mogla biti opasna kada se, zahvaljujući talijanskoj taktici, određen broj ustanika vratio kućama. I u zauzimanju Donjeg Lapca od

205 Kao u bilj. 162. Marko Orešković je bio prva žrtva atentata, koje su četnički elementi izvršili u Lici na istaknute rukovodioce NOP-a. Do kraja godine u Lici ubijeni su još neki komunisti, među njima u gospićkom kotaru Pekiša Vuksan, Vlado Cerin, te Mičo Radaković u udbinskom kotaru. (Isto.) U proglašenju, što ga je krajem listopada 1941 objavio Okružni komitet KPH za Liku, u povodu smrti Oreškovića, ističe se da ga je umorila »zločinačka ruka neprijatelja oslobodilačke borbe srpskog i hrvatskog naroda, zločinačka ruka narodnih izdajica i talijanskih plaćenika.« (*Zbornik dokumenata NOR-a*, VII, 233).

206 U navedenom izvještaju o jačini pojedinih četničkih jedinica, Birčanin je mislio na taj puk.

Talijana, u listopadu, pročetnički elementi su odigrali svoju ulogu. Rašeta je došao u dodir s talijanskim pukovnikom Soduom, tražeći zauzimanje Donjeg Lapca, pod opravdanjem da je to želja stanovništva koje želi biti zaštićeno.

Kako se vidi, i u Srbu i u Donjem Lapcu došla je do izražaja kolaboracija pročetničkih elemenata s talijanskim okupatorom pod čijim okriljem su u tim mjestima osnovani općinski organi vlasti.²⁰⁷

Krajem veljače 1942. godine ličke partizanske jedinice, nakon dosta teških borbi, oslobodile su Donji Lapac - bio je to velik poraz za Talijane, a za četnike poseban udarac. Grupa četnika je strijeljana, neki su pušteni kućama, a za Rašetom, koji se uspio sakriti, izdana je tjeralica.²⁰⁸

Taj značajni uspjeh snaga NOP-a, stvaranje slobodnog teritorija u kotaru Donji Lapac u trajanju od skoro godinu i pol dana, bio je i odlučujući udarac tamošnjim četničkim grupama. One su mogle egzistirati samo u neposrednoj zaštiti talijanskih garnizona.

Nakon gubitka Donjeg Lapca i Srba, glavno središte organiziranja četništva u Lici postao je Gračac. U njemu je osnovan Centralni četnički odbor, kao organ vlasti, a postavljeni su i tzv. civilni komesari u Gračacu, Zrmanji i Bruvnu, koji su trebali obavljati funkciju nekadašnjih načelnika općina. Talijani su bili osobito zainteresirani za jačanje četnika u gračačkom kataru, poglavito zbog nadzora željezničke pruge u pravcu Knina. Upravo je koncentracija talijanske vojske uz tu prugu omogućavala četnicima da stvore uporišta na tom području. U proljeće 1942. počelo je organiziranje većih četničkih jedinica.²⁰⁹

Četnici se organiziraju i u udbinskom kotaru. Ondje su glavni bili pop Nedeljko Radaković i trgovac Sava Čorak, koji su došli iz anektiranog dijela Dalmacije, gdje su također bili izbjegli. U političkoj akciji po selima četnički elementi su propagirali Čorkovo ime i zahtijevali da se za ustanike prihvati naziv »četnik«.²¹⁰ U tome su se služili i terorom, kojemu je žrtava bio komunist Mićo Radaković, španjolski dobrovoljac. Iako su tom akcijom pojačali psihozu straha u stanovništvu, oni su se istodobno kompromitirali. Čorak se inače povezo s Rašetom u Donjom Lapcu, a po dolasku talijanske vojske u Udbinu u jesen 1941, odlazi u talijanski garnizon, nastavljajući svoju akciju pod talijanskim okriljem.²¹¹

²⁰⁷ V e z m a r, n.dj., 195.

Pored zagovaranja mira i suradnje s talijanskim okupatorom, pozicija pročetničkih grupa u Lici protiv NOP-a pocela se vidljivo ispoljavati i u teroru nad hrvatskim stanovništvom. U nekim selima bilo je osvete, pa su stradavale hrvatske obitelji. Dio hrvatskog stanovništva se iseljava iz straha pred ustanicima. Bili su to ozbiljni problemi s kojima se suočavalo rukovodstvo ustanka, tj. rukovodstvo ličke partijske organizacije. (Isto, 198-199).

²⁰⁸ Isto, 256-257, 310. U siječnju 1942. u Liku je došao poručnik jugoslavenske vojske Stanko Šakić. Prema podacima, poslao ga je Mihailović, a posao je u rujnu 1941. iz Beograda preko Bosne s grupom od oko 50 izbjeglica iz Like. Ta se grupa ubrzo raspala i većina njenih pripadnika prešla je u partizanske jedinice. Šakić je pokušao vrbovanjem četničkih elemenata osnovati vojnu jedinicu, ali je u tome bio ubrzo onemogućen. (S t a n i s a v l j e v i ć, n. dj., 105-106; AH, ZKRZ-GUZ - 1945, kut. 20).

²⁰⁹ V e z m a r, n.dj., 311-312.

²¹⁰ Istodobno na tom području propagiran je pukovnik Petar Veljković, koji je bio komandant 54.

puka Jadranske divizije u aprilskom ratu, a zarobili su ga Nijemci u Drvaru. Populariziran je pod nadimkom »Brko, koji je podigao ustanak u bosanskim planinama i čija se vojska kreće k Lici«. Isto se ime propagiralo i u Kninskoj krajini. (S t a n i s a v l j e v i ć, n. dj., 59).

²¹¹ AH ZKRZ-GUZ-1945, kut. 20.

Talijanska propaganda radi pasivizacije ustaničkih snaga osjetila se u rujnu 1941. u zapadnoj Lici, tj. u otočaćkom i brinjskom kotaru. Naišla je na podršku nekih bivših oficira, žandara i službenika čija akcija oživljava u pojedinim srpskim selima.²¹² Talijansku je taktiku obilježavalo približavanje stanovništvu pojedinim ustupcima, kao što je brojnije izdavanje propusnica te puštanje pojedinih seljaka koje su ustaše zatvorili. Glavni je cilj bio da se izazovu kolebanja u partizanskim uporištima te su u tu svrhu angažirani i agenti koji su nastojali da uspostave vezu s njima. Tako je došlo i do neposrednih dodira s talijanskim oficirima. Međutim, nakon prvih oružanih sukoba ubrzo su uslijedile talijanske terorističke akcije nad narodom ustaničkih sela.²¹³ U studenom je iz Gračaca došao u otočaćki kotar podoficir Dmitar Trkulja da okupi tamošnje četničke elemente i organizira borbu protiv partizana. On je, međutim, ubrzo otkriven i likvidiran. Međutim, jedna manja četnička grupa uspjela se uključiti u partizanski odred Drenov Klanac gdje je ubila političkog komesara odreda Romana Marinčića i još dvojicu komunista. Tu grupu vodio je kapetan Žakula iz Drenova Klanca, koji je uspio pobjeći u talijanski garnizon u Otočcu. U istrazi nad uhapšenom četvoricom izvršilaca tog zločina otkriveno je da su imali neposrednu vezu s talijanskom komandom u Otočcu, odakle su dobivali upute.²¹⁴

Pročetničke tendencije došle su do izražaja i na području Plaškog. Ondje se u zbjegovima naroda, koji se krajem srpnja i početkom kolovoza 1941, osobito nakon ustaških pokolja u Sivniku i Trojvrhu, sve više sklanjao u sume, osjetila prisutnost grupe podoficira i žandara. Zagovarajući borbu protiv ustaša, oni su ujedno propagirali da se ne pruža otpor talijanskom okupatoru. Oni su zadobili utjecaj u oružanoj ustaničkoj grupi, koja je početkom listopada osnovana na Pišteniku. Jačanje pročetničkih tendencija osjeća se od kraja studenoga kada se vratio iz Beograda trgovac Đuro Vidaković, koji se priključuje ovoj grupi.²¹⁵ Uslijedila je otvorenija propaganda te grupe, kojoj je glavna tendencija bila da se osumnjiče i optuže Hrvati koji su, poglavito iz Zagreba, stizali na to područje u partizanske jedinice. Govorilo se da je riječ o ustašama koji se kriju pod imenom partizana kako bi lakše mogli provoditi teror nad srpskim stanovništvom.²¹⁶ Sumnjičen je i sam Glavni štab NOP

²¹² »Među njima se posebno ističe bivši općinski bilježnik u Škarama Đuro Banjanin, koji je s italijanskom propusnicom došao iz Gračaca i hvalio se pred seljacima kako u istočnoj Lici ima na hiljade naoružanih četnika s kojima je učestvovao u nekim borbama. U Drenovu Klancu rovari bivši kapetan Žakula, u Doljanima bivši kapetan Mandić, u Dabru Bobić i Trkulja, također bivši žandari i u Podumu Mile Marijan, kapetan bivše vojske. Na području brinjskog kotara, bivši podoficir Vujića Smiljanić iz Prokika, odvrtao je ljude od borbe i govorio kako Talijane ne treba dirati«. (M i l a n B u k v i ć, *Otočac i Brinje u NOB 1941-1945*, Otočac 1971, 86-87).

²¹³ Isto, 101-104.

²¹⁴ Isto, 132.

²¹⁵ M i l a n P e š u t, »Ustanak i stvaranje prvih partizanskih jedinica«, zbornik: *Plaščanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945*, Karlovac 1976, 143-158.

²¹⁶ U svojim sjećanjima D u š a n L i v a d a je tu pojavu opisao ovim riječima: »Prikazujući se prijateljem i zaštitnikom srpskog naroda i raspirujući šovinističku mržnju kod njega prema hrvatskom narodu, okupator je uspio da u Plaškom okupi grupu četnički nastrojanih ljudi koji su provodili snažnu agitaciju protiv napada na Talijane. Oni su u početku izbacili parolu da se u sumi nalaze ustaše maskirane pod imenom komunista i partizana. U obrazlaganju te parole i nastojanju da se u nju vjeruje oni su bili vrlo uporni. Govorili su da je Pavelić izmijenio taktiku i u sumu šalje ustaše pod izgovorom da su komunisti, da bi lakše mogao klati Srbe. U tom duhu otvoreno su govorili protiv svih Hrvata koji se nalaze u partizanima, posebno u rukovodstvima,

odreda Hrvatske, koji se nalazio u selu Zbjegu.²¹⁷ U vezi s tom pojavom, Vladimir Bakarić je, kao komesar Glavnog štaba Hrvatske, pisao Centralnom komitetu KPH. Ukazujući na značenje dolaska Zagrepčana u partizane, on konstatira da u samom Plaškom taj dolazak »nije bas dobro primljen. Ljude su počeli sumnjičiti da su ustaški agenti, jer su Hrvati, a mogu u vlaku da se voze. Počeli su ih zaustavljati, legitimirati i pitati zašto do sada nisu došli, zašto ne nose sobom oružje i slične gluposti«. Navodi da je i sam bio ispitivan te zaključuje da je to »u vezi s pojavom jednog četničkog logora u blizini same stanice, a komandir je poveo veliku agitaciju protiv dolaska Hrvata«.²¹⁸ Uspješna politička protuakcija pridonijela je da se ta opasnost suzbije.²¹⁹

Na Kordunu je pojava talijanskih trupa u prvoj polovici listopada 1941 kada se uspostavljaju garnizoni na području tamošnjih kotara Karlovac, Vojnić, Slunj i Vrginmost - izazvala također određenu pojavu kolebanja u ustaničkim masama. Rezultat toga bila je pojava određenih četničkih tendencija. Zahvaljujući značajnim uspjesima u organizaciji partizanskih jedinica, rukovodstvo NOP-a je moglo efikasnije reagirati na te pojave, suzbijajući ih i šire utječući na političko usmjeravanje naroda. U svakom slučaju, talijanska je propaganda pod parolom zaštite Srba zajedno s istupanjima predstavnika ustaških organa našla određeno plodno tlo kod pojedinih građanskih političara, koji su svoju daljnju poziciju temeljili na politički pomirljivog odnosa prema okupatoru i NDH. Pojave kolebanja osjetile su se ne samo u seljačkim masama nego i u pojedinim partizanskim odredima.²²⁰ Pojedini partizanski odredi u kojima KP ima najjači utjecaj ulazili su u ozbiljne oružane sukobe s talijanskom vojskom. Kao odgovor uslijedile su represalije: paljenje sela, odvođenje seljaka, pljačke, ubojstva, što je osobito došlo do izražaja na području Vojnića. Strah od daljnjeg terora i dojam o nemogućnosti zaštite sela i stanovništva pojačavali su kolebanja, tako da neki partizanski odredi izbjegavaju oružane akcije protiv Talijana. Vidljive su i tendencije pregovaranja s talijanskim oficirima. U nastaloj situaciji osjeća se pojačana akcija pojedinih poznatijih građanskih političara na tom području, većinom iz bivše SDS. Akcija je u prvom redu bila usmjerena protiv NOP-a.²²¹ Održavaju se zborovi na kojima ponekad znatnije utječu parole tih snaga, tako da komunisti i simpatizeri NOP-a ostaju u manjini. Traži se smjenjivanje Hrvata s rukovodećih mjesta u odredima.²²² Sve je vidljivija kolebljivost u držanju Mihajla (Mišan) Napijala, bivšeg zastupnika SDS-a u kotaru Vojnić, uglednog i cijenjenog seljaka koji je prišao NOP-u. Akcija, u kojoj je Napijalo zadobio

tražeći njihovu fizičku likvidaciju« (D u š a n L i v a d a, »Dijelovi kotara Slunja u ustanku 1941/1942. godine«, *Prva godina NOR-a*, n. dj., 471-472).

²¹⁷ U svojim sjećanjima D a n i l o L a t a s ukazuje na tu propagandu kao »tipičan primjer neprijateljskog djelovanja i obmanjivanja masa«. On navodi da je ta propaganda proturala vijesti kako je Pavelić »već poslao neku 'Gešu' (GEŠ, popularna kratica Glavnog štaba Hrvatske, op. F. J. B.), koja je već tu u Zbjegu s nekim ustašama i da tu 'Gešu' s ustašama treba šta prije likvidirati«. (D a n i l o L a t a s, »Veza s Glavnim štabom Hrvatske 1941 godine«, zbornik: *Plašćanska dolina*, n. dj., 184-185).

²¹⁸ *Zbornik dokumenata NOR-a*, V/3, 23-24, pismo od 2. 1. 1942.

²¹⁹ Opširnije Livada, n. dj., 472i Danilo Latas, n. dj., 1-85.

²²⁰ S a v o Z l a t i ć M i ć o, »Uz stranice partizanskog dnevnika 1941-1942 godine«, *Prva godina NOR-a*, n. dj., 237.

²²¹ S t a n i s a v l j e v i ć, n. dj., 88 i d.

²²² Kao u bilj. 215.

nekolicinu pristaša, i koja je prijetila da postane još opasnija, bila je pravodobno onemogućena pojačanom političkom akcijom komunista i simpatizera.²²³ Značajni su rezultati postignuti i u suzbijanju četničkih tendencija i utjecaja četničkih elemenata u nekim partizanskim odredima. Karakterističan je primjer odreda Skrad, u kojemu su, zbog nebudnosti partijske ćelije, četnički elementi preuzeli inicijativu i namjeravali da u Skradskoj sumi osnuju četnički štab.²²⁴ Ta je akcija također na vrijeme onemogućena.²²⁵

Strah u narodu od pojačanih represalija talijanske vojske u zimskim mjesecima ponovo je - dao poticaje pojedinim građanskim političarima za širenje nepovjerenja prema Komandi NOP odreda Korduna i Banije. Posebno je to došlo do izražaja u organiziranju skupštine stanovništva u Crnoj Lokvi, 3. prosinca, kojoj je prisustvovalo oko 760 ljudi. Pročitana je tekst rezolucije od deset točaka, čiji sadržaj jasno ispoljava taktiku građanskih snaga prema okupatoru i tendencije u cilju slabljenja NOP-a. Posebno je to vidljivo u prve četiri točke, koje glase:

»1. Skupština donosi zaključak da Komande narodno oslobodilačke vojske ne vrše nikakve napade nigdje na terenima za vrijeme zimske sezone.

2. Skupštinari jednoglasno zaključuju da se popali onoliko kuća u Hrvatskim selima koliko je popaljeno naših srpskih kuća.

3. Glede ovih napada što je počinila neprijateljska vojska ovih dana a na temelju vršenja akcija po oslobodilačkoj vojsci narod donosi zaključak da uopće neda nikom ništa od hrane za prehranu ljudstva i stoke i to u tome slučaju u koliko Komanda ne usvoji narodne zahtjeve.

4. Narod donosi zaključak da ne priznaje današnje Komande odnosno uprave, traži da narod izabere upravu Komande s razloga što je uništila ovaj narod i nije izvršavala narodne zahtjeve«.

²²³ O situaciji na području kotara Vojnić, politički komesar NOP odreda Korduna i Banije, u izvještaju 18. X 1941, piše: »Taj rajon pretrpio je najveći nalet okupatorskih trupa i na teritoriji tog rajona došlo je do prvih borbi. Narod u selu Kuplenskom, koje je potpuno uništeno artiljerijskom vatrom i spaljeno zajedno sa još par sela, prvih dana poslije talijanske ofenzive počeo je da se koleba i to pod vodstvom istaknutog prvaka SDS-a (Mišana Napijala) i još nekih tipova koji su bili izbačeni iz odreda, koji su upotrijebili momenat i otpočeli kampanju protiv nacionalno-oslobodilačkog pokreta. Pogreška je bila od strane naših istaknutih drugova koji su pod pritiskom mase koja je bila raspaljena od Mišana pristali na to da on formira nacionalno-oslobodilačke odbore. Međutim, on je na zborovima, na koje se u većini slučajeva narod nije odazvao, iskrivio ulogu nacionalno-oslobodilačkih odbora, s tim da će oni biti protiv partizanskih odreda i da će ti odbori birati komandu, određivati akcije itd. Prema naredenju ovog komesarijata pošli su smjesta u narod komesari odreda tumačeći narodu nužnost borbe protiv Talijana i štetnost rabote koju je poveo Mišan. Njima je uspelo da po svim selima organizuju nacionalno-oslobodilačke odbore sa specijalnom zadaćom da organizuju pomoć postradalima od naleta okupatora. Kroz to vrijeme okupatori su napustili teritorij ovoga rajona, a vraćaju se hrv. domobranci«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, V/1, 205).

²²⁴ *Zbornik dokumenata NOR-a*, V/2, 8-9; Stanišavljević, n. dj., 91.

²²⁵ »Na Kordunu se«, piše u svojim sjećanjima Stanko Opačić, tada komandant bataljona, »pojaviła samo u prvim danima ustanka grupa četnika, i to u partizanskom odredu 'Gornji Skrad'. Dakle, samo gdje je i prije rata režimski poslanik Grba imao čvršći oslonac. Najvjerojatnije je da je tu grupu podsticao i sam Rakinić, poručnik Jugoslavenske vojske. Upravo kada je raskinuo s nama i odmetnuo se od našeg odreda pridružio se petnaestorici četnika Gornjeg Skrada. No ta je grupa likvidirana, prije nego nam je ikoga ubila i napravila veće štete. Jedino je on uspio izbjeći, ali ne za dugo. Velika zasluga za tu, može se reći bezbolnu, operaciju pripada upravo partijskoj organizaciji u gornjem Skradu i komandiru toga odreda Radi Dobrosavljeviću«. (Opačić, »Neki neosvijetljeni događaji iz NOB-e na Kordunu«, *Druga godina NOR-a*, n. dj., 298).

U devetoj točki se kaže: »Narod se potpuno slaže sa poštenim Hrvatima koji bi radili u Komandi sa sporazumom naroda a inače se narod ne slaže ni sa onim Srbima koji bi radili na štetu ovog naroda«.226

Da organizatori ove skupštine i autori rezolucije nisu uspjeli izmanipulirati prisutne onako kako su željeli, pokazuje i reagiranje na formulaciju druge točke, koja nije prihvaćena. To jasno potvrđuje dopisani tekst u zapisniku, koji glasi: »Nakon pročitanoog zapisnika narod jednoglasno odustaje od tačke 2 navedene u ovom zapisniku«.

Izvršen je i atentat na komandanta bataljona Stanka Opačića, ali nije uspio. Uspješno onemogućavanje desničarskih snaga, koje je bilo popraćeno sirom političkom akcijom, organiziranjem masovnih zborova, zadalo je snažan udarac tim elementima vodeći ih u potpunu izolaciju.227

U usporedbi sa spomenutim područjima razvoj događaja u Slavoniji imao je, zbog niza okolnosti, drugačiji tok. Teror ustaškog režima ondje je također od početka došao do izražaja, manifestirajući se u različitim oblicima nasilja nad srpskim stanovništvom, poglavito u hapšenjima i odvođenjima u logore. Time je, dakako, i na tom području poticana psihoza straha u stanovništvu, tako da su cesti bjegovi i sklanjanja u šume. Međutim, ustaški teror nije poprimio razmjere kao u nekim drugim krajevima. Važnu je ulogu odigrala njemačka okupaciona sila zainteresirana za pacifikaciju područja sjeverno od Save iz niza razloga, u prvom redu ekonomskih i strategijskih. Nijemci su nakon ustaškog pokolja u Gudovcu energično dali do znanja da im ne odgovaraju takvi postupci, jer u njima vide i ugrožavanje vlastitih interesa.228 Prema tome, u vrijeme pokretanja oružanog ustanka uočljivo je bilo različito držanje njemačkih i talijanskih okupacionih vlasti.

Djelovanje srpskih nacionalističkih elemenata u Hrvatskoj sjeverno od Save radi stvaranja četničkog pokreta bilo je u toku cijelog rata od marginalnog značenja. Sve oružne partizanske grupe u Slavoniji, koje su nastajale od srpnja, osnivali su komunisti. Samo su tri grupe nastale spontano okupljanjem odbjeglih srpskih seljaka. U grupi koja je osnovana u zapadnoj Slavoniji bio je podoficir jugoslavenske vojske Savo Kosanović, koji je prije rata bio organizirani četnik. Kao takav nastojao je politički utjecati na ostale raspirivanjem antihrvatskog raspoloženja.229 Ta je grupa jedno vrijeme djelovala u sastavu

226 Tekst dokumenta u cijelosti donosi Stanišavljević, n. dj., 92-93. U posljednjoj točki se navodi da prisutni na skupštini izabiru četiri osobe (Milić Eremić, Mirko Lončar, Dragan Kljukovnica i Miloš Napijalo) koje će zapisnik »predati Komandi narodno oslobodilačke vojske i ujedno izjaviti usmeno narodno raspoloženje i mišljenje prema današnjem radu i situaciji narodnoj«.

227 *Zbornik dokumenata NOR-a*, V/2, 196-197; Stanišavljević, n. dj., 93-94; Mile Dakić, »Razvitak i djelovanje partijske organizacije na Kordunu 1941. i u prvoj polovici 1942. godine«, *Prva godina NOR-a*, n. dj., 304 i d. Dakić navodi da je Napijalo bio glavni organizator skupštine u Crnoj Lokvi. (314). »Skupština u Crnoj Lokvi«, - zaključuje Dakić, »ipak ukazuje na labilnu političku situaciju i na činjenicu da je još uvijek na Kordunu postojao prostor za djelatnost protiv politike KPH. (...) Bio je to posljednji pokušaj da se nametne oportunistički, u osnovi četnički, idejni koncept narodu Korduna«. (305).

228 Opširnije: Pavle Gregorić, *Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, Moslavini i Bjelovarskom okrugu 1941. godine - Sjećanja*, Slav. Brod 1969, 60 i d.; Zdravko Krnić, *Slavonija 1941*, Osijek 1978, 61 i d.

229 »Pripadnici grupe nosili su na kapama i šubarama kokarde koje su nosili i četnici. Nisu bili za napade na Nijemce i ustaše izvan svog kraja. Govorili su da će oni braniti samo svoje kuće i svetiti se ustašama. Takva je u početku bila većina«. (Krnić, n. dj., 177-178).

Psunjskog partizanskog odreda, ali ju je Kosanović uspio odvojiti opravdavajući to potrebom da u prvom redu brani svoje selo Lisičinu. Međutim, većina pripadnika te grupe bila je za borbu protiv Nijemaca i ustaša, tako da Kosanović nije mogao spriječiti njeno priključivanje Papučkoj partizanskoj četi, nakon političke akcije komunista. Kosanović je, međutim, nastavio svoju akciju, u prvom redu agitacijom među seljacima protiv partizana, pa su ga zbog te djelatnosti borci osudili na smrt, i strijeljan je u ožujku 1942, zajedno sa dvojicom istomišljenika. Ostali su se članovi grupe uključili u partizansku jedinicu.²³⁰

Prikupljene obavijesti i analize djelovanja četnika omogućile su rukovodstvu NOP-a da u proljeće 1942. dosta precizno utvrdi neke bitne značajke njihove pozicije u Hrvatskoj. Među njima glavnu pažnju privlače ove:

a) Najjači centar četničkih snaga nalazi se na tromeđi Like, Bosne i Dalmacije. Te su snage organizirane u sklopu Dinarske divizije. S tog teritorija pokreću se glavne četničke oružane akcije.

b) «Politički centar» četničkih snaga na tom području nalazi se u Splitu. Odatle se upućuju glavne smjernice za organiziranje i djelovanje četničkih snaga na terenu. Preko posebnog emisara s centrom u Splitu uspostavila je vezu i emigrantska vlada.

c) Drugi je politički centar četnika u Sušaku. Odatle je izvršeno niz pokušaja da se u redove NOP-a »ubaci što više četnika«. Iz tog centra se djeluje na području Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i dijela Like.

d) Glavne četničke vode su Birčanin, Jevđević, Urukalo, Novaković Longo (u gradovima), Đujić, Vlado Novaković, Brković, Popović, Radenović (na terenu).

e) Četnička propaganda je u prvom redu usmjerena protiv NOP-a. Među njenim nosiocima prednjači Đujić. U toj propagandi teži se NOP što više kompromitirati i optužiti kao glavnog krivca za teror nad srpskim stanovništvom. Stoga se teži poistovjećivanju partizana i ustaša (»partizansko-ustaške bande«), tvrdi se da oni djeluju »u sporazumu s Pavelićem i da su na partizanskim vodstvima sve sami Hrvati-ustaše«.

f) Zbog utjecaja NOP-a u stanovništvu četnici ne mogu biti indiferentni prema nekim pojavama, pa su prisiljeni da se služe posebnom taktikom. Tako svojim odredima dodaju naziv »narodno-oslobodilački«, a pozdrav "Smrt fašizmu - sloboda narodu« pretvorili su u »Smrt fašizmu i komunizmu demokratska sloboda srpskom i svim slovenskim narodima«. U vezi s tim je i odnos prema Talijanima. Naime, pod istim utjecajem, Talijane se javno označava kao okupatore, dok se u četničkim dokumentima »otvoreno spominje njihova saradnja s talijanskim okupatorom«.231

²³⁰ Usp. K a r l o M r a z o v i ć , »NOP i borba protiv pokušaja stvaranja četničkih oružanih odreda u Slavoniji«, zbornik: *Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Slav. Brod 1967, 160-161; G r e g o r i ć , n. dj., 197,214-215,236; D u š a n Č a l i ć , »Značaj partijskog savjetovanja Slavonije (25-27. XII 1942), za razvoj NOP u Slavoniji«, *Zbornik HIS*, br. 1, 1963, 82-83; C v j e t k o T o m l j a n o v i ć , Narodnooslobodilački pokret i problem oružanog četništva u Slavoniji, *Zbornik HIS*, br. 2, 1964,9-12; K r n i ć , n. dj., 168, 177-178, 184.

²³¹ *Zbornik dokumenata NOR-a*, V/4, izvještaj Glavnog štaba Hrvatske Vrhovnom štabu, 25. V 1942, 322 i d.

II. glava

U savezu s talijanskim okupatorom i ustaškim režimom protiv narodnooslobodilačkog pokreta

Mjesto i uloga četnika u daljnjoj strategiji borbe talijanskog okupatora protiv NOP-a

Početakom 1942. njemački i talijanski okupacioni faktori bili su suglasni oko toga da je područje NDH postalo veoma nestabilno zbog jačanja NOP-a. Zbog toga im je od početka zajedničko gledište da se treba što prije usuglasiti oko poduzimanja većih akcija za uništenje oružanih snaga NOP-a na području NDH. Na sastanku njemačkih komandanata u Zagrebu, 27. veljače, konstatirano je da u NDH postoje dva velika žarišta oružane borbe, protiv kojih treba poduzeti zajedničke operacije. To su istočna Bosna i Bosanska krajina. S tom analizom i prijedlozima Nijemaca upoznati su i vojni faktori NDH. Daljnja je razrada tog plana uslijedila na sastanku u Opatiji, 2-3. ožujka, gdje su se sastali njemački i talijanski komandanti i predstavnik domobranstva NDH. Zaključeno je da najprije treba poduzeti operacije za uništenje žarišta oružanog ustanka u istočnoj Bosni, a tek kasnije u zapadnoj, pošto je, prema talijanskoj ocjeni, bilo nemoguće istodobno izvoditi obje operacije zbog nedovoljnog broja vojnih snaga. Dogovoreno je da se ne vodi posebno računa o postojanju demarkacione linije za vrijeme operacija.

U Opatiji je vidljiva pažnja bila posvećena i daljnjem odnosu prema četnicima. Različiti pogledi zainteresiranih strana na to pitanje ukazivali su da je ono dosta složeno. Talijani su, u skladu sa svojom dotadašnjom politikom, i dalje zastupali potrebu pregovaranja s pojedinim četničkim grupama radi njihova angažiranja protiv NOP-a. Budući da su u četnicima našli važan oslonac u politici pacifikacije, težili su ustrajati na provođenju toga kursa. Takvu su politiku opravdali isticanjem dotad postignutih rezultata u privlačenju četničkih snaga protiv NOP-a. Kako je tekao taj proces, objašnjava donekle ocjena talijanskog obavještajnog oficira kod komande talijanskog Šestog korpusa kapetana Angela de Mateisa, koji je sudjelovao u pregovorima s četnicima. Osvrćući se na situaciju na prijelazu 1941/1942. godine, on navodi: »Dakle, u jednoj teškoj borbi protiv boljševizma nismo bili sami. Jedan dio četnika indirektno je saradivao sa nama u borbi protiv partizana, no to u početku nije bilo općeg karaktera, a mi nismo razumeli te odnose, jer nismo znali da postoje dve suprotne struje, već smo mislili da je to rezultat ličnih stavova pojedinaca u borbi za prevlast, ali pažljivim praćenjem situacije brzo smo uvideli da postoje dve suprotne struje jedna prema drugoj, i to nacionalistička, i druga, internacionalistička.

Logično proizlazi iz toga da smo nastojali da sa jednom stranom sklopimo prijateljstvo, i to baš sa nacionalistima, tim prije jer nam je sve govorilo da će

savez biti tim lakše sklopiti, jer su oni svakim danom bili sve nemoćniji u borbi protiv partizana, čiji je pokret naglo rastao».

Kao »najistaknutije ličnosti« koje su prihvatile talijansku suradnju, Mateis ističe Jevđevića i Birčanina, koji »ne samo što istupaju na nacionalnoj osnovi protiv internacionalnog boljševizma, već su odlučno ustali protiv bilo kakve saradnje sa partizanima sa vrlo jakom propagandnom aktivnošću u kojoj iznose svoje protuteze«.1

Zbog toga je novi komandant Druge talijanske armije general Mario Roatta, već prilikom nastupa na novu dužnost, krajem siječnja 1942, ocjenjivao dotadašnji odnos Talijana prema četnicima kao realnu politiku. Stečena iskustva u suradnji s njima i postignuti rezultati omogućili su manje naprezanje talijanskih vojnih snaga, što znači očuvanje njihove borbene sposobnosti. Upoznat s dotadašnjim naporima komandanta Šestog korpusa generala Dalmazza da se ostvari što tješnja suradnja s četnicima, Roatta je isticao: "Kada se ima u vidu da je u krajnjoj liniji najpotrebnije svesti protivnike na najmanju meru, smatram da bi valjalo pokušati, samo ako još ima vremena, da se četnici drže daleko od komunista«.2 Ta je ocjena jasno ukazivala i na značenje koje Talijani već tada pridaju NOP-u kao vojnom i političkom faktoru.

Takva su gledišta Talijana bila u suprotnosti s gledištima Nijemaca na sastanku u Opatiji. Prema mišljenju njemačkog generala Waltera Kuntzea, takav bi odnos prema četnicima značio politiku popuštanja, a to ne bi bilo u skladu s utvrđenim ciljevima uništenja svih ustaničkih snaga. U Opatiji je to gledište i prevagnulo, pa je odlučeno da se ne pregovara s četnicima tokom planiranih operacija.3 Rezimirajući dotadašnja iskustva talijanskih komandanta, Roatta je, neposredno poslije sastanka u Opatiji, u svom izvještaju Generalštabu kopnene vojske, 6. ožujka, formulirao svoj stav prema četnicima ovim riječima: »Poduprijeti četnike u dovoljnoj mjeri da se bore protiv komunista, ali ne toliko da bi im to dopustilo preveliku širinu akcije, zahtijevati i osigurati da se četnici ne bore protiv hrvatskih snaga i vlasti; dopustiti im da protiv komunista operiraju na svoj način (tako da 'pokolju jedni druge'); i konačno, dopustiti četničkim grupama da djeluju paralelno s talijanskim i njemačkim snagama, kao sto rade nacionalističke grupe (četnici i separatisti) u Crnoj Gori«.4

Razgovori iz Opatije nastavljeni su u Ljubljani, 28-29. ožujka 1942. U vezi s pitanjem četnika tom je prigodom iskrsao novi momenat. Riječ je o tome da je upravo Pavelić bio stvorio plan za sklapanje sporazuma s četnicima u Hercegovini. Roatta je u Ljubljani izjavio da, budući da vlada NDH »pregovara sa ustanicima«, to isto mogu činiti i talijanski i njemački komandanti, čime otpada dogovor u Opatiji.5 Predstavnik NDH, domobranski general Vladimir Laxa, zabilježio je Roattino mišljenje o politici prema četnicima, koje je dao nakon prvog sastanka u Ljubljani. Roatta je isticao da

1 AVII, Talij. fond, kut. 322, br. reg. 6/1. elaborat Angela de Mateisa, 5 - I 1943, upućen komandi Superslode.

2 Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/2, 79.

3 Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/2, 108.

4 Dokument citiran u Tom a s e v i c h, n. dj., 196.

5 Zbornik dokumenata NOR-a, XII/2, 243.

»četnici, jedan njihov dio, nije zajednički neprijatelj i Hrvatima i Talijanima i Nijemcima. Oni su neprijatelji samo NOH. Potrebno je da NDH zaboravi na ovog svog neprijatelja, kako bi imali samo jednog neprijatelja, tj. komuniste. (. . .) Nakon toga, ako budu četnici mirni«, upozoravao je Roatta, »budite i vi mirni. Ako ne budu mirni, tek onda stupa u borbu protiv njih i njemačka i talijanska vojska«.6 Na kraju je sastanka, 29. ožujka, »opet brižljivo razmatrano četničko pitanje«. Tom prilikom Roatta je naglasio: »a. Svi komunisti su neprijatelji. Pregovori s njima ni pod kojim uslovima ne dolaze u obzir; b. Četnici su doduše hrvatski neprijatelji, ali nisu neprijatelji Osovine. Stoga je svrsishodno odmah pregovarati s četnicima, razumljivo je samo po sebi samo uz saglasnost hrvatske vlade«. Kad se predstavnik NDH, general Laxa, suprotstavio ovakvom stavu, tvrdeći da se ne može postići »lojalno držanje četnika prema hrvatskim vlastima«, Roatta je uvjeravao prisutne da se radi »unekoliko samo o nekom primirju. Borba protivu četnika će se kasnije, u slučaju potrebe, voditi zajednički«. Na intervenciju njemačkog generala Badera, odlučeno je da se zatraži suglasnost vlade NDH.7 Međutim, budući da je vlada NDH već sama započela akciju za sporazumijevanje s četničkim grupama u Hercegovini, njena trenutna formalna nesuglasnost u pogledu sporazumijevanja sa četnicima u

»četnici, jedan njihov dio, nije zajednički neprijatelj i Hrvatima i Talijanima i Nijemcima. Oni su neprijatelji samo NOH. Potrebno je da NDH zaboravi na ovog svog neprijatelja, kako bi imali samo jednog neprijatelja, tj. komuniste. (. . .) Nakon toga, ako budu četnici mirni«, upozoravao je Roatta, »budite i vi mirni. Ako ne budu mirni, tek onda stupa u borbu protiv njih i njemačka i talijanska vojska«.6 Na kraju je sastanka, 29. ožujka, »opet brižljivo razmatrano četničko pitanje«. Tom prilikom Roatta je naglasio: »a. Svi komunisti su neprijatelji. Pregovori s njima ni pod kojim uslovima ne dolaze u obzir; b. Četnici su doduše hrvatski neprijatelji, ali nisu neprijatelji Osovine. Stoga je svrsishodno odmah pregovarati s četnicima, razumljivo je samo po sebi samo uz saglasnost hrvatske vlade«. Kad se predstavnik NDH, general Laxa, suprotstavio ovakvom stavu, tvrdeći da se ne može postići »lojalno držanje četnika prema hrvatskim vlastima«, Roatta je uvjeravao prisutne da se radi »nekoliko samo o nekom primirju. Borba protivu četnika će se kasnije, u slučaju potrebe, voditi zajednički«. Na intervenciju njemačkog generala Badera, odlučeno je da se zatraži suglasnost vlade NDH.7 Međutim, budući da je vlada NDH već sama započela akciju za sporazumijevanje s četničkim grupama u Hercegovini, njena trenutna formalna nesuglasnost u pogledu sporazumijevanja sa četnicima u istočnoj Bosni, nije imala presudnije značenje. Vlada NDH ipak je stvarno pokazivala spremnost za šire sporazumijevanje i dogovaranje s četničkim grupama na svom području. To je, uostalom, bilo dano do znanja Nijemcima i Talijanima, kad je izrazila želju da u eventualnim razgovorima s četnicima bude prisutan i njen predstavnik, kao neslužbeni promatrač. Takav kurs u politici NOH potvrdit će se u sporazumima vlade NDH, preko lokalnih upravnih i domobranskih ustanova, s nizom četničkih grupa u različitim područjima.8

Od sredine 1942. počinje nova etapa u razvoju odnosa između NDH i Italije, što će se odraziti i na pitanje četnika. Talijanska Vrhovna komanda je odlučila da postupno povlači svoje trupe s područja Druge i Treće zone, tj. da ih s reokupiranog područja NDH vrati na svoj anektirani teritorij. To je učinjeno zato što su talijanske vojne snage bile prilično oslabljene i iscrpljene u borbi protiv snaga NOP-a, a nije ih bilo moguće prema potrebi povećavati i osvježavati. Prema tome, izjave vrhova NDH da je povlačenje talijanskih trupa u prvom redu uspjeh ustaške politike, mogle su imati tek propagandno značenje. Sam njemački opunomoćeni general u NDH Edmund Glaise von Horstenau ocijenio je da povlačenje Talijana nije bilo ustupak NDH, već »želja da se smanji broj garnizona 2. armije«. Prema njemu, Roatta je povlačenjem u prvom redu želio »da poštedi svoje trupe od još jedne duge (druge) uzastopne planinske zime«.9

Povlačenje talijanskih trupa utanačeno je sporazumom vlade NDH i Višeg zapovjedništva oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« (Supersloda) 19. lipnja 1942. u Zagrebu, koji je stupio na snagu 11. srpnja. Prema tom sporazumu, Supersloda će postupno povlačiti svoje posade iz Treće zone i neke posade iz

6 AVII, NDH, kut. 232, br. reg. 2/1-18, spis: Tok razgovora u Ljubljani.

7 Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/2, 248-249.

8 F. J e l i ć – B u t i ć, *Ustaše i NDH*, 248-249.

9 Isto, 250.

Druge zone, o čemu će stalno i konkretno obavještavati vojne vlasti NDH. Izuzetak je bio Karlovac u kojemu Talijani zadržavaju svoju posadu. NDH dobiva pravo uspostave svog aparata vlasti preko kojega njena vlada jamči da će u područjima iz kojih su Talijani otišli »biti osiguran javni red«, te posebno »da neće ni na koji način prema pučanstvu biti počinjena nasilja ili odmazde«. Što se tiče stacioniranja vojnih snaga NDH, one su se mogle odmah po sporazumu razmještati na području Treće zone, a dogovoreno je da se njihov opseg i dislokacija u Drugoj zoni odrede, posebnim sporazumom.

Zagrebački sporazum posebno je formulirao pitanje statusa četnika. Riječ je zapravo o težnji za kvalitetnom promjenom dotadašnjeg statusa četničkih grupacija na pojedinim područjima. Sporazumom je, naime, poduzeta akcija organiziranja tzv. oružanih »protukomunističkih skupina«. Riječ je zapravo o tzv. Dobrovoljnoj antikomunističkoj miliciji (Milizia volontaria anticomunista - MV AC), koju su Talijani upravo počeli organizirati na području anektiranog dijela sjeverne Dalmacije, a bilo je zamišljeno da se formira i izvan tog područja. Prema Zagrebačkom sporazumu, nastavilo bi se organiziranje tih snaga u Drugoj i Trećoj zoni »pod nadzorom talijanskih vojničkih vlasti, ili pod nadzorom hrvatskih građanskih i vojničkih vlasti, ili pod zajedničkim nadzorom (. . .)«. Zamišljene su dvije vrste tih oružanih snaga. Jedne bi bile pokretne, a druge bi imale organizirati mjesnu zaštitu. Dogovoreno je da MVAC bude mobiliziran i od srpskog i od hrvatskog stanovništva, pri čemu se mislilo na »sigurne elemente«, tj. lojalne podanike. Talijani su sporazumom najvećim dijelom zadržali prava zapovijedanja MVAC-om dok se vlada NDH obavezala da će prema pripadnicima tih formacija izvršavati obaveze koje su preuzeli Talijani.¹⁰

General Roatta nije bio zadovoljan ostvarivanjem Zagrebačkog sporazuma. Bio je u prvom redu zainteresiran za uključivanje što većih snaga NDH protiv NOP-a. Zahtijevao je da se utvrdi što pouzdaniji program smjenjivanja talijanskih garnizona i zaštite željezničkih pruga. U tom pogledu žalio se na nedostatak bilo kakve koordinacije s oružanim snagama NDH u Drugoj i Trećoj zoni. Na području Hrvatske talijanske vojne snage bile su osobito zainteresirane za osiguranje ličke pruge, tj. da se dobije poželjna zamjena od strane vojnih snaga NDH za pojedine talijanske posade, koje su se trebale evakuirati, kao npr. iz Gračaca, gdje je bio dosta velik talijanski garnizon.¹¹

Četničko pitanje je u odnosima s Talijanima bilo znatno opterećenje za vladu NDH. Prema mišljenju ustaškog vodstva, talijanska je politika vodila sve većoj legalizaciji četnika, što je NDH najmanje željela. U tom smislu se i tumačio Zagrebački sporazum iz lipnja 1942, u kojemu je status četnika preciziran isključivo u okviru MVAC-a, a to je, prema tumačenju ustaša, sasvim druga kategorija. Zbog toga je taj sporazum označavan kao uspjeh NDH, jer se u njemu formalno ne govori o četničkom pokretu, nego isključivo o organiziranju MVAC-a, a trebalo je da se u takve formacije mobiliziraju i Hrvati. Budući da se u biti ništa nije promijenilo, ustaše su zaključivali da je i

¹⁰ Zbornik dokumenata NOR-a, V/32, 303-310.

¹¹ Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/2, 513-515, 527-530.

politika Talijana, iako se radi o saveznicima, u biti uperena protiv interesa NDH.¹²

Stvaranje MVAC-a u područjima do demarkacione linije trebalo je prema Zagrebačkom sporazumu - zapravo značiti reorganizaciju četničkih jedinica i njihovo stavljanje pod čvršću kontrolu ustaša i Talijana. »Organiziranjem bivših četnika«, isticao je Vrančić, »u gore spomenute protukomunističke družine (misli na MVAC, op. F.J.B.), namjeravalo se je postrojiti sigurne elemente u družine, koje će se oduprijeti partizanskom nadiranju, te koje će u tom nastojanju lojalno pomagati kako talijanske tako i hrvatske oružane snage i priznavati vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske. U koliko se takove oružane skupine ne drže tih uslova, moraju se s hrvatskog stanovišta smatrati pobunjenicima protiv javnog reda i poredka, pa makar se one organizirale pod bilo kojim nazivom«. Prema Zagrebačkom sporazumu i ove jedinice u Drugoj i Trećoj zoni su trebale biti organizirane po uzoru na one u anektiranoj Dalmaciji, tj. pokretne ili za mjesnu zastitu.¹³

Ustaška očekivanja da će stvaranjem MVAC-a biti zadan odlučujući udarac četništvu, posebno njegovoj samostalnosti, nisu se ispunila. Ustaše su u srpnju i kolovozu 1942. bili suočeni s činjenicom da Talijani konsolidiraju postojeće četničke jedinice i stvaraju nove. Uzbuđenje među ustašama izazvala je i činjenica da su za zapovjednike tih jedinica u većem broju postavljeni bivši oficiri jugoslavenske vojske rodom iz Srbije i Crne Gore. Zatraženo je od generala Roatte »da se ne osnivaju protukomunističke družine iz bivših četnika, gdje to nije neophodno potrebno, a u koliko se takove moraju osnivati, odnosno podržavati, da zapovjednici talijanskih prezidia upozore na to da ne smiju dozvoliti da se takove postrojbe pretvore u organizacije kojima je svrha raditi protiv Nezavisne Države Hrvatske«. ¹⁴

Uskoro je, međutim, izbila na vidjelo i činjenica da ni četničke grupacije, tj. njihova vodstva, nisu bile zadovoljne stvaranjem MVAC-a, u kojem se u prvom redu prepoznavala opasnost slabljenja i onemogućavanja njihovih vlastitih snaga.

Prve akcije oko sporazumijevanja ustaškog režima i četnika

Kako je konstatirano, ustaše su najprije poduzeli akciju u cilju dogovora o suradnji s četničkim grupama u Hercegovini, koje je područje smatrano vrlo osjetljivim za NDH. Ondje se ni u jednom trenutku nije mogla ostvariti puna kontrola ustaškog režima, a jedina pristupačna ali i nesigurna prometna veza bile su željeznička pruga i cesta Sarajevo-Mostar. Već u ožujku 1942, dakle neposredno poslije opatijskog sastanka, Pavelićev »povjerenik za obalni pojas« kod Druge Armije V. Vrančić, poveo je akciju za sklapanje sporazuma s četničkim vodama D. Jevđevićem, Novicom Kraljevićem i Radmilom Grđićem. Prema Pavelićevoj izjavi generalu Glaiseu, inicijativa za tu akciju potekla je osobno od njega. Po njegovim riječima, on je uputio Vrančića u talijansku okupacionu zonu »sa dalekosežnim punomoćjima u korist srpskog stanovni

¹² Kao u bilj. 8, 254-255.

¹³ AVII, NDH, kut. 226, br. reg. 38/10, dopis V. Vrančića OUP-u u Sušaku, 13. VIII 1942.

¹⁴ Isto.

stva« i pravom da u »širokim razmjerima provede ponovna postavljenja i da ispravi pogreške«. Prema istim podacima Glaisea, čitava je ta akcija vođena i uz suglasnost generala Roatta. a tim koracima Pavelića informirao je i Edmund Veessenmayer u svom izvještaju potkraj travnja 1942, po povratku u Berlin iz Zagreba. U njemu je spomenuo nastojanje ustaša i Vrančića, koji je u »nekim krajevima« uspio pridobiti »pojedine ustaničke vode i njihove pristaše« da obustave akcije i priznaju NDH, ili je barem uspio »da nahuška jedne na druge«.15

Vrančić je svoju akciju započeo razgovorima sa zapovjednicima Druge armije (general Roatta, general Dalmazzo, general De Blasio, pukovnik Morgari i dr.). U razgovorima s njima došao je do zaključka da su »Talijani uvjereni, da se političkim sredstvima može pacificirati dobar dio pobunjenika«. Držanje talijanskih komandanata je, po mišljenju Vrančića, određeno sa dva osnovna momenta. S jedne strane, potrebno je da NDH promijeni odnos prema Srbima. U vezi s tim Vrančić predlaže da se pusti »na slobodu sve neopasne i nedužne pravoslavce putem milosti Poglavnika«; da se Srbi prime u službu, te da se reguliraju mirovine; da im se vrati imovina; da se oružnici Srbi pozovu natrag u službu. S druge strane, Talijani, koji kao neprijatelje smatraju samo partizane, »žele prilikom akcije očišćenja upotrebiti četnike protiv komunista«.

Vrančić se sastao u drugoj polovici ožujka s Jevđevićem i Grđićem u Splitu, te s Kraljevićem u Dubrovniku. Budući da je svim tim razgovorima prisustvovao i Mateis, Jevđević je, kako navodi Vrančić, zatražio da razgovaraju bez prisutnosti talijanskog obavještajca. Na sastanku, 29. ožujka u Dubrovniku, on je izjavio da je »u stanju obustaviti četničke borbe protiv hrvatskog domobranstva na području čitave istočne Bosne«. Grđić, koga Vrančić ocjenjuje kao »političkog radnika manjeg kalibra«, ovako je rezimirao svoje stavove: »1. Mi smo Srbi, te ne živimo samo od namještenja i mirovine, nego i od ideala; 2. Treba organizirati pravoslavnu crkvu, da bi se suzbio komunizam; 3. Treba pustiti na slobodu sve nedužne Srbe; 4. Treba urediti mirovine Srbima i primiti ih u državnu službu; 5. Treba Srbima, koji su kod kuće, ili njihovim nasljednicima vratiti imetke«Y

Prema ocjeni ustaškog vodstva, sporazumi s četnicima trebalo je da budu značajni konkretni koraci »umirenja« NDH. Svakako je širenje i jačanje NOP-a na području NDH bio presudni faktor koji je inicirao i utjecao na približavanje interesa četnika i ustaša. Dakako, na to su utjecali i drugi momenti, od kojih treba istaći napore pojedinih četničkih grupa da prevladaju vlastitu krizu što ih je zahvatila u proljeće 1942. godine.

Potkraj travnja 1942. sklopljen je sporazum između ustaških predstavnika i Uroša Drenovića, komandanta četničkih grupa u okolici Mrkonjić-Grada. Za četnike je taj sporazum bio prijeki izlaz nakon njihova teškog poraza u sukobu s Kozarskim partizanskim bataljonom, kad im je zaprijetilo potpuno rasulo. Glavno obilježje sporazuma davala je izjava da će se četnici i oružane snage NDH zajednički boriti protiv NOP-a. Vlasti NDH jamčile su zaštitu

15 Kao u bilj. 8, 248.

16 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 899-920, izvještaj Vrančića od 6. IV 1942.

srpskih sela, materijalnu pomoć, slobodu vjeroispovijesti. Potkraj svibnja sklopljen je sporazum s ozrenskim, trebavskim i zeničkim četničkim grupama na području sjeveroistočne Bosne. Tom prilikom vlasti NDH su pregovarale i s grupom majevičkih četnika, ali do sporazuma nije došlo. Prema tim sporazumima, spomenute četničke grupe »priznaju vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao njeni državljani izražuju lojalnost i odanost njenom poglavaru«, te se obavezuju da prekidaju »sva neprijateljstva prema vojnim i građanskim vlastima« NDH. Četnici su također pristali »dobrovoljno surađivati sa hrvatskim oružanim snagama na suzbijanju i uništavanju partizana, te u tu svrhu mogu zadržati oružje pod kontrolom hrvatskih vojnih vlasti«¹⁷

Na području Hrvatske inicijative ustaša za sporazumijevanje s četnicima poduzete su u sjevernoj Dalmaciji i Lici, gdje je i bila glavna koncentracija četničkih snaga. Kako je već spomenuto, glavni inicijator i organizator međusobnih dodira bio je župan u Kninu Sinčić, koji je od kraja studenoga 1941. preuzeo i funkciju ustaškog stožernika. Njegova taktika pod parolom »politika smirivanja i politika najuže suradnje s talijanskim vojnim vlastima« računala je na mogućnost suradnje s četnicima. To vidljivo potvrđuju njegovi brojni izvještaji iz kojih proizlazi da je već od početka 1942. glavna pažnja bila usmjerena na pokušaje uspostave dodira i suradnje s četničkim elementima. Procjenjujući u travnju 1942. da se na tom području nalazio oko 800 naoružanih četnika, te da svi surađuju s talijanskim vlastima, Sinčić je ovim riječima ocjenjivao njihov odnos prema ustaškom režimu: »Pajo Popović, a prema tome i oni, koje on vodi, su najnepomirljiviji i traže svaku priliku da napadaju Hrvate i vrijeđaju i štete hrvatske državne i narodne interese. (. . .) Pop Momčilo Đujić ne želi suradnju s hrvatskim vlastima, ne priznaje hrvatsku državu, ali ne potiče na otvorenu borbu protiv Hrvata i Hrvatske. Djelotvorno se bori protiv komunista, dok Pajo Popović uopće se ne bori proti ovima, a možda je s nekima od komunista i u tajnoj vezi. Branko Bogunović nepomirljiv je prema Ustašama, sklon je suradnji s hrvatskim vlastima, te bas sa mnom. Bori se aktivno protiv komunista«¹⁸ U svibnju je došla do izražaja konkretnija suradnja. Naime, 17. svibnja posjetili su podžupana u Kninu Antu

¹⁷ Opširnije: R a s i m H u r e m, »Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne Države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine«, »Prilozi«, Sarajevo, 2, 1966; P e t a r K a č a v e n d a, »Saradnja četnika i ustaša u Bosni 1942. godine«, VIG, 5/1966; N i k o l a M i l o v a n o v i ć, n. dj., »Poraz«, 31 i d.

¹⁸ Sinčić je već tada održavao prisne dodire s Bogunovićem, uz čiju pomoć je postavio kotarsku upravu NDH u bos. Grahovu i ispostavu u Drvaru. Sinčić također navodi da je iz razgovora s Đujićevim kurirom saznao za poruku koju je ovaj navodno dobio od Mihailovića, a koja bi glasila: »Nemojte voditi borbu između sebe, niti protiv Talijana, ni proti Hrvata. Zasad proti komunista, a najveću pažnju posvetite organiziranju svoje organizacije. Kad dođe vrijeme onda ćemo lako, glavno da smo pripravnici«. (*NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 2, 969-973, Sinčićev izvještaj od 23. IV 1942.)

Da su pojedinci na takve mogućnosti pomišljali i ranije, svjedoče neki podaci što ih je o držanju srpskih nacionalističkih elemenata u Lici u rujnu 1941, dao Gojko Polovina u svom izvještaju Štaba Drvarske brigade. »Velikosrpski elementi«, navodi on, »idu u svom oportunističkom tako daleko da predlažu kompromis sa Zagrebom. Jedan velikosrbin tvrdi mi da on može da garantuje da je Artuković spreman da pregovara i da on može doti do tih pregovora. Isti mi tvrdi da su za pregovore spremni i neki generalštabni oficiri, koji su bili u bivšoj jugoslavenskoj vojsci. Naročito da su spremni na pregovore mlađi po činu i po godinama, ali da traže da u tim pregovorima učestvuju i HSS-ovci i Maček. Njihov je stav prema onom sto sam do sada mogao doznati oportunistički«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, V/1, 135).

Vatavuka, četnički vode M. Rokvić i S. Rađenović, koji je inače u to vrijeme boravio u Kninu. Oni su upoznali Vatavuka sa situacijom na području Korenice, Udbine, Donjeg Lapca, Bos. Petrovca, Srba, Drvara i Bos. Grahova. Upozorili su da je riječ o krajevima koji su »opasno ugroženi od komunista, odnosno koji su krajevi osobito što se tiče sela skoro sasvim u rukama komunista«. U vezi s tim, oni su predložili potpunu suradnju svih četnika s vlastima NDH. Takav sporazum je, prema podatku koji daje Vatavuk, trebalo postići na širem sastanku u Kninu, na koji bi došla četnička delegacija Rokvić, Bogunović i Đujić. Vatavuk je predložio i da jedna četnička delegacija, predvođena Sinčićem, ode u Zagreb.¹⁹ Vidljivo je da je do takvog susreta moglo doći zbog bojazni koja je zavládala među četnicima zbog najavljenog povlačenja talijanskih vojnih snaga iz reokupiranog područja. Smanjenje talijanskih posada bilo je za četnike osjetno slabljenje dotadašnjeg oslonca. Rokvić i Rađenović zagovarali su dolazak domobranskih jedinica kao faktora s kojim bi se mogla nastaviti suradnja, a čime bi se ujedno izbjegli neposredniji dodiri s ustašama od kojih se zaziralo.²⁰

Sredinom lipnja Sinčić u svojim izvještajima ističe da je postigao još veće rezultate. Prema njemu, postignuta je suradnja sa ovim četničkim vođama: Manom Rokvićem (Drvar, Bos. Petrovac), Brankom Bogunovićem (Bos. Grahovo), Stevom Rađenovićem (Srb) i Momčilom Đujićem (Strmica). Istodobno navodi da četnici u dogovoru s njim i uputama koje su primili »idu prema Glamoču sastati se s četnicima Drenovića i domobranima gdje (će) odrediti plan daljnjih zajedničkih akcija«. Konstatirajući da su četnici »za suradnju s nama i borbu protiv partizanima«, on ukazuje da ih je potrebno snabdjeti oružjem i municijom. Spomenuvši da su četnici »poveli akciju protiv partizana iz Medka prema Strmici«, zaključuje da bi trebalo »povezati ovu akciju sa akcijom naše vojske iz Gospića«. Navodi da četnici »očekuju za svoje akcije uputstva našeg vojničkog zapovjedništva«.²¹ Prema Sinčićevu podatku, glavni pregovarač bio je Rokvić, koji ga je posjetio u Kninu, došavši »S punomoćima« spomenutih četničkih vođa »da završi pregovore četničke organizacije s hrvatskom državnom vlašću«. Očito je jačanje NOP-a, koji je sve više ugrožavao njihove pozicije, bio glavni uzrok koji je privolio četničke vođe da ispituju i utvrde određenu suradnju s ustaškim režimom. Prema riječima samog Rokvića, kako ih navodi Sinčić, četnici imaju sve veće teškoće »u borbi protiv komunistima, koji su sve jači, koji su dobro naoružani«, a nasuprot tome izražavaju »svoje negodovanje prema držanju Talijana, koji su ih napustili i koji tamo, gdje još imaju svoje postaje, ne pružaju nikakovu jaču pomoć u borbi protiv komunistima«.²²

¹⁹ *NOB u Dalmaciji*, Zbornik dokumenata, knj. , 991-994, Izvještaj Vatavuka od 18. V 1942.

²⁰ Prema izvještaju župe Cetina u Omišu, 30. V 1942. vlasti NDH bile su zainteresirane da zajedno s talijanskim vojnim vlastima uspostave suradnju s četnicima na području kotara Sinj, pri čemu se misli uglavnom na područje općine Vrlika. »Već je došlo do načelnog sporazuma sa predstavnicima četnika«, navodi se u izvještaju »a o pojedinostima se pregovori još vođe. U glavnom se pak radi o tome da se od četnika stvori milicija za borbu protiv partizana, ali pod istim uslovima kako je stvorena i hrvatska milicija, čime bi četnici došli pod kontrolu naših vojnih vlasti, te ne bi mogli imati onu slobodu kao na području kotara Knin.« (Isto, 1005-1006).

²¹ Isto, 1019, izvještaj Sinčića od 17. VI. 1942.

²² Isto, 1022, Sinčićev izvještaj od 18. VI 1942.

Daljnji Sinčićevi izvještaji pokazuju da je on ulagao znatne napore da se ostvari konkretnija suradnja s četničkim vodama s prvenstvenim ciljem pacifikacije pojedinih područja, na kojima bi četnici priznavali organe vlasti NDH. Najčešće je dolazio u dodir s Rokvićem, Bogunovićem i Rađenovićem. Sinčić navodi da mu je Rađenović izražavao svoju spremnost da kao »politički predstavnik« južne Like i zapadne Bosne zastupa te krajeve i u Saboru NDH.²³ U srpnju su Sinčića u Kninu posjetili u ime ličkih četnika Slavko Bjelajac i Milan Plečaš. Bjelajac je bio major bivše jugoslavenske vojske i tada zamjenik komandanta ličkih četnika Ilije Mihića. Izrazili su spremnost za suradnju. Zauzvrat, Sinčić se zalagao za određene ustupke, u prvom redu da se vrati oduzeta i opljačkana imovina Srbima, posebno u Gospiću. Zagovarao je puštanje iz koncentracionih logora onih Srba koje »zatraže četnički vođe, jer njihov iskaz je jamstvo da se ovi ne imaju smatrati partizanima.«²⁴ Sinčić je tu suradnju nastojao što više učvrstiti nakon što je postavljen za župana u Gospiću u kolovozu 1942. god. Ocjenjujući držanje četnika u kotaru Otočac u rujnu 1942., Sinčić konstatira da je njihov odnos prema ustaškim vlastima »veoma snošljiv i pomirljiv te uobće ne dolazi do incidenata«. On se u Otočcu ponovo sastao s Bjelajcem, kojom prilikom je obostrano izražena želja za suradnju.²⁵ Posebno se težilo uspostaviti suradnju s četnicima u kotaru Gračac. U Gračacu je, naime, bio jak talijanski garnizon, a općinsku upravu su postavili Talijani. Prema Sinčićevoj ocjeni, načelnik općine Nikica Stanisavljević imao je utjecaj na četnike i bio je zagovornik suradnje s vlastima NDH. Sinčić navodi da je preko jednog svog povjerenika u Gračacu uspostavio vezu s četničkim vodom Danilom Stanisavljevićem, ali konstatira da on »punoj i javnoj suradnji nije pristupio.«²⁶

Za razliku od dodira i dogovora s pojedinim četničkim vodama, Sinčićevi izvještaji pokazuju da takvih dodira nije bilo s Đujićem i Popovićem. Oni su očito zazirali od konkretnijih osobnih dogovaranja s predstavnicima ustaškog režima. Bili su najviše zainteresirani da se predstave kao zaštitnici ugroženog srpskog stanovništva od ustaškog režima na svojim područjima.²⁷ Popović je

²³ AVII, NDH, kut. 76, br. reg. 45/2, Sinčićev izvještaj, nedatiran, lipanj 1942. Opširnije o Saboru NDH v. J e l i ć – B u t i ć, *Ustaše i NDH*, n. dj., 146 i d., i *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj., 63 i d.

²⁴ AVII, NDH, kut. 242, br. reg. 7/3, Sinčićev izvještaj od 16. VII 1942.

²⁵ U izvještaju od 29. IX 1942. Sinčić piše: »Danas sam u Otočcu razgovarao baš sa glavnim četničkim zapovjednikom za cijelo područje Like i to Slavkom Bjelajac bivšim majorom Jugoslavenske vojske, koji je rodom iz Bosne. On je čovjek širokih pogleda i podpuno shvaća i razumije situaciju. Želi smirenje i suradnju. Ja se s tim čovjekom poznajem već duže vremena, jer je k meni već od ranije, dolazio u Knin«. Bjelajac je tom prilikom obećao da će učiniti uslugu Sinčiću i zamijeniti četničkog komandanta u Medku Banića s kapetanom Mandićem, koji je »osobito sklon politici smirenja i suradnje«. Kao protuuslugu, Sinčić je obećao intervenirati za isplatu mirovina udovicama ubijenih bivših državnih službenika Srba. (A VII, NDH, kut. 215, br. reg. 48/3).

²⁶ AVII, NDH, kut. 195, br. reg. 16/6, Sinčićev izvještaj od 19. VI 1942.

²⁷ U dopisu Općinskoj upravi Knin, 4. III 1942, Đujić je u ime »Srpske pravoslavne crkvene opštine« u Strmici protestirao zbog toga što se spomenuta općinska uprava »obraća na adresu Srba ili njihovih parohijskih uprava. Mi ne priznamo Hrvatske države te prema tome odbijamo i svaku službenu prepisku sa istom«. (AVII, NDH, kut. 201, br. reg. 10/16). U ime Štaba četničkog puka »Onisim Popović«, Pajo Popović je, vjerojatno u ožujku 1942, izdao »Naredbu br. 6«, kojom se naređuje svim komandirima puka »da se opozove primanje oružja koje se ima primiti od Hrvatskih vlasti. Oružje se neće primiti iz razloga, jer kako je već poznato da mi nećemo sarađivati sa Hrvatima i to u nikakvom pogledu pa ma šta da nam dadu«. (AH, ČA, kut. 5).

uskoro poginuo, a Đujić je i dalje nastojao izbjegavati neposredne dodire s predstavnicima ustaških organa, dok su zapravo određeni posredni kontakti postojali.²⁸ On je inače upravo nakon spomenutog Sinčićeva dogovora s Rokvićem češće dolazio u Knin i ondje sudjelovao na pojedinim četničkim manifestacijama.²⁹ Knin je od tada postao privlačan centar za četnike i njihove dodire s Talijanima i ustašama. O tome svjedoče ove Sinčićeve riječi u izvještaju krajem lipnja: »Kroz Knin su prolazili i prolaze oružani četnici. Njihove vođe s oružanim pratnjama šetali su Kninom u društvu s našim ljudima i sa mnom te našim četnicima. Dolazili su s bombama i puškama u župu. Priređena je bila večera, gdje su bili njihovi vođe sa mnom i predstavnicima naše vojske. Dolazili su njihovi vođe u moj stan i sl. Dva tri značajna incidenta dogodila su se, ali su uzročnici kažnjeni koliko s moje, toliko s četničke strane. Svak je kažnjavao svoje. Bogunović je javno isprebijao neke svoje ljude, a tako isto i 'četnički vojvoda' Mane Rokvić.«³⁰

Potpunije spoznavanje postignutih rezultata u prikazanim dodirima između pojedinih četničkih vođa i predstavnika ustaškog režima na spomenutim područjima u Hrvatskoj, svakako onemogućuje nedostatak odgovarajuće četničke dokumentacije. Zasad nije poznat ni jedan dokument koji bi formalno svojim sadržajem prezentirao konkretniji sporazum između dviju strana u to vrijeme, kao što je to slučaj s ishodom sličih dodira u Bosni. To ne znači da nekog konkretnog ugovora nije bilo. Sinčić, pak, svoje napore u uspostavi dodira s četničkim vođama kvalificira kao uspješnu akciju koja je rezultirala pravim sporazumom. «Politika smirenja«, - zaključuje on, »urodila je plodom. Kod ove župe (Bribir i Sidraga sa sjedištem u Kninu, op. F. J. B.) bili su nazad nekoliko dana primljeni vođe četnika ovih krajeva, te je postignut između hrvatskih vlasti, građanskih i vojnih s jedne strane, te s druge strane četnika podpuni sporazum za suradnju. Četnici više ne napadaju niti će napadati hrvatska sela i hrvatsko pučanstvo, već jedino će se boriti protiv zajedničkog neprijatelja, tj. proti komunistima (partizana). (. . .) Ovaj sporazum je od ogromne koristi i važnosti za celu Državu - pa svi Hrvati su dužni, da se ovoj suradnji odazovu.«³¹ Dalekosežniji cilj tih sporazuma Sinčić je objašnjavao ovim riječima: »Jaz između četnika i partizana je neopisiv i neizgladiv. Ovaj jaz je zapravo jaz između Srba samih, koji se u međusobnoj borbi uništavaju. Mi ovu borbu trebamo podržavati i ne dozvoliti približava

²⁸ Đujić je npr. bio na jednoj večeri u Kninu, krajem rujna 1942, koju je priredio talijanski pukovnik Gazzini, a na kojoj su kao gosti bili i predstavnici NOH. (AVII, NOH, kut. 215, br. reg. 48/3-17, Sinčićev izvještaj i od 17.X 1942).

²⁹ U izvještaju Štaba Dinarske četničke divizije za lipanj 1942, donosi se ovaj podatak: »22. juna o. DJ. izjutra u 6 časova sa Vrbnika sišli su vojno-četnički odredi i prvi put promarširali sa četničkom zastavom kroz Knin pjevajući nacionalne pesme i otišli za selo Pađene«. (*NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 2, 1148). Đujić je prisustvovao 8. VII 1942. u Kninu »prvoj skupštini ženske četničke akcije«, na kojoj je održao govor. (Isto, 1150).

³⁰ AVII, NOH, kut.78, br. reg. 33/9, izvještaj od 27.VI 1942.

³¹ To je citat iz Sinčićeva dopisa općinskom načelniku u Vrlici, zapovjedniku oružničke stanice i glavaru sela u Kijevu, u kojem ih poziva da se dođe postignutog sporazuma. U skladu s tim Sinčić apelira na »pučanstvo sela Kijeva, da prestane smatrati neprijateljima četnike i da ih prestane napadati - a isto tako da prestanu sa napadajima na srbska sela. Sve pučanstvo ima sve svoje sile uložiti samo da se odbrani od komunistima i da spriječi komunistima prolaz kroz svoje područje i da dobije bilo od koga kakovu pomoć«. (AVII, NDH, kut. 196, br. reg. 45/5, dopis od 27. VI 1942).

nje jednih drugima, već podvojenost podržavati i četnike upotrijebiti u borbi protiv komunista, kojih osim voda - većina je pravoslavaca. Uništiti skupa s četnicima partizane - znači uništiti pomoću istih Srba - njihovu većinu. Smatram ovo politički važnim i potrebnim osobite pažnje. Izazvati podjelu, podržavati međusobno uništavanje za nas predstavlja političku korist. Ovo trebamo uzeti upravednim razlogom u nastojanju i radu našem oko pridobivanja četnika i saradivanja s njima. Ovom saradnjom osim toga smanjujemo broj otvorenih neprijatelja, smanjujemo broj onih, koji, dok se bore protiv nas - onemogućuju djelo našeg unutrašnjeg državnog konsolidiranja«. Istodobno je Sinčić gajio pritajenu nadu da bi se približavanjem četnicima ovi mogli odvojiti od Talijana, tj. od njihova utjecaja.³²

U svakom slučaju, dodire i sporazume između ustaškog režima i pojedinih četničkih grupa treba u prvom redu razumijevati kao obostranu težnju pronalaženja mogućnosti zajedničkog suprotstavljanja snagama NOP-a. Jačanje tih snaga u spomenutim područjima Hrvatske bilo je, prema tome, glavni faktor koji je utjecao na međusobno približavanje i sporazumijevanje četnika i ustaša. Krajem lipnja Sinčić je isticao da na teritoriju južne Like i zapadne Bosne «veće područje je pod vlašću partizana - nego ono koje drže četnici. Partizan a na ovom području ima više nego četnika. Partizani drže polovinu kotara Bos. Grahovo, Drvar, čitav kotar Bos. Petrovac, čitav kotar Donji Lapac i veći dio kotareva Glamoč i Gračac».³³

Glavni stan Poglavnika, ustanova koje je vodila pregovore s četnicima, uputio je 26. lipnja 1942. okružnicu u kojoj je Pavelić precizirao postupak oko pregovora s četnicima. U okružnici se u prvom redu naglašava da »načelno treba svuda ponudu četnika za pregovore i predaju prihvatiti«. Pregovore je trebalo voditi po župama a i do tada je to činilo »povjerenstvo« sastavljeno od zapovjednika divizije, župana i ustaškog stožernika. Pavelić je tom prilikom i formalno »dozvolio«, tj. prihvatio postojeću praksu, da komandanti četničkih odreda vrše vlast na područjima na kojima se nalaze njihove jedinice, »no pod kontrolom vlasti NDH«, i da »četničke postrojbe moraju surađivati sa hrvatskim oružanim snagama na suzbijanju i uništavanju partizana«. Četnici su mogli »zadržati oružje pod kontrolom hrvatskih vojnih vlasti«.³⁴

Politika sporazumijevanja ustaša s četnicima smatrana je »državnom nuždom« a kao taktika svodila je odnos prema njima na sporedni kolosijek, za razliku od tretiranja tog pitanja u odnosima s Talijanima. Tada je to pitanje, prema mišljenju ustaša, dobivalo »međunarodno značenje«. Nastojanja da pojedine četničke grupe priznaju autoritet NDH vodila su k spoznaji da se u tom pogledu ne može doći do nekih značajnijih rezultata. Pojednim grupama četnika odgovarala je u određenim momentima taktika suradnje, ali je ona u prvom redu bila obilježena tendencijom da se isposluje što veća autonomnost. Četnici su posebno zazirali da sklapaju ugovore s ustašama, nego su formalno tražili neutralnija rješenja s pojedinim faktorima iz domobranstva ili nekim drugim ustanovama NDH.

32 AVII, NDH, KUT. 78, br. reg. 33/9, Sinčićev izvještaj 27. VI 1942.

33 Isto.

34 AIHRPH, NG, Inv. br. 17890.

S druge strane, raspoloživa četnička dokumentacija također potvrđuje da je jačanje NOP-a bilo glavni faktor približavanja četnika i ustaškog režima. U tom svjetlu su se kritički razmatrali postignuti sporazumi i ocjenjivani su kao akcije koje u krajnjoj liniji ne idu u prilog politici vodstva četničkog pokreta. Karakteristična je ocjena u jednom direktivnom dokumentu koji je vjerojatno u ljeto 1942. nastao u štabu Draže Mihailovića. U njemu među ostalim piše: »Sporazum između četnika u Bosni, Hrvatskoj i Lici i Pavelićevih vlasti je svakako neželjena posljedica partizanskih nasrtaja na četnike i JVO (Jugoslavenska vojska u otadžbini, op. F. J. B.) - kao takav mora se razumeti. Ono što se u tom sporazumu ne može odobriti, to je što su dotični četnici dopustili da bude formalan, zvaničan, javan, iskorišten za ustašku propagandu. Zato ga treba dezivuisati, a u svakom slučaju smatrati učinjenim od neodgovornih, lokalnih ljudi i grupica. Ovaj sporazum ni u kojem slučaju nije bio dopušten, još manje naređen od strane JVO - u tom smislu objasniti ga u propagandi i napasti ustaše da su iskoristili krajnju nuždu pojedinih četničkih odreda za primirje sa njima, a zatim od toga naduvali sporazum. JVO se kategorički ograđuje od ovakvih odnosa sa ustašama i osuđuje postupak tih četnika.«³⁵

Unatoč navedenim ocjenama i ogradama jedne i druge strane, činjenica je, međutim, da su se s daljnjim razvojem situacije još više pojačali napori oko međusobnog sporazumijevanja radi zajedničke borbe protiv snaga narodnooslobodilačkog pokreta.

Daljnje akcije talijanskog okupatora i ustaškog režima oko mobilizacije četnika protiv NOP-a

Talijanski okupacioni faktori bili su zainteresirani za stvaranje MVAC-a u anektiranom području Dalmacije. Naoružavanje stanovništva i formiranje odgovarajućih vojnih jedinica pod talijanskom komandom na tom području pojačalo se već početkom lipnja 1942., po uzoru na istu takvu akciju koju su ranije talijanski komandanti organizirali u Crnoj Gori.³⁶ Na traženje Bastianinija, jedna četa »antikomunističke milicije« prebačena je sredinom srpnja iz Herceg Novog u Skradin. Pored zadaće da se time pojaca borba protiv snaga NOP-a, težilo se ujedno popularizaciji osnivanja MVAC-a u Dalmaciji.³⁷ Već prije toga, tj. početkom lipnja, Bastianini je zaključivao da »nastala situacija u Dalmaciji u provincijama Zadar i Split nameće potrebu da se ispita mogućnost naoružanja onih elemenata koji su se u toku ove godine pokazali kao pouzdani prema nama i s Kr(aljevskim) karabinjerima surađivali u akcijama protiv ustanika u selima«. On je za početak tražio od Roatte 500 pušaka i municiju.³⁸ Da je guverner Dalmacije bio vrlo zabrinut ne samo zbog razvoja situacije na svom području nego i za sudbinu četnika u »zoni Knin« najbolje

³⁵ Dokument objavljen u M i l o v a n o v i ć, n. dj., »Poraz.«, 121-122.

³⁶ Usp. P a j o v i ć, n. dj., 117 i d.

³⁷ *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, 819, pismo komandira te čete od 18. VII 1942. prefekturi u Kotoru. General Dalmazzo, koji je izdao dozvolu za dolazak čete na područje Osamnaestog korpusa, naziva takve jedinice eksperimentom, »zlom, koje treba usvojiti u izuzetnoj situaciji momenta i rasformirati što prije (. . .)«. (Isto, 821).

³⁸ Isto, 711.

pokazuje njegov telegram Roatti, 7. lipnja, u kojem javlja o porastu broja partizana u području Drvara i Gračaca. Konfidenti i »organizatori antikomunističke borbe« obavijestili su ga da će u tom području ubrzo biti 30 do 40 hiljada partizana. »Vođe antikomunističkih grupa u zoni Knin«, ističe Bastianini, »smatraju da će uskoro biti savladani nadmoćnim komunističkim snagama«. U vezi s tim, traži se oružje za četnike u tom području te upozorava Roattu na vrlo jake partizanske akcije u zoni Obrovac-Kistanje.³⁹ Ubrzo su u Guverneratu Dalmacije u Zadru izrađene osnovne upute i obrasci za upis pripadnika u Dobrovoljački korpus Talijanske Dalmacije za borbu protiv komunista.⁴⁰

U proglasu od 26. lipnja Guvernerat je objavio stvaranje »Korpusa protukomunističkih dobrovoljaca Talijanske Dalmacije«, koji se trebao organizirati od dvije vrste jedinica: pokretne oružane čete i seljački oružani odredi.⁴¹

U toj talijanskoj akciji najaktivnije su sudjelovali predstavnici Birčanina i Đujića. Četnici su Bastianiniju bili potrebni kao važni realizatori te akcije. Bastianini je 6. lipnja konferirao s Rađenovićem i pukovnikom Buttijem, komandantom karabinjera za Dalmaciju. Isti dan je delegacija četnika (Rađenović, pukovnik Dimitrije Uzunčević, kapetan Radovan Ivanišević, poručnik Veljko Ilić, Vlado Korolija) razgovarala sa šefom Vojnog kabineta pukovnikom Eugeniom Morrom, kao Bastianinijevim izaslanikom. Rađenović je predlagao da se te grupe nazivaju »četničkim«, te da se analogna akcija povede i u Lici. Već 6. lipnja Uzunčević i Ivanišević su se uputili u Obrovac i započeli organiziranje jedinica. Ilić i Korolija su s istom zadaćom otišli u Kistanje. Dana 10. lipnja Uzunčević i Ivanišević su već bili u Benkovcu. Prema podacima talijanskog oficira, koji je zajedno s njima obilazio ta mjesta, u Obrovcu su na pismene pozive odgovorili samo njegovi »poznanci«, a u Benkovcu je našao »samo tri osobe sklone da surađuju«. ⁴²

Očito je bilo da su Talijani nastojali sve više pojačati započetu akciju. Njihova je osjetljivost, naime, posebno dolazila do izražaja kada je riječ o tretiranju -anektiranog dijela Dalmacije gdje se pravila razlika u odnosu na ostalo okupirano područje. Stanovnici u anektiranom dijelu tretirani su kao neposredni podanici talijanske države, pa se svaki otpor nastojao u početku svim sredstvima eliminirati. Zbog pojave toga otpora, koji je postajao sve opasniji, talijanski okupatori su nastojali vrbovati što više srpskog i hrvatskog

³⁹ Isto, 718-719. Roatta je u svom odgovoru 9. VII 1942. javljao Bastianiniju da su upućena nova pojačanja u sjevernu Dalmaciju i obećavao oružje za »naoružanje antikomunista, u čiju vjernost se može pouzdati«. (Isto, 725).

⁴⁰ Isto, 763-767, izvještaj Guvernerata Superslodi, 23. VI 1942. Karakterističan je tekst zakletve koju su trebali polagati članovi korpusa: »Zaklinjem se ovdje pred Kristovim raspećem, da ću se potpuno čak i uz žrtvovanje života, založiti za uništenje komunizma i da ću se oružjem u ruci boriti pod komandom talijanskog Guvernerata, kako bi talijanskoj Dalmaciji osigurao mir i napredak prema zakonima i poretku fašizma. Ako ne budem slušao pretpostavljanje starješine ili na bilo koji način prekršim položenu zakletvu, neka Bog i talijanski Guvernerat kazne mene i moju obitelj«. (Isto, 764).

⁴¹ Isto, 774.

⁴² Isto, 734-736, izvještaj od 13. VI 1942. Usp. i: V i n k o B r a n i c a, »Formiranje antikomunističke milicije na anektiranom području sjeverne Dalmacije i njena aktivnost protiv NOP-a, *Zbornik IHRPD*, sv. 4, 1978, 897-898; B r a n k o L a t a s – M i l o v a n D ž e l e b d ž i ć, *četnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945*, Beograd 1979, 169.

stanovništva radi organiziranja domaćih oružanih snaga za suprotstavljanje, tom otporu. Činjenica je da je provođenje te akcije u srpskom stanovništvu bilo najuže povezano sa zahtijevanjem pomoći i suradnje s postojećim četničkim snagama na području sjeverne Dalmacije i Like. Odziv pak tih faktora pokazuje da su i oni bili osobito zainteresirani za stvaranje novih oružanih jedinica, čime bi se proširila i pojačala njihova vojna djelatnost protiv NOP-a i u anektiranom području. U tom cilju je npr. Komanda divizije »Sassari« 22. lipnja uputila iz Pađena u Mokro Polje 250 četnika zbog propagande stvaranja MV AC-a.⁴³

Početak srpnja 1942. Talijani su pozvali u Zadar Milorada Stegnjaića radi pregovora o organiziranju MVAC-a po srpskim selima u sjevernoj Dalmaciji. Tražeći dozvolu od Đujića Stegnjaić je ovako formulirao zahtjeve koje mu je postavio pukovnik Morra:

»1. Da se obrazuje jedan odred od 400 ljudi, koji bi po pozivu Italijanske vojne vlasti morao stupiti u borbu protiv partizan a ma gde se oni pojavili u okupiranoj zoni severne Dalmacije.

2. Da ovome odredu budem ja komandant s tim, da dobivam naređenja za svaki pokret od Italijanske vojne vlasti u pogledu upotrebe odreda i da odred bude na snabdevanju kod Italijanske vojne komande.

3. Da odred položi Zakletvu na vernost Italijanskom vladaocu i fašizmu.

4. Da odred nosi na kapama oznaku mrtvačku glavu sa nožem u zubima.

5. Da odred ne može biti u nikakvoj vezi sa našim četničkim odredima u Lici i drugim delovima naše nacionalne teritorije, već da se ima smatrati kao sastavni dio Italijanske oružane sile.

6. Da se meni zabrani svaki prelazak sadanje provizorne Italijanske granice na Zrmanji i drugim delovima, u protivnom ako isti predem da ću biti streljan ili ako me uhvate da ću se smatrati kao dezertter.

7. Za formiranje odreda dat mi je rok od 10 dana - od 1. do 14. jula, s tim da odem u moja sela i da tražim pristanak naroda, a po ovome pitanju da im podnesem izvještaj.

8. Skrenuta mi je pažnja da su se Hrvati već prijavili u Italijanske dobrovoljce i da su pristali na gornje uslove«.⁴⁴

Tu je akciju u prvom redu pratio teror u stanovništvu i zastrašivanje opašnošću od NOP-a. Tako oficir pri Štabu IV operativne zone NOVJ Vlado Despot, 13. kolovoza 1942, upozorava da »izvjesni četnički banditi pod vodstvom Vlade Korolije učitelja iz Kistanja nastoje da oko sebe okupe sav pokvareni elemenat iz Bukovice koji naoružavaju italijanskim oružjem. Ovi banditi teroriraju stanovništvo Bukovice i prave zasjede, te napadaju naše drugove, koji tamo rade. Narod je u strahu od njih, te plašeći se za sebe, mnogi im pristupaju i upisuju se u njihov 'dobrovoljački korpus'«. ⁴⁵

⁴³ *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2,760.

⁴⁴ Isto, 1152-1153, izvještaj Stegnjaića, 10. VII 1942.

⁴⁵ Isto, knj. 3, 115. Korolija je sebe smatrao komandirom Četvrtete, stacionirane na području Kistanja, i po mišljenju talijanskog poručnika, koji je u stvari izdavao naređenja toj četi, Guilia Roicha, raspolagao je »veoma dobrom obavještajnom službom«. (Isto, 429-430, izvještaj od 23. VIII 1942.)

Prema raspoloživim podacima, osobito je bila pojačana akcija na području općine Obrovac. »Četnički organizatori na području općine osjećajući sve jači utjecaj NOP-a na mase ovog

Istovremeno je i NDH započela vrbovanje dobrovoljaca u »pomoćne oružnike«, što je bilo identično s talijanskom akcijom organiziranja milicije. Do polovine rujna 1942. u Kninu se prijavilo 70, a u Drnišu oko 200 osoba. Međutim, uskoro je došlo do nesporazuma između organizatora ove akcije i talijanskih zapovjednika. Naime, 12. rujna talijanski potpukovnik Sabro, »koji organizira četnike na teritoriji divizije 'Sassari'«, izjavio je da će od tada Talijani vršiti regrutiranje Hrvata dobrovoljaca, te da će im »dati instruktore, oružje i odore«.46

U listopadu 1942. Talijani su zahtijevali od župe u Omišu »da se u najkraćem vremenu imaju osnovati milicije od čisto katoličkog i pouzdanog elementa sa svrhom, da se prilike javne sigurnosti poboljšaju kao i sa svrhom, da se komunističko-partizanske bande potpuno unište«. U vezi s tim određen je i talijanski oficir za vezu kod župe u Omišu, poručnik fašističke milicije Balestra, koji je 7. listopada 1942. stigao u Omiš. Prema interpretaciji koju je Balestra dao vlastima NDH u Omišu, trebalo je osnovati dva tipa milicije: A i B. Miliciju tipa A trebalo je formirati od Hrvata, s bivšim oficirima kao zapovjednicima. Bilo je predviđeno da budu uvježbani u Sinju, pod komandom talijanskih oficira, a nakon toga bi bili raspoređeni po talijanskim jedinicama. Milicija tipa B bila bi organizirana na principu teritorijalnih odreda. Nakon ovako prezentiranog programa, ustaški funkcionari su odmah započeli akciju na području Klis-Dicmo-Sinj-Trilj »radi popisa naroda, koji želi stupiti u jednu od gore spomenutih milicija«. U Sinju su 17. i 19. listopada održani širi sastanci ustaških i talijanskih predstavnika na koje su pozvani i glavari okolnih sela.47 Međutim, u samim vrhovima NDH nije izraženo zadovoljstvo takvom akcijom. Došla je do izražaja očita bojazan da se neće postići željeni cilj ako se stanovništvu daje oružje »bez potrebne kontrole«. Prema Pavelićevim riječima, »neće se dakle «na uzbek četnicima osnivati hrvatske milicije uz pomoć talijanskih vojnih snaga, nego će se umjesto zamišljene hrvatske milicije putem Superslode naoružati ustaške pripremljene bojne«.48 Roatta je dozvolio da NDH formira spomenute ustaške jedinice, istodobno izražavajući sumnju u uspjeh takve akcije.49

U povodu vijesti o osnivanju ustaških jedinica na području okupiranom od Talijana, četnici su intervenirali upućivanjem »promemorija«. U jednoj od

područja, i stupanje u NOV jednog broja omladinaca, pokušavaju na sve načine da spase i održe četnički utjecaj bar koliko-toliko u onim selima gdje su ga već stvorili. Da bi podigli taj utjecaj četnika, 28. VIII organiziraju četničku smotru u manastiru Krupa na koju dolaze pop Đujić kao i neke pristaše četnika Žegar-Kaštel i četnički organizatori iz Obrovca. Ta smotra održana je u manastiru Krupa a prisustvovalo je oko 100-150 naoružanih četnika. Na toj smotri govorio je pop Đujić i još neki, a položena je i četnička zakletva. Četnike i četničku zastavu blagoslovio je manastirski kaluder Savatija Mazibrada. Međutim, ni ova četnička zakletva i blagoslov četnika od igumana Savatije nisu mnogo doprinijeli jačanju četničkih redova. Istina, tih mjeseci četnicima u Krupi bilo se priključilo nekoliko ljudi iz Žegar-Kaštel, Bilišani, Obrovac i Medvida. Jedino je bila nešto veća grupa iz Medvide koju su organizirali Mijat i Ilija Pupovac«. (S t e v o N. Š i m i ć M a l e - S t e v a n T. L j u b i ć i ć, »Općina Obrovac u NOB-i«, *Zbornik IHRPD*, sv. 4, Split 1978, 707).

46 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, 655, izvještaj domobranskog oficira iz Knina, 12. IX 1942.

47 AVII, NDH, kut. 215, br. reg. 38/4, MUP NDH, 3. XI 1942.

48 AVII, NDH, kut. 215, br. reg. 38/4, dopis Predsjedništva vlade NDH, 16. XI 1942.

49 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 4, 416.

njih pod naslovom »Nova ustaška milicija u našim krajevima i srpska suradnja s talijanskom vojskom«, navodi se među ostalim da se Hrvati ne mobiliziraju u ustaške jedinice za borbu protiv partizana, nego za potpuno uništenje Srba. Autori, koji sebe nazivaju »predstavnicima talijansko-srpske saradnje«, predlažu stvaranje milicije sastavljene od Hrvata, ali »jugoslavenskih nacionalista«, koji »nisu zaraženi austrofilskim ustaštvom i koji su kao takovi otvoreni pomagači reda, nisu protivnici Talijana i ne boje se izjaviti: antiustaše i antikomunisti«. Zagovaraju i potrebu da ustaške jedinice ostanu ograničene na teritorij nastanjen hrvatskim stanovništvom; zatim, da te jedinice, »kao i četničke formacije«, budu pod talijanskom komandom.⁵⁰

Na stvaranje novih oružanih jedinica reagirao je i Đujić. U vezi s proglasom divizije »Sassari«, u rujnu, o regrutiranju novih dobrovoljaca, on je uputio pismo njenom komandantu, ističući da je takva akcija »nepotrebna«. Zahvaljujući za pomoć u naoružanju, Đujić podsjeća talijanskog generala da je osobno u više prilika i njega i njegove pretpostavljene uvjeravao da ima dovoljno ljudi, da su oni organizirani u četničkim jedinicama, ali da nema dovoljno oružja. Posebno je reagirao na obećavanje placa tim dobrovoljcima, ističući »da je učinjena velika greška i da je na ovaj način dat povod neprijateljskoj propagandi da i dalje četničke odrede naziva plaćeničkim«. Đujić zaključuje: »Dobijam utisak da se sa ovim proglasom pokušalo da razori četničku nacionalnu organizaciju, koje je za godinu dana svoga rada pokazala kako ume da se bori i zašto se bori. Izgleda da se je namerno sa ovim manifestom pokušalo da se ja prikažem i pred narodom i pred neprijateljem kao obični sluga i plaćenik i ako Vi znate gospodine generale, da pop Đujić i četnička organizacija nije bila ničiji sluga niti plaćenik, kao i da to nikada neće biti«. Za naoružavanje Hrvata, posebno u Drnišu, on je isticao da su te jedinice »već u akciji protiv Srba i to u saradnji sa partizanima, i pokušavaju da preduzmu novu kampanju klanja i proganjanja Srpskog naroda u ovim krajevima«. ⁵¹

U jesen 1942. osnovan je u okviru MUP-a NDH poseban »četnički« ured, nazvan »Odsjek X«. Stvarni rukovodilac mu je bio Vrančić. Zadaća mu je bila da, šaljući izaslanike na teren, uspostavi direktnu vezu s četnicima i poradi na njihovu pridobivanju za suradnju. Time se nastojalo čitavoj akciji dati jedinstvenu organizaciju, jer su do tada pregovore s četnicima vodili različiti funkcionari, pa se, prema ocjeni ustaškog ministra unutrašnjih poslova Ante Nikšića, i sporazumi s njima dosta razlikuju. U svojim prvim uputama, tj. u okružnici od 9. listopada 1942, dane su ove direktive: 1. Osnovni uvjet za uspješno sklapanje sporazuma s četnicima je da oni priznaju »vrhovništvo« (suverenitet) NDH; 2. S četnicima, »nepomirljivim« protivnicima NDH, ne treba pregovarati. Takve treba razoružavati; 3. Ne pregovarati sa »strancima«, tj. onima koji nisu »rođeni i zavičajni na sadašnjem teritoriju N.D.H.«; 4. U pregovorima moraju sudjelovati i predstavnici vojnih snaga NDH, kojima četnički pregovarači treba da predaju popis ljudstva i naoružanja.⁵²

⁵⁰ Prijepis dokumenta kod autora.

⁵¹ AVII, ČA, kut. 160, br. reg. 34/4.

⁵² AH, NDH, MUP Glavšigur, kut. 1. Ovaj ured je uspio uspostaviti veze s pojedinim četničkim vođama iz okolice Plaškog, Banje Luke, Mostara. U siječnju 1943. Odsjek X je uputio u

Postajalo je, međutim, sve očitiije da su odnosi između NDH i četničkih grupa bili u prvom redu opterećeni međusobnim nepovjerenjem i sumnjičenjima. Potreba stvaranja što šire fronte protiv NOP-a bila je jedini faktor koji je utjecao na međusobna približavanja, ali su u određenim trenucima i situacijama u prvom redu izbijala na, površinu suprotna idejno-politička polazišta. Tako je spoznaju o nužnosti međusobnog približavanja istodobno pratio jaz nepovjerenja. Četničke grupacije su izbjegavale priznavanje NDH kao nadležnog faktora i rado su pribjegavale da ga zamijene pokroviteljstvom talijanskog okupatora. S druge strane, ustaški faktori nisu se mirili s takvim autonomnim statusom četnika. U pismu koje je Lorković uputio Roatti, 10. listopada, ističe se da je NDH »kroz dugo vrijeme bila protivna legalnom priznanju četničkih odreda na području Nezavisne Države Hrvatske i da je ona Zagrebačkim sporazumom dala svoj pristanak da se ovi odredi, koji su stvarno bili već u doba reokupacije obalnog pojasa i naoružani od talijanskih vojničkih vlasti, pretvore u 'protukomunističke bande' sa svrhom borbe protiv komunista«. Međutim, četnici ne priznaju NDH, kao što je bilo predviđeno tim sporazumom, pa Lorković traži zbog toga razoružanje četnika, koji »kao sastavni dio poražene jugoslavenske vojske, čekaju na čas da svoje oružje okrenu i protiv Italije«. 53

Mogućnost jačeg pritiska na Talijane ustaški su faktori pokušali iskoristiti nakon krvavog terora četnika nad hrvatskim stanovništvom u Dalmatinskoj zagori u rujnu i listopadu. Talijanima je svakako bilo stalo da ne stvaraju dublju krizu u odnosima sa NDH, pa su bili voljni u vezi s daljnjim angažiranjem četnika izvršiti izvjesne ustupke. Roatta je obećao Paveliću na sastanku u Zagrebu, 15. listopada 1942, da će se poduzeti konkretne mjere onemogućavanja četnika, koje bi vodile sve do njihova razoružavanja. U vezi s tim on je obavijestio zapovjednike talijanskih korpusa o ovim zaključcima iz Zagreba: 1. Opomenuti Trifunovića i Jevđevića «da će se jedinicama čiji vojnici izazivaju izgrede obustaviti snabdevanje životnim namirnicama i novcem, a ukoliko to ne bude dovoljno, preduzeće se strože mere». 2. Postepeno udaljavati četničke zapovjednike Crnogorce i Srbijance; 3. Obustaviti izdavanje oružja i municije; 4. Pristupiti »postepenom razoružavanju, čim bude moguće»; 5. Četničke jedinice u Hercegovini koncentrirati istočno od linije Ulog-Nevesinje-Stolac-Ravno; 5. Dislocirati četničke jedinice »sa drugih područja u pravoslavne rejone, koji će biti precizirani naknadno« a njihova upotreba izvan tih područja bila bi posebno odobravana. Karakteristična su, međutim posebna objašnjenja tih zaključaka koje je Roatta dao u istom naređenju. To se posebno odnosi na pitanje razoružanja četnika. Roatta je jasno dao do znanja da se to »zasad podrazumeva samo za one jedinice čija je krivica za izgrede utvrđena, koje se nedolično ponašaju i za koje se smatra da više ne zaslužuju da budu vojnici dobrovoljne milicije za borbu protiv komunista«. S druge strane,

obliku okružnice gotov zapisnik za sporazumne s četnicima, u kojemu je trebalo samo popunjavati pojedine prazne rubrike. (AH, ZKRZGUZ-1945, kut. 20).

⁵³ AH, ZKRZ-GUZ-1945, kut. 20. MVP NDH je 20. X 1942. uputilo zahtjev Superslodi za protjerivanje iz NDH: Dobroslava Jevđevića, Momčila Đujića, Ismeta Popovca, Ilije Trifunovića Birčanina, Milana Šantića, Dimitrija Uzunčevića, Voje Perišića, Živka Mladenovića, Đorđa Nikolića. (AVII, NDH, kut. 306, br. reg. 8/3).

Roatta je ukazao na Pavelićevu rezerviranost oko stvaranja sličnih formacija u hrvatskom i muslimanskom stanovništvu, «jer, kako sada stvari stoje, moral i držanje stanovništva nisu takvi da obezbeđuju formiranje pouzdanih jedinica». U zamjenu, Pavelić je nudio organiziranje ustaških jedinica, tzv. ustaških pripremnih bojnih.⁵⁴

Činjenica je, međutim, da su talijanski vojni faktori bili i te kako zainteresirani za daljnje organiziranje i jačanje MVAC-a. Polazilo se od gledišta da je to najprikladniji oblik vojne organizacije zavrbovanog stanovništva u borbi protiv snaga NOP-a. To je, s druge strane, posebno potvrdila činjenica da se u sklopu MVAC-a tretiraju zapravo sve četničke grupe, tj. i one izvan anektirane zone, dakle na ostalom talijanskom okupiranom području. Budući da se radilo o grupama koje su bile neposredno ovisne o Talijanima s obzirom na snabdijevanje u oružju, hrani i ostalom materijalu, tražilo ih se tretirati u sklopu jedinstvene vojne organizacije. Na to svakako upućuje i statistička evidencija o brojnom stanju i naoružanju svih četničkih grupa, koju su vodile talijanske vojne komande, označavajući te snage kao MVAC, tj. «dobrovoljnu antikomunističku miliciju».

U organiziranju MVAC-a posebno je tretirano anektirano područje Dalmacije. Pri komandi divizije «Zara» osnovan je posebni ured za MVAC. Prva četa MVAC-a osnovana je sredinom srpnja 1942. sa sjedištem u Biogradu, a u toku kolovoza uslijedilo je osnivanje 2. čete sa sjedištem u Novigradu, 3. čete u Lišanima, 4. čete u Kistanju i 5. čete u Benkovcu. U listopadu je osnovana 6. četa u Vačanima. Četvrtu i Petu četu činili su pripadnici srpskog, a ostale čete hrvatskog stanovništva, koje su Talijani inače dijelili po vjerskom kriteriju. Prema evidenciji, u tim četama je u kolovozu 1942. bilo 365, a krajem studenog oko 900 ljudi. Riječ je zapravo o administrativnoj evidenciji, dok je u stvarnosti taj broj iznosio oko 690 ljudi.⁵⁵ Taj broj ili izdaleka nije zadovoljavao talijanske komandante. Obraćajući se vojnim komandama na području Zadra, Šibenika i Splita, komandant divizije «Zara» general Carlo Viale je početkom listopada 1942. isticao: «Cjelishodno je upotpuniti organizaciju MVAC Dalmacije i dati joj dalji razvoj da bi se stanovništvo privuklo nama i navelo da učestvuje u našoj borbi za suzbijanje ustanika».⁵⁶ Tu je akciju pratila i pojačana propaganda u stanovništvu.⁵⁷ U ožujku 1943. uslijedila je reorganizacija spomenutih četa. Od četa sastavljenih od Srba osnovan je u Kistanju XXI bataljon, a od četa koje su činili Hrvati osnovan je u Benkovcu XXII bataljon.⁵⁸

Za poznavanje dislokacije, brojnog stanja i naoružanja četničkih grupa izvan anektirane zone u ljeto 1942, svakako je glavni izvor evidencija Komande Osamnaestog talijanskog armijskog korpusa. Riječ je o vođenju evidencije o četničkim jedinicama u sjevernoj Dalmaciji, dijelu Like i Bosne. Ta evidencija pokazuje da su talijanski vojni faktori bili osobito zainteresirani

⁵⁴ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIII/2, 789-793.

⁵⁵ *B r a n i c a*, n. dj. 901-902.

⁵⁶ Isto, 903.

⁵⁷ U tu svrhu u Zadru je pokrenut list »Glas dobrovoljca antikomunističkog odreda Talijanske Dalmacije«, (AH, NDH MVP, kut. 1).

⁵⁸ *B r a n i c a*, n. dj., 905. Nešto kasnije Talijani su osnovali 7. i 8. četu MVAC-a. (Isto).

za utvrđivanje brojnog stanja i naoružanja četničkih jedinica u sklopu svojih operativnih planova. Međutim, treba istodobno ukazati na vidljive razlike u evidenciji koja je tada vodena. Prema podacima koje je sakupila obavještajna služba u kolovozu, broj četnika na spomenutom području iznosio je oko 12.500. Međutim, prema toj evidenciji tek oko 2600 bilo je naoružano. Očito je da je evidencija vodena na osnovi kriterija najšireg obuhvaćanja stanovništva sposobnog za vojnu mobilizaciju, a što se moglo utvrđivati i na osnovi lista koje su pravili pojedini četnički komandanti.⁵⁹ Međutim, podaci koje je Komanda Osamnaestog korpusa dala sredinom rujna 1942. ukazuju na osjetno drugačije stanje.⁶⁰ Prema tim podacima, riječ je o 4269 ljudi, naoružanih sa 4197 pušaka, 7 mitraljeza i 35 puškomitraljeza. Isti podaci konstatiraju da je riječ o značajnoj količini oružja koja je podijeljena jedinicama MVAC-a. Također se navodi da »svaka teritorijalna jedinica ima izvjestan broj ljudi u rezervi koji se smenjuju u službi«, a također i »izvjestan broj nenaoružanih ljudi, ili naoružanih ručnim bombama, koji slijede jedinice i upotrebljavaju se za razne službe«. Prema tim podacima riječ je o ovim »antikomunističkim jedinicama« i njihovoj jačini u ljudstvu:

Naziv jedinice	Dislokacija	Ljudstvo
1. Teritorijalni bataljon Bos. Grahovo	Bos. Grahovo	260
2. III mob. bataljon Bos. Grahovo	Bos. Grahovo	254
3. Strmica	Strmica	720
4. IV mob. bataljon Golubić	Golubić	230
5. Terit. bataljon Gračac	Gračac	410
6. I mob. bataljon Gračac	Gračac	293
7. Terit. bataljon Zrmanja-Otrić	Otrić	700
8. II mobil. bataljon Zrmanja-Otrić	Otrić	300
9. Bataljon Pađene	Pađene	220
10. Bataljon Kosovo	Kosovo-Drniš	450
11. Četa Topolje	Topolje	87
12. Bataljon Krupa	Krupa-Ervenik	250
13. Otišić	Otišić	95

U isto vrijeme, prema podatku koji donosi Roatta, u Lici i Gorskom kotaru, gdje je bio stacioniran Peti talijanski korpus, nalazila su se tri četnička bataljona i dvije čete s ukupno 1250 ljudi.⁶¹

Talijanski vojni faktori istodobno su izražavali svoje nezadovoljstvo operativnom sposobnošću četničkih jedinica. Ocjenjivalo se da rezultati koje su postigle te jedinice u operacijama nisu »srazmjerni količini podijeljenog oružja«. S druge strane, izražavana je i sumnjičavost u pogledu političke

⁵⁹ *NOB u Dalmaciji, 1941-1945*, zbornik dokumenata knj. 3, 402-403, 505-513.

⁶⁰ Isto, 537-538. Prema podacima Komande Osamnaestog talijanskog korpusa, početkom studenoga ukupan broj ljudstva u navedenim četničkim jedinicama povećao se na 5162. (Isto, knj. 4,482-485). U istom izvještaju se donose i podaci o jedinicama MVAC-a koje su bile sastavljene od Hrvata (Vrlika, Drniš, Obrovac, Dicmo, Trilj, Milna). Prema podacima o pregledu i brojnom stanju četničkih jedinica, krajem listopada 1942, koje donosi evidencija UNS-a, Dinarska divizija je tada brojala 3000-3500 četnika. (Isto, 658).

⁶¹ Isto, knj. 3, 562.

orijentacije i ciljeva četnika. Karakteristična je u tom pogledu bila ocjena koju su dali talijanski obavještajni faktori u vezi s evidencijom četničkih jedinica u kolovozu 1942. Konstatira se da je Birčanin, čije je sjedište u Splitu, »duhovni vođa četnika«, i da je izrazio punu lojalnost prema Talijanima, koja će se lojalnost »zapaziti i kod četnika«. U ocjeni se zatim zaključuje: »Međutim, treba podsjetiti da se četnici bore protiv komunista jer smatraju da će na taj način moći postići obnavljanje veće ili manje Srbije na čelu s kraljem Petrom II, koji se stalno pominje i veliča u njihovim pjesmama, govorima i narednjima».

Međutim, ako bi im u datom momentu Draža Mihailović ili bilo tko drugi ukazao na blisko ostvarivanje njihovog cilja i ako bi se postizanje tog cilja bilo potrebno boriti se protiv nas, oni ni trenutka ne bi oklijevali bez obzira na sve date časne rijeci. Ovako osjećaju svi Srbi od Like do Crne Gore«.62

Četnici i problemi borbe protiv NOP-a

Svakako su rezultati koje je narodnooslobodilački pokret postizao od jeseni 1941. u širenju i učvršćivanju svoje društveno-političke osnove nametali osnovne probleme koji su zaokupljali četničke snage u svim područjima zemlje. Ta se činjenica sve vidljivije odražavala i u Hrvatskoj, tj. u onim njenim dijelovima gdje je akcija četničkih snaga i elemenata dolazila do izražaja. Prvenstveno se to odnosilo na područje tromede Like, Bosne i Dalmacije.

Pojava prvih partizanskih jedinica u sjevernoj Dalmaciji u siječnju 1942, kada su osnovani Bukovički, a uskoro zatim Kninski partizanski odred, izazvala je uznemirenje u redovima četničkih snaga. Bila je to svakako pojava od kvalitetnog značenja s obzirom na dotadašnji razvoj situacije. Rad partijskih organizacija rezultirao je značajnim akcijama, što se ogledalo i u stvaranju političkih organizacija NOP-a.⁶³ Bili su to momenti koji će sve snažnije utjecati na političko previranje u stanovništvu. U tom pravcu svakako su imale odjeka i borbe partizanskih snaga protiv talijanskog okupatora u Lici i Bosni. U stanovništvu na koje su težili da vrše presudan utjecaj četnici, postaje vidljivije raspoloženje za pokretanje borbe protiv okupatora. Ono je ujedno bila izraz otpora izazivanju oružanog sukoba s partizanima. U sadržaju takva raspoloženja svakako je važnu funkciju imao i dojam da je Mihailovićev četnički pokret nosilac borbe protiv okupatora. Nastajala je dakle situacija koja je otvarala snažniji proces političke diferencijacije. Četnički rukovodioci su u takvoj situaciji spoznavali neposrednu opasnost koja prijete njihovoj poziciji i nalaze odgovarajuću protuakciju. U tom pogledu svakako se kao glavno nametnulo pitanje daljnjeg odnosa prema NOP-u, tj. ispitivanja stvarnih mogućnosti poduzimanja oružane akcije protiv partizanskih snaga. Proces suprotstavljanja pojedinih faktora i diferencijacije političkih snaga, koji je

⁶² Isto, knj. 3, str. 403-404, izvještaj Obavještajnog odjeljenja Komande XVIII armijskog korpusa, 11. VIII 1942.

⁶³ Opširnije o tome: S i b e K v e s i ć, n. dj.; *Zbornik IHRPD*, sv. 4, gdje su objavljeni materijali naučnog skupa »Sjeverna Dalmacija u NOB-i«.

započeo krajem 1941, sve će izrazitije izbijati na površinu.⁶⁴ U vezi s tim treba razumijevati i držanje, tj. taktiku pojedinih četničkih rukovodilaca. Izbjegavanje oružanog sukoba s partizanskim snagama bilo je važno polazište u toj taktici. Nastojalo se time premostiti sve vidljivi proces političke diferencijacije na svom području. U spomenutoj okružnici u ime Štaba puka »Petar Mrkonjić«, početkom veljače 1942, upućenoj »komandirima, vodnicima i ostalim borcima ovog puka kao i borcima susjednih pukova«, Ž. Brković se, među ostalim, obraćao ovim riječima: »Srbi i Srпкиnje. Pođite u svetu borbu za čast i slobodu svoje otadžbine. Odbacite iz svojih duša mržnju prema svom bratu. Zadjevice odbacite za uvijek. Politička i partiska trvenja ostavite za kašnje. (. . .). Ustrajte u borbi, uz nas je ceo pošteni svjet, uz nas je majka Rusija koja će nas uskoro sve Slovene pod svoje toplo okrilje sviti«.65

U konfrontaciji pak s NOP-om četnička propaganda je sve vidljivije inzistirala na optužbi da je riječ o pokretu koji je prvenstveno usmjeren protiv interesa srpskog naroda. Inzistiralo se na tezi da NOP čine Hrvati i Muslimani te »srpski izrodi«, a da na njegovo djelovanje sve više utječu ustaše. Na toj liniji ocjenjivani su sukobi između snaga, NOP-a i četnika u istočnoj Bosni i Hercegovini, a posebnu pažnju su privukli sukobi između partizana i četnika u Lici. Radilo se o događajima koji su imali neposredan odjek na području sjeverne Dalmacije i mogli sve jače utjecati na proces političke diferencijacije, pa je četnička propaganda težila da im dade svojevršno tumačenje. Riječ je o tome da je svakako nastojalo prikriti činjenicu da partizanske snage u Lici čine poglavito srpski seljaci. Zbog toga je četnička propaganda u prvom redu inzistirala na tome da su glavni nosioci oružanog sukoba s četničkim snagama u Lici oni partizani i komunisti koje čine Hrvati što su u Liku došli iz Primorja. Taj se sukob tumačio kao dio plana ustaša i Talijana u daljnjem provođenju politike istrebljenja srpskog stanovništva. Pored poistovećivanja interesa partizana i ustaša, navode se, kako se vidi, i Talijani. Težilo se putem propagande ispoljavati određeno sustežanje od otvorene suradnje s talijanskim faktorima, što će u samoj praksi imati sasvim druge oblike.

Bilo je jasno da četnički rukovodioci vide zapravo glavni put očuvanju svojih pozicija u daljnjem provođenju pacifikacije na svom području. Propagandnim putem isticalo se da narod »neće nikakve borbe za sada«, te da će on znati »da se digne na oružje onda kad kucne pravi čas«.U tom cilju daju se odgovarajuće smjernice: »Srpski četnici dižu se zato da ispune želju svoga naroda i da ga zaštite od svačijeg nasilja i daljeg klanja. Zato javljamo da je u tom smislu izdata naredba svima komandirima četa i oni koji se tih naredaba ne budu pridržavali odgovaraće pred narodnim i vojnim sudom. Nemojte

⁶⁴ Za ilustraciju tog procesa karakteristično je sjećanje L u k e T a n j g e: »Početkom decembra 1941. godine velikosrbi su pripremili svoje savjetovanje u Očestovu na koje su došli njihovi aktivisti iz čitave Bukovice, pod parolom jedinstvene borbe za opstanak srpskog naroda. Time su pokušali uvući naše aktiviste u svoju prljavu mrežu. Na savjetovanju je došlo do ozbiljnog dijaloga, oštrih riječi i optužbi s obje strane: svi smo se služili riječima da su nam narodni interesi ispred svega, a protivnu stranu optuživali, nazivajući njezine stavove izdajom. Poslije svađe između aktivista NOP-a iz Očestova velikosrpskih prvaka iz Bukovice, Obrad Knežević je morao u potpunu ilegalnost, a i mnogi drugi aktivisti. Nakon kraćeg vremena Obrad je postavljen za komandanta Bukovičkoga partizanskog odreda, a četnički punkt, s Vladom Novakovićem na čelu, morao se preseliti u Padene.« (L u k a T a n j g a, n. dj., 632).

⁶⁵ AH, ČA, kut. 5.

verovati lažnim vjestima. Ubijajte one koji dolaze u sela da vam lažu i da vas zavađaju i uzbunjuju. Progonite sve strance iz vašeg sela i držite preko straže i patrole savršen red i mir. Oni koji žele borbu nek se maknu dalje od našeg ognjišta jer naše je ognjište za 10 mjeseci već do sada izdržalo 5 ratova«.66

Đujić je bio glavni nosilac akcije u cilju oružane konfrontacije s partizanskim snagama. Reagirajući na sukobe partizana s četnicima na području Srba i Donjeg Lapca, u ožujku 1942, on je polazio od optužbe da te »grupe partizana sačinjavaju Hrvati koji su posljednjih dana prelazili iz primorja pored Kistanja, Ivoševaca, Mokrog Polja i Zrmanje u Liku pod imenom kao da su tobože komunisti partizani«. Naredio je »da se postave po svim selima straže i patrole koje će strogo kontrolisati kretanje stranih lica sprečavajući svaku propagandu i širenje lažnih i alarmantnih vjesti radi izazivanja zabuna među našim borcima i panike među stanovništvom. Neka Komandiri četa ovo naređenje shvate ozbiljno«.67 Poduzeo je i korake oko mobilizacije četnika za borbu s partizanima. Istodobno je to bila i akcija obračuna s kolebljivcima. Komandirima četa izdao je naredbu da izvrše hitnu mobilizaciju četnika i spriječe »svaki ulazak partizana« u sela.68 Suradnja s Talijanima u borbi protiv partizana za Đujića je bio presudan faktor. On se u tu borbu uključio prigodom partizanske opsade Srba, sredinom ožujka, kada se u Tiškovcu pripremao za napad na partizane koji bi se izveo sinhronizirano s akcijom Talijana. U tom sukobu četnici su doživjeli težak poraz. Većina se razbježala a oko 40 ih je bilo zarobljeno, među njima i zamjenik komandanta puka »Kralj Petar II« N. Keča, koji je suđen i strijeljan.69 Prema izvještaju, koji je sredinom travnja poslao Birčaninu, Đujić je raspolagao operativnom jedinicom od oko 260 ljudi. Taj izvještaj je svakako karakterističan po njegovu zahtjevu da se Birčanin založi kod talijanske komande za oružanu pomoć četnicima, tj. za organiziranje zajedničkih oružanih akcija protiv partizana.70 S druge strane, Đujić je nastojao poduzimanjem tih operacija u Lici i susjednoj Bosni da se poveže s četničkim grupama Rađenovića i Bogunovića kako bi se organizirala jača četnička fronta protiv jedinica NOP-a.71 U oružanim akcijama koje su poduzete sredinom lipnja u pravcu Bos. Grahova, Đujić je naglašavao svoju ulogu pomoćnika komandanta Dinarske divizije. U tom svojstvu on je izdavao naredbe komandantima četničkih pukova.72 U tim akcijama istodobno je provođen teror, četnika nad stanovništvom. Zahtijevajući od »partizanskog štaba Ruišta« da pusti zarobljenog Đuru Kostića, Đujić je prijetio da će u protivnom »čitavo selo Mokro Polje spaliti, imovinu zapleniti a sve partizanske familije poklati«.73

66 AIHRPH, Zb-Per-63/723, «Radio-vesti od 1 do 10 marta 1942 god.»

67 AH, ČA, kut. 1, Đujićeva naredba 3. III 1942. u svojstvu v. d. komandanta Dinarske divizije. Đujić je 18. III 1942. uputio «Centralnom operativnom štabu partizanskih odreda kraj Srba» prijeteću poruku sa zahtjevom da mu se preda Omčikus, kojega su partizani zarobili. «U protivnom», prijeti Đujić, «preduzeću takove mere, da će o njima pisati novine čitavog sveta. Pokazaću vam šta četnici mogu i znaju da učine za spas srpskog naroda, a protiv fašizma i komunizma». (AH, ČA, kut. 1).

68 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, 1141, Đujićeva naredba od 24. III 1942.

69 *V e z m a r*, n. dj. 261-262.

70 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 186-187, izvještaj od 12. IV 1942.

71 Isto, 229-230, Đujićeva naredba od 1. V 1942.

72 Isto, 341-342, Đujićeva naredba od 10. VI 1942.

Daljnje jačanje partizanskih jedinica u sjevernoj Dalmaciji unosilo je kvalitetne promjene u sukobe NOP-a i četničkih snaga. Osnivanje Prvog sjevernodalmatinskog partizanskog bataljona početkom svibnja bilo je rezultat pristupanja novih dobrovoljaca. Taj je bataljon, koji je uskoro dobio ime »Bude Borjan«, imao vrlo značajnu ulogu upravo u borbama s četnicima i širenju utjecaja NOP-a u selima gdje su četnici nastojali održati svoje pozicije. Poduzete akcije protiv talijanskih i četničkih snaga kod Bendera, Ervenika i Žegara, rezultirale su krajem svibnja osnivanjem Sjevernodalmatinskog NOP odreda, koji su činili bataljoni »Bude Borjan« i »Branko Vladušić«, s ukupnom jačinom od oko 400 boraca.⁷⁴ Dakako, te rezultate treba promatrati u sklopu napora Glavnog štaba NOP odreda Hrvatske i Štaba Četvrte operativne zone u cilju organiziranja oslobodilačke borbe na tom području. Štab Sjevernodalmatinskog odreda ocijenio je nastalu situaciju početkom lipnja 1942. ovim riječima: »Dolazak Kombinovanog Odreda na Tromedu jeste politička prekretnica u tom dijelu. Operacije protiv četnika i Italijana počinile su značajne promjene za narod ovog kraja, čije simpatije za Nar. Oslobodilačku borbu i mobilizaciju za nju svakodnevno rastu. Četnici su prilično razbijeni počam od Otrića, pa do Knina, koji je njihovo sada glavno uporište. Iako pohodom na Krupu i Golubić nismo pohvatali četnike, ipak smo ih uspjeli razbiti, tako da je danas i taj kraj pristupačan partizanima. Hapšenje četnika u Zrmanji još je više pojačalo razdor i neslogu među četnicima Zrmanjske doline«. ⁷⁵ Do kraja lipnja već su bili vidljivi značajni rezultati u slabljenju utjecaja četnika na području Bukovice. »Situacija u Bukovici«, konstatira se u izvještaju istog štaba, »poslije dolaska četnika jeste ovakva: četnici koji su bili u Mokrom Polju regrutovani su iz Pađena, Otona. Oni dolaze svakog dana u Mokro Polje u grupama po 100. Njihovi pokušaji da osnuju četničku organizaciju u Mokrom Polju nisu uspjeli. Vlado Novaković kad je vidio da ne može da održi s narodom zbor, govori neka se seljaci iz Mokrog Polja izjasne za pismenu saradnju. Raspoloženje samih seljaka protiv četnika je dobro. Oni su zajedno s partizanima našeg jednog voda bili na položaju kad su četnici došli u selo. Imaju oko 20 pušaka i jedan puškomitraljez. Ovakvo stanje iskoristili smo i danas formirali četvrtu četvu bataljona 'Bude Borjan' koja ima 40 boraca«. ⁷⁶

Sve veći teror koji su četnici provodili u cilju očuvanja svojih pozicija vodio se pod parolom borbe protiv komunizma. Pored ubijanja zarobljenih partizana, zastrašivanja i teroriziranja stanovništva po srpskim selima, taj je teror pratila sve bjesomučnija propaganda. ⁷⁷ U četničkom letku pod naslovom

⁷³ AIHRPH, NG, kut. 424, f. 6, Đujićevo pismo od 22. VI 1942.

⁷⁴ Opširnije: G i z d i ć, *Dalmacija 1942*, n. dj., 210 i d., K v e s i ć, n. dj., 185 i d.

⁷⁵ *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, str. 240, izvještaj Glavnom štabu Hrvatske, 1. VI 1942.

⁷⁶ Isto, 352, izvještaj Štaba Četvrte operativne zone, 26. VI 1942.

⁷⁷ Posebno je četnička hajka bila usmjerena na komuniste koji su djelovali kao politički radnici na terenu. Početkom svibnja 1942. Đujićevi četnici su uhvatili Bruna Ivanovića, kojega je nekoliko mjeseci prije PK KPH za Dalmaciju poslao na kninsko područje da pomogne u radu tamošnjoj partijskoj organizaciji. Ivanovića i njegova pratioca Radića četnici su nakon zvjerskog mučenja ubili. (G i z d i ć, *Dalmacija 1942*, n. dj., 212). Jedan od najtežih udaraca partizanima četnici su zadali 12-13. V 1942, kada su u Golubiću zarobili 23 borca bataljona »Bude Borjan«. Pod jakom pratnjom sproveli su ih i predali Talijanima u Gračacu. Ondje su saslušani i strijeljani od četnika u prisutnosti talijanske vojske. Među zarobljenima bio je i Milorad Stegnjajić, koji nije

»Braćo Srbi i sestre Srkinje!«, koji se pojavio krajem kolovoza 1942, ističe se da četnici vode borbu »protiv partizana-komunista na život i smrt« i da će je voditi »do njihovog konačnog istrebljenja«. Obraćajući se srpskom stanovništvu s parolom da je zadaća četnika zaštita njegovih interesa, u letku se posebno pozivaju oni Srbi koji se nalaze u redovima NOP-a: »Pozivamo, sve Srbe u koliko ih ima zavedenih i pod terorom u partizanskim redovima i van ovih, da poubijaju sve te njihove nazovi komandante i komesare i da pridu k nama, pošto im mi garantujemo potpunu sigurnost njihovih života«.78 U rujnu je Đujić izdao u obliku letka svoju poruku »Srbima partizanima i partizanskim simpatizerima na srpskoj tromedi«, u kojoj ih poziva da se vrate kućama i »jave kod nadležnih komandira četničkih odreda i ostalih predstavnika četničke vlasti, te neka im se stave na raspoloženje sa svojim oružjem«. Đujić prijeti da je to njegova »posljednja opomena i posljednja poruka koju čini u ime Srpskih četničkih odreda«, jer će nakon toga poduzeti »represalije koje će konačno pogoditi smrtonosnim udarcem sve one koji se udružile sa našim neprijateljem i služe razornoj ideji komunizma uništavajući sve ono što je *naše, rasno i nacionalno*«.79 Đujićeva prijetnja bila je samopotvrda pojačanog četničkog terora u sjevernoj Dalmaciji, posebno nakon povlačenja partizanskih snaga, kada su i pozicije četnika ojačale u nekim područjima.80

Za razliku od Đujića, koji se vrlo brzo deklarirao kao otvoreni neprijatelj NOP-a i suradnik Talijana, drugačiju je taktiku vodio Pajo Popović. Glavno obilježje njegove pozicije bilo je odgađanje oružne akcije protiv partizanskih snaga, čiji je utjecaj iz Dinare sve vidljiviji dopirao i do područja Kosova. Već od prije je za rukovodstvo NOP-a Popović bio osoba prema kojoj se pokušavalo pažljivo pristupiti u cilju iznalaženja mogućnosti neke aktivnije suradnje. Popović je pripadao uglednoj srpskoj obitelji, a prije rata je poznao pojedine komuniste s kninskog područja. S druge strane, njegova taktika, tj. držanje u situaciji nakon izbijanja oružanog ustanka nisu odavali dojam da je riječ o aktivnoj suradnji s talijanskim okupatorom, nego više o iskorištavanju tog faktora u cilju zaštite srpskog stanovništva i vlastitog naoružavanja.81 Među

bio strijeljan, već je odveden u četničku komandu u Otriću. On se stavio na raspolaganje četnicima i Talijanima. (O b r a d E g i ć, »Narodnooslobodilački partizanski odred za sjevernu Dalmaciju«, *Zbornik IHRPD*, 4, Split 1978, 328-331).

78 Letak su 28. VIII 1942. raspačavali četnici u Kninu. (AIHRPH, NG, inv. br. 553).

79 Letak su 13. IX 1942. raspačavali četnici u Kninu i okolici. (AVII, NDH, kut. 197, br. reg. 9/10).

80 U izvještaju Štaba Četvrtre operativne zone, 12. VIII 1942, Štab Sjevernodalmatinskog odreda, među ostalim, konstatira ovo: »Raspoloženje naroda prema narodno-oslobodilačkoj borbi na bivšem sektoru ovoga Odreda je potpuno smalaksalo izuzev Bukovice. Stanje naroda poslije povlačenja naših snaga sa ovoga sektora postalo je očajno iz razloga toga, što teror četničkih bandita raste iz dana u dan. Prisilno pojačavanje četničkih bandita proizlazi iz toga, što neki strašljivci boje se da im ne propadne imovno stanje od gore navedenih tako, da u pometnutim krajevima imaju dovoljan broj aktivnih simpatizera. Doznaje se i to, da banditski vođa pop Đujić hoće da izvrši prisilnu mobilizaciju od 18-50 godina, govoreći narodu 'partizanski pokret je propao'. Izgleda da ova prisilna mobilizacija neće imati dovoljno uspjeha«. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 3, str. 112).

81 U izvaji o Paji Popoviću, Vicko Krstulović, tada sekretar Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, među ostalim, navodi ovo: »Porodica Paje Popovića (njegov otac Onisim Popović bio je u Prvom svjetskom ratu strijeljan od austro-ugarskih vojnih vlasti u Sinju) bila je vrlo popularna među srpskim narodom Kninske krajine, o čemu se vodilo računa. Za razliku od poznatog četničkog zločinca Kninske krajine Momčila Đujića, koji se nakon izdaje u Drvaru otvoreno povezo s okupatorom i sa svojim četama borio protiv partizana, Paja Popović je, kao suradnik

tim, Popovićev odnos prema partizanima ubrzo se pokazao prilikom prijelaza dijela Šibenskog partizanskog odreda na područje Drvara. Radi se o grupi partizana koja se uspjela probiti nakon napada na Šibenski odred i njegova razbijanja kod Drniša, 18. kolovoza 1941. Ta se grupa povezala s Popovićem, ali je zatim došla u sukob s talijanskim vojnicima na putu kojim ju je uputio Popović. Njih desetak se uspjelo izvući iz talijanske zasede 24. kolovoza na pruzi Drniš-Knin, i probiti do Drvara. Izvještavajući o tome, Ljubo Babić je zaključivao: »Svi su izgledi da se tu radi o organizovanoj izdaji od strane P. Pop(ovića)«.82

S daljnjim razvojem događaja Popovićeve je taktika sve više dolazila do izražaja. On je u, prvom redu težio da na svom području djelovanja održava pacificiranu situaciju. To je značilo provoditi mjere krajnjeg opreza kada je riječ o mogućnostima bilo kakvog političkog utjecaja u selima kosovske doline. Karakteristična je u tom pogledu bila Popovićeve naredba komandirima četa četničkog puka »Onisim Popović«, 29. svibnja 1942. Ona se odnosila na mjere koje je trebalo poduzimati u vezi s opasnošću koja dolazi od »izvesnih elemenata« koji »pomoću lažne propagande pokušavaju da poljuljaju, razjedine i razbiju redove ovoga puka na teritoriji pojedinih sela služeći se raznim parolama«. U vezi s tim on je naredio da treba »pojačati opreznost na svojoj teritoriji pomoću zaseda, straža i patrola i onemogućiti pristup svakom nepoznatom licu ili grupi, pod bilo kakvim izgovorom, pa makar takvo lice imalo ispravna dokumenta od ovog Štaba«. Posebno je bila karakteristična Popovićeve formulacija u vezi s taktikom koju je provodio u odnosu na talijanskog okupatora i ustaški režim. »Niko nema pravo«, zaključuje Popović, »da kritikuje rad potpisatoga, u pogledu sadašnjeg stava prema neprijatelju, i da nagovara pojedince na borbu prije nego za to bude stvarno povoljna situacija«. U vezi s tim on je zabranio »svako izazivanje, otimanje blaga, paljevinu ili oružani sukob prema hrvatskim selima pa makar u njima bilo elemenata hrvatske vojske«, tj. domobrana i oružnika. Poduzimanje oružanih akcija ovisi o naredbama štaba puka. Da je Popović računao na njihovo poduzimanje, potvrđuje njegova naredba da se iz svake čete okupe najprobraniji četnici od kojih bi se formirao jedan »leteći-udarni bataljon«. To bi bila glavna operativna jedinica koja bi izvršavala zadatke što ih planira i određuje štab puka.83

Takvom svojom pozicijom Popović se sve vidljivije iskazivao kao nosilac politike čekanja i pasivnosti. U skladu s tim nastojao je da javno bude na rastojanju prema organima NDH i Talijanima. On se nije nalazio na popisu četničkih rukovodilaca s kojima je Sinčić uspostavio suradnju: Također nekih javnih dodira s talijanskim okupacionim vlastima s njegove strane nije bilo.

okupatora, taktizirao drugim metodama i u formama, a za razvitak oružane borbe i narodnog ustanka u to vrijeme i u tim krajevima bio je opasan kao i Đujić. On je zauzimao stav nesuprotstavljanja okupatoru, s njim kolaborirati na mirnoj nozi, s jedne strane, a s druge strane: ne ići u partizane nego čekati saveznike. Oko njega su se okupili neki naši simpatizeri iz Kninske krajine, koju su, opterećeni oportunistom, podržavali stav mirnog čekanja, a to je značilo sprječavanje i gušenje oružane borbe«. (Isto, knj. 1, str. 75).

82 Isto, knj. 1, str. 75. Ocjenjujući taj događaj Vicko Krstulović zaključuje: »To je bila prva izdaja tobožnjeg simpatizera Paje Popovića, prevejanog četničkog suradnika okupatora«. (Isto). Usp. i G i z d i ć, *Dalmacija 1941*, str. 267-268.

83 AH, ČA, kut. 5.

Sredinom lipnja odjeknula je u Kninu vijest da su šestorica istaknutih Srba pobjegla Popoviću. Talijani su uz Sinčićevu punu suglasnost izdali nalog za njihovo hapšenje.⁸⁴ Taj događaj može poslužiti kao primjer vjerovanja u drugačiju Popovićevu poziciju, koji za razliku od Đujića ne surađuje s Talijanima.⁸⁵ Pokazat će se, međutim, ubrzo, da je Popović održavao veze s Talijanima radi razvijanja suradnje. To je potvrdila njegova arhiva, koja je došla u ruke partizana. Riječ je o pokušaju neposrednog suočenja rukovodstva NOP-a s Popovićem, kako bi se do kraja utvrdila njegova prava pozicija, tj. da li je za suradnju s partizanima i borbu protiv Talijana. Izvještavajući Glavni štab Hrvatske o jednoj oružanoj akciji protiv Talijana u Kosovskoj dolini, Štab Četvrte operativne zone je isticao da je ta akcija imala snažnog odjeka. »Kod seljaka to je izazvalo veliku paniku, a Paja Popović ostao obezglavljen. Zvonio je na uzbunu, ali je desetak boraca s puškom u ruci došlo ravno k nama. Pisao nam je neka pisma i tražio da se s nama sporazumi. Uvjereni smo da je htio kazati nam da on protiv partizana nije, ali da ne vodimo borbu na njegovom teritoriju«. Štab zone je posebno ukazivao na pokušaje širenja takve četničke taktike. »Već ste nam u dva navrata pisali«, ukazivano je Glavnom štabu, »da bi eventualno pokušali s Vladom Novakovićem nešto učiniti u smislu mobilizacije srpskih masa u ovome kraju za borbu. Ustvari, vi ste krivo obaviješteni. Vlada Novaković stoji potpuno na liniji Paje Popovića. To je linija potpune službe Talijanima s jednim glavnim ciljem: učiniti sve da se narod ne digne, da ostane prema okupatoru miran, pa ako je u tom smislu potrebno najlaskavije govoriti o partizanima i pozivati ih na bratstvo i jedinstvo sa četnicima«. Kao potvrda takve taktike ukazuje se na formiranje Štaba srpske narodne vojske, što je rezultat akcije Popovića, Novakovića i grupe bivših jugoslavenskih oficira.⁸⁶ Taj štab je objavio svoj proglas u obliku letka, kojim se obraća »svima Srbima Bosanske Krajine, Like i Sjeverne Dalmacije«. Glavna parola tog proglasa bila je: »Srbi i Hrvati, partizani i četnici! U jedan front. U borbu protiv zajedničkog neprijatelja - okupatora«. ⁸⁷

Uskoro je Štab Četvrte operativne zone organizirao hapšenje Paje Popovića, kako bi se neposrednim suočenjem s njim do kraja raščistilo pitanje njegove pozicije, tj. mogućnosti suradnje s partizanima. U izjavi Štaba zone ta se akcija opisuje ovim riječima: »Dana 19. juna ove godine Prvi Dalmatinski Udarni Bataljon dobio je zadatak da dovede u ovaj štab Paju Popovića,

⁸⁴ AVII, NDH, kut. 195, br. reg. 16/6, Sinčićev izvještaj, 19. VI 1942).

⁸⁵ »Za narodnooslobodilački pokret«, zaključuje L a ć a, »Pajo je bio opasniji protivnik od Đujića, i zbog drukčije taktike (politika čekanja, pasivnosti), i zbog rafiniranijeg nacina saradnje s Italijanima. To, dakle, ilustruje slijedeći podatak: jedna grupa kninskih nacionalista Srba došla je kod Paje (upravo uoči njegove likvidacije) da se bori, jer nije prihvatila ni Đujića ni Italijane; nakon Pajine likvidacije oni su prišli NOP-u i uključili se u narodnooslobodilačku vojsku«. (L a ć a, n. dj., 606).

⁸⁶ *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, 320-325, izvještaj od 19. VI 1942.

⁸⁷ U vezi s tim kritizira se NOP ovim riječima: »Partizani! Socijalna revolucija ne izvodi se pod okupatorom. Takav pokušaj doživio je žalosni kraj u Crnoj Gori i Hercegovini gde je u bratoubilačkoj borbi izgubio cvijet naše omladine na nasu najveću žalost a na radost i korist neprijatelju. Ne trčite unaprijed! Idite uporedo sa događajima sa našim saveznicima. Kruška još nije potpuno sazrela. Čuvajte svoj narod jer je on mnogo izgubio i mnogo strada. Ne podležite lažnim parolama i lažima koje dolaze od neprijatelja preko nenarodnih ljudi koji ne mare za nasu sreću ni nasu budućnost«. (AIHRPH, NG, kur. 430, f. 2, letak izdan u svibnju 1942.).

'komandanta' nekakvog četničkog puka, da bi ga saslušali povodom njegovih javnih izjava da želi suradnju s partizanima, a s druge strane povodom sigurnih dokaza koje je ovaj Štab posjedovao, da on isti surađuje s Talijanima.

Tom prilikom, kad je već njegova soba bila puna naših komandira i boraca na poziv da pode s njima, Paja Popović je zgrabio puškomitraljez koji mu je bio pri ruci. Zbog toga je na mjestu bio ubijen«.88

Tom prigodom zaplijenjena je Popovićeve arhiva u kojoj je pronađeno niz dokumenata, koji otkrivaju njegovu prepisku s Talijanima. Štab Četvrte operativne zone izdao je već 22. lipnja obavještenje o tome, objavljujući izvode iz sedam pisama koje je talijanski obavještajni oficir Guido Lucich uputio Popoviću.89 Ta je dokumentacija svakako imala presudno značenje za daljnje političko opredjeljenje spomenute grupe kninskih građana koji su prebjegli Popoviću i bili zarobljeni u akciji njegova hapšenja 19. lipnja. Riječ je o slijedećim osobama: Aleksandar M. Jović, Bogdan T. Ljaković, Branko J. Berić, Ante Monti, Petar Bjegović, Nenad S. Sinobad. Već 20. lipnja oni su dali svoju prvu javnu izjavu. Istakli su da su na osnovi uvida u zaplijenjene dokumente dobili »čvrsto i nepobitno uvjerenje« da je Popović održavao veze s talijanskim vojnim funkcionarima i da je od talijanskih vlasti dobivao materijalnu i novčanu pomoć. Kao takav on se pokazao jednim od provoditelja talijanske politike. Iako »nije prihvatio Đujićevu liniju otvorene borbe protiv partizana, nego se pred narodom pretvarao kao da hoće s njima saradnju«, potpisnici izjave izražavaju uvjerenje da su te Popovićeve izjave »bile proračunate laži koje su trebale služiti nekim drugim interesima«.90 Ipak se prema spomenutim osobama u Štabu Četvrte operativne zone nije moglo donijeti konačno rješenje o njihovu daljnjem statusu i radu, pa su oni bili upućeni u Glavni štab Hrvatske. U tom pogledu vladale su u početku izvjesne nedoumice i nepovjerenje.91 Centralni komitet KPH je sredinom srpnja ukazao Pokrajinskom komitetu za Dalmaciju da spomenuta grupa Kninjana izražava volju za suradnju i da bi ona trebala prvenstveno da dođe do izražaja u akciji »za mobilizaciju naroda iz Kninske krajine, u borbi protiv okupatora i za razbijanje četničkih bandi Đujićevog tipa«.92 U tom cilju oni su upućeni u Štab Četvrte operativne zone, kako bi započeli politički rad na kninskom području, »gdje bi imali da vrše prikupljanje i organizovanje svojih pristaša«.93 Njihovo angažiranje sagledavano je i u sklopu mogućnosti primjene odluke koju je u drugoj polovici siječnja 1942. donio Vrhovni štab o stvaranju

88 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, 327, Obavještenje Štaba Četvrte operativne zone, 20. VI 1942. Usp. i izvještaj Štaba Srednje dalmatinskog NOP odreda, 24. VI 1942, na i. mj., 347.

89 Isto, 334-337. U spomenutom izvještaju Mihailoviću, 16. VII 1942, Birčanin je dao ovu ocjenu Popovića: »Komandant ovog odreda (misli se na četnički puk 'Onisim Popović', op. F. J. B.), nije bio dorastao teškoj ulozi koju je vršio. Stalno se kolebao da li da priđe uz partizane ili da ostane veran četničkim idealima, ne upuštajući se nikako u borbu protiv partizana. Zbog svoje neodlučnosti i lakomislenosti platio je glavom, jer su ga 18. juna o. g. ubili partizani, orne su u neku ruku učinili uslugu četnicima, jer bi ga oni zbog takvog držanja nesumnjivo ubili. Ipak iz političkih razloga naredio sam da se sahrani uz sve počasti, što je od strane četnika i učinjeno«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 422).

90 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, 327-328.

91 Isto, 350. Usp. i L a ć a, n. dj., 606-607.

92 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, str. 432.

93 Isto, knj. 2, str. 442, i knj. 3, str. 52.

dobrovoljačkih jedinica u sastavu NOVJ. Bila je to posljedica spoznaje o potrebi intenzivnog rada među onim masama na području istočne Bosne koje su izražavale spremnost za oružanu borbu, ali su se nalazile pod utjecajem propagande četničkog pokreta. Njihovo okupljanje u dobrovoljačkim jedinicama bila je konkretna akcija u pravcu oslobađanja od tog utjecaja. U odluci o stvaranju Narodnooslobodilačke vojske, Tito je u vezi s tim polazio od konstatacije da je riječ o jednom dijelu stanovništva »koje je raspoloženo za borbu izvan sastava četničkih ili partizanskih jedinica«, pa je izdao naredbu da se na području Bosne i Hercegovine, »a prema potrebi i u ostalim pokrajinama, odmah pristupi stvaranju jedinica narodnooslobodilačkih dobrovoljačkih odreda«.94 U tom pravcu je i Štab Četvrtre operativne zone radio na angažiranju spomenute grupe. »Kao prvi i najvažniji zadatak kojeg su primili na sebe«, ističe se u izvještaju Glavnom štabu Hrvatske, »jeste organizaciono i propagandističko pripremanje jednog odreda, koji bi imao dobrovoljački karakter. Mi smo im izložili karakter ostalih dobrovoljačkih odreda po drugim krajevima naše zemlje, kao i njihov odnos prema partizanskim jedinicama i štabovima, o čemu su se oni potpuno složili. Oni će isto tako nastaviti propagandistički rad, naročito na raskrinkavanju popa Đujića i njegovih užih saradnika putem letaka, obilaženjem sela i ličnim vezama i dodirima. Oni će nastojati da privuku što veći broj uglednijih Srba Kninskog kraja, a i pojedine oficire, koji se ne slažu sa otvorenom saradnjom sa okupatorima. U tom smislu sporazumili smo se da će uputiti posebno pismo Vladi Novakoviću, Pokrajcu i još nekim ličnostima, a prepise tih pisama će nama dostaviti«.95 U cirkularnom pismu koje su upućivali pojedincima, oni su polazili od obavijesti da su s partizanima sklopili »sporazum o zajedničkoj saradnji u narodno oslobodilačkoj borbi« te da će »svaki istinski rodoljub, bez obzira na ideološka shvatanja« pozdraviti taj njihov korak. »Danas nije vrijeme«, ističe se u tom pismu, »da mi između sebe tretiramo pitanja poslijeratnog uređenja naše zemlje, već danas nam je svima zajednički cilj borba protiv okupatora«. U tom cilju oni upućuju poziv »prijateljima i rodoljubima« da pristupe u NOB »bilo u partizane bilo u dobrovoljačku vojsku koja već postoji u nekim predjelima naše zemlje, a koju namjeravamo i mi da osnujemo u koliko nam prilike dozvole«.96 U letku što su ga sredinom srpnja namijenili »Srbima Kninske krajine«, oni su glavnu pažnju usmjerili na razotkrivanje uloge četničkih rukovodilaca, koji vode pogubnu politiku za srpsko stanovništvo na tom području. »Krivicom izvjesnih odgovornih elemenata našeg područja«, ističe se u letku, »uslijedili su sramni i žalosni događaji

94 T i t o, *Sabrana djela*, sv. 8, str. 134. O tim pitanjima su se rukovodioci Štaba Četvrtre operativne zone - komandant Vicko Krstulović, politički komesar Ivica Kukoč i operativni oficir Maks Bače - željeli detaljnije upoznati prigodom svog odlaska krajem srpnja u Vrhovni štab, koji je na čelu proleterskih brigada stigao na područje Livna. U izvještaju Štaba zone Glavnom štabu Hrvatske, 5. VIII 1942, u vezi s tim navodi se ovo: »O upućivanju šestorice Kninjana bivših saradnika Paje Popovića u nas Štab, doznali smo na putu za Vrhovni štab. Vas dopis smo ponijeli sa sobom da bismo u razgovoru sa Vrhovnim štabom upoznali se u pojedinostima sa načinom formiranja dobrovoljačkih odreda, o njihovom odnosu prema partizanskim štabovima, kao uopće da bismo se koristili njihovim iskustvom i savjetom u ovoj stvari.« (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 3, str. 52).

95 *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 3, str. 150, izvještaj od 20. VIII 1942.

96 AIHRPH, NG, kut. 425, f. 20.

prema našem narodu. (...) Okupatori su se predstavili kao oslobodioci srpskog naroda. Jedan veoma mali dio naroda i izvjesni niži rukovodioci bili su zadovoljni intervencijom okupatora samo da bi spasili sebe i svoju imovinu, i zbog svojih interesa su oni odustali od borbe, osramotivši na taj način četničko ime«. Ukazujući na ulogu Popovića, Đujića, Birčanina i pojedinih bivših jugoslavenskih oficira u službi okupatora, oni ističu da nasuprot tome »velika većina naroda i rukovodilaca ustanka nastavlja borbu protiv okupatora« što je vode partizani, »koji zaista danas predstavljaju narodnu vojsku u čijim se redovima nalaze borci svih političkih partija«.97

Svakako je angažiranje te grupe u političkom radu na sjevernodalmatinskom području bilo od značenja za širenje i utjecaj NOP-a u stanovništvu. O tome konkretnije svjedoče njihovi izvještaji u kojima obavještavaju Štab Četvrte operativne zone o dodirima s pojedinim nižim četničkim komandantima, političkom radu u pojedinim selima, teškoćama na koje su nailazili.98 Što se tiče njihove akcije oko stvaranje jedne dobrovoljačke jedinice, ona nije dala željeni rezultat. Uskoro se od nje zapravo i odustalo, jer je čitav rad bio usmjeren na popularizaciju NOP-a i privlačenje novih boraca u partizanske jedinice. Na značenje rada te grupe ukazao je Štab Četvrte operativne zone u svom izvještaju Vladimiru Bakariću, političkom komesaru Glavnog štaba Hrvatske. Za svoju ocjenu da se situacija u Kninskoj krajini poboljšava, Štab zone ističe dva zaslužna faktora: dolazak proleterskih brigada i djelovanje spomenute grupe. »Dolazak srpskih i crnogorskih proleterskih brigada«, ističe se u izvještaju, »jako je djelovao na stanovništvo, pa i na same četnike. Pred nekoliko dana četnici su vršili dobrovoljnu mobilizaciju, ali im se nitko nije odazvao. (...) Ovakovom stanju i razvoju situacije u Kninskoj krajini doprinosi, osim rada naših drugova, i rad šestorice Kninjana, bivših Pajinih saradnika. Već sam njihov povratak je mnogo odjeknuo po Kninskoj krajini, jer su skoro svi smatrali kao sigurno da su strijeljani. Njihovim povratkom je razbijena i čitava kula, koju je na njihovoj smrti gradio pop Đujić, pokušavajući iskoristiti u cilju produbljivanja neprijateljstva između naroda ovog kraja i partizan a i uvlačenja novih ljudi u borbu protiv njih«.99

Bili su to svakako značajni momenti koji su utjecali na dotadašnje pozicije četničkih snaga u sjevernoj Dalmaciji. Svakako je daljnje privlačenje stanovništva u NOP bilo odlučujući faktor sužavanja prostora za političko i vojno djelovanje četnika. Međutim, pojava novih momenata s daljnjim razvojem događaja pokazat će da se radi o vrlo žilavom nastojanju četnika za svoj opstanak i održavanje određenog utjecaja. Pored sve vidljivijeg oslanjanja na talijanske vojne faktore, svakako je sve žešći teror nad stanovništvom u cilju njegova zastrašivanja iskoristavan za održavanje vlastitih pozicija. To ce se

97 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 2, str. 425-426.

98 Usp. npr. izvještaje od 28. VIII, 7. IX i 16. XI 1942. (Isto, knj. 3, str. 181-182, 258-260 i knj. 4, str. 172-173).

99 Ovoj preorijentaciji koja se vrši u Kninskoj krajini,« navodi se u izvještaju, »doprinosi dobar požrtvovan rad Dušana Popovića, brata Paje Popovića. I on nas je pred par dana posjetio. U razgovoru koji smo sa njime imali iznio je dobro raspoloženje naroda za narodnooslobodilačku borbu i sve to veće povjerenje prema partizanima«. (Isto, knj. 3, str. 205-206, izvještaj od 1. IX 1942). O situaciji u sjevernoj Dalmaciji usp. i izvještaj Pokrajinskog komiteta Centralnom komitetu KPH, 9. IX 1942. (Isto, 272 i d.).

svakako posebno manifestirati i u držanju četničkih rukovodilaca na tom području. U svakom slučaju, nestanak Brkovića i Popovića imao je vidljiva odjeka među četnicima u Kninskoj krajini.¹⁰⁰ Đujić od tada postaje prva ličnost četničkog pokreta na tom području. U pojedinim ostalim četničkim komandantima, kao što su bili Bogunović, Rokvić i neki drugi, on nije mogao imati ozbiljnije suparnike. Uostalom, većina njih su bili došljaci, koji su na to područje izbjegli ispred partizana. Domaći pak četnički rukovodioci bili su poglavito privrženi Đujiću.

Talijani su bili osobito zainteresirani za što efikasnije uključivanje četnika u svoju službu na cijelom svom okupacionom području, tj. do same demarkacione linije. Cilj je bio da se iza anektiranog područja organizira što dublje pacificirano zaleđe. U tom pravcu svakako se kao jedna od glavnih zadaća nametala potreba što efikasnijeg vojnog organiziranja četničkih grupa u Lici, Gorskom kotaru, Kordunu, Baniji i Bosanskoj krajini. Upravo u ostvarivanju tog plana trebali su posebnu zadaću dobiti oficiri koji su vrbovani u zarobljeničkim logorima. Glavni organizator u toj akciji bio je generalštabni potpukovnik Ilija Mihić, koji se nalazio u prvoj grupi oficira što su dovedeni u Rijeku. Prema raspoloživim podacima, Mihić je bio glavni organizator u okupljanju oficira za budući rad među četnicima.¹⁰¹

Prema proglasu, koji je po svoj prilici u svibnju 1942. namijenio «Srbima Like, Krbave, Gorskog kotara, Korduna, Banije i Bosanske Krajine», Mihić se predstavljao kao «komandant vojne oblasti», koju su činila navedena područja.¹⁰² Na osnovi raspoloživih podataka dade se zaključiti da je riječ o funkciji koju je Mihić mogao dobiti i uz Birčaninovu suglasnost. On je, naime, vjerojatno u svibnju, uputio kapetana Davida Šoškića Birčaninu i od njega dobio »pismeno ovlaštenje, instrukcije za rad i 20.000 lira«. Sredinom srpnja Birčanin je o tome obavijestio Mihailovića, navodeći da je Mihiću odobrio «da može koristiti okupatora u cilju naoružanja i ishrane četnika do granica mogućnosti pazeći da niukom slučaju ne okrnji nacionalnu čast, dostojanstvo i ugled našeg naroda». Birčanin ujedno izražava i uvjerenje da je Mihić «u stanju da izvrši poverenu mu misiju». On je također obavijestio Mihailovića da su Mihić i Bjelajac glavni organizatori izvlačenja oficira iz zarobljeničtva, te da je na teren upućen major Miloš Radojlović sa deset nižih oficira »sa

¹⁰⁰ Brković je ubijen u proljeće 1942. Među četnicima se govorilo da ga je Đujić dao ubiti. Taj podatak iznosi i M. Rokvić u svom optužujućem pismu Đujiću, 15. V 1944. (AVII, ČA, kut. 160, br. reg. 26/3). Usp. i G i z d i ć, *Dalmacija 1942*, n. dj. 333).

¹⁰¹ Prema svjedočenju kapetana Dušana Šorka, koji je tada bio u Sušaku, Mihić je bio pobornik određene »četničke koncepcije«, koja se temeljila na restauraciji proširene Jugoslavije s dinastijom Karađorđevića. U ostvarivanju tog cilja zastupao je i potrebu kolaboracije s Talijanima, jer je to mogućnost da se četnici naoružaju i osiguraju snabdijevanje. Prema Šorku, Mihić je bio za izbjegavanje otvorenog oružanog sukoba s partizanima, tj. borbu s njima treba »markirati« i poslije svake »borbe tražiti od Talijana više oružja i municije. (AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 18/ 4, elaborat: »O stanju na Sušaku u periodu od aprila 1942. do septembra 1943 god.«, pisan u travnju 1944.).

Prema jednom kasnijem podatku Konzulata NDH u Rijeci, na vrbovanju oficira u logoru u Rijeci radila je posebna »mješovita talijansko-srpska komisija«, koju su činili Mihić, karabinjerski major Manucci-Benincasa, major Slavko Bjelajac, prota Đuro Vukelić i trgovac Špiro Jokić. Manucci je u ljeto 1942. prešao u Superslodu i dobio specijalnu zadaću formiranja »antipartizanskih odreda«, postavši s talijanske strane stvarni rukovodilac akcija oko organiziranja četnika. (AVII, NDH, kut. 305, br. reg. 1/11, izvještaj od 20. II 1943).

¹⁰² AIHRPH, NG, kut. 430, f. 2.

zadatkom da stvore potrebne preduslove za Mihićev dolazak«.103 Sam Mihić uglavnom se nalazio u Sušaku, vjerojatno sve do studenog 1942. Umjesto njega, u ljeto je otišao u Liku, kao njegov zamjenik, Bjelajac. Bila je to zapravo neke vrste njegova inspekcija na području Like, gdje je obišao četničke grupe u Otočcu, Medku i Gračacu, te se preko Splita vratio u Sušak.104 Krajem 1942. Bjelajac će otići na duže vrijeme u Liku, nalazeći se poglavito u području Otočca i Gacke doline, pod imenom Nikole Dekića.

Iz spomenutog Mihićeva proglašenja vidljivo je kako se zamišljala daljnja vojna organizacija četnika. On govori o stvaranju »jedinica srpske vojske«, koje će se formirati »preformiranjem dosadašnjih četničkih odreda, kao i od svih Srba sposobnih da nose oružje bilo da se oni sada nalaze naoružani u kakvim vojnim jedinicama ili nenaoružani«. Trebao je to na neki način biti put proširenja dotadašnje četničke organizacije, koju su činile pojedine grupe, i približavanje ostvarivanju Mihailovićeve koncepcije stvaranja jedinstvene vojne organizacije. »Srpska vojska u ovim krajevima«, isticao je Mihić, »ima zadatak, da našem narodu pruži punu zaštitu od svih neprijatelja, da organizuje srpske vlasti koje će vršiti svoje dužnosti bez terora a od lica izabranih od samog naroda. Vojska i vlasti imaju osigurati svakome životnu bezbednost, versku slobodu i imovnu sigurnost«.105

Činjenica je, međutim, da će se u daljnjoj praksi ipak isključivo govoriti o stvaranju četničke organizacije, koja se, doduše, treba temeljiti na široj osnovi, ali samo uključivanjem srpskog stanovništva. U «Instrukciji br. 1» za rad četničkih organizacija na području Like, Korduna i Gorskog kotara, izdanoj sredinom lipnja 1942, navodi se da tu organizaciju čini »sve muško i žensko stanovništvo, potpuno čisto Srpsko i vere istočno-pravoslavne«, te će se u svakom naseljenom mjestu organizirati četnička jedinica. Ondje gdje je organizirana takva jedinica osnovat će se i »četnički odbor«, čija je zadaća da »rešava sve civilne sporove između meštana u koliko isti ne potpadaju pod propise vojne discipline, u kome slučaju rešava postojeći Četnički sud«. Ističe se da »u čisto srpskim selima vlast će biti četnička, a isto tako i u onim mestima gde je većina Srba. Srbi da izbegavaju da se obraćaju uopšte na Hrvatske vlasti već sve svoje sporove da rešavaju kod Četničkog suda i Četničkog odbora.« Posebno se ukazuje na pitanje odnosa prema talijanskom okupatoru i ističe da taj odnos treba biti u »svakoj prilici korektan«. S okupacionom vojskom treba »sarađivati i primati saradnju u borbi protiv partizana - ustaša i Srba - komunista « .106

U lipnju je kao daljnji konkretni korak uslijedilo imenovanje oficira za komandante pojedinih »zona«, na koje bi trebalo biti podijeljeno čitavo područje.107

103 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/I, 423-424, pismo od 16 VI 1942.

104 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 261, Mihićevo pismo od 24. II 1943. U knjizi *Mane Pešuta*, *Revolucija u Lici 1941-1945*, str. 206, objavljenoj u emigraciji, u Münchenu 1966, navodi se da je u rujnu 1942. došla u Liku druga grupa oficira: major Vojin Srdić (Vrhovine), kapetan Miodrag Kapetanović (Medak), kapetan Sergije Živanović (Škare), kapetan Savo Vukadinović, kapetan Jovo Dabović, poručnik Ratko Mirić (Plavca Draga), poručnik Borislav Gešović (Crna Vlast) i dr.

105 Kao u bilj. 102.

106 AH, ČA, kut. 1, datirano 16. VI 1942.

107 AH, ČA, Naredba br. 17, od 21. VI 1942.

Kako se vidi, uključivanje oficira u daljnje organiziranje četnika bila je akcija vezana ne samo s talijanskim vojnim faktorima, nego i s četničkim vodstvom u Splitu. Dok su Talijani bili zainteresirani isključivo za vojno organiziranje četničkih snaga radi što efikasnije borbe protiv partizanskih snaga, dotle su četnički faktori u toj akciji vidjeli novi važan momenat i mogućnost jačanja vlastite organizacije na terenu. Upravo su se ondje Talijani pokazali kao vrlo značajan faktor, kada je riječ o mogućnostima daljnjeg organiziranja i jačanja četničkih snaga. Talijanski garnizoni u pojedinim mjestima bili su zapravo glavni oslonac četničkih grupa, koje su kao nagradu za svoju službu dobivale u njima («u žici») potrebnu zaštitu. S druge strane, i vlasti NDH su pažljivo pratile kretanje četnika čije su akcije protiv partizanskih snaga također odgovarale ustaškom režimu, ali su izazivale zabrinutost i zbog ugrožavanja vlastitih pozicija.

Na području Like, gdje se NOP sve više stabilizirao, uslijedili su već ranije pokušaji četničkih elemenata da poduzimanjem brzih i zakulisnih oružanih akcija («četnički pučevi») izazovu razdor u pojedinim partizanskim jedinicama, kako bi izazvali kolebljivost u ustaničkim masama i privlačili ih na svoju stranu. Te akcije su u prvom redu mogle odgovarati talijanskom okupatoru, pa su uglavnom i vršene u dosluhu s tim faktorima, poglavito obavještajnom službom.

Na području gospičkog kotara četnici su od početka veljače 1942. izvršili glavnu koncentraciju u općini Medak. Četnička skupina na čelu s Gavrom Stanojevićem održavala je vrlo dobre veze sa talijanskim garnizonom u Medku. Prema podacima, koji potječu od tamošnje oružničke posade NDH, početkom veljače »između četnika i komunista na području postaje Medak došlo je u posljednje vrijeme do nesuglasica, jer su navodno komunisti agresivniji u pogledu vođenja akcija na terenu, dok su četnici pomirljiviji. Komunisti zahtijevaju da se poduzimlju akcije u cilju napadaja na oružničku postaju Medak, talijansku vojsku u Medku, željezničku prugu i druge državne objekte, dok četnici sa ovim nisu suglasni i ovu akciju odlažu za proljeće, tj. kada budu povoljnije vremenske prilike«. Prema istom izvoru vidljivo je da je grupa četnika bila stacionirana u samom Medku i sudjelovala s Talijanima u akciji protiv partizana.¹⁰⁸ Također je došlo do »sporazuma četnika i talijanske vojne posade u Medku«, nakon čega je oružničkoj postaji NDH naređeno da se povuče.¹⁰⁹ Svakako su to bili pokazatelji jačanja pozicije četničke skupine na tom području. ¹¹⁰ To potvrđuje i akcija osnivanja »Četničkog odbora za Liku«. U Medku je, naime, 10. ožujka došlo do sastanka »delegata srezova

¹⁰⁸ AVII, NDH, kut. 150 a, br. reg. 53/4 i kut. 223, br. reg. 53/9. Prema izjavi jednog oružnika koju je dao na saslušanju u Gospiću, 30. III 1942, u Medku je bilo oko 60 naoružanih četnika koji su bili stacionirani u zgradi pučke škole. »Ovi naoružani četnici se slobodno kreću po samom mjestu Medku i okolici, šalju svoje ophodnje i na željezničku postaju u Medku, dolaze naoružani sa puškama i redenicima oko sebe na oružničku postaju, gdje se zadržavaju dulje vrijeme, a zatim odlaze«. (AVII, NDH, kut.150 a, br. reg. 54/4).

¹⁰⁹ AVII, NDH, kut. 150 a, br. reg. 53/4. i kut. 223, br. reg. 53/9.

¹¹⁰ Župska redarstvena oblast u Gospiću obavijestila je MUP NDH da je 5. III 1942. u Gospiću doputovao iz Medka talijanskim automobilom »poznati vođa četnika« G. Stanojević, u talijanskoj oficirskoj uniformi, i odsjeo u talijanskoj komandi. Drugi dan je u Gospiću talijanskim kamionom dovedeno nekoliko četnika u talijanskim uniformama. (AVII, NDH, kut. 63, br. reg. 19/3, dopis MUP-a Ministarstvu domobranstva, 16. III 1942).

Gospićkog, Udbinskog i Gračačkog« u cilju osnivanja spomenutog odbora. Iz sačuvanog zapisnika s tog sastanka, svrha osnivanja odbora se formulira ovim riječima: »Usled jake komunističke delatnosti koja ima za cilj iskorišćenje Srpskog elementa u ova tri sreza, a što se dokazalo dosadašnjim njihovim radom i sto je pismeni njihov program izražen u komunističkom letku izjavom od komunističkog komiteta za Hrvatsku u Zagrebu od 15. januara 1942. god., osniva se ovaj glavni četnički odbor za odbranu nacionalnih interesa Srpskog elementa u ovim srezovima«. Riječ je, dakle, i o reagiranju na proglas CK KP Hrvatske, koji je sredinom siječnja uputio hrvatskom narodu, s pozivom »U boj za uništenje fašističkih okupatora i krvave ustaške strahovlade, za jednu zaista nezavisnu, slobodnu i sretnu Hrvatsku«. U proglasu se, među ostalim, konstatira da je Hrvatska »nedjelima zločinca Pavelića i ustaškog režima pretvorena danas u zemlju divljih nacionalnih i vjerskih progona, zemlju tamnica i vješala«.111 U svojstvu »članova Glavnog odbora« spomenuti su zapisnik potpisali: Savo Čorak, Milan Novković, Tomica Ivančević, Jovan Vuletić, Mladen Rutalj, Đurađ Travica, Gavro Stanojević. Za predsjednika odbora izabran je »iz počasti« major Boško Rašeta, a do njegova preuzimanja te dužnosti, na to mjesto je postavljen potporučnik Jovan Ljubojević. Potpisnici su istakli da četnici svojom borbom kroz historiju i radom »zaslužuju da im Srpski elemenat u ovim krajevima dade puno poverenje. Ostajući uvek verni svojim idealima za koje se bore, a to je Kralj i Otadžbina i ovaj put stupaju u borbi protiv najvećih neprijatelja Srpskog naroda i u ovim krajevima Ustaša i komunista«. O kakvoj se ambiciji potpisnika radilo, pokazuje njihov zaključak da osnivaju »Srpsku četničku organizaciju za Liku i Krbavu« u čiji sastav s tog područja »ulaze svi dosada postojeći četnički pododbori i odredi«. 112 U travnju dolaze na to područje i prvi oficiri iz talijanskih zarobljeničkih logora. Major Miloš Radojlović imenovan je za »komandanta Donje Like«, a kapetan Dušan Jovanović za zapovjednika četnika u Medku (»zona Medak«).113 Njihov dolazak, međutim, nije naišao na povoljan prijem domaćih četničkih rukovodilaca, što će inače biti karakteristična pojava i za druga područja na koja su oficiri dolazili. Jovanovićeve analiza stanja među četnicima na tom području ukazuje na niz otvorenih problema i prave mogućnosti njihove aktivnosti. »Samo stanovništvo Medka i neposredne njegove okoline«, zaključuje on, »nastrojeno je i više je naginjalo komunistima nego nama. Isto tako, ovakvih je bilo i među samim četničkim redovima. Najviše je slabilo moral, duh i disciplinu, što se među stanovništvom, a i u samim četničkim redovima razvila bila na veliko kocka pijanka, šverc i trgovina. Četnici, a i sami njihovi komandiri četa, koji su bili meštani, sa njihovim vođom mehaničarem Gavrom Stanojevićem, više su gledali na obrađivanje poljskih radova, nego na organizaciju četništva i vršenje akcija protivu komunista, kojih je bilo u svim selima okolo Medka. U samom ovom početku, četnici su držali samo selo Medak, gde je bio i jedan bataljon

111 Usp. J e l i ć, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945*, Zagreb 1981, sv. II, 143.

112 AH, ČA, kut. 1, Zapisnik Srpske četničke organizacije za Liku.

113 Prema podatku koji daje Jovanović u svom izvještaju D. Mihailoviću, 31. VII 1943, njega i Radojlovića imenovao je Mihić kao »komandant ličkih četničkih odreda«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 838).

Italijana, a sva druga mesta bila su pod partizanima.« On navodi brojku od »oko 150 četnika na koje se je moglo osloniti i koji su bili nacionalni«. U srpnju je organizirao jednu »jurišnu četvu« od oko 60 četnika.¹¹⁴

Jedan od četničkih punktova bio je na području Plaškog. Sam Plaški je za talijanskog okupatora bio važna strategijska točka na ličkoj željezničkoj pruzi, pa su u njemu Talijani držali jak garnizon s više od tisuću vojnika. Pročetničke tendencije zamijećene su od siječnja 1942. u 3. vodu Plaščanske partizanske čete (raniji odred »Pištenik). Zbog toga je povedena istraga u toj jedinici, koja je rezultirala kaznama pojedinaca. Međutim, ubrzo se pokazalo da je novopostavljeni komandir voda Đuro Vidaković zapravo glavni nosilac četničkih tendencija. Ta je njegova pozicija konkretno došla do izražaja u organiziranju četničkog puča u Ličkoj Jesenici, 2/3. travnja 1942. Radilo se o tome da je upravo trebao biti izveden oružani napad Drugog kordunaškog partizanskog odreda na talijansku posadu na željezničkoj stanici u Ličkoj Jesenici. Tome je, međutim, prethodila Vidakovićeva protuakcija, koji je s grupom istomišljenika uhapsio i strijeljao španjolskog borca Roberta Domanija, komandanta odreda, Branka Latasa, komesara 3. bataljona, Dragu Domjanića (Adolf Steinberger), komesara 3. čete, Stevu Čaturila, komandira 3. čete. Uslijedilo je i razoružavanje boraca. Tom četničkom puču, u kojem su stradali poznati rukovodioci NOP-a, prethodila je politička akcija, a nakon toga i pojačana četnička propaganda.¹¹⁵ U stanovništvu su se proturale vijesti o dolasku velikog broja četnika iz Bosne i sa Kapele, a strijeljane partizanske rukovodioce nastojalo se diskreditirati optužbom da su bili talijanski i ustaški plaćenici.¹¹⁶ Partizanska protuakcija, koja je odmah uslijedila, potvrdila je da je riječ o lažnoj propagandi. Razvoj događaja je potpuno demantirao četničke elemente. Međutim, zahvaljujući potpunom osloncu i zaštiti talijanskog garnizona u Plaškom, četnička grupa se mogla i dalje održavati, uglavnom na tom užem području. Prema raspoloživim podacima, ona je imala oko 150 četnika, stacioniranih u Plavca Dragi i Ličkoj Jesenici, s Vidakovićem kao komandantom. U samom Plaškom četnici su organizirali svoj odbor od pet članova, kao organ građanske uprave.¹¹⁷ U vezi s unapređenjem daljnje vojne organizacije

¹¹⁴ Isto, 838 i d.

¹¹⁵ »Pripreme za tu izdaju u vodu 'Pištenik' obavljene su ranije. Đuro Vidaković održao je vodu i bliskim saradnicima govor, rekavši im da postoje velike četničke snage (3 bataljona) u Kapeli pod komandom Božidara Jovanovića i da on ima vezu s njima i da su organizovane četničke snage oko Petrove gore i na ostalim teritorijima. Zatim ih je upoznao s planom razoružavanja partizana i formiranja četničke čete. Oko 12 sati noću počeli su jednovremeno s iznenadnim hapšenjem rukovodilaca i iznošenjem pušaka iz kuća gdje su spavali partizani, naoružavajući svoje pristalice da drže stražu nad razoružanim partizanima«. (D u š a n L i v a d a, »Dijelovi kotara Slunja u ustanku 1941/1942. godine«, *Prva godina NOR-a*, n. dj., 479).

¹¹⁶ Đ u r o V e č e r i n o v i ć, "Probuđeni smo baterijskim svjetlima«, zbornik: *Plaščanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945*, Karlovac 1976, 283.0 tim zbivanjima usp. i M i l a n P e š u t, "Plaščanska partizanska četa«, na i. mj., 248 i d. i V e z m a r, "Pregled razvoja NOB-e u Plaščanskoj dolini do Drugog zasjedanja ZAVNOH-a«, *Druga godina NOR-a*, n. dj., 245 i d.

¹¹⁷ »Talijani su im omogućili da nose kokarde, obezbijedili im hranu i duhan i svakom plaću od 6 lira dnevno. Na zborovima su istupali zajednički. Omogućeno im je da putuju vlakom u Ogulin, da pjevaju četničke pjesme i šire četničku propagandu u Gornirju. Zajedno s Talijanima četnici su uputili ultimatum porodicama koje su imale svoje sinove u partizanima da ih pozovu i vrate svojim kućama. U suprotnom prijetili su paljenjem, hapšenjem i odvođenjem najstarijih iz porodice u Italiju«. (L i v a d a, n. dj., 485).

četnika, i na to su područje došli bivši jugoslavenski oficiri. U tom cilju osnovan je Štab četničke kotarske zone«, s komandantom kapetanom Damjanom Savićem.¹¹⁸

Kotar Otočac također je u novoj organizaciji činilo posebnu četničku zonu: Talijani su držali jak garnizon u samom Otočcu i bili zainteresirani da u poduzimanju ofenzivnih akcija protiv partizanskih snaga mobiliziraju na tom području što više četnika. Proljetna ofenziva, koju su talijanske vojne snage poduzele u Lici i u kojoj je stradalo niz Ustaničkih sela, utjecala je i na oživljavanje četničkih elemenata, posebno u Gackoj dolini. Iako je politička situacija na tom području povoljno ocijenjena na Okružnoj konferenciji KPH za Liku, u svibnju 1942, ubrzo se pokazalo da je ona znatno složenija. Djelovanje četničkih elemenata u ustaničkim redovima i izvan njih, koje je do tada bilo dosta pritajeno, došlo je javno do izražaja u noći 1. lipnja 1942. u selu Škarama. Riječ je o »četničkom puču«, koji je izvršen u 3. četi partizanskog bataljona »Božidar Adžija«. Komandir voda iz te čete Đuro Kliska s grupom istomišljenika iskoristio je odsutnost glavnih snaga spomenutog bataljona i razoružao grupe partizana u Škarama.¹¹⁹ Brza protuakcija partizanskih jedinica onemogućila je daljnje namjere četnika, koji su se najvećim dijelom povukli u Otočac, a jedan broj ih je zarobljen. Okružni komitet KPH za Liku dao je krajem srpnja ovu ocjenu nastale situacije: «U otočkom kotaru politička situacija je još uvijek prilično nejasna. Istina, četnički elementi su razbijeni i većina ih je pobjegla pod okrilje okupatora, te se još uvijek pravo političko stanje u tom kotaru ne može svestrano osvijetliti. Jedino je tačno, a to je da je naš politički uticaj dosta malen, te će prema tome trebati mnogo truda uložiti, da bi se političko stanje popravilo.»¹²⁰ Situaciju su osobito nastojali iskoristiti Talijani naoružavajući četničke grupe iz pojedinih sela.¹²¹ Međutim, na tom području su istodobno bile jake partizanske snage, što će potvrditi i daljnje žestoke borbe s četnicima u toku ljeta. One su rezultirale razbijanjem niza četničkih posada, potvrđujući da se četnici mogu održavati zapravo samo unutar talijanskih garnizona ili u njihovoj neposrednoj blizini.¹²²

Daljnji korak u cilju efikasnijeg organiziranja četnika na tom području bio je dolazak majora Bjelajca u Gacku dolinu, koji je, uz funkciju Mihićeva pomoćnika, preuzeo sredinom rujna i funkciju komandanta četničke zone

¹¹⁸ AH, ČA, kut. 1, Savićeva naredba od 9. IX 1942. U istoj naredbi Savić obavještava da odlazi na novu dužnost, a za novog komandanta štaba postavljen je kapetan Branko Šorak. Sačuvana je i Savićeva naredba, 3. IX 1942, kojom ovlašćuje Vidakovića, kao četničkog poručnika i komandanta 1. četničkog bataljona u Jesenici, »da ispita stanje« u 2. četničkom bataljonu, u kojemu stanje »nije sredeno«. (Isto).

¹¹⁹ Detaljnije B u k v i ć, n. dj., 195 i d.

¹²⁰ Isto, 207. «Skoro u svim srpskim selima Gacke doline«, zaključuje B u k v i ć, »još se osjećao uticaj četničke propagande, a proces diferencijacije još nije bio do kraja izvršen. Pored toga, mnogi četnici koji su ranije bili u partizanima dobro su poznavali političke aktiviste i sada su nastojali da ih svakako likvidiraju. Upadali su u sela, postavljali zasjede, tražili nove jatake i uspostavljali svoje organizacije, a to je unosilo još veći nemir i znatno otežavalo politički rad na terenu«. (208).

¹²¹ B u k v i ć navodi podatak 2. oružničke pukovnije NDH, da su Talijani do sredine rujna 1942. u otočkom kotaru »naoružali oko 850 četnika: u Brlogu, Orovcu, Drenovu Klancu i Otočcu preko 300, u Zalužnici 250 i u Vrhovinama oko 300«. (N. dj., 202).

¹²² Isto, 213 i d.

Vrhovine-Otočac.¹²³ Njegovi pokušaji uspostave reda i discipline u četničkim redovima ilustriraju zapravo stvarnu situaciju i ponašanje četnika.¹²⁴

Vidljivije djelovanje četničkih elemenata na području Gračaca zamjećuje se u proljeće 1942. Do tada oni djeluju više kao pojedinci, težeći da zadobiju utjecaj u ustaničkim grupama ili se to osjeća u kontaktiranju s talijanskim okupatorom. Proces opredjeljivanja za borbu s Talijanima ili protiv nje otvoren je zapravo krajem prosinca 1941. osnivanjem Gračačkog bataljona, »Gavrilo Princip«. Od tada se kao protivnik borbe s Talijanima sve više ispoljava grupa koju vodi Dane Stanisavljević Cicvara. On je održavao veze s Omčikusom u Srbu te sa Đujićem i Novakovićem Longom.¹²⁵ Dodiri s Talijanima datiraju po svoj prilici od ljeta 1941, tj. od talijanske okupacije Gračaca. Međusobne veze su održavane preko talijanskog obavještajnog oficira Barballija (Barbalić).¹²⁶ Djelatnost tih elemenata posebno je oživljela u ožujku i travnju 1942., praćena propagandom u stanovništvu da prijete paljenje sela ako se suprotstave talijansko vojnoj sili. Pristupilo se i osnivanju četničkih jedinica.¹²⁷ Usljedilo je 12. travnja i »četnički puč« u Deringaju, izveden u 2. četi bataljona »Gavrilo Princip«. Četnički elementi nisu uspjeli tom prilikom zadobiti na svoju stranu 1. četu tog bataljona.¹²⁸ Ubijen je politički komesar Bićo Kesić.

Budući da puč nije postigao željeni cilj, uslijedilo je okupljanje četničkih grupa i organiziranje sastanka četničkih rukovodilaca u Velikoj Popini, krajem travnja. Bio je to dogovor Đujića, Dane Stanisavljevića, Stanojevića i nekih drugih rukovodilaca oko organiziranja šire akcije u stanovništvu na mobilizaciji za četničke jedinice. Usljedilo je organiziranje zborova u Otriću, Zrmanji i Palanci i osnivanje seoskih četničkih straža, a formiran je i jedan

¹²³ AH, ČA, kut. 1. Naredba majora Dekića (Bjelajac), 18. IX 1942. U listopadu 1942. došlo je do podjele te zone u dvije posebne četničke zone: Otočac i Vrhovine. Za komandanta zone Vrhovine postavljen je major Vojislav Srdić. (AH, ČA, kut. 5. Naredba komandanta zone Vrhovine, 17. XI 1942).

¹²⁴ U naredbi 30. X 1942. Bjelajac je posebno upozoravao na slučajeve zajedničkog »pijančenja sa ustašima«, napuštanja jedinica, »slučajeve otimačine osobito u toku izvođenja operacija i u borbi«. U naredbi od 17. XII 1942. on, među ostalim navodi: I pored mnogobrojnih mojih molbi, saveta. i naređenja upućenih četnicima da se drže dostojanstveno i da ne vrše postupke, kojima mogu da nanesu štete četničkoj i Srpskoj stvari, svakodnevno se dešava da dobijam tužbe od strane Srba, a zatim i od strane domobranskih i hrvatskih vlasti, da je taj i taj četnik pucao na domobrane, da je izazivao mirno stanovništvo, da su neki četnici opljačkali ovoga ili onoga, da je ubijen ovaj ili onaj od strane četnika i t. d.« (AH, ČA, kut. 1).

¹²⁵ Detaljnije J o v i c a P o p o v i ć, M i l a n B j e l o b a b a, »Općina Gračac u razdoblju od 1918. do aprila 1942. godine«, zbornik: *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, knj. 1, Karlovac 1984, 359 i d.

¹²⁶ AH, ZKRZ-zh-872/45. Ustupci Talijana bili su vidljivi i u zamjeni dotadašnjeg općinskog načelnika i postavljanju za novoga Nikice Stanisavljevića. (P o p o v i ć, »Razvoj i rad NOO-a na području kotara Gračac 1941-1945. godine«, zbornik: *Kotar Gračac u NOR-u, n. dj.*, 152-153).

¹²⁷ Najveći utjecaj četničkih elemenata osjetio se u Gračacu, Dojčićima, Đekić Glavici i Vučipolju, te donekle u Grabu, Donjim Kijanima i Deringaju. (P o p o v i ć, B j e l o b a b a, n. dj., 361).

¹²⁸ P o p o v i ć, B j e l o b a b a, n. dj., 361. navode podatak da je puču prethodio sastanak četnika u Gračacu, 11. travnja, kojemu su prisustvovali i G. Stanojević iz Medka i talijanski vojni predstavnici. »Na konferenciji je dogovoreno da se najprije razoružaju borci bataljona 'Gavrilo Princip', pomoću četničkih agenata koji su se nalazili u njegovoj 2. četi, a zatim krene na sjever u Krbavsku dolinu, razoružaju bataljoni 'Krbava' i 'Stojan Matić' i likvidira Štab grupe NOP odreda za Liku.«

četnički bataljon. 129 Štab Grupe NOP odreda za Liku brzo je intervenirao snažnom oružanom akcijom protiv četnika. »U zadnji momenat«, konstatira se u izvještaju OK KPH za Liku, »intervenirali smo vojnički i tom prilikom razoružavali sve one, koji van partizanskih redova imaju puške, skupivši tako oko 500 pušaka. U par sukoba raspršili smo četnike, neke pohvatali i strijeljali, a neke u borbi uništili, tako da su se četnici morali povući u Gračac i u mjesta gdje su okupatori«. 130

S daljnjim razvojem događaja Gračac je postao značajan punkt okupljanja i organiziranja četnika. Od kraja travnja počinju dolaziti i bivši jugoslavenski oficiri (kapetani Živadin Mladenović, Marko Crljenica, Ilija Jevtić, Svetozar Ciganović). Uslijedilo je osnivanje četničkih pukova »Vožd Karađorđe« i »Kralj Petar 11«. 131 Tu je akciju pratila i dosta intenzivna propaganda radi vrbovanja Srba za te jedinile. U proglasu »Srbi iz Dalmacije«, šta ga je sredinom svibnja izdao D. Stanisavljević Civarva, u funkciji komandanta četničkog bataljona, pozivaju se Srbi u partizanskim jedinicama da se priključe četnicima. Partizani se optužuju kao glavni neprijatelji srpskog naroda, te da se u njihovim odredima »najčešće« nalaze ustaše, a »u njihovim je rukama komanda nad tim odredima«. 132 U cilju organiziranja što efikasnije kontrole na području kotara, u Gračacu je 20. svibnja održana konferencija »članova četničkog udruženja sreza gračačkog«, kojoj je prisustvovao i predstavnik talijanske vojske. Za razumijevanje taktike talijanskih vojnih faktora karakteristična je bila njegova izjava na tom skupu. Prema zapisniku s tog sastanka, talijanski predstavnik je polemizirao s tezom da se četnike naziva »talijanskim plaćenicima«, ističući: »Niste talijanski plaćenici, kao šta to neki misle. Radite u interesu vas samih i vaših kuća i familija«. Na tom skupu poglavito je bilo riječi o poduzimanju različitih mjera i akcija, koje omogućuju što efikasniju kontrolu četnika i njihovo organiziranje. U vezi s tim posebno se upozorenje odnosilo na one koji pomažu partizane. »Na sastanku je« zaključeno: (...) »Ko se primjeti ili ko se uhvati da na koji način snabdjeva ili omogućuje snabdjevaje naših neprijatelja biće najstrože kažnjen. Također smatrati će se krivcem i ono selo koje bude to omogućavalo i cijelo će snositi

129 »Tako je krajem aprila i početkom maja došlo do stvaranja četničkih jedinica u selima uz željezničku prugu i cestu. U južnom dijelu Cerovca, Javorniku i Rujištima nisu stvarane četničke jedinice, jer u ta sela bez Talijana četnici nisu smjeli. U tim selima je u aprilu i maju bilo u toku formiranje Sjevernodalmatinskog partizanskog odreda. To je olakšalo odbijanje četničkog pritiska i postepen odlazak svih boraca u partizane«: (V l a d i m i r M a r i č i ć, »Ustanak u zрманiskoj općini«, zbornik: K o t a r G r a č a c u N O R - u, n. dj., 590 i d.).

130 AIHRPH, KP-9/164, izvještaj upućen Centralnom komitetu KPH, 22. V 1942. Usp. i: M a r i č i ć, »Geografske osobine i razvoj NOR-a u gračačkom kotaru, zbornik: K o t a r G r a č a c u N O R - u, n. dj., 26 i d.; S t e v o G r u b i š i ć, »Napad na četnike u Velikoj Popini (mart-april 1942)«, na i. mj., 814.

131 P o p o v i ć, B j e l o b a b a, n. dj., 362-363, i V e z m a r, n. dj., 311. Četničke jedinice u Gračacu organizirane su uz pomoć kapetana Jevtića, nekadašnjeg v. d. referenta sudstva Jadranske operativne divizijske oblasti bivše jugoslavenske vojske. Jevtića je iz Splita Birčanin poslao u Strmicu Đujiću, odakle je krajem lipnja 1942. otišao u Gračac. On tvrdi da je bio komandant puka »Vožd Karađorđe«, tj. da su ga četnici »izabrali za komandanta«, a kada se ovaj puk pretvorio u brigadu, Đujić ga je službeno postavio za komandanta te brigade. (Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/3, 386). Činjenica je, međutim, da je Jevtić, pod pseudonimom »Vidaković«, supotpisivao dokumente puka »Vožd Karađorđe«, zajedno s Todorom Stanisavljevićem.

132 AIHRPH, NG, kut. 430, f. 2.

odgovarajuću krivicu«.133 Prema raspoloživim podacima koji postoje za puk »Vožd Karadorđe«, dade se zaključiti da je u gračačkom kotaru u ljeto 1942. postojala dosta brojna koncentracija četnika.134

Utjecaj četničkih elemenata u Gorskom kotaru vidljivije se ispojilo u proljeće 1942. Ondje je četnička propaganda pojačana pojavom četnika na području Ličke Jesenice. Četnički elementi u Gomirju i Srpskim Moravicama održavali su veze s Talijanima preko poručnika Druzettija. Ofenziva koju su Talijani poduzeli na to područje dala je poticaja četničkim elementima, tako da je 20/21. svibnja došlo do »četničkog puca« u Gomirskoj partizanskoj četi, kojom prilikom su ubijeni rukovodioci Bogdan Jančić i Jovo Mamula, organizatori ustanka u tom kraju.135 Pokazale su se istinite ranije ocjene Glavnog štaba Hrvatske i Štaba Pete operativne zone da u toj četi postoje pročetničke tendencije i da bi je zbog toga trebalo rasformirati.136 Četnički elementi povukli su za sobom oko 60 boraca i nakon izvršene akcije pobjegli u Gomirje, gdje su pod okriljem Talijana osnovali svoju jedinicu.137

Utjecaj četničkih elemenata osjetio se istodobno i na području Srpskih Moravica, na sto su, dakako, utjecali događaji u Gomirju.138 To je zaprijetilo i osipanjem Moravičke partizanske čete, tako da je ona prebačena s tog područja na novi teren, prebrodivši krizu iako je bila upola smanjena.139 Moravički četnici su na nekoliko punktova osiguravali talijanski garnizon u Srpskim Moravicama.

Kako se vidi, spomenuta zbivanja u prvom redu pokazuju interes Talijana

133 AVII, ČA, kut. 159, br. reg. 7/2, zapisnik sa sastanka. Sačuvana je »Opšta naredba« komandanta puka »Vožd Karadorđe«, nastala vjerojatno u ljeto 1942, u kojoj se formuliraju smjernice za vojno organiziranje četnika, kao i za organiziranje građanske vlasti i same četničke organizacije. (AH, ČA, kut. 5)

134 Prema dopisu Štaba četničkog puka »Vožd Karadorđe«, 12. VIII, komandantu 151. talijanskog puka u Gračacu, puk je sastavljen od bataljona u Gračacu i Krupi, te odreda u Medku, s oko 1400 pripadnika. Izdavanje hrane traženo je od Talijana »samo za ono ljudstvo koje se nalazi na položajima udaljeno od svojih kuća i koje se nalazi privremeno u pojedinim operacijama«, tj. za 940 osoba. (AH, ČA, kut. 5). Međutim, prema »trebovanju« za hranu koje je poslano Talijanima 14. VIII 1942, taj puk ima pet četa (Gračac, Grab, Krupa, Vučipolje, Medak) s ukupno 692 pripadnika, od kojih je 540 »na položajima po šumama«. (AH, ČA, kut. 5).

135 N i k o l a R a j n o v i ć, »Narod općine Vrbovsko od ustanka do slobode 1941-1945«, zbornik: općina Vrbovsko - njena prošlost, njena sadašnjost, Zagreb 1984, 75 i d.

136 AIHRPH, KP-188/282, izvještaj KK KPH Ogulin OK KPH Karlovac, nedatirano.

137 B u k v i ć, n. dj., 201. Prema ustaškim izvorima, 44 »odmetnika grčkoistočne vjere, predalo se je talijanskim vojnim vlastima u Gomirju«, 22. V 1942. Talijani su im ostavili oružje i ti četnici »vrše službu javne sigurnosti sa talijanskim karabinjerima i vojnicima«. Sljedećeg dana, 23. V grupa od 15 osoba na čelu sa svećenikom Mamulom pobjegla je iz Jasenka, koji je bio u rukama partizana, i prijavila se talijanskim vlastima, tražeći zaštitu. (AVII, NDH, kut. 225, br. reg. 14/11, župa Modruš u Ogulinu, 1. VI 1942).

138 Tako je u Srpske Moravice vlakom stigla 23. V grupa od oko 80 četnika, dobro naoružanih. Na željezničkoj stanici ih je dočekao talijanski potpukovnik s grupom oficira. Uoči njihova dolaska, talijanski zapovjednik je sazvao općinsku upravu i seoske starješine i zatražio da stanovništvo dočeka četnike. (AVII, NDH, kut. 78, br. reg. 52/8, dopis Min. domobranstva NDH Superslodi, 16. VI 1942).

139 R a j n o v i ć, n. dj., 79 i d. Autor konstatira da je na tom području od lipnja 1942. do rujna 1943. bilo oko 100 domaćih četnika. »Treba posebno istaći da je broj četnika u Srpskim Moravicama stalno rastao pridošlicama sa strane. Najviše četnika pridošlica bilo je iz Jasenka, a jedan mali dio dolazio je iz srpskih sela oko Vrbovskog, tako da se broj četnika u Moravicama do proljeća 1943. godine popeo na gotovo 200. Oni nisu, u pravilu dolazili sami, nego sa svojim porodicama. Veći dio ovih četnika-pridošlica isticao se grubošću, pijančevanjem i pljačkom po okolnim hrvatskim i srpskim selima, a nisu prezali ni od zvjerstava. Glavne vođe i ideolozi četnika u Moravicama bili su: Marko Dragović-Pecin, Rade Raco Jakšić i Rade Tomić-Gužinov«. (81).

da što efikasnije uključe u svoju službu četničke grupe na tom području, u kojem cilju su se i poduzimale razne akcije. Posebna je pažnja sve više poklanjana vrbovanju novih četnika u srpskom stanovništvu. U organiziranju te akcije značajnu su ulogu imali i pridošli oficiri (kapetan Vasilije Marović i dr.). Ustaški organi zaključuju da se radi o uzurpaciji vlasti i stvaranju «posebnog pravnog poredka» od strane četnika. Tzv. antikomunističke bande - kako ih ustaše nazivaju - nisu postale, kako je to bilo planirano, »elementi reda i sigurnosti«, tj. nisu isključivo branile svoja mjesta od napada partizana. Njihova akcija u kolovozu 1942. veoma je uznemirila ustaške vlasti. Radilo se o pozivima za mobilizaciju svih muškaraca Srba od 16 do 40 godina, koje su četnici iz Gomirja uputili u pojedina sela. 140 Ustaški organi su u tome vidjeli ugrožavanje pozicija NDH. Talijani su bili zainteresirani da ne dolazi do međusobnih trzavica, pa su težili da se postignu što snošljiviji odnosi, a što je zapravo odgovaralo i ostalim stranama.141

Također je u cilju razbijanja partizanskih snaga, koje su na tom području organizirale jako ustaničko žariste, pokrenuta i akcija obraćanja Srbima partizanima da se vraćaju kućama i priključuju četnicima. U pozivu četnika iz Gomirja Srbima partizanima, 13. rujna 1942. pozivaju se Srbi da se u toku istog dana prijave u Gomirje s oružjem. Kao jamstvo da neće biti represalija nad njima od strane Talijana, poziv je potpisao i talijanski poručnik Bruno Tomini.142 Četnici su upućivali brojne letke i poruke Srbima partizanima, iz kojih je, kao i na ostalim područjima, došla do izražaja njihova ocjena NOP-a kao antisrpskog pokreta. U jednom letku četničke komande u Gomirju, u rujnu 1942, koji je upućen Srbima partizanima, ističe se da u četničkim redovima »postoje samo pravi Srbi, a ne kao kod vas više ustaša nego Srba. Svi vi skupa koji se nalazite u partizanima dobro znadete šta su Hrvati napravili iz našega jadnog izmučenog naroda pa se malo razmislite pa kažite je li tako ili nije. A oni su sada vas napuvali da se borite protiv okupatora, ali se vi s time ne borite protiv njega nego, samo za detaljno uništenje našega naroda, a onaj tko ga je doveo taj ga neka goni kako zna, a zašto da se mi borimo i da uludo gubimo bez ikakove koristi. Malo se promislite pa recite da li je to moguće i da li se može jedna šaka ljudi boriti protiv velike sile«. Partizanima se poručuje da pristupe u redove četnika, a za život im jamče »četnici i talijanska komanda«.143

140 U jednom od takvih poziva u selo Vujnovići, Štab 3. četničkog bataljona za 2. ličku zonu u Gomirju, 31. VII 1942, naređivao je da se svi muškarci koji su sposobni da prime oružje prijave u četničku komandu u Gomirju 2. VIII. Tko se ne odazove ovom pozivu »postupiće se prema njemu po četničkom zakonu«, a prijeti se i internacijom u Italiju. Pozive su potpisali Miloš Stipanović i Nikola Ivošević. (AVII, NDH, kut. 213, br. reg. 27/7, izvještaj župana Markovića, 10. VIII 1942).

141 Posebna delegacija iz Gomirja i Jasenka - po mišljenju ustaša »više na poticaj talijanskih vojnih vlasti nego iz vlastitih pobuda« - izrazila je spremnost da posjeti župana Markovića i izrazi mu lojalnost. Do sastanka je došlo u Ogulinu 30. svibnja 1942. U ime četnika u Ogulin je došao Miloš Stipanović, bivši jugoslavenski oficir, s još trojicom, a u ime stanovništva općinski načelnik Milo Milanović, s članovima općinskog odbora. Bile su zastupljene i izbjeglice iz Jasenka. Sastanku su prisustvovali talijanski zapovjednik general Scipione i ustaški stožernik. Općinski načelnik je »izrazio želju sveukupnog tamošnjeg življa da se prilike što prije srede i ujedno u ime tamošnjeg pravoslavnog življa izrazio njegovu posvemašnju lojalnost prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. (AVII, NDH, kut. 225, br. reg. 14/11, izvještaj župe u Ogulinu, 1. VI 1942.).

142 AIHRPH; KP-189/590, prijepis poziva u prilogu dopisa KK KPH Ogulin, 16. IX, 1942.

143, Isto, prilog u dopisu.

Izuzev pozicija na području Plaškog, četnički elementi nisu mogli vidljivije doti do izražaja na Kordunu. Uglavnom su u daljnjem procesu u jačanja snaga NOP-a otkrivani pojedinci ili manje grupe, koji nisu imali vidljivijeg utjecaja. U ožujku je poručnik Milan Rakinić pokušao s grupom od oko 30 četnika da poduzme oružanu akciju na oficirsku školu Glavnog štaba i Kotarski komitet KPH za Veljun. Ta je zavjera pravodobno onemogućena, čitava grupa, osim Rakinića, bila je pohvatana, a uslijedila je i politička akcija partijskog rukovodstva na zborovima u pojedinim selima na kojima se razotkrivao plan četničkih elemenata.¹⁴⁴ Također je onemogućen i pokušaj oživljavanja akcije četničkih elemenata u suradnji s oružanim snagama NDH.¹⁴⁵ Inače, i na Kordunu bila je prisutna propaganda četničkih elemenata, koja se temeljila prvenstveno na zagovaranju obrane srpskog stanovništva i suradnji s talijanskim okupatorom.¹⁴⁶

Pokušaji akcije četničkih elemenata u Baniji bili su također usamljeni i poglavito su došli do izražaja u sklopu borbe Komunističke partije protiv šovinističkih tendencija. O uspjehu te borbe u mnogočemu je ovisio i proces daljnjeg privlačenja hrvatskih seljaka u partizanske jedinice.¹⁴⁷ Krajem svibnja otkriveno je u 2. bataljonu Partizanskog odreda Banije da Dmtar Sredanović radi na stvaranju četničkih organizacija, što je vrlo brzo onemogućeno.¹⁴⁸ Također je do izražaja došla pročetnička pozicija Petra Krnjajića, komandanta 1. bataljona istog odreda, koji je sredinom lipnja 1942. naredio da se spali hrvatsko selo Prekopa.¹⁴⁹ U »Saopćenju Štaba NOP odreda Banije«, u

¹⁴⁴ AIHRPH, KP-187/187, izvještaj KK KPH Veljun OK Karlovac, 23. III 1942; Stanić, 107.

¹⁴⁵ Riječ je u prvom redu o pokušaju Rakinića da formira četničku jedinicu s osloncem na domobrane, a do čega dolazi neposredno nakon talijansko-domobranske travanjske ofenzive na Kordun i Petrovu Goru. Rakinić je u vezi s tim boravio u Karlovcu. Uskoro zatim je ubijen. (Stanić, 116-117; Slavko Kovačić, »Neki vidovi djelovanja Mjesnog komiteta KPH Karlovac i Vojnog komiteta u jedinicama karlovačkog garnizona tokom 1942-1943«, *Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka*. Karlovac 1973, 33).

¹⁴⁶ U »Rezoluciji komandantu grupe kordunaških partizanskih odreda bratu Čanici Opačiću«, koji je izdao tzv. »Štab četnički u planini«, 15. VII 1942, daju se odgovori, na partizanske uvjete koji su četnicima postavljeni u slučaju predaje (predaja oružja, prekid veza s okupatorom, odricanje četničkih znakova, opredjeljenje za bratstvo i jedinstvo, mogućnost organiziranja u dobrovoljačke odrede). U vezi s pitanjem suradnje četnika s Talijanima ističe se da je taj korak poduzet »samo u interesu napaćenog srpskog naroda, koji je već i previše do tada stradao od krvoloka naših prošlog leta, a posle i od samih Vaših partizana koji su pošli istim stopama kao i raniji krvoloci od prošlog leta za čega ste i odgovorni pred Istorijom i narodom. Da bi sačuvali ostatak nacionalnog Srpskog elementa od svih njegovih ugnjetača, napravljen je kompromisni sporazum sa Italijanskim vlastima da nas ne diraju a po mogućstvu i naoružaju nas narod radi odbrane naših sela od svakog napada pa makar to bilo i od njih samih. Pitamo Vas samo ovo, šta bi bilo sa našim narodom kad bi mi prekinuli veze sa okupatorom? Da li bi ga mogli zaštititi ili ne? O ovome sigurno nemislite, ali smo mi svesni, da bi u roku od 15 dana narod bas bio poubijan i pozatvaran a njegova imovina i njegov krvavo stečeni trud i znoj do temelja uništen, zar bi ovo bila borba za interes naroda«. (AIHRPH, NG, kut. 427, f. 10).

¹⁴⁷ Stanić, 119-120.

¹⁴⁸ AIHRPH, KP-9/183, izvještaj Ive Marinkovića o konferenciji OK KPH za Baniju, 4. VI 1942. (sp. i Ranko Mitić, »Neka sjećanja s Banije«, *Prva godina NOR-a*, 584-585).

¹⁴⁹ U izvještaju Glavnog štaba NOPO Hrvatske Vrhovnom štabu, 6. VIII 1942, navodi se: »Na Baniji je u Dvorskom kotaru bilo nekoliko četničkih pojava, ali one nisu u žešćoj formi dolazile do izražaja. Nedavno je komandant jednog banijskog bataljona (Krnjajić), bivši četnik, prilikom ulaska partizana u hrvatsko selo Prekopu izdao naređenje da se selo popali, stoka potuče, a svi rnskarci iznad 16 godina pobiju. Na sreću partizani to naređenje nisu u potpunosti izvršili, već je selo samo spaljeno. Banijskim smo drugovima naredili da Krnjajića, radi tog

povodu tog događaja, među ostalim istaknuto je: »Put do našeg oslobođenja vodi preko izmirenja i borbenog jedinstva i srpskog i hrvatskog naroda, a ne preko međusobnog klanja i zatiranja. Kazniti ustaške krvoloke i zaštititi i ne dirati nedužno hrvatsko pučanstvo jedan je od prvih preduslova za stvaranje toga jedinstva.« 150

Kako se vidi, četnički je pokret u Hrvatskoj u toku 1942. svoju vojno-političku djelatnost ispoljio isključivo na području koje su zaposjele talijanske okupacione trupe. Iz toga proizlazi nedvojben zaključak da su Talijani bili glavni faktor koji je omogućavao akcije daljnjeg okupljanja i organiziranja četničkih snaga. Talijanima je bilo u interesu da u domaćem stanovništvu organiziraju što širu i efikasniju oružanu frontu protiv snaga NOP-a, pa su se iznalazile i različite mogućnosti poticanja četničkih elemenata da se angažiraju u tom cilju. Za talijanske vojne faktore bilo je bitno da se od četničkih grupa organizira što efikasnija oružana snaga protiv NOP-a, a sporedno je bilo formuliranje idejno-političke osnove takve akcije. Talijani su tolerirali četničku propagandu u kojoj se pozivalo na kralja Petra i Mihailovića kao glavnog komandanta i ministra u izbjegličkoj vladi. Upravo je ta komponenta, s druge strane, sve više dolazila do izražaja u četničkoj akciji. U njoj je, zapravo, bila određena kompenzacija za sve one negativne posljedice koje uzrokuje služenje talijanskom okupatoru. Težilo se takav, u osnovi paradoksalan odnos, opravdavati što jačim naglašavanjem potrebe traženja nekog najpovoljnijeg izlaza za srpsko stanovništvo koje je izloženo biološkom uništenju. Glavna oštrica koja je u toj akciji bila uperena protiv ustaškog režima i njegova terora nad Srbima, sve je više u toku 1942. zamjenjivana novim propagandističkim udarom. Riječ je o optužbama NOP-a kao antisrpskog pokreta, koji također jednako tako prijeti opstanku srpskog naroda. Svakako je tako osjetno pojačan pravac propagandističke akcije mogao odgovarati i Talijanima. S obzirom na stvarni razvoj situacije, bio je to jasan pokazatelj činjenice da je četnički pokret sve više gubio pozicije u srpskom stanovništvu upravo u sudaru s NOP-om. Naprijed prikazana situacija na pojedinim područjima to je bez sumnje sve više potvrđivala. Ali je, s druge strane, ukazivala i na svu žestinu borbe suprotstavljenih strana. Akcije koje su poduzimane oko daljnjeg što efikasnijeg vojnog organiziranja četničkih grupa, imale su u prvom redu cilj da od njih stvaraju razornu snagu u odnosu na redove NOP-a. Četnička propaganda bila je sve više zaokupljena upravo tim pravcem akcije. U »Otvorenom pismu braći Srbima iz Like«, koje je u obliku letka objavio »Štab ličkih četnika u ličkim planinama«, u svibnju 1942, formulira se glavna zadaća jugoslavenskih oficira, koji su se uključili u četničku akciju. Ističe se da su oni upućeni od Mihailovića kao četničkog komandanta da organiziraju borbu srpskog stanovništva. »Poslani smo ovamo«, navodi se u letku, »da spasimo preostali srpski živalj u Lici, da vas organizujemo u čisto četničkom duhu kao prave sinove majke Srbije i da se povežemo svi Srbi Korduna, Like, Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Šumadije pa da za navek stanemo u odbranu nasih istorijskih granica i da nas ne zadesi

zločina, strijeljaju«. (*NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 3, 78). Usp. i M i t i ć, n. dj., 585-589.

150 «Lički partizan», god. I, br. 1, 1942, saopćenje od 29. VII 1942.

više ono što nas je zadesilo pre godinu dana od ovih 'postenih Hrvata', nase nekadanje tako zvane 'braće'.« U vezi s tim pismo je posebno bilo namijenjeno Srbima koji se bore u partizanskim redovima, jer su oni ondje »zalutali« i »prevareni«. Jamci im se da će ih se primiti, oprostiti im i zaboraviti njihov dotadašnji rad, jer »Srbin ne može biti neprijatelj Srbinu«. Partizane Srbe poziva se da stupe u četničke redove, koji predstavljaju veliku i brojnu snagu koja postaje sve snažnija širom zemlje. Posebno se ukazuje na značenje prikazanih »četničkih pučeva« i borbe protiv komunista: »Učinite ono što su učinili Srbi iz Plaškog, Jesenice, Gomirja i Srpskih Moravica. Pobite te komunističke vođe među vama. Formirajte se u četničke redove mi ćemo doći do vas. Danas, Srbija je čista od komunista.. Crna Gora pod vodstvom generala Draže (Blaže, op. F. J. B.) Đukanovića tera i čisti tu gamad te je više od 75% Crne Gore očišćene i četnička vlast svagde zavedena. Bosna se je isto digla, Lika zajedno sa Kordunom i sve je u pokretu. Ugladajte se na njih i ispunite svoju nacionalnu dužnost«. 151

Poistovećivanje NOP-a i ustaškog režima bilo je glavno polazište u toj četničkoj propagandi. Oružani ustanak naroda, koji je izbio u ljeto 1941, označavao se isključivo kao ustanak ugroženog srpskog stanovništva u čije redove su počeli da ulaze i da ih razaraju »neprijateljski elementi« - komunisti, »pošteni Hrvati«. Četnička je propaganda posebno inzistirala na optužbi da ti »razorni elementi« nastavljaju politiku ustaša, a to je uništavanje srpskog naroda. U četničkom letku, koji se raspućavao u Lici, u jesen 1942, pod naslovom »Ko koga vodi«, a koji je potpisao »Srpski nacionalni komitet«, polazi se od parole: »Partizane vode oni koji su klali Srbe prošle godine«. Svi rukovodioci NOP-a Hrvati označavaju se kao ustaše, a Srbi kao »izrodi srpskog roda«. Apelirajući na srpsko stanovništvo, letak se obraća pitanjem: »Zar ti nije još jasno kome treba da pokloniš svoje poverenje«. Odgovor se formulira ovim riječima: »Lažu te Srbije kad ti kažu da četnici saraduju bilo s kim. To je laž. Četnici se sami bore za slobodu svog naroda. Tu borbu okupator ne brani niti joj se isprečava jer vidi da je na srpskoj strani pravda. Lažu te Srbije kad ti kažu da etnici saraduju sa ustašama. Kako oni mogu saradivati sa ustašama kad su ustaše na partizanskoj strani i kad ustaše šalju partizanima municiju, oružje, opremu i ljude«. 152

Borba protiv NOP-a kao glavnog neprijatelja davat će s daljnjim razvojem događaja sve jači pecat u tom pravcu i četničkoj propagandi. U vezi s tim se definirala i strategijska zadaća četničkog pokreta na području Hrvatske, ukazujući na istovetnosti s nekim drugim područjima i određene specifičnosti u sklopu djelatnosti čitavog četničkog pokreta na čelu s Mihailovićem. Analiza tih pitanja daje glavni sadržaj nekim četničkim dokumentima internog karaktera, koji su sadržavali smjernice za konkretnu akciju. Karakteristične su bile formulacije u elaboratu pod naslovom »Četnički pokret u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji«, koji je nastao u listopadu 1942. »Dok Draža Mihailović«, zaključuje se u tom dokumentu, »u epskoj borbi protiv Nemaca i njihovih saradnika afirmira pred celim svetom visoku svest Srpskog naroda o državi i

151 AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 16/1.

152 AIHRPH, KP-220/4885, letak u prilogu dopisa KK KPH Slunj, 27. X 1942.

političkoj nezavisnosti i, u isto vreme, uspešno rehabilitira srpsku vojsku, Četnički pokret u ovim krajevima, pod vodstvom proslavljenog Četničkog vojvode Ilije Trifunovića - Birčanina, ima za cilj da sačuva srpski narod u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji od fizičkog istrebljenja. Ponavljamo, odbrana srpskog i pravoslavnog življa je jedini cilj Četnika. Oni sada neće da se svete za ubistva stotine hiljada Srba. Za to momenat još nije došao. Osim toga, protivno je četničkoj časti da se ubijaju žene i nevina deca. Srpski narod je čekao 500 godina da se osveti Turcima za nabijanje na kolac, pa će moći čekati još desetinu meseci da kazni i to strahovito sve intelektualne i fizičke ubice Srba«. U vezi s pitanjem suradnje koja postoji između četnika i Talijana, ističe se da su četnici »prinudeni da reduciraju broj svojih neprijatelja i da dođu do nekog modus-videndija sa okupatorskom vojskom, naoružanom najmodernijim ubilačkom oružjem«. Ističe se da su četnički vođe izabrali takvo rješenje, jer su interesi četnika »U ovom momentu identični sa interesima okupatorskih vlasti: borba protiv ustaša i komunista«. Kao drugi važan razlog tome navodi se da je »vodstvo Četničkog pokreta pošlo od gledišta, da mi našom borbom u ovim krajevima, pod sadašnjim uslovima na ratnim bojištima, ne bi mogli mnogo da doprinesemo pobedi naših saveznika, već bi samo ubrzali proces dušmanskog istrebljenja našeg ovd(ašnjeg) življa. Drugim rečima, ne zavisi od nas ovde da li će naši saveznici pobediti ili ne, ali od nas mnogo zavisi, da li će se u ovim krajevima naći još Srba da na dan primirja pozdrave sa ludim oduševljenjem pobeđu saveznika«.153 Zbog svega toga, suradnja s Talijanima ocijenjena je kao veliki uspjeh za razvoj četničkog pokreta. U pismu, koje je krajem rujna 1942. uputio Mihailoviću, Radmilo Grđić je tu suradnju ocijenio ovim riječima: »Posle godinu dana ove kolaboracije mi imamo obnovljenu četničku organizaciju, bolje oružnu nego ikad; uspostavljeno jedinstvo srpskih zemalja i slobodan drum Beograd-Cetinje za sve srpske akcije i potrebe; neobično povoljan položaj srpskog naroda na italijanskoj zoni, upravo idealan u poređenju sa onim u N.D.H; mogućnost veze sa našim saveznicima; italijanski politički pritisak u Zagrebu u cilju zaštite Srba u N.D.H. kojima mi ne možemo ni na koji način priteći u pomoć«. 154

Razvoj događaja je, međutim, potvrđivao da je četnički pokret svoje snage prvenstveno iscrpljivao u borbi protiv NOP-a. Borba protiv ustaša, koja je formulirana kao jedan od prvenstvenih ciljeva, sve je više uvjetovana određenim obzirima, a sto se vec u određenoj mjeri pojavljivalo i u prethodnom razdoblju. U uputama za daljnje organiziranje četnika na terenu, kapetan Radovan Ivanišević je u svojstvu načelnika Birčaninova štaba, u kolovozu 1942, među ostalim ukazao i na smisao taktike u borbi četnika protiv pojedinih protivničkih strana: »Važno je da znate da imate da vodite borbu

153 AVII, ĆA, kut. 157, br. reg. 27/1. U elaboratu »Četnička ‚kolaboracija‘ s Italijanima«, koji je Bjelajac izradio 1944, tj. podije odlaska iz zemlje, politika prema Talijanima objašnjava se ovim riječima: »(...) uzeti pod svoju kontrolu srpske krajeve pod italijanskom okupacijom, privremeno ne napadajući otvoreno Italijane. Uspavati ih u osećaju sigurnosti, a za to vreme reorganizovati jedinice, prebaciti se sa glavinom u neokupiranu Hrvatsku radi oslobođenja srpskih krajeva od ustaša i Nemaca i zaštititi srpski narod u tim krajevima, gde su se još uvek vršila masovna klanja srpskog naroda«. (Prijepis dokumenata kod autora).

154 *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/I, 653.*

protiv okupatora, komunista i ustaša na isti način kao što to čini i Gospodin Ministar, samo po redu hitnosti i važnosti. Ne smete otvarati neprijateljstva pre vremena sa okupatorom dok ne likvidirate komuniste. Vi, pre nego bi se upustili u ma kakve kompromisne pregovore sa Hrvatima, morate prethodno izdejstvovati odobrenje od g. vojvode Birčanina«. 155

Pokušaj poduzimanja veće četničke ofenzive protiv NOP-a

U planovima organiziranja četnika kao što efikasnije oružane sile protiv NOP-a, sve je više bila privlačna ideja da se ostvari povezivanje glavnih četničkih grupacija na talijanskom okupacionom području. Ideja o stvaranju »nacionalnog koridora«, koji bi tvorile četničke snage, što su bile stacionirane u Crnoj gori, Hercegovini, Dalmaciji Lici i zapadnoj Bosni, zaokupljala je četničko vodstvo još od ranije. Kako se vidi, ona je bila formulirana i u prikazanom »Elaboratu Dinarske divizije«, iz ožujka 1942. Birčanin je u svakom slučaju mogao biti posebno zainteresiran za ostvarivanje te ideje, jer bi to značilo važan korak u daljnjem organiziranju četničkih snaga, koje su bile pod njegovom komandom. U lipnju 1942. Jevđević je ponudio Birčaninu iz Hercegovine »dve hiljade ljudi da se prebaci u hrvatsku i dalmatinsku zonu. Obrazloženje za to«, ističe on, »lako bih našao, a to bi bilo u smislu tvojih planova o povezivanju svih krajeva u Tvojim zoni«. 156

Usko povezana s tom idejom bila je i zamisao o poduzimanju snažnije ofenzive protiv snaga NOP-a u pravcu zapadne Bosne, gdje se zbog prodora proleterskih brigada vršila glavna koncentracija partizanskih snaga. Mihailović je polazio, naime, od ocjene da je NOP u zimu i proljeće 1941/1942 pretrpio vrlo teške udarce, tako da je glavnina njegovih snaga potisnuta iz Srbije, Crne Gore, Hercegovine, istočne i srednje Bosne. Poduzimanje snažnije ofenzive u zapadnim krajevima značilo bi i zadavanje odlučujućeg udarca NOP-u. Tako bi se onemogućilo da se on oporavi, i dalje širi. Takav bi pothvat, računalo se, omogućio i povezivanje svih četničkih snaga od Srbije do Slovenije. 157 O mogućnosti ostvarivanja toga plana po svoj prilici je raspravljano na sastanku Mihailovića i grupe četničkih rukovodilaca, 22-23. srpnja 1942. u Zimonjica Kuli, nedaleko od Avtovca. Bio je to ujedno i susret Mihailovića s Birčaninom, koji je u srpnju obilazio četničke jedinice u Hercegovini. Sastanku su još prisustvovali Pavle Đurišić, Jevđević, Zaharije Ostojić, Ivanišević, Milan Santić i grupa četničkih komandanata iz Hercegovine. 158 Sastanak je mogao biti i određena reakcija na tzv. Zagrebački sporazum iz lipnja 1942., zbog bojazni od posljedica koje može izazvati povlačenje talijanskih trupa iz tzv. treće zone.

155 Isto, 547, Ivaniševićovo pismo Bjelajcu, 19. VIII 1942.

156 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 404.

157 Opširnije Mišić, Leko i Č. »Planovi Draže Mihailovića za uništenje partizanske države u zapadnoj Bosni u drugoj polovici 1942. godine«, JIČ, 1-2/1966, 79 id.

158 O ovom sastanku nema sačuvane dokumentacije, izuzev jednog talijanskog izvještaja. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 428; »Tajna i -javna saradnja četnika i okupatora 1941-1944«, izbor i objašnjenja Jovan Marjanović, Beograd 1976, 40-42; Marjanović, *Draža Mihailović*, n. dj., 258).

Svakako su naponi četničkih rukovodilaca za pokret četnika prema zapadnoj Bosni započeli odmah poslije sastanka u Avtovcu. Bilo je zamišljeno - što se može zaključiti iz događaja koji su kasnije slijedili - da Birčanin obavi sve neposredne dogovore s talijanskim komandantima, a također da on preuzme operativnu komandu tih jedinica. Petar Bačović i Jevđević su početkom kolovoza javljali Birčaninu da njegovo naređenje »za vojnu akciju u pravcu zapadne Bosne« nije moguće realizirati, jer se tome protivi komanda Šestog talijanskog korpusa u Dubrovniku, te traže da Birčanin intervenira kod zapovjednika Osamnaestog talijanskog korpusa u Splitu.¹⁵⁹ Budući da se odluka nije mogla donijeti u Splitu, Birčanin je upućen na razgovor sa zapovjednikom Superslode, generalom Roattom. Uoči odlaska u Rijeku, on je izvijestio Mihailovićev štab: "Pripreme za otvaranje koridora o kome smo govorili privode se kraju, mada to umnogome zavisi od Italijana.«¹⁶⁰ Birčanin je boravio u Rijeci 7-23. rujna, gdje je razgovarao s Roattom. Razgovori su vođeni 10-12. rujna i, kako sam navodi, Roatta je bio »očito zagrejan mojom idejom«, pa je zbog toga »otputovao avionom u Rim da u glavnom štabu idejstvuje odobrenje za rad«. »Osnovna ideja plana«, izvještavao je Birčanin Mihailovića, »sastojala se u sledećem: koristeći povoljnu okolnost da su komunističke glavne snage grupisane na jednoj relativno suženoj prostoriji, treba ih napasti nadmoćnijim snagama, koncentričnom akcijom po svim raspoloživim pravcima, angažujući gro četničkih snaga i 2-3 italijanske divizije sa ciljem da se komunisti primoraju na odsudnu bitku i da im se po svaku cenu spreči eventualno izvlačenje«. Na Roattino inzistiranje da se u operaciju uključe i oružane snage NDH, Birčanin navodi da je pristao na »učesće domobranskih jedinica«, i to da one zauzmu defanzivne položaje.¹⁶¹ Prema podacima iz talijanskog zapisnika o razgovorima, Birčanin se predstavio kao »moralni vojni vođa četnika Hrvatske«, pod čijom komandom se nalazi 9000 naoružanih i 50.000 nenaoružanih četnika u Dalmaciji, Lici i Hercegovini. Birčanin je izjavio da nije ovisan o Mihailoviću i da ovaj »odobrava saradnju« njegovih četnika s Talijanima. Kao jedan od osnovnih razloga za poduzimanje spomenutog plana Birčanin je istakao da »četnici vide u partizanima zajedničkog neprijatelja br. 1«. ¹⁶²

Nešto prije Talijani su poduzeli jednu vojnu operaciju u Dalmaciji u kojoj su sudjelovale i hercegovačke četničke jedinice pod imenom MVAC. Riječ je o talijanskoj operaciji »Albia« protiv partizanskog bataljona »Jozo Jurčević« na području Biokova, krajem kolovoza i početkom rujna. U njoj je sudjelovalo

¹⁵⁹ *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/I, 519.* O kakvom je planu riječ, govori sam Birčanin u pismu Mihailoviću, krajem rujna: »U nameri da ostvarim terensku vezu sa Vama, a shodno Vašem naređenju za realizovanje koridora između Hercegovine i Zap. Bosne naredio sam, još za vreme svog bavljenja u Hercegovini, da jedan odred jačine 3.000 četnika preduzme operacije opštim pravcem: Nevesinje-Pozor-Livno-Glamoč-Bos. Grahovo s tim, da taj odred docnije dirigujem shodno situaciji. Moje naređenje međutim nije moglo biti izvršeno iz razloga što komandant VI armijskog korpusa italijanske vojske nije dozvolio odlazak četnika iz Hercegovine, verovatno iz bojazni od eventualnih novih nemira, koje bi izazvali komunisti ili bi saznali za odsutnost četnika«. (Isto, 641).

¹⁶⁰ Isto, 585.

¹⁶¹ Isto, 641;-642, Birčaninovo pismo Mihailoviću, krajem rujna 1942. Usp. i V o j m i r K l j a k o v i ć, »Četništvo u Dalmaciji 1941-1943. godine (politički aspekt)«, *Zbornik IHRPD, sv. 3, 618 i d.*

¹⁶² »Tajna i javna saradnja četnika i okupatora«, n. dj., 46-48.

680 četnika koji su krenuli od Stoca i preko Ljubuškog i Imotskog izbili kod Makarske na more. Četnički komandant Baćović označio je tu akciju kaznenom ekspedicijom, a po instrukcijama Mihailovića ona je trebala biti iskorištena »da se postavi siguran kanal za vezu s Dinarskom divizijom«.163

Roatta je, nakon razgovora s Birčaninom, otputovao na konzultacije u Rim, a 19. rujna već je bio u Zagrebu, tražeći Pavelićevu suglasnost. Iako je Pavelić oklijevao s odgovorom, ipak je dao načelni pristanak za izvođenje zajedničkih operacija, s tim da se snage NDH ne mogu uključiti prije 15. listopada.164 Na drugom sastanku s Roattom, 21. rujna, kojemu je pored Birčanina prisustvovao i Jevđević, četnički su predstavnici upoznati s mogućnošću sudjelovanja četnika u planiranoj operaciji »Dinara«, koja je zamišljena da bude manjih razmjera. Dogovoreno je da bi u toj operaciji sudjelovale »antikomunističke jedinice iz Hercegovine, gde ih ima previše, ili iz drugih rejona«, a ako bi operacija bila odgođena te bi jedinice bile prebačene »radi potpomaganja odbrane na području između Imotskog i Gračaca«. Ispostavilo se da su u tim razgovorima važnija bila pitanja političkog karaktera, za koja je Roatta ovaj put pokazao veću osjetljivost, zasigurno po instrukcijama iz Rima a i Pavelićevim protestima. Roatta je, naime, tom prilikom u vezi s »političkim pitanjem četničkog pokreta« precizirao da će četničke formacije »sarađivati sa italijanskim oružanim snagama jedino sa ciljem da se suzbije komunizam i stanovništvu vrati mir i spokojstvo.« To znači da talijanske snage »ne mogu pomagati četnike za druge ciljeve; četničkim manifestacijama treba oduzeti svaki politički karakter i moraju se ukloniti sva obeležja koja imaju protihrvatski karakter«. U vezi s tim je Roatta postavio i pitanje uloge Mihailovića, tj. da mu se precizno odgovori da li se pod njegovom nadležnošću nalaze četničke formacije koje su pod komandom Birčanina i Jevđevića. Na to pitanje oni su odgovorili: »Draža Mihailović je efektivni vođa samo stare Srbije i Makedonije i tamo deluje u sporazumu sa generalom Nedićem, predsednikom srpske Vlade. Za ostale oblasti, on je samo moralni vođa sa kojim komandanti sarađuju ukoliko njegova naređenja vode računa o stvarnim interesima Srba.

Sada, u Bosni i Hercegovini srpski narod prema Italiji gaji takve osećaje priznanja da protiv nje nikad ne bi mogao ništa preduzeti, čak ako bi to naredio Mihailović ili neko drugi.

Cilj cetnickih snaga je, načelno, da spase srpski narod i da (se) stvori izvesno sredstvo koje će kad završi rat moći da materijalizuje granice srpske države«.165

O tim je pitanjima, međutim, bilo riječi i na sastanku što ga je sutradan talijanski pukovnik Carla, kao predstavnik Superslode, održao s Birčaninom, Jevđevićem i Grđićem. Birčanin je tom prilikom izrazio određeno nezadovoljstvo posljednjim razgovorom s Roattom, tj. »mučan utisak« što ga je dobio čudeći se da se »posumnjalo u njegovu i uopšte četničku lojalnost prema Italijanima«. Carla je dao do znanja da je povjerenje Roattino u četnika »potpuno i apsolutno, jer ne samo da je do sada data stvarna podrška pokretu, već_su razbijeni svi hrvatski pokušaji da se minira egzistencija

163 Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/1, 614-615.

164 isto, 641-642.

165 Isto, 882..

četničkih antikomunističkih formacija i da se sa komandnih položaja udalje najeminentnije starešine, među kojima i sam Trifunović i najbolji oficiri«. Ono što je kod Talijana izazvalo »neprijatan utisak«, jest Birčaninov susret s Mihailovićem u Avtovcu, »koji je bio održan bez znanja italijanskih vlasti«. Ističući talijansko gledište prema kojem se dopusta »da u četničkim redovima treba da vlada srpski nacionalistički, antikomunistički duh«, Carla je upozoravao da treba izbjegavati »svaku vidnu političku manifestaciju« koja bi izazvala reagiranje NDH s kojom Italija ima saveznički ugovor. Birčanin je tom prilikom precizirao glavne elemente daljnje suradnje u cilju da ona bude »potpuna, apsolutna i efikasna«:

a) Dopustiti da se podesnom propagandom održava srpski nacionalistički duh, kojim su četnici nadahnuti, bez ubadanja Hrvata, sa ciljem da se vežu mase, kako ne bi pale u klopku vrlo aktivne partizanske propagande.

b) Drugarsko poverenje u potpunu lojalnost četnika, starešina i boraca, a naročito u onoga ko upravlja pokretom.

c) Na čelo svih formacija postaviti bivše jugoslovenske oficire, odabrane među onima koje komandanti budu predložili kao najpodesnije i dopustiti četničkim komandantima najveću moguću samostalnost što se tiče njihovih unutrašnjih odnosa između starešina i boraca, pa i između viših i nižih starešina, uvek u okviru direktiva i borbenih zapovesti dobijenih od italijanske više komande«.166

Iz Birčaninova izvještaja, koji je odmah uputio Mihailoviću, vidljivo je da je on bio nezadovoljan razgovorima u Rijeci. Istakao je da je sastanak s Mihailovićem u Avtovcu izazvao jače nepovjerenje talijanskih vojnih faktora, i da je ono upravo glavni krivac što nije uspio dogovor oko bitnog zadatka, tj. odobrenja operacije i borbe četnika protiv glavne partizanske grupacije na području Glamoč-Livno-Duvno-D. Vakuf-Jajce, a što bi bio značajan doprinos »produbljenju kolaboracije između Italijana i četnika«.167 O rezultatima Birčaninova boravka u Rijeci obavijestio je Mihailovićev štab i kapetan Ivanišević. On je posao od ocjene da su, naprotiv, rezultati, koje je Birčanin postigao »ogromni«. Četnicima je obećana veća količina oružja (2000 pušaka za Dinarsku diviziju i 1000 za Liku, tj. za četničke posade u Medku i Otočcu), a u toku listopada predviđena je isporuka još većih količina. Mihić je i službeno od Talijana potčinjen Birčaninu. »Uslov da sve ovo realizujemo«, zaključuje Ivanišević, »je, da se obustavi akcija protiv Hrvata i Muslimana, jer oni protestuju preko Nemačke, koja opet vrši presiju na Rim. Visoki interesi opšte stvari nalazu da ne kidamo sada, kad toliko očekujemo od njih. Muslimani i ustaše odn(osno) Hrvati platiće ceh pre ili posle, za njih ima vremena, jer nemaju gde, ostaju nam jednako pod ruku.«168

U planiranoj operaciji protiv partizanskih snaga, koja je poduzeta početkom listopada u pravcu Prozora, sudjelovalo je, prema četničkim izvorima, oko 5500 četnika.169 Nakon te operacije još su se više zategnuli odnosi između Roatte i Birčanina. Roatta je, naime, poslije masovnih pokolja koje su četnici

166 Isto, 884-885.

167 Isto, 643-645.

168 Isto, 636.

169 Opširnije *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/I*, 655-656.

nešto ranije i tom prilikom izvršili nad hrvatskim i muslimanskim stanovništvom, na pritisak Pavelića uputio Birčaninu telegram s prijetnjom, da, ako nasilja ne prestanu, »biće obustavljena prehrana i plaćanje nadnica onim formacijama, kojima pripadaju krivci tih nasilja. Ako bi ta ilegalna situacija i napred trajala, preduzeće se strože mere«¹⁷⁰ Birčanin je u odgovoru - kako obavještava Mihailovića - među ostalim izjavio da je »pogrešio što je u početku saradnje prevideo obaveze Italije prema Hrvatskoj, kao saveznici, jer je ta činjenica u stvari ometala i ometa kolaboraciju«. Birčanin je ujedna izražavao Mihailoviću i nezadovoljstvo emisijama londonske radio-stanice za Jugoslaviju, navodeći da »sve češće zloupotrebljava namenjenu joj ulogu i zadatak (. . .), snazi komunističku misao u našoj zemlji, glorifikujući akciju 'rodoljuba'«. U vezi s tim je sugerirao Mihailoviću da intervenira kod emigrantske vlade, tražeći ujedno da se preciziraju odgovori na neka bitna pitanja budućnosti. Obračajući se Mihailoviću, on je formulirao ova pitanja:

» 1. Borimo li se mi za Jugoslaviju ili za Srbiju?
2. Ako se borimo za Jugoslaviju, onda kako će ona biti uređena? Da li sporazum Cvetković-Maček neće biti uzet kao baza za to buduće uređenje, kako to tvrde gotovo svi Hrvati?

3. Koga pomaže vlada, nas ili komuniste?

4. Kako gledate Vi na ove probleme i na ovakav rad vlade?

5. Dali mi svojom današnjom borbom slučajno ne niveliramo teren za buduće ustoličenje te iste vlade, koja danas slavi i veliča borbu komunista partizana, ne vodeći ni najmanje računa o stvarnom stanju duhova i a žrtvama, koje Srbi podnose od komunista i od Hrvata u borbi za odbranu, ne samo ugroženih nacionalnih ideala, nego i golih života.

Ja mislim da imam pravo i da mi je dužnost, obzirom na čelu moju prošlost i na današnju moju ulogu, da ova pitanja ovako formulišem i da odgovor, koji na njih dobijem, dostavim onima, koji se bore pod najtežim prilikama protiv komunističko-hrvatske ideologije«.¹⁷¹

Očito je bilo da je Birčanina sve više opterećivalo pitanje veće koncentracije četničkih snaga na području tromeđe Dalmacije, Like i Bosne, u cilju poduzimanja ofenzive protiv »Bihaćke republike«. Time bi se, prema njegovu mišljenju, ojačalo to područje kao jedan od glavnih punktova četničkih snaga u Jugoslaviji. S druge strane, računalo se da bi to bila uspješna demonstracija vlastite vojne snage pred Talijanima, što bi kod njih moglo samo ojačati poziciju četnika i samog Birčanina kao faktora koji treba sve više respektirati. U tom cilju, Birčanin je bio zainteresiran da istraje na ostvarivanju plana a prebacivanju veće četničke grupacije iz Crne Gore i Hercegovine na spomenuto područje. On je 12. listopada uputio zahtjev Roatti da se dopusti prebacivanje 3000 četnika iz Crne Gore u područje Knina, navodeći da bi bila »neopravdano« protiviljenje NDH toj akciji. Također je, uz zahtjeve za naoružanje, odjeću i opskrbu, tražio da se u Split sto hitnije upute jugoslavenski oficiri iz zarobljeničkog logora u Sulmoni.¹⁷² Mihailović je osobno bio zadovoljan dotadašnjim Birčaninovim radom i davao je punu podršku spome

¹⁷⁰ Isto, 672.

¹⁷¹ Isto, 676.

¹⁷² *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 4, 774-778.

nutoj akciji. Polazio je od toga da je u postojećoj situaciji »najvažniji zadatak, da se definitivno prečisti sa komunistima«, pri čemu je u prvom redu mislio na područja Hercegovine, Dalmacije, Like i zapadne Bosne. U tom cilju davao je smjernice da »treba raditi dogovorno sa vojvodom Birčaninom« koga treba »što bolje podražvati u radu«. S druge strane, »okupatora iskoristiti do maksimuma, i izvlačiti od njega što više«. Istodobno, »dok se izvode operacije prema komunistima, što više taktizirati s Muslimanima i Hrvatima«.173

Uz Birčanina i Jevđević se aktivno angažirao u spomenutoj akciji. Prema raspoloživim podacima, on se krajem rujna sastao s Roattom, kojom prilikom su talijanski vojni faktori dali pristanak da se uputi 3000 četnika »za pojačanje Dinarske divizije« i da im se dade na raspolaganje oružje, odjeća i hrana te da ih Talijani »svojim sredstvima transportuju u Metković-Split-Knin«.174 Po svoj prilici riječ je o načelnom obećanju Talijana, a ne o konkretnoj odluci, što potvrđuje i spomenuti, kasnije upućeni Birčaninov zahtjev. Jevđević je za Roattu izradio i posebnu promemoriju, po svoj prilici u drugoj polovici studenog 1942, koja također potvrđuje da je spomenuto prebacivanje četnika i dalje bilo sporno. U ime četnika iz Hercegovine on je pitanje »pomoći četničkim odredima u Dinari« predočio Roatti ovim riječima: »Ekselenciji je poznato kakve gubitke i neprilike nanose i nama i talijanskoj armiji skoncentrisane partizanske bande u zoni Like i Severne Dalmacije, te Primorja. Nas je vitalni interes da definitivno uništimo te razbojnice, jer će nam inače na završetku rata još više jada zadavati kao i Vašim trupama. U tu svrhu mi smo voljni da pošaljemo u Dinaru dve hiljade naših najboljih boraca koji bi im zadali smrtni udarac. Te trupe bi trebalo transportovati željeznicom do Metkovića s brodom do Splita i opet željeznicom do Knina. Za njih bi tražili samo svi da dobiju cipele, šinjele i dovoljno municije. Čim bi se sastali sa našim odredima oni bi jednim ofenzivnim zamahom likvidirali famozne brigade proleteraca: Za ovo su Vam se obraćali odredi Vojvode Pukovnika Trifunovića, a mi činimo to sa naše strane. Za ceo Balkan imalo bi ogromno značenje uništenje ovih bandi«.175

Svakako je pitanje povlačenja dijela talijanskih vojnih snaga, koje se upravo u to vrijeme aktualiziralo, moglo izazvati još veće uznemirenje četnika. U studenom je Supersloda najavila smanjivanje svojih vojnih snaga na okupiranom području NDH, na što je u prvom redu utjecao razvoj situacije na Sredozemlju, tj. napredovanje Saveznika. Kao prvi konkretan korak najavljeno je povlačenje divizije »Sassari«, koja je bila stacionirana u sjevernoj Dalmaciji. Predviđeno je da nakon toga okupirano područje do demarkacione

173 *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/1, 658-659, Mihailovićevo pismo Jevđeviću, 8. X 1942.*

174 Isto, 634-635, zabilješka o razgovoru između Roatte i Jevđevića, 29. IX 1942.

175 Isto, 728. Jevđević je istodobno dolazio u dodir i s predstavnicima ustaških organa. Prema nekim podacima, on se u srpnju 1942. u Dubrovniku sastao s ustaškim ministrima A. Artukovićem i Vladimirom Košakom (Isto, 430). U studenome Jevđević je preko oružničkog pukovnika Jakovljevića u Nevesinju zatražio pregovore s vojnim vlastima NDH »radi smirivanja i prehrane«. Dodiri su nastavljeni u toku siječnja 1943, kada je došlo do sastanka i sa županom u Mostaru Perom Zlatarom. Jevđević je tom prilikom isticao da »on ima pune ovlasti od svog vrhovnog zapovjedništva, da sklopi trajan sporazum sa predstavnicima hrvatske vojske i četnika«. (AVII, NDH, kut. 80, br. reg. 9/6, i kut. 156, br. reg. 46/6; *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/2, 1057-1058.*)

linije bude podijeljeno na tri dijela: 1. na sjeveru Peti i Jedanaesti korpus, do linije Zdenčina, Tounj, Žuta Lokva, Sveti Juraj; 2. u centru Osamnaesti korpus u anektiranoj Dalmaciji, proširen na području Knin-Omiš-Klis; 3. na jugu Šesti korpus, koji bi ostao kao i do tada.¹⁷⁶ Za jedinice koje će doći na napuštena područja i zamijeniti talijanske snage, bilo je predviđeno da budu pod talijanskom komandom, ali se u tom trenutku još nije preciznije znalo da li će to biti vojne snage NDH ili jedinice MVAC-a. Po svoj prilici računalo se i na jedne i na druge. Svakako je MVAC, pod čime su Talijani podrazumijevali četnike, privlačio posebnu pažnju u tom planu. Roatta je u vezi s tim obavijestio komandante armijskih korpusa: »U odnosu na formacije MVAC, treba po svaku cenu izbeći da one sebe smatraju prepuštene svojoj sudbini, i da samim tim budu primorane pre ili kasnije da podlegnu pritisku ustanika ili da im se pridruže. Radi sprečavanja da se do toga stigne, neophodno je:

- bilo navesti ih da nas prate, eventualno s porodicama i sa svim onim što mogu da ponesu sa sobom, i dati im zatim mogućnost da se pristojno smeste na teritoriju koju mi držimo (pokreti i smeštaj bili bi od nas organizovani i kontrolisani);

- bilo ostaviti ih da okupiraju teritorije koje se nalaze na ivicama naše okupacije, omogućavajući im time da budu podržane našim oružjem«.¹⁷⁷

O uznemirenosti među četnicima zbog mogućnosti povlačenja Talijana svjedoci peticija koju je S. Bjelajac uputio komandantu Petog talijanskog korpusa. ističući da je četništvo u Lici imalo »najjači oslonac u prisutnosti italijanskih trupa«, i na tome je »počivala četnička organizacija«, on izražava uvjerenje da će odlaskom Talijana pozicije četnika naglo oslabiti i da im prijete osveta oružanih snaga NDH i partizana. Posebno ističe opasnost koja prijete od partizana jer su oni »u ovim krajevima sada najjači« i njihov će udar biti »upravljen bas protiv četnika, jer su oni jedini protivnici, odnosno bolje reći najveći protivnici partizana«. Poboľšanje situacije Bjelajac i drugi četnički rukovodioci vide u mogućnosti da u to područje dođe »najmanje 4000-5000 četnika iz Crne Gore i Hercegovine« .¹⁷⁸ U pismu upućenom Roatti, Bjelajac otklanja mogućnost suradnje s ustašama, ali zagovara suradnju s domobranima, jer se oni i četnici mogu naći »na pravilnoj liniji u borbi protiv partizanstva«.¹⁷⁹

S druge strane, ne može se u vezi s čitavim ovim planom zanemariti operiranje s mogućnošću iskrcavanja Saveznika na jadransku obalu, o čemu je četničko vodstvo, dakako, vodilo računa. Vršene su i određene pripreme u slučaju otvaranja »drugog fronta«. Mogućnost veće koncentracije četničkih snaga u Dalmaciji mogla je, dakle, imati svoju funkciju i u vezi s predviđanjima takvog razvoja događaja.¹⁸⁰

Početakom prosinca 1942. izvršene su pripreme za pokret četnika iz

¹⁷⁶ *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 4, 538, izvod iz dnevnika Superslode, 22. XI 1942.

¹⁷⁷ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 845, Roattino pismo, 25. XI 1942.

¹⁷⁸ B r a n k o L a t a s, »Četnička zlodjela u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri,« »Novi list,« Rijeka, 26. i 27. II 1980.

¹⁷⁹ AVII, ČA, kut. 159, br. reg. 43/2, pismo Bjelajca od 18. XII 1942.

¹⁸⁰ »Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom«, Beograd 1946, 165-166; *Pajović*, n. dj., 276 i d.

Hercegovine na tromeđu Like, Dalmacije i Bosne. Glavni organizator te akcije bio je major Petar Bačović, komandant četničkih operativnih jedinica u istočnoj Bosni i Hercegovini. Mihailović je majora Zaharija Ostojića, kao delegata Vrhovne komande, imenovao rukovodiocem operacija, »koje se preduzimaju za tučenje komunista u Dalmaciji, Lici, Zapadnoj i Istočnoj Bosni«.181 U pismu što ga je po Bačoviću poslao Birčaninu, Mihailović je cilj i plan operacije formulirao ovim riječima: »Operacija koju sada pripremam prema zaostaloj Sovjetskoj Republici biće kombinovana. U njoj ima da sudeluju Dinarci zajedno sa Hercegovcima, snage od Otočca, snage sa planine Manjače i Borja i crnogorske snage koje ću uputiti u napad preko Prozora opet prema Glamoču. Poslao sam nekoliko radio stanica. Jednu kod vas, jednu za Otočac, jednu za Manjaču i jednu sa crnogorskim snagama. Celu ovu mrežu vezao sam za sebe a jedan istaknuti centar obrazovao u Hercegovini preko koga ću neposredno dirigovati svima ovim operacijama. U Hercegovinu kao svog delegata uputio sam majora Ostojića preko koga ću upućivati sva naređenja i koji je odneo ukupan plan akcije da ako Bog da stignemo do pred Karlovac i Zagreb«.182

Samo pak transportiranje četničke grupacije organizirali su Talijani. Četnici su najprije, poglavito iz Bileće, prebačeni željeznicom u Metković, a odatle brodovima u Split, te željeznicom do Knina. Ukupno je transportirano oko 2800 četnika.183

Predstavljajući se kao »komandant pokrajine i Dinarske oblasti«, Đujić je objavio proglas »Srpskom narodu čitave Like i zapadne Bosne«, 12. prosinca, najavljujući dolazak jedinica »srpske vojske« iz Bosne, Hercegovine i Crne Gore, te okupaciju čitave Like.184 Đujić je svakako mogao biti i osobno zainteresiran za pojačanje četničkih snaga na svom području, jer su se počele voditi žešće oružane borbe s partizanskim snagama. Dolazak proleterskih brigada na čelu s Vrhovnim štabom u Bosansku Krajinu imao je poseban odjek za razvoj NOP-a u Dalmaciji. U toku studenoga poduzete su veće oružane akcije protiv četničkih i ustaških uporišta u Kninskoj krajini i dolini Cetine. Unatoč postignutim uspjesima, pokazalo se da borba protiv četnika zahtijeva snažnije i trajnije oružane operacije.185 U smjernicama, koje su po Titovim uputama i naredbi, iz Vrhovnog štaba upućene Štabu Četvrtne operative zone, krajem prosinca, isticalo se da ne treba napadati utvrđene talijanske garnizone su Dalmaciji. Ukoliko ustaše zaposjednu te garnizone, kada budu ispražnjeni, »to nije tako opasno, jer se oni do sada nisu pokazali aktivni ako nemaju okupatorske podrške. Nas najopasniji neprijatelj jesu i ostaju

181 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 752.

182 Isto, 759, pismo od 13. XII 1942.

183 Prebacivanje četnika izvršeno je u nekoliko transporta. Ostojić je obavijestio Mihailovića da je prva grupa četnika stigla u Knin 15. XII, a da je dva dana kasnije posla druga grupa iz Hercegovine. (Isto, 786-787). Njihov komandant Bačović još je bio u Kalinoviku, zajedno s Ostojićem, čekajući dolazak četnika iz Crne Gore, čije je transportiranje bilo planirano na područje Jablanica-Livno-Glamoč. (Isto, 758, 788). Jevđević i Bačović su 28. XII krenuli iz Bileće u Metković i dalje, noseći radio-stanicu. Po svoj prilici, četnički centar u Splitu tek tada je dobio radio-stanicu, što mu je omogućilo bržu vezu s Mihailovićem. (Isto, 803-806).

184 AIHRPH, NG, kut. 431, f. 6.

185 *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 4, 131, 164-166, 171, 182-184, 197-199, 343.

četnici: dok su ustaše politički onemogućeni, dotle četnici mogu naći tu i tamo izvesne podrške. S toga je nas glavni zadatak u ovom periodu da ih razbijemo svuda gde god se oni pojave. Prema podacima vaše obavještajne službe zapažena je jaca koncentracija četničkih snaga u Kninskoj Krajini i u Lici. Mi u Lici imamo jednu ličku diviziju (misli se na Šestu diviziju, op. F.J.B.) koja je dobila zadatak da razbije koncentracije četnika na tome području. Trenutno u Kninskoj Krajini imamo vrlo slabe snage koje bi mogle da se uhvate u koštac sa prilično jakim četnicima«. Stoga se ukazuje na potrebu osnivanja Pete dalmatinske brigade, koja bi na tom području ujedinila djelovanje partizanskih snaga pod jednom komandom, s ciljem da » budno prati kretanje i rad četničkih snaga, kao i svih ostalih neprijateljskih snaga«. Također se ukazuje na pojačanje rada obavještajne službe u sjevernoj Dalmaciji zbog dijelovanja Četnika. »U slučaju da Talijani evakuišu Knin i ustupe ga četnicima ili četnicima i ustašama«, ističe se u smjernicama, »mi ćemo upotrebiti sve raspoložive snage da razbijemo četnike i zauzmemo Knin, kako bismo onemogućili četnicima da uspostave svoju vlast na ovom sektoru i terorom izvrše mobilizaciju srpskog življa kao što su to učinili u Crnoj Gori«. Početkom veljače 1943. došlo je do osnivanja Pete dalmatinske brigade.¹⁸⁶

Zbog koncentracije četničkih snaga u sjevernoj Dalmaciji Vrhovni štab procjenjuje da »zaista četnici poklanjaju Dalmaciji osobitu pažnju«. Konstatira se da »glavni četnički štabovi i svi njihovi rukovodioci nalaze se danas u Dalmaciji (sem Draže koji je, verovatno jos u Hercegovini). Dakle, može se zaključiti da je težište četničkog vojno-političkog rada danas preneto u Dalmaciju, gde oni nameravaju da sebi obezbede neku vojno-političku bazu za buduće događaje«. U vezi s tim se pomišljalo i na izvođenje jedne veće operacije protiv domaćih i pridošlih četnika na tom području.¹⁸⁷

Dolazak četnika iz Hercegovine uznemirio je ustaške vlasti. Sinčić je ocjenjivao da je držanje talijanske vojske u čitavom obalnom pojasu »u potpunosti suprotnosti sa utanačenjima ‚Zagrebačkog sporazuma‘, te svim obećanjima, koje je u posljednje vrijeme dao zapovjednik ‚Superslode‘ - general Roatta - prilikom svojih posjeta i pregovora u Zagrebu«. Talijani, prema Sinčiću, i dalje organiziraju »pravu četničku organizaciju«. Krajem studenoga i početkom prosinca dano je oružje četnicima oko Drniša, u Pađenima, pa i u samom Kninu. Sinčić je posebno upozoravao da Talijani vlakovima iz Splita »dovode i to uglavnom na željezničku postaju Kosovo četnike iz Hercegovine«. Prema njegovoj procjeni, u Gračacu ih je bilo već »najmanje dvije tisuće«. Navodi da su ga četnički vođe obavijestili da je predveden dolazak oko 8000 četnika iz Hercegovine i Crne Gore kako bi sudjelovali u operacijama protiv NOVJ prema zapadnoj Bosni i južnoj Lici »sa glavnim ciljem iztjerati partizane i preuzeti četničku vlast na širokom području zapadne Bosne, Like i diela Dalmacije (Knin)«. U vezi s tim i s povlačenjem Talijana iz pojedinih garnizona, Sinčić je zaključivao da Talijani u stvari vrše pripreme za predaju vlasti četnicima te da postoji opasnost da oni preuzmu vlast i u Kninu, u kojemu je bila malobrojna domobranska posada.¹⁸⁸ Sinčić se

¹⁸⁶ J. B r o z T i t o, *Sabrana Djela*, sv. 13, Beograd 1982, 242-S44.

¹⁸⁷ Kao u bilj. 185, knj. 5, 52-53, izvještaj zamjenika načelnika VS Titu, 17. I 1943.

¹⁸⁸ AVII, NDH, kut. 76, br. reg. 1/6, izvještaj od 15. XII 1942.

27. prosinca 1942 sastao u Kninu s domaćim četničkim vođama. Svi su se složili u procjeni da se situacija mijenja odlaskom talijanske vojske. Četnici su predlagali da jače oružane snage NDH preuzmu čuvanje ličke željezničke pruge i uspostave posade u Gospiću, Otočcu, Kninu i Gračacu, te da se odrede zone djelovanja, kako ne bi dolazilo do nesporazuma. Osnovno načelo za sporazum je »da hrvatske oružane snage štite srbski živalj u zonama, gdje operira hrvatska vojska, a četnici da štite hrvatski živalj u četničkim zonama«. Za provođenje zajedničke akcije četnički predstavnici su tražili razgovore s vojnim predstavnicima NDH, u prvom redu domobranstva.¹⁸⁹ Sinčić je upozoravao da se u Kninu nalazi »četnički štab za Bosnu, Liku i Dalmaciju«, jer tu dolaze i zadržavaju se »četnički prvaci iz svih krajeva«. Nastalu situaciju on je ocjenjivao ovim riječima: »Naša slabost, odlazak talijanske vojske, povećani broj četnika, preuzimanje vlasti u Gračacu - stvorili su kod četnika uvjerenje, da će oni sticajem prilika i raznih okolnosti, te s pomoću Talijana u ovim krajevima preuzeti vlast i da će ostavši bez ikakvog nadzora stvoriti si pravu i sigurnu osnovicu i odskočnu dasku (u teritorijalnom i političkom smislu) - i sve preduvjete za razvitak i postignuće svojih političkih i vojničkih ciljeva u smislu naloga Draže Mihailovića, a sve u duhu 'velikosrbske' politike i jugoslavenske vojske. Gračac je trebao biti prvo područje s kojeg će oni bez nadzora i nesmetano početi provoditi svoje ciljeve. Prvi bliži cilj trebao je biti Knin, a zatim čitava Lika, Bosna, sjeverna Dalmacija i Kordun«. ¹⁹⁰

Četnički rukovodioci su bili osobito zainteresirani za dolazak novih četničkih snaga, kako bi se izvršila što veća njihova koncentracija u cilju poduzimanja planirane ofenzive. Oni su obavještavali Mihailovića da su zatekli »vojničku situaciju do te mere očajnu da bi svaki samostalni pokret sa našim snagama bio unapred osuđen na neuspeh, a čekanje dovodi trupe do moralnog rasula. Naš neuspeh zapečatio bi sudbinu čitave naše oslobodilačke borbe«. ¹⁹¹ Mihailović je dakako, bio posebno zainteresiran da se veća grupacija četnika iz Crne Gore prebaci u zapadnu Bosnu. Pokazalo se, međutim, da rješenje i tog pitanja ovisi isključivo o Talijanima. Mihailović se žalio Bačoviću da nije njegova krivica što četnici iz Crne Gore još nisu krenuli, jer se radi o tome da Talijani »ne dozvoljavaju da se snage Crnogoraca prebace čak ni u Hercegovinu«. ¹⁹² Istodobno je Mihailoviću svoju zabrinutost izrazio i Birča

¹⁸⁹ AVII, NDH, kut. 80, br. reg. 8/6, izvještaj Sinčića od 28. XII 1942. Sinčića su u Kninu posjetili Bačović i Radomir Đekić-Đedo, koji je s njim došao iz Hercegovine. Sinčića je posjetio i novinar Milan Šantić, koji je također došao iz Hercegovine sa zadatkom da organizira četničku propagandu. On se predstavio Sinčiću kao Mihailovićev opunomoćenik, izražavajući spremnost četnika za suradnju s organima NDH, posebno s domobranstvom. (AVII, NDH, kut. 195, br. reg. 46/1, Sinčićev izvještaj 2. I. 1943.).

¹⁹⁰ Sinčić se u Kninu sastao i s Jevđevićem. Izvještava da je Jevđević u Kninu održao konferenciju »sa svim četničkim prvacima i četnicima«, na kojoj je govorio o potrebi borbe protiv komunista kao najvećih neprijatelja. Prema Sinčićevim riječima, Jevđević je tom prilikom izjavio: »Pošto je najveći neprijatelj našeg naroda i naše zemlje komunizam, to mi moramo saradivati sa svima, koji se bore protiv komunizma i to s Nijemcima, s hrvatskim domobrancima i čak s Ustašama«. Sinčić navodi da mu je isto gledište izrazio i Bačović. (*NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 5, 640-646, izvještaj od 19. I 1943).

¹⁹¹ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 34.

¹⁹² Isto, 42, telegram 6. I 1943. Dva dana kasnije, Mihailović je optimistički javio da je »Crnogorcima odobren prolaz«. (Isto, 43). Pokazalo se, međutim, da su četničke snage prešle samo u Hercegovinu, ali odatle dalje nisu išle. Radi se o Zetskom letećem odred i Nikšičkoj brigadi pod komandom Baje Stanišića i o jedinicima Limsko-sandžčkih četničkih odreda, pod

nin, jer »snage U Dinari sa pojačanjima iz Hercegovine suviše su slabe da bi se upustile u odlučujuću bitku protiv komunista bez učešća Crnogoraca«.193 Oko tog pitanja posebno se angažirao Jevđević. Kod Talijana nije uspio isposlovati da se četnici iz Crne Gore zajedno transportiraju s onima iz Hercegovine. To nije uspio ni u kasnijim pokušajima.194 Ubrzo se, međutim, ispostavilo da je u Rimu donesena odluka da se ne dopusti dolazak novih četničkih jedinica na spomenuto područje. Poslanik NDH u Rimu Perić dobio je 25. siječnja 1943. obavijest od talijanskog ministra Pietromarchija da je izdan nalog »kojim se opozivlje odluka Superslode, da se crnogorski četnici upute u Hrvatsku«. Talijanski poslanik u Zagrebu prenio je idući dan tu obavijest Paveliću.195 Isti dan je već o tome bio od Jevđevića obaviješten i Ostojić. On je javio Mihailoviću da je »iznenadno po naređenju iz Rima obustavljen u opšte dolazak Crnogoraca«, Izrazio je mišljenje da je to učinjeno »pod presijom Nemaca«.196 Ta je ocena bila na mjestu. U Rimu su se početkom siječnja sastali Roatta i njemački komandant za Jugoistok general Alexander Löhr. Tom prigodom Löhr je upoznat s prijedlogom Talijana o razoružanju četnika, na čemu su upravo Nijemci inzistirali. Roatta je iznio podatke o brojnom stanju i disklokaciji četnika kojih je pod talijanskom komandom bilo ukupno 19.000. Od toga se 3000 nalazilo duž željezničke pruge Ogulin-Vrhovine, 8000 na području između Knina i Gračaca, a 8000 u Hercegovini. Talijani su predlagali da se postupno razoružavaju četničke grupe, što će reći da su zapravo izbjegavali to pitanje.197 U razgovoru što ga je imao uskoro zatim s Pavelićem, Roatta je izjavio da će »privremeno da odustane od, daljnjih mera evakuacije« talijanskih trupa. Iznoseći isti podatak kao i Löhru o brojnom stanju četnika, on je u specifikaciji te brojke konstatirao da se od 11.000 četnika na području Dalmacije i Like, 3000 odnosi na one koji su došli iz Hercegovine, a ostali su domaći.198 U pismu koje je potom uputio Ministarstvu vanjskih poslova NDH, Roatta je konstatirao da je četnička grupacija iz Hercegovine došla »uz prethodno odobrenje Poglavnika«, a da »još nijedna crnogorska formacija nije prešla na teritoriju Armije«.199

komandom Pavla Đurišića. Bilo je predviđeno da te jedinice operiraju u zapadnoj Bosni kao Četvrti četnički korpus. Prema Mihailovićevom podatku, radilo se ukupno o oko 4000 četnika. (Isto, 43).

193 Isto, 68.

194 U pismu upućenom Mihailoviću, 18. 11 1943, Jevđević je obavještavao da mu je »saopštila vrhovna talijanska komanda, da je dovršen veliki plan o generalnom napadu na partizane u kom će da učestvuju talijanske, nemačke, hrvatske trupe i naše snage u saradnji sa talijanskim. Na moje pitanje potvrdili su mi, da ima izgleda da u toj operaciji uzmu učešće i crnogorske trupe«. (Isto, 77-78). Riječ je o najavljivanju četvrte ofenzive.

195 AH, ZKRZ-GUZ-1945, kut. 20; AH, NDH, MVP, kut. 8, pismo Perica Lorkoviću, 27. I 1943.

196 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 161.

197 Isto, 1039-1040.

198 Isto, 1023, izvještaj njemačkog poslanika u NDH Siegfrida Kaschea, 11. I 1943. U pregledu brojnog stanja četnika (MVAC) po garnizonima u Dalmaciji, 15.11 1943, komandama Osamnaestog korpusa je iznijela podatak da se na području korpusa nalazi 5009 domaćih četnika (Strmica, Bos. Grahovo, Gračac, Zrmanja, Krupa, Padene, Kosovo, Vrbenik, Golubić, Žitnić, Knin) i 2807 iz Hercegovine (Plavno, Kosovo, Golubić, Strmica, Knin). Posade MVAC-a, sastavljene od Hrvata nalazile su se u Dicmu, Bisku, Trilju-Košutama i Obrovcu (ukupno 321). (*NOB u Dalmaciji*, zbornik dok., knj. 5, 481-482). Prema podatku koji daje Đujić, »naoružane snage Dinarske oblasti iznose 4.200 boraca«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 296).

199 *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 5, 371-374.

U svakom slučaju, oduljeno čekanje četnika iz Crne Gore i spoznaja da oni zapravo neće ni doći, onespokojili su Baćovića i druge četničke rukovodioce. Baćović se zalio Mihailoviću da neće više moći čekati i da se osjećaju »prevareni« i »izdani«. Krivicu za nedolazak crnogorskih četnika pripisivao je i Mihailoviću, a s druge strane žalio se na slab moral domaćih četnika. On je prijetio da neće više nimalo čekati i da će pokušati sa svojom grupacijom da se probije natrag u Hercegovinu.200 Mihailović je nastojao da Baćović i dalje ostane, obećavajući da ne odustaje od planirane akcije, dapače, da se razmišlja i o operaciji »možda još šireg obima«. Ako bi se četnici iz Hercegovine povukli, zaključuje on, »Dinarci bi bili izgubljeni«. On je zamišljao da se izvede jedna samostalna operacija protiv snaga NOP-a, »ali sad preko Čajniča i dalje kroz Bosnu«. Predviđao je da se ta operacija izvede u dvije faze: »Prva faza uništavanje sovjetske republike. Druga faza gonjenje u celoj Bosni, Lici i Kordunu i definitivno uništavanje«. Mihailović je isticao da su Talijani »za sada onemogućili prelaz Crnogorcima, pod izgovorom da je sovjetska republika pred uništenjem, i da Crnogorci nisu potrebni«.201 Međutim, Ostojić je imao već sasvim suprotno mišljenje, koje je izrazio Mihailoviću ovim riječima: »Zbog nastupajućih događaja moramo se pomiriti sa činjenicom da je sad nemoguće ostvariti naš plan za tučenje komunista na Marievom (Birčanin, op. F.J.B.) terenu, sem ukoliko ih Ištvan (Baćović, op. F.J.B.) zakači pri povratku«. Zagovarao je kao kompenzaciju poduzimanje operacije u Sandžaku i Crnoj Gori, s ciljem da se »definitivno likvidiraju« Muslimani, crnogorski separatisti i komunisti.202

Četnici su ipak sudjelovali u dvije vojne operacije koje su zajedno s Talijanima poduzete protiv partizanskih snaga. Prva operacija je poduzeta 25. siječnja u pravcu Vrljike, s ciljem da se izvrši »čišćenje podinarske oblasti od komunista«. Prema planu operacije, »čišćenjem ove zone od komunista uništava se glavni komunistički oslonac za celu Dalmaciju: onemogućava se svaka njihova akcija i propaganda ne samo na ovoj teritoriji nego na teritoriji cele Dalmacije«. Ujedno bi se oslobodile »od partizanskog pritiska sve suho putne i željezničke komunikacije na ovoj teritoriji« i presjekle »partizanima sve veze između Dalmacije i Bosne«.203 Talijani su bili zainteresirani za izvođenje te operacije, smatrajući je kao »generalnu probu stvarnih mogućnosti grupe Baćović«.204 U operaciji su, kako konstatira Đujić, sudjelovali »uglavnom Hercegovci i Dinarci, pomognuti slabijim Italijanskim delovima«, a cilj joj je bio da se nakon njena završetka »pristupi organizaciji oslobođene teritorije«. Međutim, ta operacija nije provedena do kraja, »jer su komunisti, u međuvremenu, veoma jakim snagama napali i okupirali Strmicu, Golubić, Plavno i Radljevac, te je operacija morala biti prekinuta«.205

200 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 67-68, radiogram Mihailoviću 11. I 1943.

201 Isto, 139-141, radiogrami Ostojiću, 28. I 1943. Mihailović je tražio od Ostojića da obavijesti Baćovića da su četničke snage već u pokretu »bez obzira na Italijane i da on to čuva u najvećoj tajnosti, a da on mora ostati tamo sa Dinarcima«, tj. da se ne vraća u Hercegovinu. (Isto).

202 Isto, 162-163, radiogram Mihailoviću, 29. I 1943.

203 Isto, 52-58; *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 5, 730-735, zapovijest komandanta Štaba operativnih jedinica Dinarske oblasti majora Miodraga P. Paloševića.

204 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIII/3, 52-55.

205 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 296-297, Đujićev izvještaj 28. II 1943. Ivanišević

Druga operacija, koju su Talijani organizirali s četnicima, poduzeta je u pravcu Like. Bio je to zapravo dio opsežnijih operacija koje su od 20. siječnja 1943. poduzele njemačke i talijanske oružane snage, te snage NDH na području Korduna, Banije, Bosanske krajine i Like, tj. u prvoj etapi Četvrte ofenzive. Četničko vodstvo je pridavalo osobito značenje toj operaciji, računajući na mogućnost da se te snage teritorijalno prošire i potvrde kao važan dvojni faktor. U proglasu što su ga 10. veljače objavili «Narodu Bosne, Like i Dalmacije», komandanti operativnih četničkih trupa (Mihić, Đujić, Bačović, Ivanišević), ovim su riječima izrazili značenje te operacije: »Pošto smo očistili Srbiju, Crnu Goru i Hercegovinu, došli smo Vam u pomoć da razbijemo žalosne ostatke komunističke međunarodne, zlikovačke bande (. . .) Petnajest hiljada četnika do zuba naoružanih napada sa raznih strana i uništava na svom istoriskom pohodu sve što pokazuje otpor«. Obračujući se onima koji su stupili u NOP, četnički komandanti su apelirali na njih da poubijaju političke komesare i da stupe u četničke redove.²⁰⁶

Cilj operacije je bio da se zaposjedne područje Srbske doline. Prema Đujićevim riječima, to bi značilo da se četničke snage spoje s divizijom »Sassari« i tako stvore neprekidnu frontu, koja bi prisilila partizanske snage da se sudare s Nijemcima. Međutim, kako navodi Đujić, Talijani su zahtijevali od četnika napuštanje Srbske doline, koju su uskoro i sami morali napustiti zbog prodora partizana.²⁰⁷ Time je otpadala i mogućnost daljeg proboja grupacije hercegovačkih četnika preko Bos. Grahova i Glamoča, s ciljem da se kopnenim putem, na čemu je posebno inzistirao Mihailović, vrate u Hercegovinu. S druge strane, spomenuta je operacija još više utjecala na pogoršanje međusobnih odnosa četničkih rukovodilaca, posebno Đujića i Bačovića. Bačović je predbacivao Đujiću da je borbena spremnost njegovih snaga vrlo slaba i da se može govoriti o »najviše o 1500 ljudi«, a ne oko 6000 kako se računalo.²⁰⁸ Prema Đujićevoj ocjeni, četnici koji su došli iz Hercegovine još su više pogoršali situaciju u sjevernoj Dalmaciji, poglavito zbog pljačke po selima. »Jedan deo Hercegovačkih starešina«, prema njegovoj oceni, »ili nije

(pseud. Katanić) se obratio generalu Spigu s molbom, »da iz Splita, Šibenika ili Zadra uputi pojačanje radi pružanja pomoći« te da naredi bombardiranje okolice Strmice iz zraka. (*NOB u Dalmaciji*. zbornik dokumenata, knj. 5, 413). Komanda Osamnaestog korpusa naredila je četnicima da se vrate iz Vrljičke krajine, a u Knin je upućen jedan bataljon divizije »Bergamo«. (Isto, 417-418). Deblokada Strmice je započela 28.1, a 29.1 dijelovi Druge proleterske divizije su se povukli prema sjeveru. (Isto, 423, 426).

²⁰⁶ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 175.

²⁰⁷ Isto, 297-299.

²⁰⁸ U izvještaju Mihailoviću, 15. 1 1943, Bačović je pisao: »Situacija u ovim krajevima mnogo je teža i mnogo kritičnija nego što smo mogli da pretpostavimo iz izvještaja koji su nam bili stavljeni na raspoloženje. Ona je nastala, uglavnom, zbog toga što kod ovdašnjeg naroda nije dovoljno razvijena nacionalna svest te su komunističke ideje naišle na plodno zemljište. Dosta veliki broj ljudi ovde nije načisto ko će pobediti: četnici ili komunisti i zbog toga pokušavaju, na sve moguće načine, da budu u dobrim odnosima i sa jednima i sa drugima. Ta kolebljivost koja se opaža na svakom koraku, stvorila je veliku pometnju i u redovima ovdašnjih četnika tako da čovek nije siguran da neka jedinica, u toku borbe, ne pređe na protivnu stranu. Prema podacima koje sam ovde dobio već je oko 1.500 ljudi prebeglo na stranu komunista, tek što su primili puške«. (Isto, 61). U pismu Mihailoviću, 18. 1 1943), Jevđević daje ovu ocjenu: »Dinarska divizija, odnosno Severna Dalmacija stoji najslabije. Srpske mase duboko infiltrirane komunizmom. Nesigurni dobrim delom i naoružani četnici. Najpouzdanija snaga izbeglice iz po partizanima osvojenih delova Like i Zapadne Bosne«. (Isto, 73).

shvatio svoju ulogu i zadatak u ovim krajevima, ili je zlonamerno, ili iz ličnih računa, radio suprotno od onoga što je trebao da radi«.209 Jevđević se žalio Mihailoviću da je »strahovit antagonizam između pokrajinskih vođa Like i Bosne i Dalmacije sa druge strane. Kod šefova odsustvo širokih pogleda. Svim akcijama dominiraju lični prestiž, lokalni interes i kaprisi«.210 Ta je podvojenost došla do izražaja u pretstavci koju su namijenili Mihailoviću, a predali Jevđeviću, u siječnju 1943. predstavnici četničkih jedinica Bosanske krajine. Glavni nosioci te akcije bili su Mane Rokvić i Branko Bogunović. Predstavka je u prvom redu bila uperena protiv Đujića kao komandanta Dinarske divizije. Prema njihovu gledištu, ta divizija nije u cjelini osposobljena da se bori protiv partizana, jer nema dovoljno boraca i »jer Dalmatinski četnici nisu bili dovoljno pouzdani«. Oni su predložili Jevđeviću da se organizira borba protiv partizana u Lici i zapadnoj Bosni i da se u tom cilju formira Grmečko-klekovački korpus.211 Također su predložili da se Baćović imenuje za komandanta četničkih operativnih jedinica Bosne i Hercegovine, a da politički predstavnik bude Jevđević.212 Prema Đujićevoj ocjeni, njih dvojica su i stajali iza čitave akcije, kako bi, među ostalim, ostvarili svoje ambicije.213 Bio je to zapravo dio šire »zakulisne borbe za vlast«, kako je Ivanišević obavještavao Mihailovića, a koja je počela odmah nakon Birčaninove smrti, 3. veljače 1943. »Ta borba u kojoj učestvuju svi komandanti i nacionalni povjerenici«, zalio se Ivanišević, »vodi se tajno i zakulisno. Ovih dana dostigla je vrhunac. Tetkićima (Talijani, op. F.J.B.) je poznata ova borba, ali oni je raspiruju svesni da smo bezopasni kad smo nesložni i pocepani«.214

Svakako su i ti momenti utjecali na sve veću demoralizaciju u četničkoj grupaciji što je došla iz Hercegovine i na želju za povratak. Riječ je poglavito o prisilno mobiliziranom ljudstvu, koje je napustilo svoje domove i obitelji, suočivši se sa sasvim novom situacijom na području na koje je došlo. Razvoj događaja sve je više utjecao na dezorijentaciju u redovima četnika. Na osnovi izvještaja od Baćovića i drugih, Mihailović je zaključivao da bi bilo pogodnije da se hercegovački četnici vrate. Polazio je od procjene situacije da su partizanske snage potisnute iz Bosanske krajine i dijela Like, te da će se u daljnjim borbama protiv njih angažirati u prvom redu Talijani, prvenstveno zainteresirani za Dalmaciju, a njima će pomagati Đujić. Svjestan da se organiziranje povratka četnika u Hercegovinu ne može izvršiti neovisno o

209 Isto, 300.

210 Kao u bilj. 208.

211 U Kninu je 26. II 1943. održana skupština četničkih »vojnih delegata i civilnih predstavnika« s područja Bos. Grahova, Drvara i Bos. Petrovca. Zaključeno je da se formira spomenuti korpus, a za komandanta je izabran Đuro Plećaš. Zaključeno je također »da se odmah povedu pregovori sa hrvatskim civilnim i vojnim vlastima za što tešnu saradnju, međusobnog pomaganja i zajedničku borbu. protiv partizanskih pljačkaških hordi«. Izabrani su »opunomoćenici« za pregovore. (AH, ČA, kut. 1).

212 AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 51/4. U predstavi se iznosi podatak da u sastavu Dinarske divizije ima oko 700 četnika s područja Bos. Grahova i Bos. Petrovca.

213 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 301. U radiogramu Mihailoviću, 28. III 1943, Đujić se žali da su se Bogunović i Rokvić povukli iz Bos. Grahova u Knin i time »onemogućili nasu akciju u Bosni i vezu sa Drenovićem. - U vezi njihovog osnivanja Bosanskog korpusa sa Plećašem proglašuju otcjepljenje od Dinarske oblasti i odbijaju da izvrše moja naređenja čekajući povratak Plećaša«. (Isto, 558).

214 Isto, 246, radiogram od 20. II 1943.

Talijanima, Mihailović je intervenirao da Jevđević što prije poradi kod njih za poduzimanje te akcije.²¹⁵ Mihailović se ponovo zanosio i poduzimanjem veće operacije protiv snaga NOVJ, u kojoj bi važnu ulogu trebala da odigra Baćovićeva grupacija. Upoznajući Mihića, Ostojića i Baćovića sa svojim planom, Mihailović je polazio od ocjene da su partizani »potučeni i napustili sovjetsku republiku«, te se kreću prema Hercegovini. Uvjeravao ih je da se Hercegovina »diže na oružje« i da »Crnogorci stižu u pomoć«, te da je izvanredna prilika da se partizanske snage potpuno unište. U ostvarivanju zamišljenog plana Ostojić bi imao zadatak da »zatvara sve pravce koji preko Neretve vode u Hercegovinu počevši od Bjelašnice pa na jug duž Neretve«. Baćović bi imao zadatak »od kapitalnog značenja za definitivno uništenje komunista ako bi ih napao s leđa za vreme dok oni nastupaju ka Hercegovini«, gdje bi »pretrpeli odsudan poraz«. Ističući da je za Baćovićev udar »najbolji pravac« Livno-Duvno-Jablanica, Mihailović je zahtijevao da Jevđević kod Talijana »učini sve da olakša ovaj pokret«, pa »legalno ili ilegalno treba ovu akciju izvršiti«, jer »udar u leđa bio bi komunistima strasan«. ²¹⁶ U vezi s izvršenjem zamišljenog plana, četnički predstavnici su osobito inzistirali kod komande Osamnaestog korpusa u Splitu da se odobri povratak četničke grupacije kopnenim putem. Talijani su bili više skloni da se povratak organizira morem. Ipak je na kraju dogovoreno da se povlačenje izvede pravcem preko Imotskog, Širokog Brijega i Mostara. ²¹⁷ Baćović je na čelu svoje grupacije prebačen vlakom s kninskog područja 27. veljače do Solina, a odatle do Dicma, nastavivši kretanje pravcem Trilj-Šestanovac-Zagvozd-Imotski-Posušje i dalje. ²¹⁸ Na tom putu četnici su provodili žestoki teror nad stanovništvom. U proglasu »Stanovništvu Hercegovine i Istočne Bosne!«, koji je u povodu povratka četnika u Hercegovinu objavio Jevđević, težilo se »tromesečni pohod« četnika označiti »kao najbolji primer junaštva, požrtvovanosti, pregalaštva, izdržljivosti i svih ostalih vojničkih vrлина«. ²¹⁹ Kako se vidi, ta je konstatacija bila u potpunoj suprotnosti s prikazanim zbivanjima.

Pojačani četnički teror

Teror je bio sve značajnija komponenta vojno-političkog djelovanja četnika. Sve se više širio i postajao sve raznolikiji, ovisno o tome na koga je bio usmjeren. Na području Hrvatske prvenstveno se temeljio na opravdanosti borbe za spas srpskog stanovništva. Najprije je parola o biološkoj obrani Srba bila usmjerena poglavito protiv ustaškog režima, koji je provodio masovni teror nad srpskim stanovništvom. Zatim je, s jačanjem i širenjem njegove društveno-političke osnove, i narodnooslobodilački pokret svrstan U glavne neprijatelje srpskog naroda i u silu koja prijeti njegovu biološkom opstanku. Četnička propaganda je zbog toga pripadnike NOP-a srpske nacionalnosti označavala izdajnicima i otpadnicima srpskog naroda. U Hrvatskoj je na taj

²¹⁵ Isto, 211, radiogram Ostojiću, 11. II 1943.

²¹⁶ Isto, 215-216, radiogram 19. II 1943.

²¹⁷ Isto, 255, radiogram Ivaniševića Mihailoviću, 24. II 1943.

²¹⁸ Isto, 341,377,427,433,436. Usp. i E g i ć, «Deveta dalmatinska divizija», *Zbornik IHRPD*, sv. 3, Split 1975, 179-181.

²¹⁹ AIHRPH, NG, kut. 430, f. 6.

način četnički teror obuhvaćao ne samo hrvatsko stanovništvo i pripadnike NOP-a, bez obzira na njihovu nacionalnost, nego sve vidljivije i srpsko stanovništvo zbog odbojnosti i otpora prema četnicima. Pokazat će se to sve više u pojedinim vojnim akcijama četnika u kojima se ubijalo, klalo, palila sela i pljačkalo. Pozivanje na osvetu isticano je kao glavno geslo svih akcija bez obzira na koga se teror odnosio.

U toku 1942, posebno od jeseni, četnički teror je u pojedinim područjima Hrvatske sve vidljivije dolazio do izražaja, poprimajući u pojedinim momentima masovne oblike. On se gotovo redovito provodio u akcijama koje su organizirane zajedno s talijanskim okupatorom, tako da je zapravo bio pod njegovim okriljem. Intervencije Talijana u pojedinim momentima u cilju suzbijanja ili smanjivanja četničkog terora nisu imale presudniji utjecaj. One su gotovo redovito bile iz formalnih razloga i dolazile naknadno.

Od proljeća 1942. u pojedinim vojnim akcijama četnika i Talijana u sjevernoj Dalmaciji, Lici, Gorskom kotaru i Kordunu, sve su češće paljena sela, pljačkalo se i ubijalo. Osobito su na udaru bili aktivisti NOP-a i njihove porodice.²²⁰ Posebno se htjelo zastrašiti stanovništvo, što se poglavito odnosilo na srpska sela. U proglasu što ga je početkom prosinca 1942. namijenio stanovništvu Like i zapadne Bosne, u svojstvu »komandanta pokrajine i Dinarske oblasti«, Đujić je naredio svim četničkim jedinicama da »okupiraju sva sela i gradove i preuzmu svu vlast u svoje ruke - zavodeći preke vojničke sudove«. Prijetio je - sva naselja koja pruže otpor, četničke jedinice »uništice do temelja«, bila srpska ili hrvatska.²²¹

²²⁰ Npr. u vojnoj akciji, koju su poduzeli na području kotara Gračac u srpnju 1942, četnici i Talijani su spalili veći broj sela i opljačkali ih. (AH, ZKRZ-zh-872/45). Na području Plašćanske doline »četnici su, gdje god su mogli, pljačkali i ubijali Hrvate, posebno pristane NOB-e. Tako su ubili Ivana Šebelja iz Glibodola, oca devetero djece, Miju Mesića iz Lipca, Miju Fertića i njegovu ženu, inženjera Šarića iz Plaškog, inženjera Denisova iz Drežnika. Većinu ubistava i pljački izvodili su maskirani partizanskim kapama kako bi svoje zločine prikazali kao djelo partizana. Početkom septembra 1942. godine nalaze se u akcijama zajedno s Talijanima u selu Ponikve i okolini, gdje su zapalili i opljačkali 96 srpskih kuća. Svako učinjeno četničko zlodjelo narod je Plašćanske doline preko zborova, sastanaka i pojedinačno oštro osuđivao. Otvoreno su nazivani ustašama broj dva. Svoja zlodjela četnici su često opravdavali kako su ih na to prisilili Talijani izražavajući žaljenje što su popalili srpske kuće, ali da su zato popalili više hrvatskih«. (L i v a d a, »Kotarski komitet KPH Slunj, juli 1942-juli 1943. godine«, *Druga godina NOR-a*, 199-200). Niz podataka o četničkom teroru na tim područjima donosi se u: B u k v i ć, n. dj.: *Prva godina NOR-a*, n. dj.; *Druga godina NOR-a*, n. dj.; R a j n o v i ć, n. dj.; *Plašćanska do/ina i okolica u NOR-u*, n. dj.; G i z d i ć, *Dalmacija 1942*, n. dj.; Isti, *Dalmacija 1943*, n. dj.; *Zbornik IHRPD*, sv. 42 n. dj.

²²¹ AIHRPH, NG, kut. 431, f. 5, proglaš. 5. XII 1942. Štab Dinarske divizije objavio je 7. XII 1942. posebno upozorenje Srbima i Srpkinjama sela Topolje, Kninsko Polje, Biskupija, Polača, Qrlič, Markovac, Glavaš, Peulj, Nuglašica, Bastasi, Srbice, Sajković, Gubin, Kazanci, Prove i Čaprazlije. U njemu se stanovnicima prijete dolaskom »osamnajest hiljada naše brace Četnika iz Crne Gore i Hercegovine«, koji dolaze »od Mostara preko Konjica, Prozora, Livna, Glamoča, Rora i Grahova u pravcu vaših sela«. Stanovništvo se upozorava da ove četničke jedinice »Ne štede, niti će poštediti sela i gradove na koje naidu, a koji im budu dali otpor«, zahtijeva se da se »zalutali« priključe Dinarskoj četničkoj diviziji. (AIHRPH, NG, kut. 431, f. 2).

Đujić je 20. IV 1943. izdao naredbu o poduzimanju represalija prema stanovnicima sela Kanjane (općina Drniš), zbog toga što su otkazali poslušnost komandantu Kosovske brigade. Đujić ih kažnjava isključenjem iz četničke organizacije i »iz opšte zajednice iz sastava Srpskog naroda«, te ih prepušta »na milost i nemilost naših neprijatelja«. Naredio je da se istodobno obavijesti »Italijanske i Hrvatske vlasti da selo Kanjane ne pripada pod zaštitu Dinarske četničke Oblasti, niti se smatraju Srbima, te prema pomenutom selu neka preduzmu mere kakove god žele«. (*Zbornik dokumenata NOB-a*, XIV/2, 620-621).

U borbi protiv četničkog terora, organi NOP-a su ga u prvom redu u političkim akcijama nastojali razotkriti. U vezi sa situacijom u sjevernoj Dalmaciji, u proljeće 1943, Pokrajinski komitet je izvještavao Centralni komitet KPH ovim riječima: «Četnici vrše strahoviti teror i nad pravoslavnom stanovništvom. Pljačkaju, hapse, ubijaju, i odvođe masovno ljude u njihov koncentracijski logor u Kosovo (kod Knina), koji je narod prozvaio drugim Jasenovcem. Ono isto što Talijani rade u Primorju, to četnici rade oko Knina. Mi smo skrenuli pažnju O. K. Knin, da pojačaju rad u masama na produbljivanju mržnje od strane naroda prema četnicima i da iskoriste ovu situaciju za podizanje pravoslavnog stanovništva na aktivnu oružanu borbu protiv četničkih zvjerstava».222 Nije se odustajalo ni od određenih represivnih mjera ako su se one pokazale efikasne u sprečavanju širenja četničkog terora.223

Poseban odjek je imao teror četnika nad hrvatskim stanovništvom u Dalmaciji, od jeseni 1942. do proljeća 1943. Riječ je o pokoljima u selima Dalmatinske zagore. U spomenutoj operaciji «Albia», krajem kolovoza i početkom rujna 1942. na području Biokova, u kojoj je, uz Talijane, sudjelovala i veća grupa četnika iz Hercegovine, izvršen je teror u nizu hrvatskih sela između Ljubuškog i Vrgorca. Sami četnici navode da je njihova «kaznena ekspedicija» tada «potpuno uništila» 17 sela. Bačović je u prikazu te akcije, među ostalim, konstatirao: «Naši četnici ubijali su sve muškarce od 15 godina na više. Žene i deca ispod 15 godina nisu ubijana. 17 sela je potpuno spaljeno».224 Prema izvještaju župe Cetina u Omišu, četnici su tom prilikom u selu Raščani ubili 37 osoba, u župi Biokovskoj 2 osobe, u selu Kozice 63 osobe, u selu Dragljane 41 osobu. Spaljeno je nekoliko stotina kuća i izvršene velike pljačke. Ustaški organi su se zalili na držanje Talijana, koji su bili u blizini ali nisu intervenirali.225 Krajem rujna i početkom listopada 1942. četnici su izvršili nove pokolje u Dalmatinskoj zagori. Radilo se o novoj oružanoj akciji, koju su organizirali Talijani radi čišćenja partizanskih sela. U akciji je sudjelovalo 120-130 četnika pod imenom MVAC-a, koji su najprije dovedeni iz Knina u Split a zatim prebačeni u Omiš. Riječ je o četničkoj grupi na čelu s Rokvićem.226 Prema podacima župe Cetina, iz Omiša je glavnina četnika krenula u akciju u pravcu sela Gata, u kojima je 1. listopada izvršen masovni pokolj. Zatim su četnici istog dana izvršili pokolje u selima Naklice, Čislo, Ostrvica i Zvečanje. Svi su ti pokolji bili popraćeni paljenjem brojnih kuća i pljačkom. Dva dana kasnije uslijedili su pokolji, paljenja i pljačka u

222 *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 6. 116, izvještaj od 17. V 1943.

223 U izvještaju Centralnom komitetu KPH, 8. IX 1942, OK KPH za Liku je u vezi s borbom protiv četnika, među ostalim, pisao: «Pokazale su se efikasnim i mjere, konfiskacije čitave imovine i tjeranja porodica onih četničkih bandita, koji su pobjegli u 'žicu'. (...) Konfiskacija imovine i protjerivanje porodica četnika poduzeto je po svim mjestima naše oslobođene teritorije». (AIHRPH, KP-12/311).

224 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 614-615.

225 *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 4, 672-682 Usp. G i z d i ć, *Dalmacija 1942*, n. dj., 496 i N e d j e l j k o K u j u n d ž i ć, *Imotska krajina u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Imotski 1981, 145-146.

226 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 4, str. 11. Rokvić, prema riječima Đujića, na zahtjev Talijana, «poduzeo je akciju protiv hrvatskih sela između Splita i Klisak Sinju. Kako je u izgledu bila dobra pljačka, uspio je da sakupi 120 boraca sličnih njemu - sve aramije - i pođe u akciju. Kako je kasnije sam pričao i otvoreno se hvalio, uspio je da popali 18 hrvatskih sela i da pobije taj narod». (G i z d i ć, *Dalmacija 1942*, n. dj., 586).

selima Dugopolje, Kotlenice, Srijane i Dolac Gornji. Identificirano je ukupno 120 osoba, većinom staraca, žena i djece.²²⁷ I sami organi NDH konstatirali su da bi ti pokolji bili i veći da nije bilo intervencije partizana. »Protukomunistička milicija«, navodi se u izvještaju Župske redarstvene oblasti u Omišu, »vjerojatno bila bi i dalje vršila slična djela, ali na povratku iz Ostrvice u selu Gatima sačekali su ih partizani, koji su prispjeli iz planine Mosor i dali im otpor, tako da su milicionari morali se povući u pravcu Omiša, a na mjestu su ostavili mnogo plijena, kojeg su bili opljačkali po selima. Isti plijen partizani su nešto uzeli za sebe a nešto su natrag vratili seljacima, koji su se po odlasku milicije vratili u selo. Čim je narod vidio da se vrši ubijanje svatko po selima tko je samo mogao dao se u bjegstvo i time je mnogo manje žrtava bilo. Dana 3. listopada 1942. u selu Gatima partizani uz sudjelovanje seljaka iz sela Tugara i Dubrave pokupili su sve mrtvace, koje su mogli pronaći te iste pokopali i to u groblju 45, a drugo po njivama, gdje se koji mrtvac zatekao.«²²⁸ Također prema podacima župe Cetina, četnici su, sudjelujući u akciji Talijana u sinjskom kotaru, »radi čišćenja sela od partizana« izvršili 21. listopada pokolj, paljenje i pljačku u selu Bitelić.²²⁹

Četnički pokolji u Dalmaciji izazvali su vrlo težak dojam i široko ogorčenje u stanovništvu. U proglasima, koje su u povodu tih događaja objavili Narodnooslobodilački odbor u Splitu i Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, težište je bilo na razotkrivanju stvarne uloge četnika, tj. na tome da su oni sluge talijanskog okupatora, dokazujući to i terorom.²³⁰ U spomenutoj oružanoj akciji na području Vrlike, krajem siječnja 1943, ubijano je stanovništvo u pojedinim selima.²³¹ Teror i ubojstva vršeni su i na povratku četničke grupacije iz Hercegovine. Pljačke su četnici vršili u mnogim selima od Trilja dalje, te ubojstva u pojedinim selima imotskog kotara (Grabovac, Zagvozd, Lokvičići, grad Imotski, Glavina Gornja, Proložac Gornji, Ričice, Proložac Donji, Vinjani Gornji, Vinjani Donji, Grubine, Crnogorci).²³²

Bili su to neki najvažniji momenti u provođenju četničkog terora na pojedinim područjima u razdoblju od proleća 1943. godine. Taj će se teror, u većoj ili manjoj mjeri primjenjivati i dalje, poglavito motiviran borbom protiv

²²⁷ *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 4, 677-681.

²²⁸ Isto, 638, izvještaj 8. X 1942. U izvještaju PK KPH za Dalmaciju Centralnom komitetu KPH, 12. X 1942, o tim se pokoljima govori sljedeće: «Okupatori su u zadnje dane počeli primjenjivati najzverskije metode protiv narodne borbe, tj. počeli su paliti od reda sela i klati sve što se u njima zateče živo. U tim zvjerstvima upotrebljuju i četničke bande. Prvi ovoga mjeseca došlo je nekoliko kamiona četnika i okupatorskih vojnika u selo Gata Poljičke općine kod Omiša. Italijani su opkolili selo i onemogućavali da narod bježi van, a četnički banditi ušli su u selo, stali sve redom kuće paliti i što im je palo u ruke živo klati. Cijelo selo je izgorilo, a zaklano prema primljenim podacima 192 osobe, među kojima najviše starci i nejak djeca. Grozote ovoga pokolja se ne daju opisati. (...) Poslije ovih zvjerstava u Gatima, četničke bande skupa sa okupatorskim vojnicima prebacile su se sjeverno od Mosora u selo Bugopolje i Kotlenice, te ista popalili«. (Isto, 58).

²²⁹ Navodi se da je ubijeno 29 osoba. (Isto, 681-682).

²³⁰ Isto, 53-54, 72-74.

²³¹ Mihić je u radiogramu Mihailoviću, 1. 11.1943. javio: «U Kijevu i Vrlici Bačović streljao 55 a u Maovicama i Otavicama Đujić 48 ustaša»: Nije se radilo o ubijanju ustaša, nego civilnog stanovništva. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 167).

²³² *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 6, 700-702; G i z d i ć, *Dalmacija* 1943, n. dj., 160; K u j u n d ž i ć, n. dj., 146-147. Autor navodi da su tom prilikom četnici u imotskom kotaru ubili 33 osobe.

snaga NOP-a. U različitim oblicima on se dosta široko manifestirao u vrijeme brojnih borbi koje su se u pojedinim područjima Hrvatske, gdje su djelovali četnici, vodile u vrijeme četvrte i pete ofenzive.

Pokušaji novih okupljanja

U svojoj političkoj i vojnoj djelatnosti u Hrvatskoj, četnički se pokret sve više suočavao s mogućnosti privlačenja Hrvata u svoje redove. Propaganda protiv ustaškog režima i NOP-a, koja je polazila od parole o spašavanju srpskog naroda, pokazuje da se četnički pokret sve više suočavao s opasnošću izolacije. Poistovjećivanje Hrvata i ustaša, te NOP-a i ustaškog režima, na kojim parolama je sve više inzistirala ta propaganda, četnički pokret se do kraja razotkrivao kao ekstremni srpski nacionalistički pokret, koji kao takav može pretendirati na sve užu društveno-političku osnovu. Zbog toga su i mogućnosti komunikacije s pojedinim građanskim političkim grupacijama imale vrlo ograničene izgleda. Teror, koji je i u Hrvatskoj sve vidljivije dolazio do izražaja, mogao je samo još više pridonijeti toj činjenici. Zbog svega toga, u redovima onih građanskih snaga koje su podržavale politiku emigrantske vlade, nije moralo da se stvara istovjetno raspoloženje i prema četničkom pokretu. On je, s obzirom na razvoj događaja i pojedine situacije, u većoj ili manjoj mjeri mogao biti izložen kritici ili otklanjanju od tih snaga kao pokret koji nije u pravom smislu riječi izraz politike emigrantske vlade.

Kao što je istaknuto, četnički je pokret mogao posebno privući pažnju bivših prorežimski orijentiranih Hrvata, aktivnih u političkom životu Kraljevine Jugoslavije, poznatih kao »jugoslavenski nacionalisti« (jugonacionalisti). Riječ je o malobrojnoj grupaciji, ali koju su činili pojedini istaknutiji i utjecajni javni radnici, intelektualci, na čiji se utjecaj i osobne veze upravo i računalo u novoj situaciji. Kao što je konstatirano, i vodstvo NOP-a bilo je zainteresirano za mnoge pojedince iz tih redova na liniji stvaranja Narodnooslobodilačke fronte, ali u tom nisu u početku postignuti željeni rezultati. Distanciranje s njihove strane u ime čekanja povoljnijeg razvoja događaja, tj. izbjegavanje aktivne borbe protiv okupatora, ipak nije moglo voditi prema ostvarivanju takve pozicije. Upravo je sve veća afirmacija NOP-a utjecala i na političku pokretljivost i tih elemenata, koji su počeli tražiti odgovore na pojedina pitanja, među ostalim i na relaciji prema četničkom pokretu.

Akcija oko osnivanja Narodnooslobodilačkog odbora u Splitu, od početka 1942, svakako se odrazila i u dotadašnjem držanju pojedinih građanskih grupacija u gradu. Vidljivo je to došlo do izražaja i u držanju jugoslavenskih nacionalista. U svibnju se pojavio letak koji je nosio potpis »jugoslavenski nacionalisti«, a čiji sadržaj je bio karakterističan upravo po tome što se uključio u četničku propagandu. Letak je, naime, bio u prvom redu uperen protiv NOP-a, kojega se teži optužiti kao pokret uperen protiv srpskog naroda i u čijem su vodstvu ustaše. Bila je to akcija grupe koju je vodio Silvije Alfirević, predsjednik splitske Narodne odbrane, bliski Birčaninov suradnik. Međutim, sporovi oko formuliranja sadržaja tog letka pokazali su i određenu podvojenost u splitskoj grupi jugonacionalista. Nasuprot Alfireviću, pojavila

su se i druga gledišta oko sadržaja letka, kao što je pitanje borbe protiv okupatora i odnosa prema NOP-u.²³³

Kao odgovor na ocjene »Našeg izvještaja« o četnicima, posebno njihovim akcijama u Splitu, u Hrvatskom primorju se pojavio letak »Riječ jugoslavenskih nacionalista Primorja«. Pozivajući se na spomenuti splitski letak, autori su isticali da su »potpunoma saglasni« s njegovim sadržajem, tj. iznesenim gledištima koja smatraju kao viastiti »idejni nastavak. I tu je, dakle, došla do izražaja kampanja koja se vodila protiv NOP-a. Komunisti se optužuju za propast Jugoslavije, te se ističe da se u »nacionalno-oslobodilačkim redovima«, kako se označavaju partizani, nalaze ustaše. U letku se iznosi prijetnja u slučaju da ne prestane partizanska propaganda protiv »jugoslovenskih nacionalista i četnika«: »Ako nas ne budu pustili na miru mi ćemo za uzvrat objaviti njihova imena i adrese, ali ne samo partizanskih boraca i njihovih agenata već imena i adrese raznih njihovih pomoćnika ustaša i frankovaca i imena onih nacionalista, teroriziranih i prestrašenih koji im pružaju pomoć«. Jugoslavenske komuniste se kvalificira kao »trockiste«, koje vodi Kominternu, ali koja nije »nikakav organ Rusije niti SSSR-a«, nego joj je sjedište u Beču. U letku se propagira Mihailovića kao glavnog političkog predstavnika snaga koje se bore za oslobođenje.²³⁴

Bila je to akcija pročetnički orijentirane grupe u Sušaku, koja se počela jače okupljati i djelovati od proljeća 1942. Poticaj za to, po svoj prilici, mogla je dobiti dolaskom Grđića, koji je vršio glavni utjecaj na daljnji rad te grupe. Prema nekim podacima, početkom svibnja osnovan je Srpski nacionalni komitet u Sušaku, kojemu je propagandna akcija davala glavni sadržaj. Na toj liniji su četnicima pristupili i pojedini jugonacionalisti.²³⁵ Grđićevim dolaskom svakako je oživio rad na propagiranju četničkog pokreta i Mihailovića, a on sam je slovio i kao njegov službeni predstavnik. Pokazalo se, međutim, da su i u Sušaku jugonacionalisti poglavito imali određenu distancu prema Grđićevoj akciji. S njihove strane postojala je, naime, rezerva prema pokretu koji se temelji na propagiranju velikosrpskih koncepcija. I suradnja četnika s talijan

²³³ Nastanak tog letka prikazao je u svom izvještaju Mihailoviću, I. III 1943, Đuro Vilović, hrvatski književnik, koji je bio jedan od organizatora četničke propagande u Splitu. On je izdavanje letka ocijenio kao »prvi korak«, koji je konkretno ispoljio »produbljenje« odnosa među-jugonacionalistima. »Letak je redigovan u naročitoj grupi sastavljenoj od gg. direktora Silvija Alfirevića, Nike Bartulovića, dr Beroša i još nekoliko lica iz bivše uprave bivšeg sokolskog društva u Splitu. Kod same redakcije letka pokazala se teška opreka u shvatanjima kao i u političkim solucijama. Direktor Alfirević stojeći uz Vojvodinu liniju i soluciju, upućivao je letak protiv ustaša, klerikalaca, a napose partizana - komunisti, a uz državopravnu ogradu protiv aneksije i okupatora. Svi ostali jugonacionalisti u toj redakcionoj grupi gg. Niko Bartulović i dr Beroš, a i izvan redakcionog odbora, tražili su da letak bude prvenstveno upućen protiv okupatora, a sporedno i blago protiv partizana - komunisti. Jugonacionalisti su naišli na energičan otpor, jer je politička mudrost diktovala da nije čas uzeti drugi stav. Ovaj je otpor g. Alfirevića bio dan u punom saglasju s blagopočivšim Vojvodom, te je redakciju letka preuzeo sam direktor Alfirević u društvu sa advokatom dr Nonveillerom, sudijom g. Cirom Madirazzom i novinarom Matekalom«. Vilović navodi da je letak umnožen i raspačavan, te da su zbog toga od Talijana bili uhapšeni Alfirević, Nonveiller i Madiraca. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 5, 772). Na letak se osvrnuo »Naš izvještaj«, 22. V 1942. Objavljivanje letka spominje i G i z d i ć *Dalmacija 1942*, n. dj., 254-255.

²³⁴ AIHRPH, NG, kut. 432, f. 5, letak je nastao vjerojatno početkom lipnja 1942.

²³⁵ Članovi odbora su bili: Branko Mašić, književnik, Špiro Jokić, trgovac, Niko Maskarić, novinar, Đuro Vukelić, svećenik. (L a t a s, *Četnička zlodjela u Hrvatskom primorju*, n. dj., 7-8. II 1980).

skim okupatorom, a što je postajalo sve očitije i na Sušaku, utjecala je na spomenuto odstojanje. S druge strane, u toj grupaciji nije bilo izdiferenciranog pogleda na pitanje vođenja borbe protiv NOP-a. Sve je to moglo utjecati na iznalaženje mogućnosti približavanja četničkoj grupaciji pod određenim uvjetima.²³⁶

U daljnjem političkom angažiranju jugoslavenskih nacionalista, njihovu približavanju Četničkom pokretu i uključivanju u taj pokret, počela je 1942. i još više 1943. dolaziti do izražaja posebna propaganda. Ona je polazila od toga da Kraljevina Jugoslavija i dalje »de facto« postoji, a jedan od glavnih dokaza za to je i postojanje njene vlastite oružane sile u zemlji pod komandom Mihailovića. Riječ je dakle o postojanju posebnog pokreta u koji treba da se uključuju i svi Hrvati koji su za ponovnu uspostavu Jugoslavije. Isticalo se da u ostvarivanju toga cilja »danas stoje na istoj liniji« i »pristaše HSS i Hrvati jugoslavenski nacionalisti«. Parola »za narodnu koncentraciju«, u cilju rušenja ustaškog režima, trebala bi da bude osnovno polazište u daljnjim akcijama. U vezi s tim se NOP kvalificira kao pokret koji je prvenstveno uperen protiv srpskog naroda, što se očituje u njegovoj propagandi i borbi protiv Mihailovića. Zagovara se potreba privlačenja partizana »na ispravni nacionalni put«. U pogledu strukture pokreta otpora ističe se da on ima dvije glavne komponente, nacionalističku i partizansku, među kojima je došlo do raskida. Za razliku od nacionalističkog pokreta otpora, kojemu se pretkazuje sve bolja perspektiva, partizanski pokret se tumači kao snaga koja sve rapidnije opada i gubi svoje pozicije, kao što to pokazuje primjer Srbije, Crne Gore, Hercegovine, istočne i centralne Bosne. Zaključuje se da partizani u sve većem broju »prilaze u nacionalno kolo«. Preostali su »tek ostaci« koji »skrštenim kopljima probijaju se u zapadni dio Nezavisne Države Hrvatske«. Posebno se ističe značenje borbe »srpskih četnika u Lici i Dalmaciji« protiv kojih je »dignuta naročita hajka sa strane partizana«. Zastupa se teza da ondje »oko 70% četničkih odreda sačinjavaju dojučerašnji partizani«. Izvodi se zaključak: »Prema tome proces bi bio sledeći: Ustaše su potjerali srpski živalj u šume, a partizani iz šume«. NOP-u se pridaje snaga i značenje »samo u užem dijelu« NDH i pretkazuje se da će on ondje »jačati možda zbog bježanja Hrvata u šume umjesto u vojsku«.²³⁷

U sklopu te akcije treba razumijevati i nastanak ideje o stvaranju jugoslavenskog revolucionarnog pokreta (JUREPO), kao organizacije koja bi okupljala jugoslavenske nacionaliste. Oni su računali da će im to omogućiti daljnje širenje vlastite političke akcije koja bi u JUREPO okupila veći broj pristasa. Ostaje otvoreno pitanje gdje se zapravo konkretno rodila ta ideja. Prema podatku koji daje Graić, JUREPO je osnovan u Splitu i Sušaku.²³⁸ Međutim,

²³⁶ O situaciji u Sušaku određene podatke daje kapetan Dušan Šorak, u elaboratu »O stanju na Sušaku u periodu od aprila 1942. do septembra 1943. god.« (AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 18/4). Usp. i L a t a s, »Četnička zlodjela u Hrvatskom primorju« n. dj., 9-10. II 1980.

²³⁷ Ta se propaganda širila različitim lecima. Navedena obilježja te propagande sadržana su u lecima: »Riječ onome, koga se tiče,« »Hrvati, Jugoslaveni!«, »Nova Jugoslavija«, »Dokument Jugoslavenskog revolucionarnog pokreta (JUREPO)«. (AIHRPH, NG, kut. 425, f. 18; kut. 432, f.2 i f.5.).

²³⁸ R a d m i l a G r d i ć *Doprinos primorskih Hrvata, Knjiga o Draži*, Windsor, Canada 1956, sv. 2, 265-266.

prema raspoloživim podacima, i u Zagrebu je konspirativna djelatnost grupe jugoslavenskih nacionalista, uglavnom studenata i intelektualaca, označavana nazivom JUREPO. Konkretnu akciju stvaranja JUREPO u Splitu treba povezivati s pokušajima predstavnika bivših građanskih stranaka, HSS-a, SDS-a, JNS-a, da se formuliraju neka zajednička gledišta i dogovori određeni organizacioni oblik djelovanja. Okupljanje tih elemenata poznato je pod imenom »Nacionalno-demokratski blok ili »Građanski blok, a inicijativu je, prema Grđiću, dao Bartulović. Međutim, to okupljanje nije urodilo konkretnijim rezultatom, tj. spomenuti se blok raspao u samom pokušaju stvaranja, jer grupaciji HSS-a svakako nije moglo odgovarati da se uže povezuje s zagovornicima saveza s četničkim pokretom.²³⁹ Međutim, spomenuta inicijativa je rezultirala stvaranjem organizacije JUREPO, što je bilo poticaj dijelu grupacije jugoslavenskih nacionalista da pokrenu vlastitu političku akciju. Pri stvaranju takve organizacije računalo se na privlačenje većeg broja Hrvata i Srba, tj. i svih onih jugoslavenskih nacionalista koji su se pasivizirali ili su s distance pratili akciju četnika. Svoja gledišta Bartulovićeva grupa formulirala je u posebnoj »deklaraciji«, koja je u siječnju 1943. upućena Mihailoviću. Označivši sebe kao »jugoslovenske nacionaliste hrvatskog plemena«, oni se obraćaju Mihailoviću »kao vrhovnom komandantu jugoslovenske vojne snage i jedinom predstavniku naše legalne vlade u zemlji«. U pogledu daljnje akcije oni predlažu koje bi konkretne korake trebalo poduzeti:

1. Osnivanje Jugoslovenskog revolucionarnog pokreta, »koji će pod svoju zastavu okupiti sve nekomprimovane Hrvate, tako da unutarnjom revolucijom dovede do moralne, nacionalne i socijalne obnove kod Hrvata, kao što će i Srbi učiniti kod sebe, te da time stvori preduslove za zajednički i što jednostavniji život«.

2. Organiziranje vojnih jedinica pod nazivom »jugoslovenske legije«, koje trebaju biti »nosioci revolucionarne borbe u hrvatskim krajevima«, neposredno podređene Mihailoviću. Te bi se jedinice smatrale kao sastavni dio »redovne jugoslovenske vojske, koje će djelovati paralelno sa četničkim pokretom«.

3. Kao jedna od najvažnijih zadaća u budućnosti ističe se »provođenje dalekosežnih socijalnih reformama«.

4. Predlaže se da Split postane sjedište planirane akcije, on je najpodesniji, jer je »geografski i politički u sretnom položaju za provođenje ovakvog rada i k tome ima u njemu veći broj inteligencije, pošteđene od ratnih strahota«. U tom cilju u Splitu bi se organiziralo rukovodstvo s odgovarajućim aparatom.

Izražavajući uvjerenje da predstavljaju i poglede »svih jugoslovenskih nacionalista našeg plemena, a naročito onih koji su ostali daleko od političkih borba i režimskih interesa, i koji su sačuvali sav idealizam iz vremena oslobodilačkih ratova«, a kojih »nije malen broj, i oni su iz dana u dan jači i odlučniji« - autori završavaju taj dokumenat ovim riječima: »I pored svega što se dogodilo, pa baš i zbog toga da se to nikada više ne ponovi, Jugoslavija predstavlja i danas najsigurnije jamstvo za dobrobit i budućnost svih Srba, Hrvata i Slovenaca, a ni danas nema podesnije platforme za zajednički život,

²³⁹ Usp. Jelčić – Burić, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj., 170-171.

nego što je ispravno shvaćena i razumno provođena jugoslovenska misao«.240 Akcija oko osnivanja JUREPO svakako je mogla ići na ruku širenju djelatnosti četničke organizacije i kao takva odgovarati njenom rukovodstvu. Moglo se, naime, računati da će takav oblik organiziranja biti privlačniji za uključivanje novih pristalica u političku akciju, pri čemu se poglavito mislilo na onaj dio omladine koji je bio organiziran u «Sokolu» i Ljotićevu »Zboru«. Računalo se da će se tako moći efikasnije utjecati i na one jugoslavenske nacionaliste koji su u NOP-u gledali pozitivan faktor i zastupali gledište da bi se zbog toga trebalo s njim sporazumijevati.241

Istodobno se organizirala propaganda JUREPO u Zagrebu i Sušaku. U Zagrebu je, prema nekim podacima, 1942. pokrenut ilegalni list »Sloboda i slavensko bratstvo«. U ožujku 1943. list je pisao: »Kraljevina Jugoslavija u granicama od 6. IV 1941. nije prestala postojati. To je samo od neprijatelja okupirana država, kao što su i mnoge druge zemlje kao što je bila i Srbija u prošlom svjetskom ratu. Bilo pa prošlo. Tako će biti i sada. Zakonitu jugoslavensku vladu priznaju i s njom imaju redovite diplomatske veze najjače države, sigurni pobjednici u ovom svjetskom hrvanju, Velika Britanija, Sovjetski Savez i Sjedinjene Države priznaju samo Kraljevinu Jugoslaviju i njezinu vladu u Londonu«.242 U spomenutom letku »Hrvati, Jugoslaveni!«, koji je potpisao JUREPO, a koji je raspačavan u Hrvatskom primorju u veljači 1943, na pitanje »Što nam je dakle raditi?« odgovara se: »Otvorimo oči pred sutrašnjicom. I otvaraju se već. Istodobno sa više mjesta na našoj obali dižu se glasovi. Jest, mi Hrvati Jugoslaveni sa naših obala nismo se nikad ogriješili ni o hrvatstvo, ni o srpstvo, ni o jugoslavenstvo ni mišlju, ni rječju, ni djelom. Dajemo, eto, naš glas iz svega srca, dajemo ga tamo gdje se je uvijek najbolje procjenjivala naša narodna situacija, o čemu su nam uvijek događaji davali pravo. Neka se sjedine svi duhovi na našem moru u jedan snažni topli dah, da duže u našu pozadinu gdje je sada led, i odakle su nam oduvijek dolazili hladni vjetrovi«.243

U veljači 1943. pokrenut je u Sušaku ilegalni list »Slavenski jug«, koji se predstavljao kao organ Jugoslavenskog revolucionarnog pokreta Hrvatske. U prvom broju objavljena je rezolucija JUREPO. Po svom sadržaju i obliku ona je gotovo potpuno istovjetna tekstu splitske »deklaracije«, s tim što je proširena.

240 AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 11/2. Na kraju dokumenta su rukom dopisana imena, vjerojatno autora »deklaracije«, što je po svoj prilici učinio Mihailović. To su: Niko Bartulović, Jib i Beroš, Zvonimir. Dokument je objavljen u: *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 5, 747-749. Prema podatku koji daje Grđić, osnivači JUREPO održali su nekoliko tajnih sastanaka na kojima je donešena rezolucija, koja je upućena Mihailoviću. (Grđić, n. dj., 265).

241 U jednom letku iz rujna 1942, četnička propaganda se posebno obraćala jugoslavenskim nacionalistima Splita i Dalmacije, nezadovoljna izraženim tendencijama među njima, da je borba KPJ »nacionalna, za slobodu Jugoslavije, slavenska«. Osuđujući takvo držanje, četnici su se obraćali jugoslavenskim nacionalistima uvjeravanjima i prijetnjama da su svi oni »osuđeni na smrt ako bi komunisti pobijedili«. Posebno se zagovara prijateljstvo s Italijom i potreba njene pomoći »da nas oslobodi najkrvoločnijeg elementa partizana i komunista«. (AIHRPH, NG, kut. 431, f. 11). U prosincu se pojavio letak »Opažanja jednog Splitsanina«. U njemu je autor upućivao vrlo oštre zamjerke Splitsanima, za koje je isticao da su zaboravili »na dužnost prema Kralju i Otadžbini«. (Isto).

242 AIHRPH, ZB-Per-64/735.

243 AIHRPH, NG, kut.432, f. 2.

U tom dodatku šire se razmatra uloga jugoslavenskih nacionalista koja se temelji na ispovijedanju »vjere u jedinstvo jugoslavenskog naroda sviju plemena«, uključujući i Bugare.²⁴⁴ Prema tome, inicijativa što je potekla od splitske grupe koja je u spomenutoj »deklaraciji« formuirala nacrt programa i organizacije JUREPO, rezultirala je pokretanjem njegova glasila i objavljivanjem konačne verzije tog programa. Pokretanje »Slavenskog juga« bilo je pokazatelj dinamičnijeg aktiviranja sušacke grupe, ali to nije značilo da je ona postala vodeći organizacioni centar.²⁴⁵ U Splitu je krajem 1942. pokrenut ilegalni list »Ujedinjenje«, koji je propagirao gledišta organizacije JUREPO. O okupljanju jugoslavenskih nacionalista list je pisao: »Krenulo se spontano, povezan je na više mjesta. Krenulo se u isto doba, neznajući jedni za druge. Sve nas nagnala je jednaka, gola nevolja. Prve glasove o tome dobili smo na Bozić. Bili su sa više strana, mnogo ih je više bilo nego što smo se nadali. (. . .) Mjesta ne spominjemo. Razumljivo, u današnjim prilikama. Ima među njima i središnjih mjesta. Ona se sada povezuju. Ni u pokrajinama ne miruje se. (. . .) I kad smo krenuli na taj put, nismo dvojili da ćemo, za revolucionisanje duhova, naći saradnika za naš pokret među jugoslavenskim nacionalistima, među onima koji su bili takvi prije sloma države kao i onima koji su takvi postali poučeni teškim događajima poslije sloma.«²⁴⁶

Povezanost spomenutih punktova organizacije JUREPO, tj. Splita, Sušaka i Zagreba, kako potvrđuje raspoloživa dokumentacija, nije bila čvrsta. Naprotiv, može se reći da je gotovo i nije bilo. Doduše, u jednom pismu »jugoslavenskih nacionalista Gornjeg Jadrana«, u ožujku 1943, koje je iz Sušaka upućeno Mihailoviću, navodi se da su oni »povezani« u djelatnosti s istomišljenicima »U Sloveniji, Dalmaciji i unutrašnjosti Hrvatske.«²⁴⁷ O izvjesnoj vezi, samo u

²⁴⁴ AIHRPH, ZB-Per-62/697.

²⁴⁵ U spomenutoj rezoluciji objavljenoj u prvom broju »Slavenskog juga«, umjesto spomenutog prijedloga da Split bude centar JUREPO, unesena je nova formulacija, u kojoj se predlaže da »negdje u južnom dijelu Hrvatske bude centar akcije, te da se u njemu organizuje vodstvo sa svim potrebnim aparatom za njeno vodenje«. (Kao u bilj. 244). Premna podacima koje je dao mornarički poručnik Krešimir Vranić, koji je pristupio četnicima, rukovodstvo organizacije JPREPO u Sušaku činili su Vlado Kraljeta, Justin Cuculić, Božo Francić, Anton Šustar, Aleksej Červar. On navodi da je Francić bio »stvarni vođa« organizacije. Održavana je veza i s Ljubljanom. (AH, CA, kut. 1).

²⁴⁶ AIHRPH, ZB-Per-63/730, »Ujedinjenje«, br. 3. Prema podatku obavještajnog centra NOP-a u Splitu, list su izdavali Beroš, Šimunić i Tomo Mimica. (AIHRPH, OS-6/527).

²⁴⁷ AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 28/2, pismo od 21. III 1943. Raspoloživa grada ne upućuje na to da bi u to vrijeme bilo pokušaja stvaranja JUREPO u nekim drugim mjestima. Tako npr. u Dubrovniku, gdje se koncentrirao određen broj jugoslavenskih nacionalista, nema konkretnijih tragova o toj akciji. Bačović i Jevđević su se žalili Mihailoviću da ne stoje dobro četničke pozicije »kod takozvanih jugoslovenski orijentiranih Hrvata u dubrovačkom primorju i Hercegovini. Oni osjećaju da je narodno raspoloženje ekskluzivno srpsko i orijentiraju se sve više prema partizanima. Pri tome je nezgodno za nas što oni Italijane smatraju svojim glavnim neprijateljima pa i iz taktičkih razloga ne razumevaju saradnju sa njima... (Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/I, 596, pismo od kraja kolovoza 1942). Bačović je 18. IX 1942. izvijestio Mihailovića da je poslao u Dubrovnik poručnika Nina Svilokosa, »sa ovlašćenjem da putem dubrovačana Hrvata izazove sukob u Dubrovniku (. . .)«. (Isto, 728). U izvještaju Župske redarstvene oblasti Dubrovnik, MUP-u NDH, 28. X 1942, navodi se da Svilokos »sproveda akciju među dubrovačkim bivšim Jugoslavenima, da se upišu u četničke redove. Mladići koji se upisuju su većinom Hrvatski pripadnici - katolici.« (AIHRPH, NG, kut. 2, inv. br. 137). U vezi s hapšenjem Svilokosa od Talijana, Jevđević je intervenirao kod Roatte, navodeći da je on ne samo »antikomunista par excellence nego jedan od najubedenijih prijatelja Italije«, pa je njegovo hapšenje »velika taktička greška baš po talijanske interese«. (Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/I, 728).

početku, može se govoriti između grupe u Splitu i Sušaku. Radi se zapravo o tome da je u stvaranje JUREPO bio neposredno uključen Grdić, koji je kontaktirao s obje grupe. Njegova uloga u toj akciji pokazuje da je riječ o pokušaju organiziranog okupljanja jugoslavenskih nacionalista na liniji politike četničkog pokreta. S druge strane, ne može se izbjeći činjenica da se u toj akciji ispoljila i Grdićeva osobna ambicija oko jačanja vlastite pozicije u rukovodstvu četničke organizacije, tako da je JUREPO mogao smatrati vlastitim osloncem. Grdić je dobio podršku i u splitskoj i u sušačkoj grupi. U popratnom pismu, što ga je splitska grupa uputila Mihailoviću uz spomenutu »deklaraciju«, izraženo je puno povjerenje u Grdića. Istaknuto je da bi bio pravo »politički odgovorno lice za ovaj naš kraj, sa sjedištem u Splitu«, koje bi jamčilo uspjeh pokrenute akcije, a on se »kao sekretar Saveza Sokol a vrlo dobro znade sa svima jugoslavenskim nacionalnim radnicima kod nas, pa se ukazuje najpodesnija ličnost za taj posao«. Budući da je osobit poznavalac »prilika i odnosa na terenu«, zaključuje se da je »u stanju da najbolje poveže Srbe i Hrvate i da time stvori povoljnu bazu za čitav rad« o kojemu se govori u »deklaraciji«.248 O svojoj akciji Grdić je obavijestio Mihailovića, ističući da mu je uspjelo poslije niza konferencija objediniti »sve jugoslovenske grupe Splita i Dalmacije« u JUREPO pod Mihailovićem vodstvom.249 Iz raspoloživih podataka dade se zaključiti da Mihailović nije bio povezan s tom akcijom stvaranja JUREPO, a još manje da je od njega došla neka direktiva u tom smislu. To, dakako, nije značilo da bi on bio protiv takve akcije. Ispostavilo se da je Grdićeva akcija s grupom jugonacionalista u Splitu vođena ne samo mimo Birčanina, nego je ona zapravo bila uperena protiv njega, tj. u cilju slabljenja njegove pozicije. Na Birčaninovo žaljenje Mihailoviću da Grdić »vodi kampanju protiv organizacije« i njega osobno mrzi, Mihailović mu je dao podršku istakavši da nije naredio Grdiću »da stvara nikakvu jugoslovensku ligu«.250

Grupa jugoslavenskih nacionalista koja je u Zagrebu radila na stvaranju organizacije JUREPO, imala je neposredan dodir s Mihailovićevim predstavnicima. Zagreb je, inače, kao politički centar u kojemu su bili i članovi vodstva HSS-a te niz drugih građanskih političara, počeo privlačiti pažnju od početka organiziranja četničkog pokreta. Prema raspoloživim podacima, Mihailović je u kolovozu 1941. zadužio majora Žarka Todorovića, koji je inače bio njegov predstavnik u Beogradu, da pribavlja i informacije iz Hrvatske. U toku 1942. poduzeti su u tom pravcu određeni koraci. Mihailović je u svibnju obavijestio Todorovića da u Zagrebu postoji interes određenih krugova za uspostavu veza sa njegovim štabom, pa u tom cilju traže da dođe njegov delegat.251 Početkom studenoga Mihailović je opunomoćio Todorovića da u njegovo ime »radi na organizaciji jedinica jugoslovenske vojske u otadžbini u zonama: Srem, Banat, Bačka, Baranja, Slavonija i Hrvatska, u svojstvu delegata Glavne komande«. Todorović je od Mihailovića dobio »široka ovlaštenja u svojoj djelatnosti«.252

248 Kao u bilj. 240.

249 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 68, radiogram od 12. I 1943. 250 Isto, 36 i 45, radiogrami od 8. i 10. I 1943.

251 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 385.

252 Prijepis dokumenta kod autora.

Todorović je tada nastojao da se uspostavi i čvršća veza s grupom JUREPO u Zagrebu. On je početkom prosinca uputio pismo na tu adresu. Pismo nije sačuvano, ali iz odgovora »vodstva JRP« iz Zagreba, krajem prosinca 1942, vidi se da ga je Todorović upoznao s nekim bitnim pitanjima uloge i djelatnosti četničkog pokreta. Također je vidljivo da se već u srpnju 1942. pokušalo uspostaviti međusobni dodir. Predstavnici JUREPO su u svom odgovoru polazili od konstatacije da između dviju strana nisu još »razjašnjena razna pitanja«, pa je potrebno njihovo objašnjenje. Ta pitanja su svakako karakteristična za upoznavanje gledišta zagrebačke grupe, tj. JUREPO. Kao prvo, postavljeno je pitanje »kakove garancije« se daju da četnički pokret »ne vodi i neće voditi velikosrpsku već samo jugoslovensku politiku«. To pitanje se podkrepljuje vijestima s terena, prema kojima »u mnogim četničkim bataljonima vlada potpuno velikosrpski duh, kojega onda komunisti, a i sve više HSS, iskorišćavaju u svjesnoj ili nesvjesnoj propagandi protiv četnika kao cjeline i JVO«. U vezi s tim nameće se i pitanje kakvo će jamstvo dati vodstvo četničkog pokreta da će »svim silama spriječiti klanje Hrvata kao celine«. Upozorava se na teror četnika u Dalmaciji i Hercegovini i kaže da »kod velikog dijela Srba u Beogradu, a i u unutrašnjosti Srbije« postoji »mišljenje, kako su svi Hrvati krivi za izdaju i pokolje, i kako svi Srbi čekaju jedva čas osvetke«. Kao posebno pitanje postavlja se odnos vodstva četničkog pokreta »prema četnicima - sporazumašima«, tj. onima koji kontaktiraju s Talijanima i ustašama. Ako se ne odobrava takvo držanje, pita se zašto se javno ne osudi i od njega ne ogradi, jer je riječ o sporazumima koji »mnogo štete našem radu i našoj općoj zajedničkoj i nacionalnoj stvari, a svi ih naši neprijatelji iskorišćuju - već prema tome kako im konvenira - protiv četnika kao cjeline (i protiv vojske DM)«. jedno je od glavnih pitanja - kakve će JUREPO imati »granice slobode rada«, ako pristupi JVO, tj. četničkom pokretu, »naročito obzirom na odnos prema komunistima i HSS«. Zahtijeva se upoznavanje sa »službenim stavom« prema HSS-u i kako se »gleda na favoriziranje HSS po službenim krugovima jugoslovenske vlade«, a što je »objavljeno više puta preko radio Londona«. Ističući da svojom propagandnom akcijom rade na suzbijanju »partizanske propagande«, predstavnici zagrebačke grupe JUREPO postavljaju pitanje da li će im se »ostaviti slobodu odabiranja časa nastupa otvorene borbe sa komunistima, odn. u slučaju da to ne odgovara za ove krajeve, da se takova otvorena borba izbjegne«. Postavljeno je i nekoliko pitanja organizacione prirode.²⁵³

U odgovoru na to pismo, koje je pisano u ime Komande JVO za Hrvatsku i Slavoniju, osnovno je polazište bila težnja da se JVO istakne kao regularna i legitimna oružana snaga. Četničke se jedinice u pojedinim krajevima kvalificiraju kao »samonikle poluvojničke formacije nastale u nuždi radi samoodbrane srpskog življa«, tj. one »nisu jedinice JVO«. Težnja je JVO »da ih sebi potčini, što će jednoga dana nesumnjivo milom ili silom uslediti, ali dok se to ne postigne, za rad četnika JVO ne može biti odgovorna, niti se po tome radu sme suditi o radu, stavu ili namerama JVO«. Što se tiče pitanja »velikosrpskog duha« u tim četničkim jedinicama, odgovara se da je to »samo posledica

253 AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 43/1, pismo od 27. XIII 1942.

nepravde koja je tim ljudima učinjena u hrvatsko ime, hrvatskom rukom, na potstrek i pod zaštitom hrvatskih vojnih i civilnih vlasti (predstavljale ove hrvatski narod ili ne)«. Ističe se da »velikosrpski duh« može razbiti »jedino i samo jugoslovensko istupanje Hrvata«. U vezi s pitanjem četničkog terora odgovara se da »JVO smatra za jedan od svojih glavnih zadataka da spreči nepravdna i nerazumna krvoprolića i da zaštiti sve ispravne Jugoslovane, kako na području NDH, tako i svuda«. U odgovoru se ističe: »Tačno je da kod velikog dela Srba postoji mišljenje da su Hrvati kolektivno krivi i da treba da snose i kolektivnu odgovornost. Neka Hrvati stanu borbeno i bez rezerve uz Srbe i Slovence, neka pruže verodostojne podatke o svom nikad ne prekinutom jugoslovenskom mišljenju i osećanju, o svojoj stalnoj jugoslovenskoj borbi i o svom bratskom zalaganju za Srbe i Slovence pod ustaškom strahovladom, pa će se to mišljenje samo od sebe razbiti ili će ga JVO sa tim dokazima u rukama, razbiti«. U pogledu pitanja suradnje četnika s Talijanima i ustašama, odgovara se da JVO ne odobrava takvo držanje, te da će nosioce takve politike pozvati na odgovornost. Što se tiče odnosa prema HSS-u, navodi se da je JVO »pozvala sve što je ispravno u HSS na uključivanje u rad u okviru JVO«. Pri tome se ističe da se JVO više »pouzda u one elemente koji misle integralno jugoslovenski (oblik državnog uređenja nema s ovim nikakve veze), nego u one koji ističu plemenska obeležja i svoje jugoslovenstvo stavljaju pod izvesne uslove i rezerve«. U pogledu odnosa prema komunistima, navodi se kao »iskustvo i ubeđenje JVO« da se oni »moraju obesnažiti pre nego što nastupi momenat oslobođenja, jer u tom momentu treba imati slobodne ruke za mnogobrojne druge zadatke«. U vezi s organizacijom i radom JUREPO zaključuje se da ta organizacija treba da se sa svim svojim članovima »stavi pod komandu« Mihailovića. Kaže se da »sve rodoljubive snage u NDH treba ujediniti u sastavu JVO«, a one bi bile organizirane »u čisto vojničke formacije i u ostale potrebne organe«, kao što je propagandna, obavještajna, sabotažna i druge službe. U skladu s tim bi i funkcioneri JUREPO primili odgovarajuće dužnosti u JVO, koje bi odgovarale »njihovoj spremi, vrednosti i upotrebljivosti«. Komanda JVO za Hrvatsku i Slavoniju spremna je da na tom području i u Zagrebu povjeri određene rukovodeće funkcije pojedinim članovima JUREPO. Na kraju se izražava nada i očekuje da će se u Hrvatskoj organizirati jedinice JVO od Hrvata, te zaključuje da »tada prikriveni neprijatelji jugoslovenstva neće moći više da tvrde kako su Hrvati opet u suprotnom taboru, ovaj put komunističkom, već u onom u kome su i Srbi i Slovenci, u svojoj jugoslovenskoj reorganizovanoj vojsci«.254

Mihailović je težio proširiti nacionalnu osnovu četničkog pokreta, koji je zbog svoje uskoće u tom pogledu otvarao niz važnih pitanja vezanih za daljnju djelatnost. Za to je postojao i poseban interes u emigrantskoj vladi, osobito one grupacije koja je zdušno zagovarala Mihailovića. Njemu se kao nosiocu resora ministra vojnog i komandanta JVO postavljao kao važan zadatak takav pravac akcije. Uspjesi u tom pogledu pridonijeli bi jačanju njegove pozicije i obratno. Mihailović je, dobivši primjerak pisma koje je upućeno

254 AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 14/2, pismo od 2. U 1943. Autor pisma je vjerojatno bio Todorović

JUREPO u Zagreb, odgovorio Todoroviću da se potpuno slaže s njegovom akcijom, sugerirajući da se ona nastavi s ciljem »da JUREPO što pre uđe u našu organizaciju i da se to javno manifestuje«. Na osnovi Todorovićeve izvještaja on zaključuje da je »jasno da Hrvatska ne ide putem komunizma«, zahtijevajući da se užurba akcija »da se jasno opredele uz nas i sa nama«.255

Međutim, ubrzo je Todorović uhapšen u Beogradu, zbog sumnji Gestapoa da je on bio povezan s otkrivenom Mihailovićevom radio-stanicom. U istrazi je, među ostalim, otkriveno da Todorović održava veze sa Zagrebom, pa je zbog toga ubrzo ondje i sproveden. U Zagrebu je uspio pobjeći iz zatvora, pa je nastavio ilegalno djelovati.256 Od prosinca 1942. u Zagrebu su već bili Drago Matijašić i Stanko Tončić koji su došli iz Beograda kao Mihailovićevi predstavnici. Imali su zadatak da porade na uključivanju JUREPO u četnički pokret, te da uspostave dodire s vodstvom HSS-a radi sklapanja sporazuma. S uključivanjem Todorovića, daljnja akcija je mogla biti pojačana. Ispostavilo se, međutim, da je Todorovićev kurir Radoslav Spitzer bio zapravo agent Gestapoa, te da je i Todorovićev bijeg iz zatvora bio s te strane izrežiran. Tako su u rujnu 1943. uhapšeni Todorović, Matijašić i Tončić. Prije toga, u lipnju je uhapšena veća grupa članova JUREPO u Zagrebu.257

S daljnjim razvojem događaja akcija JUREPO je sve više iščezavala. Njeno stvaranje kao samostalne organizacije ostalo je zapravo u začecima. Sudeći po propagandnoj djelatnosti, JUREPO se sve više uključivao u četnički pokret, zagovarajući u tom sklopu neka svoja programska gledišta. Vodstvu četničkog pokreta je odgovaralo da se ta propaganda usmjeri protiv NOP-a.258 Inzistiranje na propagandi JVO kao nosioca pokreta otpora nije moglo izbjeći poistovjećivanje sa četničkim pokretom. Tako je u pripadnicima JUREPO četnički pokret nalazio i svoje nove pristalice ali je proces političke diferencijacije ukazivao i na druge orijentacije. Jedan broj njih priključit će se NOP-u.260

255 Milovanović, »Rasulo«, n. dj., 310-311.

256 Milovanović navodi da je Todorović uhapšen u Beogradu u veljači 1943, te da je sproveden u Zagreb, gdje je ubrzo pobjegao iz zatvora. (Kao u bilj. 225, str. 308). Vjerojatno je pobjegao kasnije, u srpnju 1943.

257 Policijski ataše kod njemačkog poslanstva u Zagrebu Hans Helm javio je u Berlin, u povodu hapšenja u noći 8/9. IX 1943, da je uhapšen »rukovodeći štab Draže Mihailovića za Hrvatsku, Slavoniju, Baranju, Bačku i Banat koji su u stvari već duže vremena poznati preko uhvaćenih obavještajaca. Među uhapšenima se nalazi i rukovodilac DM«. (Prijepis dokumenta kod autora). Nijemci su Todorovića uputili u logor Mathausen.

Među uhapšenima, pod optužbom da su pripadnici JUREPO, bili su Viktor Holjac, Đivo Tonković, Franjo Tucan, Hrvoje Macanović i dr.

258 U povodu raspuštanja Kominterne, u svibnju 1943, »Slavenski jug« je zaključivao da »komunističko vodstvo trebalo bi izbjegavati unapred sve one akcije koje proističu iz njihovog ideološkog stava i koji su u interesu partije, a nisu u interesu naroda. (. . .) Tome imperativu Komunistička partija Hrvatske ima se pokloniti. Pokloniti ili ukloniti se«. (AH, CA, kut. 1, br. 6, lipanj 1943.). Isti kurs je vidljiv i u drugim listovima koji su kratkotrajno pokretani na liniji akcije JUREPO. List »Jugoslavenska revolucija«, koji je pokrenut kao organ »jugoslavenske revolucionarne omladine u Zagrebu«, imao je izrazito antipartizanski karakter i zagovarao politiku Mihailovića. (AIHRPH, ZB-Per-62/708). List »sloboda ili slavensko bratstvo«, koji je također pokrenut u Zagrebu, propagirao je kralja Petra, »čekanje i slušanje Draže Mihailovića«, te skori dolazak britanskih jedinica na Balkan. (AIHRPH, KP-46/391, iz izvještaja Povjerenstva CK KPH Zagreb, 1. V 1943).

259 Prema raspoloživim podacima, Todorović je 1942. održavao vezu s pojedinim oficirima iz domobranstva NDH u Zemunu, koji su ispoljavali »jugoslavensku orijentaciju«. Preko te grupe su se održavale i veze sa Zagrebom. (M i l o v a n o v i ć, »Rasulo«, n. dj., 311-313). U izvještaju

Kada je riječ o privlačenju Hrvata u zajedničku akciju s Mihailovićevim četničkim pokretom, dodiru i sporazumu sa HSS-om trebalo je obratiti glavnu pažnju. U vodećem krugu HSS-a polazilo se od toga da je Mihailovićev pokret nosilac velikosrpskih koncepcija, tako da ne postoje važniji preduvjeti za međusobno približavanje i sporazumijevanje. Takva su gledišta svakako postojala i u emigrantskoj vladi, gdje su se oko ocjene Mihailovićeve uloge sučeljavali hrvatski i srpski političari. Jedna je strana isticala Mihailovića kao glavnog nosioca pokreta otpora, a druga je bila i za tretiranje HSS-a kao samostalnog faktora otpora.²⁶¹ Također su obje strane postajale sve svjesnije i potrebe ispitivanja mogućnosti konkretnije suradnje između četnika i HSS-a radi stvaranja zajedničkog i što šireg pokreta otpora. Tražio se kompromis. U lipnju 1942. potpredsjednik vlade Juraj Krnjević je, u svojstvu Mačekova zamjenika, objavio na Londonskom radiju posebnu »poruku za hrvatski narod u potlačenoj i raskomadanoj hrvatskoj domovini«, u kojoj je istakao značenje pokreta koji vodi Mihailović. U vezi s tim on je pozdravljao i preporučivao taj put borbe »i svima ostalim borcima koji se već aktivno bore kao i onima koji tek stupaju s određenim generala Mihailovića protiv zakletih neprijatelja i Srba i Slovenaca: nacista i fašista i svih onih koji ih podupiru«. ²⁶² U isto se vrijeme predsjednik vlade Slobodan Jovanović obratio Mihailoviću s pitanjem da li surađuje »sa Mačkovim organizacijama«. ²⁶³ Prema raspoloživim podacima, Birčanin je u ljeto 1942. pokušao uspostaviti vezu s vodstvom HSS-a u Zagrebu. To je učinio preko splitske grupe HSS-a s kojom je uspostavio dodire. Prema podatku obavještajnog centra NOP-a u Splitu, u Zagreb je putovao Šime Poduje, bivši tajnik Gradske organizacije HSS-a, da se uspostavi veza. ²⁶⁴ Međutim, konkretnijih rezultata nije bilo. U vezi s uspostavljanjem suradnje četnika i HSS-a, Birčanin je u listopadu pisao Mihailoviću:

obavještajnog centra NOP-a u Zagrebu, u prosincu 1943, govori se o postojanju »Jugoslavenske revolucionarne organizacije«, čiji su članovi uglavnom domobranski oficiri. Izvještaj ih predstavlja kao »jednu građansku anti-fašističku frakciju u Hrvatskoj«, i konstatira njihove stavove: ne identificiraju se s Mihailovićem, ali s njim održavaju veze; zastupaju antipartizanski i antikomunistički stav; smatraju da NOP i četnički pokret treba da sklope sporazum za zajedničku borbu protiv fašizma; plaše se velikosrpske ideologije i politike četnika; zastupaju federativno uređenje Jugoslavije; eksponenti su britanske politike. (AIHRPH, NG, kut. 332, f. 5, izvještaj od 7. XII 1943).

Iz raspoložive dokumentacije vidi se da je u Zagrebu došlo do okupljanja još jedne grupe koju su činili pristalice JRZ-a, JNS-a, SDS-a, disidenti HSS-a, članovi Sokola. Grupa se nazvala Jugoslavenski revolucionarni komitet. Određen broj pripadnika te grupe uhapšen je u ljeto 1943, tako da su se u zatvoru našli zajedno s pripadnicima JUREPO. Ondje su se ujedinili u novu organizaciju, »Podzemnu Hrvatsku«.

²⁶⁰ U obavještajnom izvještaju NOP-a u Zagrebu, 10.IX 1944, navodi se da je uspostavljen dodir s grupom pripadnika »Podzemne Hrvatske«, koja broji oko 100 ljudi, te da će ih se prebaciti na slobodni teritorij. (AIHRPH, KP-52/1082r). Jedan broj ih je došao u listopadu 1944. (AIHRPH, OS-II83, elaborat: »Podzemna Hrvatska. Njezin postanak, rad, uspjesi i program«).

²⁶¹ J e l i ć – B u t i e ć, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj., 72 i d.

²⁶² Isto, 83.

²⁶³ *Zbornik dokumenata NOR-a*. XIV/1, 836. U studenome 1942. u Bern je, preko Rima, stigao Meneghello Dinčić, koji je polovicom godine napustio Split. Dinčić je u svom izvještaju za jugoslavensku vladu, među ostalim, isticao da borbu protiv Talijana vode samo partizani, koje čine i Srbi i Hrvati. »S druge strane«, navodio je Dinčić, »četnici u Dalmaciji i Hercegovini isključivo Srbi - surađuju sa Italijanima u borbi protiv partizana i ne istupaju više protiv ustaša«. Takva politika se vodi u ime Mihailovića. Dinčić je upozoravao da takva situacija »može imati teške posledice« i tražio da vlada intervenira. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 851).

²⁶⁴ AIHRPH, OS-6/623.

»U cilju da se pokretu, kome ste na čelu, priključe i nacionalni Hrvati, činio sam napore više od godinu dana, pa ipak nisam naišao s te strane na dovoljno razumevanja. U tom pravcu išao sam toliko daleko, da sam u svoje vreme, u tri maha, razgovarao i sa predstavnicima dr. Mačeka, sugerišući im tom prilikom potrebu da formiraju zasebne hrvatske nacionalne čete, samo da izjave, da će te čete biti u sastavu jugoslovenske vojske, kojom Vi komandujete. Stavio sam im tada do znanja da ništa nećemo imati protiv, da ti njihovi odredi, pored jugoslovenske, nose čak i hrvatsku zastavu. Oni su bili oduševljeni i sva tri puta dali su svoju potpunu saglasnost, ali na tome je i ostalo. Do danas nisu dali nikakvih rezultata.« Birčanin je također tom prilikom izvijestio Mihailovića da je jedan Mačekov predstavnik izrazio želju da neposredno razgovara s njim.²⁶⁵ Iz raspoložive dokumentacije ne može se zaključiti da je u to vrijeme bilo konkretnijeg dodira Birčanina i nekog funkcionara iz užeg vodstva HSS-a. Birčanin je po svoj prilici mislio na dodire s vodstvom organizacije HSS-a u Splitu, koji su mogli imati razinu međusobnog informiranja i eventualnih prijedloga.²⁶⁶ Svakako je postojao i dalje obostrani interes za dodire na najvišem nivou. Tako su u studenome 1942. Jevđević i Bačović obavijestili Mihailovića da je u Split došao Mačekov delegat radi razgovora s Birčaninom, ali razgovora nije bilo zbog njegove bolesti, koja ga je »onesposobila za uspješan rad«.²⁶⁷

Prema raspoloživim podacima, Mihailovićev delegat Matijašić u Zagrebu tek je u ožujku ili travnju 1943. razgovarao s Farolfijem, ali konkretan sporazum nije postignut. Farolfi je izrazio načelni pristanak za određeni sporazum.²⁶⁸ Razgovore je zatim s Farolfijem nastavio Juraj Gattin, koji je kao Mihailovićev emisar došao u Zagreb krajem svibnja 1943. god. On je prethodno nastojao doti u dodir s Košutićem, ali nije uspio.²⁶⁹ Ni ovaj put nije bilo nikakva konkretnijeg dogovora. Farolfi je u ime vodstva HSS-a izražavao određene ograde oko nekih pitanja, među ostalim, i prema samom Mihailoviću, kao odgovornom za četnički teror nad hrvatskim stanovništvom. To je vrijeme kada je od vodstva HSS-a vidljivije došla do izražaja određena distanca prema četničkom pokretu i Mihailoviću. Kosutić je u ožujku 1943. u poruci koju je uputio Krnjeviću među ostalim sugerirao da »Mihailovića kod

²⁶⁵ »Dužan sam«, zaključuje Birčanin, »da Vam na sve ovo skrenem pažnju i da Vam na sve ovo skrenem pažnju i da Vas umolim, da prema tom delegatu Mačekovom, ako još nije stigao do Vas, ne budete i suviše otvoreni kad dođete. Po mom najdubljem uverenju ogroman broj Hrvata neće tamo gde su Srbi«. (*Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/1, 673-674, pismo od 20. X 1942.*)

²⁶⁶ Prema podatku u jednom dokumentu, u obliku biltena datiranom 24. I 1943, koji je potisao »srpski nacionalni komitet u Splitu«, četnici su predstavnicima HSS-a i jugoslavenskih nacionalista formilirali prijedloge za suradnju s ovim zahtjevima: »I. Hoćemo dinastiju sa kućom Karadorđevića. II. Vojno vodstvo pod komandom đenerala Mihailovića. III. Nikakva organizacija vojne prirode ne smije se vršiti bez odobrenja vodstva četničke organizacije«. Radi uspješne suradnje dopušтана je i mogućnost osnivanja posebnih vojnih organizacija za Hrvate, ali pod vodstvom Mihailovića. (AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 8/2).

²⁶⁷ *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/1, 735.* Moglo bi se tek pretpostaviti da je tada u Splitu boravio Ivanko Farolfi, koji je u vodećem krugu HSS-a od kraja 1941. smatran glavnom osobom za organizacione poslove stranke.

²⁶⁸ Kao u bilj. 261, str. 112.

²⁶⁹ U jednom izvještaju iz Zagreb a, 21.VI1943, konstatira se da »sa strankinim predsjednikom apsolutno je nemoguće bilo kome doći posredno li neposredno u vezu«. Navodi se da Maček ima »ovde dva legitimna predstavnika«. (AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 45/2, dokument je potpisan sa »Šašić«).

Hrvata ne treba forsirati, jer je obeležen kao Velikosrbin i njegova akcija da se ograniči samo na srpske krajeve«. Takva su se gledišta reflektirala i u ilegalnoj štampi HSS-a. Tako je »Pravica«, sredinom 1943. godine, pisala da četnici djeluju pod okriljem Talijana, koji ih ne samo »naoružavaju, hrane i plaćaju, već ih i inače pomažu u njihovom radu na istrebljenju svega što je hrvatsko«. U vezi s tim isticalo se da je četnicima »glavna misao osveta a cilj Velika Srbija«.271 Također je neposredno nakon Košutićeve poruke Krnjević poslao vodstvu HSS-a pismene upute za daljnje držanje i političku akciju. o odnosu prema Mihailoviću on je poručivao: »Draža je velikosrbin i na njemu se zasnivaju sve nade velikosrba. Mi činimo sve moguće, da se eliminira ili da se stavi u svoju kolotečinu. Britanci za sada trebaju Dražu. Oni drže kod njega puk. Bailey-a. Treba izaslati kod Draže jednog spretnog i pouzdanog našeg čovjeka, kako Saveznici ne bi bili jednostrano obavješćivani o Dražinim pothvatima i djelima«.272

Svi su ti momenti mogli utjecati na daljnje odugovlačenje mogućeg dogovora, što je došlo do izražaja i u daljnjim susretima Gattina i Farolfija. Ovaj se načelno izjašnjavao za određeni sporazum, ali je odugovlačenje bilo glavna taktika u daljnjim dodirima. Ipak su rezultat tih razgovora u jesen 1943. bili pismeni nacrti sporazuma. Tako su u jednom dokumentu formulirani prijedlozi »izaslanika Vrhovne komande jugoslavenske vojske u otadžbini«, s kojima su bili upoznati predstavnici HSS-a. Prema tim bi se prijedlozima »imala izvršiti koordinacija svih napora na Srpskoj i Hrvatskoj strani u svrhu: da se što efikasnije sprovede zajednička borba protiv okupatora i njihovih pomagača, te da se predvide prve predmjere kako bi se spriječile pojave, koje bi mogle ići u prilog razornih naših neprijatelja«. Da bi se to postiglo, HSS bi trebalo da prizna tu vrhovnu komandu; »da se osnuje Hrvatska nacionalna vojska (domobranstvo)« pod vrhovnom komandom, koja bi bila »dio jugoslavenske oružane sile (potpuno odvojena od domobranstva NDH, s Komandom smještenom eventualno u šumi)«; da HSS uputi poziv oficirima da se stave pod tu komandu, i »da preko svojih područnih organizacija mobilizira ljudstvo, koje će se staviti na raspoloženje ovoj komandi«. Ta bi »Hrvatska vojska Jugoslavenske oružane snage« imala zadaću »da na području Hrvatske u odlučnom času skrši otpor okupatora i njihovih pomagača, kako saveznici ne bi naišli na otpor pri svom nastupanju, te da na svom području preuzmu vlast«. Zauzvrat, vrhovna komanda se »obavezuje, da Srpska vojska Jugoslavenske oružane sile neće preći granicu teritorije, na kojoj u tom času bude preuzela vlast Hrvatska vojska kao dio Jugoslavenske oružane sile«. U dokumentu potom slijedi saopćenje, po kojemu se vodstvo HSS-a slaže s iznesenim prijedlozima, ističući da je »U više navrata ranije pokušalo da dopre do koordinacije Hrvatskih i Srpskih nacionalnih akcija u borbi protiv okupatora«. Iznose se i prijedlozi u vezi s komandnim kadrom; »Komandi Hrvatske vojske podređuju se svi odredi nacionalni na njenom teritoriju, a koji stoje pod komandom V. K. (vrhovna komanda, op. F. J. B.), kao i svi četnici (u koliko

270 *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945*, dokumenti, priredio Branko Petranović, Beograd-Zagreb 1981, 53-54.

271 AIHRPH, ZB-Per-65/774.

272 Kao u bili. 261, str. 112-113.

nisu u službi okupatora)«; u suprotnom trebaju se »povući sa ovog teritorija«, a ako se na to ne odazovu, s njima će se »postupati kao s neprijateljima«; prihvaća se prijedlog da se oficirima uputi poziv i u vezi s angažiranjem organizacija HSS-a na mobilizaciji ljudstva.²⁷³

Od tog projekta, međutim, nije se dalje otišlo. Vodećem krugu HSS-a nije odgovarao, a pregovori su uskoro prekinuti, među ostalim, i zbog spomenutog hapšenja Mihailovićevih predstavnika u Zagrebu. No, bez obzira na to, razvoj događaja je jasno potvrđivao da su težnja i HSS-a i četnika bile daleko od stvarnih mogućnosti.

Kada je riječ o prikazanim problemima širenja osnove četničkog pokreta, onda je Mihailović bio u prvom redu zainteresiran da se u Hrvatskoj stvaraju i vojne jedinice sastavljene poglavito od Hrvata. Njih bi se predstavljalo kao da djeluju u sastavu JVO. U vezi s tim je kao prvi korak poduzeta akcija da se uz oficire Srbe angažiraju i Hrvati. U sklopu Birčaninove akcije okupljanja oficira, koji su upućivani u Dinarsku diviziju, uključivali su se i oficiri Hrvati. Jedan od prvih bio je major Marin Stude (pseudonim: Milan Milanović). Akcija, koju je provodio Birčanin oko vrbovanja oficira, bila je zapravo potpuno legalna. Oni su redovno, tj. poštom, dobivali pozive za odlazak u štab Dinarske divizije.²⁷⁴ Na osnovi Mihailovićeve direktive Bačoviću, u vezi s učešćem četnika u spomenutoj operaciji »Albia«, dalo bi se zaključiti da je on polagao velike nade u uključivanje Hrvata u četničke jedinice. On je, naime, izdao naredbu da se u stvaranju »kanala za vezu sa Dinarskom divizijom«, koji, prema njemu, omogućuje spomenuta operacija, pored četničkih postavi »i hrvatske odrede kojima na čelo staviti hrvatske oficire koji su se ranije stavili vojvodi (Birčanin, op. F. J. B.) na raspoloženje«.²⁷⁵ Očito se, međutim, njegova želja nije ostvarivala ni izdaleka onako kako je zamišljao. U Splitu su se u Birčaninovu akciju oko vrbovanja Hrvata posebno uključili pojedini jugoslavenski nacionalisti. Pojačana je i propaganda. U listopadu 1942. godine je pokrenut list »Krik iz jama«, koji su uređivali Alfirević i Vilović.²⁷⁶ Pojedini Hrvati izražavaju svoju privrženost Birčaninu prijelazom na pravoslavnu vjeru.²⁷⁷

I to je bio jedan od momenata podvajanja među splitskim jugonacionalistima.

²⁷³ AIHRPH, NG, kut. 425. Autor nacrtu je po svojoj prilici bio Gattina, a ne predstavnik HSS-a, kako je to autor ove monografije konstatirao u svojoj navedenoj knjizi: *Hrvatska se/jačka stranka*, n. dj., 115. Sačuvan je još jedan tekst u obliku nacrtu, koji je mogao biti početna osnova za sporazum. (AIHRPH, KP-76/2272). Sadržaj tih dokumenata mogao je biti formuliran na osnovi gledišta koja su izražena u razgovorima između Gattina i Farolfija, a nekima od njih je prisustvovao i Mirko Pandaković.

²⁷⁴ AIHRPH, OS-7/714, izvještaj »Marka«, 3. VII 1942. Komanda bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih odreda Jugoslovenske vojske, slala je u studenome 1942. oficirima i podoficirima u Splitu pisma u kojima im je u ime Mihailovića naređivano da se stave na raspolaganje toj komandi i u roku od 24 sata budu spremni za pokret. Obećavana im je dnevica od 200 lira i materijalno osiguranje obitelji. Pozive su potpisivali pukovnik Uzunčević i kapetan Mladen Kostić. (AIHRPH, OS-7/716, izvještaj iz Splita, 2. XII 1942; KP-320/4684, izjava jednog od pozvanih podoficira, 21. XI 1942). Jevđević je zastupao gledište da je iz Splita potrebno upućivati oficire i u Hercegovinu. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 291).

²⁷⁵ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 614-615.

²⁷⁶ List je raspačavan legalno, po kućama, školama, poštom. (Ante Kisić. *Ljetopis grada Splita*, 1943, str. 108, Muzej narodne revolucije, Split).

²⁷⁷ U spomenuti Vilovićev izvještaj od 1. III 1943. Mihailoviću. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 5, 772-773). I

U Birčaninovoj akciji okupljanja Hrvata u četničke jedinice - koja se poglavito vodila u Splitu - osobito se zauzimao Stude. Prema Vilovićevim podacima, on je u ranu jesen 1942. zajedno »s kapetanom Vojmilom Alfrevićem i potporučnikom Matom Amatom, pristupio Vojvodinoj osnovi okupljanju jugoslovenske legije, koja bi ušla kao hrvatski borci u četničke redove.«Vilović navodi da je ta njihova akcija »bila svugdje paralizovana od jugoslovenskih nacionalista potpuno«, pri čemu je mislio na Bartulovićevu grupu. Ipak je, ističe Vilović, »imala izvestan uspeh« u Splitu i blizoj okolici. Riječ je o stvaranju »prve čete«, koja je sa spomenutim oficirima otišla u Dinarsku diviziju.²⁷⁸ Birčanin je bio osobito zainteresiran za nove akcije u tom pravcu.²⁷⁹

Inače od ljeta 1942. ima sve više pritužbi na Birčanina i njegov rad. Stvara se nezadovoljstvo dotadašnjim radom četničkog centra u Splitu, za što je glavna odgovornost pripisivana Birčaninu. U stvaranju atmosfere optužaba i nepovjerenja prema njemu prednjačili su pojedinci koji nisu pripadali Birčaninovu najužem krugu, tj. oni koje je on na svoj način udaljivao i onemogućavao u ispoljavanju njihovih ambicija. Birčaninom su bili nezadovoljniji i najviše su ga kritizirali pojedini oficiri. Glavna se pritužba odnosila na vojnu organizaciju. Zastupalo se gledište da bi Birčaninov štab trebao da bude u sjevernoj Dalmaciji, gdje bi se neposredno radilo na terenu u vojnom organiziranju četnika.²⁸⁰ Birčanin je, inače, bio osjetljivi tast na držanje pojedinih četničkih funkcionara. Pogotovu ako je smatrao da se pojedini postupci i akcije vode mimo njega, tj. da pojedinci time ne uvažavaju njegovu funkciju. Zbog toga je u nekoliko navrata nudio Mihailoviću ostavku na položaj komandanta »zapadnobosanskih, ličkodalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda«. U kolovozu 1942. Ostojić je, kao Mihailovićev izaslanik, imenovao četničke komandante u istočnoj Bosni i Hercegovini, a pri tome se nije konzultirao s Birčaninom. On je uvrijeđeno zaprijetio da će podnijeti ostavku Mihailoviću, ističući da ne želi imati ulogu »nekakvog dekorativnog komandanta«.²⁸¹ U vrijeme priprema četničke ofenzive u zapadnu Bosnu, Birčanin je,

²⁷⁸ Ta je jedinica 7. XII 1942. otišla iz Splita u Kosovo. (AIHRPH, NG, kut. 425, elaborat: »Aktivnost i rukovodstvo četničkih organizacija u Splitu tokom okupacije«). Vilović navodi da su »sva trojica oficira i skoro 90% prve čete krenuli (su) u četničke redove kao - pravoslavni«. (Kao u bilj. 277, str. 773). »Krik iz jama«, 12. i 24. XII 1942., objavio je vijesti o odlasku »prve čete« iz Splita i okolice, u kojoj su u »ogromnoj većini rođeni Hrvati«. G i z d i ć, *Dalmacija 1942*, n. dj., 721, navodi da se radi o grupi od 40 omladinaca.

²⁷⁹ U izvještaju štaba Dinarske četničke divizije, koji je Đujić uputio Ivaniševiću kao načelniku štaba komande bosanskih, ličko-dalmatinskih i hercegovačkih vojno-četničkih odreda, 28. II 1943, u vezi s ocjenom političke situacije navodi se: »Odnosi sa Hrvatima, koji se nisu ogrešili o srpski narod, nastoje se produbiti i učvrstiti. U tom cilju ovih dana će doći na teritoriju ove Oblasti 100 nacionalista Splićana, koji će nastojati da uspostave vezu sa selima oko Promine, koja su dobro naoružana«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 303). U izvještaju PK KPH za Dalmaciju Centralnom komitetu KPH, 17. V 1943, navodi se da četnici stalno vrbuju omladinu, te se računa da ih je iz Splita i okolice u četnike »otišlo od početka do danas oko stotina«. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 6, str. 116).

²⁸⁰ U kolovozu 1942. Bačović je upozoravao Ostojića da »pojedini oficiri negoduju protiv Štaba Vojvodinog s tim da taj štab ništa ne radi nego u Splitu kupa se i juri kurve. Mišljenja sam da biste trebali narediti da taj Štab što pre ode za Dinaru i sa ljudima radi na terenu«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 486). U pismu Mihailoviću, sredinom kolovoza 1942, Bačović je zamjerao Birčaninu da njegov štab troši mnogo novaca. (Isto, 533).

²⁸¹ Isto, 583-585, Birčaninovo pismo Ostojiću, 31. VIII 1942.

ponovo uvrijeđen, obavijestio Mihailovića da daje ostavku na položaj. Jevđević, Grđić i Šoškić obavijestili su ga da su iz Mihailovićeve štaba upućeni oficiri da rukovode tom operacijom, a on je to protumačio kao sumnju u njegovu sposobnost. Mihailoviću se žali da je to znak nepovjerenja prema njemu i njegovim oficirima, te ističe da je on tu operaciju »po sopstvenoj inicijativi i bez ičije pomoći sam pripremio i politički i vojnički«.282 Ispostavilo se da glavne pritužbe na Birčanina dolaze od Grđića i Jevđevića. Dajući podršku Birčaninu, Mihailović je isticao »neskromne ambicije« ove dvojice. Kada je u prosincu 1942. godine bio kod Mihailovića, Grđić je izjavio da je Birčanin jako bolestan i da ne može obavljati dužnost komandanta. Mihailović je sugerirao Grđiću da pomogne Birčaninu u svojstvu njegova zamjenika. Grđić je nastojao to iskoristiti, pa je zahtijevao od Mihailovića i »specijalan dekret za odvojeni rad u Lici«. Ta je njegova težnja izražavala protivljenje i Mihićevoj ulozi komandanta četničkih jedinica u Lici. Mihailović je stoga bio nezadovoljan Grđićem. Izrazio je Birčaninu uvjerenje da Grđić i Jevđević pletu »mahinacije« oko njih dvojice »i celog pokreta«, ali da bi trebalo prešutjeti zbog opasnosti »cepanja nacionalnih snaga«.283 U tome je Birčanin podržao Mihailovića. Svakako je mogao biti zadovoljan što u sukobu sa Grđićem i Jevđevićem ima Mihailovićevu pomoć.284 Grđić je, međutim, dobio podršku pojedinih grupa u Splitu i Sušaku, koje su također bile nezadovoljne Birčaninom. Konstatirano je da je imao podršku Bartulovićeve grupe, s kojom je radio na stvaranju JUREPO. Jedna grupa aktivnijih četnika, za koje se, prema nekim podacima, može pretpostaviti da su činili Srpski nacionalni komitet u Splitu, uputila je Birčaninu posebno pismo u kome je izražavala svoje nezadovoljstvo djelovanjem njegova štaba, koje ima teže posljedice za razvoj situacije u Splitu. Ističući da »tumače raspoloženje svih dobromislećih Srba« u Splitu, te izražavajući poštovanje prema Birčaninu, oni su mu davali do znanja da on zbog bolesti nije u stanju da dobije »pravu sliku događaja i potpun pregled elemenata potrebnih za pravilno komandovanje i vođenje«. Izražavajući potpuno nezadovoljstvo ljudima oko Birčanina, isticali su da oni vode čet-

282 Isto, 788-790, radiogram Mihailoviću, 20. XII 1942. Mihailović je u radiogramu idući dan uvjeravao Birčanina da je odluku donio »usled nedovoljne ili pogrešne obaveštenosti«, te da je ne smatra konačnom. Ispričavao se da je uputio samo svoga delegata, dok Birčanina i dalje smatra komandantom. (Isto, 783-784). Spor oko rukovođenja riješen je na zadovoljstvo Birčanina. Ostojić je obavijestio Birčanina preko načelnika njegova štaba Ivaniševića, da operacijom rukovodi Mihailović preko Ostojića, a da Birčanin rukovodi »na svojoj zoni preko svoga štaba na terenu«. (Isto, 812, radiogram Ostojića Mihailoviću, 30. XII 1942; XIV/2, 36, radiogram Birčanina Mihailoviću, 8. I 1943).

283 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 807-808, Mihailovićev radiogram Birčaninu, 31. XII 1942.

284 U radiogramu Mihailoviću, 8. I 1943, Birčanin je javljao: »Posto su najzad otkrivene zakulisne radnje izvjesnih ljudi koji su želeli da između nas po stave jaz, ja Vas nepokolebljivo uveravam da više nema sile koja će me od Vas rastaviti. Grđić, koji se još zadržava u Splitu, vodi kampanju protiv organizacije i mrzi mene lično. Jevđević ga pomaže u tom poduhvatu.« Također je obavijestio Mihailovića da je Grđića »razrešio dužnosti nacionalno političkog poverenika za ličku oblast i to treba tako da ostane«. (Isto, XIV/2, 36-37). U pismu Mihailoviću, krajem siječnja 1943, Jevđević se vrlo nepovoljno izražavao o Birčaninu: »Vojvoda je usled bolesti vrlo nepristupačan. Kreirao je neki dvor u stilu Luja četrnaestog, deli guvernerstva, za budućnost pojedinih pokrajina ima dvorsku kliku i uopšte radi neodmereno. Kako usled bolesti nikada nije išao na teren, on o svim stvarima ima predstave koje mu servira najbliža okolina. Ivanišević je arievista čiste kivi, koji ne bira sredstva da pod vojvodinom firmom provodi svoje namere lične prirode«. (Isto, 142).

ničku organizaciju »iz temelja pogrešnim principima«. Radi izlaza iz nastale situacije predlagali su Birčaninu stvaranje šireg rukovodećeg organa. Bio bi to »jedan politički odbor koji će sačinjavati veći broj raznovrsno obrazovnih Srba« u Splitu i koji će zajedno s Birčaninom biti odgovoran »za vođenje naše narodne borbe u ovim sudbonosnim časovima«. Taj bi odbor trebao vršiti i utjecaj na »vođenje vojne strane«.285 Tu je akciju podržao i Srpski nacionalni komitet u Sušaku, koji je uputio pismo komitetu u Splitu, tj. njegovu predsjedniku Ćoroviću. U pismu se brani Grđićev »nacionalni rad« i zahtijeva »da se samo njemu prizna voćstvo za nas sektor, jer mi samo njega kao vođu znamo i priznajemo«. Potpisnici su odricali bilo kakvu podređenost Birčaninu i zahtijevali istragu nad njegovim postupcima. Posebno se to odnosilo na zahtjev da se utvrdi kako je od Birčanina Grđiću »izraženo nepoverenje i uz to protiv njega upućena gruba optužba italijanskoj komandi, iako je baš on bio onaj koji je prvi predložio i uspostavio s njom časnu i iskrenu saradnju korisnu za nas napaćeni srpski narod«. U pismu se navodi da je Birčanin pokušao da »ukloni« Grđića s mjesta »opunomoćenog predstavnika našeg komiteta pri ovdašnjoj Vrhovnoj komandi italijanskih oružanih snaga za Sloveniju i Dalmaciju«.286

Grđić je svakako bio najuže povezan s akcijama protiv Birčanina. Bilo je to vrijeme kada je Birčanin, shrvan bolešću, zapravo potpuno napustio obavljanje svoje funkcije. Zbog toga se računalo i s mogućnošću njegova smjenjivanja, ili pak pojačanog pritiska na njegov najuži krug.287 Svakako je u akciji organiziranja JUREPO Grđić stvarao i znatno siru opoziciju protiv četničkog rukovodstva u Splitu, dobivajući podršku i grupe jugoslavenskih nacionalista.288

Birčanin je umro 3. veljače 1943. u Splitu. Njegov pogreb imao je i karakter svojevrsne četničke političke manifestacije.289 Okolnost da se u tom momentu u Splitu okupilo više četničkih rukovodilaca mogla je još više podgrijati rasprave o Birčaninovim nasljednicima i povećavati napetost u sukobima zainteresiranih strana i pojedinaca. Mihailović je ubrzo na raniju Birčaninovu sugestiju imenovao za njegove nasljednike Jakšu Račića, Sergija Urukala i Silvija Alfirevića.290 Također je naredio da Ivanišević i dalje ostane

285 AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 46/1, pismo od 31. XII 1942. Pismo su potpisali: Ante Cettineo, Marko Stojanac, Radoslav Ćorović, Ivo Miović, Vlado Matošić i Aćim Ćavlina.

286 AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 28/3. Pismo su potpisali: Đuro Vukelić, Špiro Jokić, Niko Maskarić, Branko Mašić.

287 U spomenutom izvještaju Mihailoviću, Vilović navodi da je Birčanin u studenome odredio svoje zamjenike: za obavljanje »političkih poslova« određeni su Urukalo i Alfirević, a za »vojne poslove« kapetani Ivanišević i Kostić. On navodi da je ta odluka dala »povoda posebnoj hajci« na Birčaninove zamjenike. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 5, 773).

288 Vilović navodi da su Grđićevi pristaše u Splitu propagirali da će nakon Birčaninove smrti on postati »politički vojvoda«, a njegov pomoćnik Bartulović. (Isto, 774).

289 Na sahrani Birčanina, 4. veljače, bio je veći broj četničkih prvaka, od kojih su neki posebno radi toga došli izvana. Baćović je iz Knina došao s odredom od 100 naoružanih četnika. Više podataka o tome donosi se u nekoliko dokumenata: Izvještaj župe u Omišu, 10. II 1943. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 5, 664-665); radiogram Jevđevića Ostojiću, 7. II 1943. (Isto, 751); pismo Ivaniševića Ostojiću, 26. II 1943. (Isto, 757); radiogram Đujića Mihailoviću, 3. III 1943. (Isto, 780). U povodu Birčaninove smrti posebno je pisao »Krik iz jame« 6. II 1943. (AIHRPH, ZB-Per-63/713).

290 Iz pisma, koje je Račić poslao Mihailoviću, 25. III 1943, vidljivo je da su postavljeni 13. II

načelnik štaba u Splitu i da surađuje s Baćovićem i Đujićem. Istodobno je izrazio mišljenje da bi trebalo izvršiti reorganizaciju, tj. odvojiti u zasebna područja Dalmaciju, Liku i Kordun, te zapadnu Bosnu. Svako bi područje imalo svoga komandanta.²⁹¹ Kombinacije oko imenovanja pojedinaca na te položaje izazvale su nezadovoljstvo i reagiranje pojedinih drugih četničkih rukovodilaca. Grđić je i dalje bio nezadovoljan tretiranjem njegova položaja. Mihailović ga je imao na umu za Bjelajčeva pomoćnika, »ali sa ograničenim pravima«. ²⁹² Da je Grđić nastavio svoju akciju, pokazala su reagiranja s više strana. Mihailović je preko Ivaniševića nastojao dati do znanja da »u pogledu zakulisne borbe za vlast u Splitu« ni jedna odluka koju donose pojedinci nema vrijednosti bez njegova odobrenja. »Grđićeva akcija«, isticao je, »najmanje je opasna, jer on nema vojske, pa može da politizira koliko god hoće, to našu stvar ne dovodi u krizu.«²⁹³ Đujić je Mihailoviću optuživao Grđića da je »proglasio sebe za političkog«, a Bjelajac »za vojničkog nasljednika Birčanina«, zaključujući da je njima »sada ovo glavna briga«. ²⁹⁴ U isto vrijeme je Ivanišević obavještavao Ostojića da su Grđić i Bjelajac od svih najviše uključeni u »zakulisnu igru i borbu o vlast« nakon Birčaninove smrti. Navodi da su se »proglasili za vojnopolitičke vođe Like«, čime su uzurpirali Mihićevo područje i pola Đujićeva. Ističe da su se proglasili za »naslednike vojvodine, što su saopštili javno kako narodu u Lici, tako i italijanskoj komandi«. ²⁹⁵ Osobito se pogođenim osjetio Mihić, koji je također Grđića i Bjelajca optuživao kao glavne nosioce kampanje protiv njega. U posebnoj »naredbi«, koju je u povodu toga izdao, Mihić je obavještavao da se povlači »iz redova četnika« i da svoju funkciju komandanta Ličke oblasti predaje Đujiću. On je optuživao Grđića za intrige i spletke u Sušaku i Splitu, a Bjelajca za vrlo slab rad na organizaciji četničkih jedinica u Lici i Gorskom kotaru. Ističući da je Bjelajcu kao svom pomoćniku potčinio na tom području sve četničke vojne snage, Mihić ga je optuživao da »on iz zone Otočac nije makao iako je dosta često išao na Sušak«. Zbog toga je glavni posao, kako navodi Mihić, pao na njega samoga, tako da je od studenoga 1942. bio u pojedinim mjestima na spomenutom području (Gomirje, Ogulin, Plaški).²⁹⁶ Osjećajući se zbog akcije Grđića i Bjelajca potpuno potisnutim, Mihić je napustio Knin, u kome se nalazio u toku veljače 1943, i preko Splita vratio se u Sušak. Bio je to zapravo kraj njegove aktivnosti u četničkom pokretu.²⁹⁷

radiogramom, o čemu ih je obavijestio Ivanišević. Račić navodi da je Mihailović sugerirao da se njihov rad »održi u tajnosti, jer će samo tako moći da očekuje uspjeh«. (AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 29/2).

²⁹¹ Za komandanta područja Like i Korduna predviđen je Bjelajac, za zapadnu Bosnu Boro Mitranović, dok je za područje Dalmacije Mihailović dvojio oko postavljanja Đujića. U vezi s tim imenovanjima Ostojić je izrazio Mihailoviću mišljenje da Đujić »nije za velike stvari«, ali bi mogao prihvatiti spomenutu funkciju uz pomoć majora Stude i kapetana Šoškića. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 206, 208, 235).

²⁹² Isto, 208. Ostojić se složio s Mihailovićevom sugestijom da Grđić »može da surađuje sa Bjelajcem«, ali bez ikakve punomoći, tj. funkcije »poverenika«, navodeći da su Grđić i Jevđević taj položaj »protumačili kao ministar za zonu gde rade, i užasno ometaju rad komandanata«. (Isto, 235).

²⁹³ *NOB u Dalmaciji, 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 5, 755.

²⁹⁴ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 244.

²⁹⁵ *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 5, 757, pismo od 26. II 1943.

²⁹⁶ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 259-266, Mihićeva naredba od 24. II 1943.

To potvrđuje da je pitanje Birčaninova nasljednika postalo vrlo akutno i da ga Mihailović treba što prije riješiti. On je na to mjesto krajem travnja 1943. imenovao Mladena Žujovića, koji je u Split došao 10. svibnja.²⁹⁸ Kako je već rečeno, Žujović je kao član Centralnog nacionalnog komiteta bio jedan od najbližih Mihailovićevih suradnika. Na novoj funkciji predstavio se kao »delegat Vrhovne komande za zapadnu Bosnu, Liku i Dalmaciju«, tj. neposredni delegat Mihailovića kao ministra u izbjegličkoj vladi. Ta je funkcija upućivala i na zagovaranje novog kursa u organizaciji četničkih snaga. U jednoj od svojih naredaba Žujović je izdao direktivu da sve četničke jedinice u Dalmaciji i zapadnoj Bosni »ulaze u sastav Jugoslovenske vojske u otadžbini«, na čelu s Mihailovićem kao ministrom i načelnikom štaba Vrhovne komande.²⁹⁹ Bila je to tvrdnja da se četnički pokret postavi na širu osnovu, a na čemu su, kako je prikazano, radili Mihailovićevi predstavnici i u Zagrebu. On je namjeravao pozvati na suradnju sve političke grupacije i istaknute pojedince. Pozivao je aktivne i rezervne oficire i tražio od njih da se odazovu pozivu emigrantske vlade odlaskom u Dinarsku diviziju.³⁰⁰

U težnji za ostvarivanjem zamišljenog kursa Žujović se istodobno suočavao s problemima vezanim uz četnički centar u Splitu. Situaciju koju je zatekao u Splitu ocijenio je u mnogočemu nepovoljnom i otežavajućom upravo za provođenje nove politike. Izvještavajući Mihailovića u vezi s tim, on je dao potpuno negativnu ocjenu Birčaninova štaba u Splitu i Dujićeve divizije. Prema njegovoj ocjeni, u Splitu je »postojao jedan omrznuti četnički forum«, koji je životario, tako da je u političkom pogledu situacija »bila takva da je četništvo predstavljalo ruglo«. »U vojničkom pogledu,« isticao je, »sem loše formirane, rdavo naoružane, nedisciplinovane i ljene dinarske divizije, nije postojalo ništa. Vojni štab u Splitu pravdao je svoje postojanje tobožnjom vezom sa Italijanima a ona se praktično svodila na lak, bezbrižan i provokatorski život oficira (Ivaniševića, Kostića, Šoškića i dr.) koji su živeli raskošno, putovali slobodno, ne radeći apsolutno ništa.« Prema Žujovićevoj ocjeni, Talijani su »tolerirali srpsku pa čak i velikosrpsku politiku koja je u jednom inače jugoslovenskom čak i antihrvatskom gradu bila odvratna«. »Velikosrpsstvo« su predstavljali Alfirević i Vilović. a Dinarskoj četničkoj diviziji, Žujović navodi da su njeni izvještaji »ako ne čista izmišljotina a ono potpuna preteranost«, a njeno brojno stanje mu je nepoznanica. Pretpostavlja da ima oko 3000 boraca. »Vojska je uglavnom sedela u žicama i sarno povremeno odlazila u tzv. akciju čišćenja terena. Krvavi eksperimenti ponavljali su se dosta često ali niko nije iskorišćavao bolna iskustva svake od tih akcija. Poslije svakog čišćenja trupe su se vraćale u žicu a partizani se vraćali na stara mesta. I kakogod što su Italijani pogrešno radili, držali se žice a teritoriju napuštali partizanima, tako su radili i naši s tom sarno razlikom što su povremeno izlazili iz žica i vodili borbe sa partizanima u kojim je akcijama često

²⁹⁷ Isto, 266; *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj.5, 757, pismo Ivaniševića Ostojiću, 26. II 1943.

²⁹⁸ Uoči odlaska u Split, Žujović je, inače rezervni poručnik, proizveden kraljevom naredbom u čin potpukovnika. Predstavljao se i kao potpukovnik Ačimović.

²⁹⁹ *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 7, 990.

³⁰⁰ *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/2*; 887-898, pismo Žujovića Mihailoviću, 6. VIII 1943.

učestvovala i talijanska vojska. Kako je svaka od tih akcija bila popraćena pljačkom pa i zločinima to je svet, iz tog razloga smatrao četnike običnim zločincima i tuđinskim plačenicima.«

Žujović je izdao naređenje četničkim jedinicama da izrade žigove s natpisom: »Jugoslovenska vojska u otadžbini«, a iznad naziva svoje komande, s objašnjenjem da su oni »državna vojska«, u koju će se »četnici pretopiti i dosadašnji naziv izgubiti kad zato dođe momenat«. Molio je Mihailovića da donese u vezi s tim jedinstveno naređenje za sve »prečanske krajeve«, u kojima je četništvo »sinonim skoro razbojničke bande«.

Poklanjajući naročitu pažnju gradovima, posebno Splitu i Šibeniku, Žujović je u svojim »širokim konsultacijama«, isključujući jedino, kako kaže, katoličko svećenstvo i »zagrižene« Hrvate, veliku brigu usmjerio na »tzv. jugoslovene tj. Hrvate patriote koji su tražili da pomire njihovu krvnu pripadnost sa njihovim srcem na taj način što su se izjašnjavali za unitarizam a ukoliko u tome ne uspeju onda za pripadnost srpskoj jedinici. Pošto oni nemaju iluzija da do unitarizma ne može doći i da se federacija nameće, da će štaviše biti nametnuta, njih treba smatrati ljudima vezanim za Beograd«.301

Žujović je istodobno radio na osnivanju novog političkog rukovodstva u Splitu, što se za njega nametnulo kao glavni zadatak nakon porazne ocjene zatečenog stanja. S obzirom na tu ocjenu ima novu koncepciju koju je najavio, to je značilo da je trebalo okupiti i nove ljude; tj. one koji su bili u drugom političkom planu za vrijeme Birčanina. Krajem svibnja održan je u Splitu osnivački sastanak tog organa. Žujović je obavještavao Mihailovića da je riječ o »sastanku prijatelja, koji predstavljaju konstruktivni i rodoljubivi deo Splita oba plemena (. . .)«. Sastanku su prisustvovali i »vojni komandanti«, a predsjedavao mu je Račić. Na sastanku je - kako navodi Žujović - među prisutnima bila »velika većina istaknutih intelektualaca i javnih radnika«, i dana je puna podrška „ispunjenju svih zadataka« koje treba da izvrši JVO pod Mihailovićevom Komandom.302 Mihailović je dao punu podršku tom Žujovićevu osnivanju »patriotskog foruma«, zahtijevajući da se svakako privuku predstavnici HSS-a i SDS-a.303 »Patriotski forum«, kako ga je Žujović nazvao, sastojao se od »užeg« i »šireg« odbora. U »uži« odbor su ušli: Niko Bartulović, Zvonko Šimunić, Marko Stojanac, Vlado Matošić, Duje Ivanišević. »Širi« su odbor činili: Niko Markov, Aćim Čavlina, Jovo Margetić, Roko Čulić, Zvonko Murat, Vjekoslav Laus, Ivo Čičin Šain. Generalni sekretar je postao Nenad Grisogono. »Cilj ovoga odbora,« pisao je Žujović Mihailoviću, »sastoji se u tome da propagandom i akcijom u narodu rehabilitira četnike i potpomogne obrazovanje vojnih organizacija u Splitu i u Dalmaciji. Osim toga on je moj savetodavni organ i potpomaže me u formiranju drugih sličnih organa kao što su odbori za snabdevanje, finansiranje itd.«304

Kako se vidi, Urukalo, Alfirević i Račić nisu ušli formalno u novo

301 Isto.

302 Isto, 737. Usp. i B r a n k o L a t a s, »Delatnost četničkog centra u Splitu 1941-1943. godine«, Zbornik; *Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Split 1981, 1055 i d. o držanju jugoslovenskih nacionalista u Splitu usp.: L j u b o B o b a n, »Držanje građanskih grupacija u Splitu od 1941. do 1943. godine«, na i. mj., 1027 i d.

303 Zbornik dokumenata NOR-A, XIV/2, 737.

304 Zbornik dokumenata NOR-a XIV/2, 891-892,

rukovodstvo, ali je Žujović računao s njihovom suradnjom. U obrazloženju Mihailoviću, on navodi da ih je »ostavio kao nominalne predstavnike četničkih organizacija« s kojima će odbor biti povezan. S druge strane, oni su trebali Žujoviću da koriste »poglavito za vezu sa Italijanima pred kojima i dalje funkcioniraju,« kako zaključuje Žujović, »kao jedini pozvani forum naše četničke organizacije«. Kao prva ličnost u odboru i pomoćnik Žujovića pojavio se Bartulović, što je svakako ukazivalo na promjene u dotadašnjim odnosima utjecaja pojedinih grupacija u Splitu. Novi kurs koji je zastupao Žujović svakako je od Bartulovića i ostalih članova odbora mogao dobiti podršku veću nego od nosioca dotadašnje politike. S druge strane, i nova opozicija takvoj politici, s obzirom na razvoj događaja, nije više dolazila jače do izražaja, bez obzira na to što su pojedinci došli u drugi plan.³⁰⁵

S obzirom na vođenje daljnje politike, osnivanje spomenutog odbora, koji će se nazivati Nacionalni komitet za Dalmaciju, trebalo je označavati na neki način uvođenje novog kursa u odnosu na prethodnu politiku. U vezi s tim treba konstatirati da je taj kurs imao otprije svoje zagovornike u samom Splitu, poglavito u krugu jugoslavenskih nacionalista. Ta su gledišta osobito aktualizirana odmah nakon Birčaninove smrti. Iz raspoložive dokumentacije daje se zaključiti da je Mihailović s njima bio neposredno upoznat. Prijedlog za novu politiku formuliran je tada ovim riječima:

»S obzirom da Italijani ne žele jugoslovensku već samo srpsku akciju, naša taktika trebala bi da bude ova:

U odnosu prema okupatoru vodstvo Organizacije u Splitu treba da nosi srpsku etiketu, a prema stanovništvu jugoslovensku. Svaki drugi stav osuđen je na neuspjeh bilo od Italijana bilo od naroda.

Sadašnje vodstvo Četničkog pokreta u Splitu nije htelo ili moglo to da uvidi i to je jedan od uzroka neuspjeha u dosadašnjem radu«.

U vezi s poduzimanjem konkretnih mjera, tom se prilikom predlagalo Mihailoviću da se u Split što prije uputi »jedno lice od autoriteta«, koje bi ispitalo postojeću situaciju »i donelo odluke koje se budu nametale«. ³⁰⁶

S obzirom na status, Nacionalni komitet za Dalmaciju trebao je da djeluje konspirativno.³⁰⁷ Žujović je inače težio da se organizira što uspješnija propagandna služba. Pokrenut je povremeni bilten »Vijesti za svakoga«, koji je na neki način bio organ Komiteta. Urednik mu je bio novinar Ante Matekalo, kojega je Žujović inače postavio za rukovodioca propagandne službe.³⁰⁸

³⁰⁵ U pismu Grdiću, 6. VII 1943, Josip Beroš je izražavao osobno nezadovoljstvo sastavom odbora, zasigurno i zbog toga što on nije bio izabran iako je prije pripadao Bartulovićevoj grupi. Izrazio je mišljenje da trojka Alfirević, Račić i Urukalo u odbor nije ušla »vjerojatno zbog opće povike na nju«. On smatra da ga je Bartulović »gurnuo u stranu«, jer je, među ostalim, povezan s Grdićem. (AH, ČA, kut. 1).

³⁰⁶ Riječ je o dokumentu pod naslovom »Političko stanje u Splitu i u Dalmaciji«, od 30. III 1943. Dokument je potpisao dr Nikolić, iz kruga jugoslavenskih nacionalista. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dok., knj. 5. 784-787).

³⁰⁷ Prema podacima N. Grisogona, ovaj odbor je održao samo dva sastanka, prvi konstituirajući i drugi 9. rujna. Na prvoj sjednici Žujović je isticao da je njegova zadaća prekid suradnje četnika s okupatorom te organizacije političke i vojne akcije. Cilj odbora je bio »koordinacija rada na otporu okupatorima, pripremanje ustanka i reorganizacija vojske«, tj. »oslobođenje Dalmacije po padu Italije«. (Pismena izjava N. Grisogona od 1. VI 1971, prijepis kod autora).

³⁰⁸ AIHRPH, NG, kut. 428, f. 2, pismo Matekala Žujoviću, 12. VII 1943; AIHRPH, 05-6/ 659, POC za Split, 24. VII 1943.

Njegov prethodnik Vilović, koji je inače pripadao Birčaninovu krugu, napustio je Split u travnju 1943. i otišao u Mihailovićev štab. Doista je četnička propaganda u Splitu bila posebno intenzivirana u srpnju i kolovozu 1943. Prvenstveno je bila usmjerena protiv NOP-a. Reagirajući na Prvo zasjedanje ZAVNOH-a, održano u lipnju 1943, u posebnom je letku bila objavljena falsificirana.. geografska karta kao »nacrt partizanskog projekta« buduće Hrvatske, kojom se dokazivalo da bi ona »imala gotovo isti oblik Paveličeve Hrvatske sa dodatkom Istre«.309 Osobito je žestoko četnička propaganda napala Narodnooslobodilački odbor za Dalmaciju, nazivajući ga »srbožderskim«. Njegov proglas ocijenjen je kao poziv hrvatskom narodu »na borbu protiv Srba«, a »partizanski vođi u Dalmaciji pokazali su bez uvijanja, da između njih i ustaša nema baš nikakve razlike, bar što se tiče odnosa prema Srbima«.310 Za proglas članova sinjske organizacije HSS-a, kojim se stanovništvo pozivalo u NOP, ocijenjeno je da je usmjeren »protiv srpskog naroda, izazivajući mrežom kleveta i laži zlu krv protiv onih koji su, pukim slučajem, do sada umakli njihovom ustaškom nožu (. . .)«.311 Poseban je cilj četničke propagande bilo zastrašivanje stanovništva, tj. stvaranje psihoze neizvjesnosti i straha od NOP-a. U letku »Poslije poziva na pokolj u Splitu«, četnici su propagirali da se »huška u redovima komunističke stranke da se već danas izvrše ubistva prvaka Hrvatske seljačke stranke, pristalica gen. Draže Mihailovića i jugoslovenske vlade Kralja Petra. Komunisti otvoreno izjavljuju da ovo krvoproliće treba da izvrši „hrvatski narod Dalmacije«. 312

Posebno je četnička propaganda u Splitu bila uperena protiv HSS-a, s tendencijom da se HSS usmjeri protiv NOP-a. Kako je već rečeno, Mihailović je posebno zahtijevao od Zujovića da dođe u dodir s predstavnicima HSS-a radi sporazuma. Sugerirao je da se pojača propaganda »lažnim letcima da bi se mačekovci čas pre naterali na saradnju pred komunističkom opasnošću«.313 Budući da dodiri sa HSS-om nisu vodili željenom rezultatu, četnička propaganda u Splitu doista je usmjerila svoj napad na osnovu Mihailovićevih smjernica. U srpnju i kolovozu pojavili su se u Splitu falsificirani četnički letci u ime HSS-a. Tako je npr. objavljen četnički letak »Seljački i građanski narode Dalmacije«, potpisan od »Odbora Seljačko Građanske Narodne Zaštite«. U njemu se najteže optužbe upućuju partizanima kao »razbojnicima« i »izrodima hrvatskog naroda«. Nasuprot njima, izražava se gledište da su Srbi »svi bez razlike antikomunisti i složni sa Dražom Mihailovićem«. NOP se ocjenjuje kao »pokret za uništenje svoga vlastitog naroda« te se u letku apelira da se partizanima više ne daje »nikakvu moralnu ili materijalnu potporu i pomoć«.314

309 AIHRPH, NG, kut. 432, f. 2, letak: »Raspodela Jugoslavije po partizanskom nacrtu«,

310 AIHRPH, NG, kut. 430, f. 6, letak: »Novo vodstvo NOO Dalmacije«.

311 Isto.

312 K i s i ć, n. dj., 1943.

313 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 737.

314 Kao u bilj. 312. U spomenutom pismu Žujeviću Matekalo navodi da je rasturio »jedan apokrifan letak, u cilju da se produbi jaz stvoren između komunista i mačekovaca. Situacija je sada takva da se u ovom pravcu mora stalno raditi.« (Kao u bilj. 308). I letak »Tko se promijenio: Dr Maček ili mi?«, raspačavan u Splitu u kolovozu 1943, s potpisom »Mladi pristaše HSS«, nastao je u četničkom krugu. HSS-ovci su na te letke odgovarali vlastitim, demantirajući ih. (Usp. J e l i ć – B u t i ć, *Hrvatska seljačka stranka*, n. dj. 209 i d.).

Slom četničkih planova

U proljeće 1943. pitanje uloge četnika još je više aktualizirano u odnosima između njemačke i talijanske vojne sile. Nijemci su to pitanje posebno zaoštrili u operaciji «Schwarz» (Peta ofenziva), kada su započeli razoružavanje četnika u Crnoj Gori i Hercegovini. Bio je to ujedno i pritisak na Talijane da poduzimaju slične akcije, što je i započelo krajem svibnja na istim područjima. Iako je operacija "Schwarz« bila planirana da se u prvom redu razoružaju četničke snage, ona je zbog dotadašnjeg razvoja događaja dobila zapravo drugi pravac, pretvorivši se u novu veliku ofenzivu protiv NOP-a. Bio je to novi napor za uništenje Glavne operative grupe NOVJ na čelu s Vrhovnim štabom i Titom, zbog neuspjeha u prethodnoj, Četvrtoj ofenzivi. A u njoj su snage NOVJ nanijele težak poraz upravo četnicima. Njemački komandant za Jugoistok, general Löhrr, izvijestio je njemačku Vrhovnu komandu da su «uspjesi koje su postigli u borbi protiv četnika poslužili komunistima da ponovo ojačaju».315 Zbog svega toga i zamišljeno razoružavanje četnika nije dobilo veće razmjere. Ipak je ono bilo u tom trenutku dosta aktualizirano s obzirom, na razlike u tretiranju uloge četnika. Talijani su, naime, i dalje pridavali važnu pažnju angažiranju četnika na svom okupacionom području. Prema riječima generala Robottija, novog zapovjednika Druge armije, koji je početkom travnja 1943. izdao naređenje da prestane naoružavanje četnika, Talijani se ipak ne slažu s Nijemcima da se to pitanje riješi »strijeljanjem i silom«, jer se tako sarno povećava broj neprijatelja, i to u ratnom stanju. Iako su Talijani svjesni da su četnici neprijatelji, oni ipak misle da njihovo pitanje treba «postepeno riješiti».316 Na sastanku Löhrra i guvernera Crne Gore Pirzia Birolija, u Solunu 2. lipnja, postignut je konkretniji dogovor oko pitanja razoružavanja četnika. Talijani su podržali zajedničku operaciju u cilju razoružavanja formacija Mihailovića«, ali se istodobno nastojalo sačuvati MVAC. Na inzistiranje talijanskog predstavnika pukovnika Tommasa Grignole na spomenutom sastanku, dogovoreno je da se rasformiraju jedinice MVAC-a samo u Hercegovini, jer su ih Talijani smatrali kao «najopasnije zbog svoje tesne povezanosti sa Mihailovićem». Što se tiče četnika u sjevernoj Dalmaciji, Grignolo je tražio da se za njih prihvati kriterij »progresivnog razoružavanja«, a za četnike u Lici «da se razoružavanje odloži, precizirajuće da je reč o odanim jedinicama koje djeluju u dobroj slozi sa hrvatskim jedinicama i pružaju koristan doprinos«. Löhrr je inzistirao na stavu da sve «pravoslavne formacije» moraju biti razoružane. Ipak je prihvatio gledište o «progresivnom razoružavanju», ali pod uvjetom da se, odredi vremenska granica. Predloženo je da ona bude dva mjeseca, ali je talijanski predstavnik i dalje inzistirao na tome da se četnici u Lici ne razoružavaju, «ukazujući također i na mogućnost da ove formacije pretrpe korenitu promenu koja bi izmenila četnički karakter (. . .)». Kako se vidi, Talijani su radi održavanja četnika u svojoj službi bili spremni i da ih reorganiziraju u formacije koje bi potpuno ulazile u sastav talijanskih oružanih snaga. Löhrr je sa svoje strane

³¹⁵ Opširnije o tome usp. F a b i j a n T r g o, »Četvrta i peta neprijateljska ofanziva«, zbornik: *Neretva-Sutjeska 1943*, Beograd 1969, 18 i d.; P a j o v i ć, n. dj., 356 i d.

³¹⁶ J e l i ć – B u t i ć, *Ustaše i NDH*, n. dj. 260.

ukazao »na neophodnost da se u slučaju iskrcavanja saveznika na Balkanu odmah pristupi razoružavanju svih još postojećih formacija, kako na Dinari tako i u Lici 317. Istodobno su Talijani uhapsili grupu četničkih rukovodilaca, i to upravo u Splitu. Uhapšen je Žujović i grupa oficira (Ivanišević, Stude, Kostić, Alfirević, i dr.). U Dubrovniku je uhapšen Jevđević.³¹⁸ Taj je događaj uznemirio vodeći četnički krug u Splitu. Već sutradan uslijedila je kod prefekta Paola Zerbina i generala Spiga intervencija Urukala, Alfirevića i Račića.³¹⁹ Poslije hapšenja Đujić je premjestio svoj štab iz Kninu u Topolje, naredivši da svi četnički komandanti odmah napuste Knin i upute se u svoje jedinice.³²⁰ U pismu komandantu četničkog korpusa »Velebit«, Milivoju Vuksanoviću, Đujić je početkom lipnja upozoravao na hapšenja u Splitu i na naređenje Šestog talijanskog korpusa u Dubrovniku za razoružavanje četnika, te na mogućnost sličnih akcija na području sjeverne Dalmacije. Đujić mu je napominjao da je »u interesu i italijanskog i Srpskog naroda da naši odnosi do kraja ostanu prijateljski, te da je potrebno »da sa svoje strane otklonimo sve što bi moglo da poremeti odnose sa Talijanima«. ³²¹

U lipnju je većina uhapšenih, među njima i Žujović, bila puštena i vratila se u Split. Pokazalo se da talijanski vojni faktori nisu bili voljni za radikalnu akciju razoružavanja i eliminaciju četnika. Na njih se i dalje, ozbiljno računalo, pa se izlaz tražio u određenim oblicima reorganizacije četničkih jedinica. Zbog svega toga, spomenuta su hapšenja više sličila na trenutnu demonstraciju u odnosu na Nijemce. Talijani su, naime, ubrzo nastavili ukazivanje naklonosti prema četnicima. Vidljivo je to došlo do izražaja dolaskom Grignola iz Sušaka Dujiću u Topolje, 2.2.lipnja 1943. Prema Đujićevim riječima, Grignolo je, kao »osvedočeni prijatelj Srpskog naroda« došao zbog njegove intervencije u vezi sa hapšenjima. Grignolo mu je obećao da će uhapšeni oficiri biti uskor pušteni, a neki od njih otpremljeni u Dinarsku diviziju.³²² Prema izvještaju podžupana u Kninu Ante Vatavuka, ondje je 22.lipnja došao osobno i general Robotti izdao jamstva četnicima da neće biti razoružani. Vatavuk navodi da mu je tom prilikom komandant Kninskog sektora general Francesco Ginagrecio izjavio »da smatra da su Nijemci pogriješili i da griše time što u

³¹⁷ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIII/3, 267-271.

³¹⁸ AIHRPH, OS-61621, Povjerenstvo 2. otdjeka za Split, 3. VI 1943. Hapšenja su u Splitu izvršena noću 31. VII. VI 1943. Uhapšena je grupa od 24 oficira i civila, koji su isto jutro odvedeni brodom u Rijeku.

³¹⁹ Isto.

³²⁰ *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 7,845.

³²¹ AH, ČA, kun 3, dopis primljen u Štabu korpusa »Velebit« 10. VII 1943. u Žegar. Zaplašeni iznenadnim događajima, četnici su naredili mobilizaciju svih sposobnih muškaraca u Kosovu, bez obzira na to da li imaju oružje. »Svaki onaj«, isticao je komandant Kosovske brigade Novak Mijović; »koji još i danas bude našao izgovora da ne dođe zato što ne bude dobio hleb, i misli da Italijanski hlebac treba da nas brani od Italijana i Ustaša, to je izrod i srpski otpadnik«. (AH, ČA, kut.), naredba od 13. VI 1943).

³²² *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 797-797; Đujićevo pismo Žujoviću, 22. VI 1943. Radoslav Čorović - koji je išao u Opatiju da intervenira za uhapšene - izvještavao je Đujića 26. VI 1943. ga su Talijani zaplijenili kod Stude sve telegrame i šifru, i da je to potrebno javiti Mihaioviću. Žujović, koji se slobodno kretao po Opatiji, i s kojim se Čorović sastajao, naredio je da se sve vijesti Mihailoviću upućuju preko Čorovića. Čorović se u Opatiji sastao sa pukovnikom Grignolom. Oni, koji mu je potvrdio da je upravo posjetio Đujića i da su Talijani njegovim »radom zadovoljni«. (AIHRPH, NG, kut. 428, f. 2, pismo R. Čorovića).

Bosni i Hercegovini razoružavaju četnike, jer da se njih može još vrlo dobro upotrebiti u borbi protiv neprijatelja br. 1 - partizana«. Prema Vatavukovoj ocjeni, »promjena u odnosima između Talijana i četnika« opazila se »u punom opsegu« 28. lipnja, »kada su četnici u Kosovu slavili svoj Vidovdan«. Proslavi je prisustvovala jedna talijanska jedinica iz Knina, veći broj talijanskih oficira i general Ginagreco.³²³ Istodobno je i Jevđević bio vrlo dobro obaviješten o daljnjoj politici Talijana prema četnicima. »Ne verujem,« pisao je on Žujovicu, »da Italijani imaju nameru da kidaju sa nama, jer im to ne ide u račun i jer po tradiciji igraju uvek na dve karte. Našu likvidaciju u Crnoj Gori i Hercegovini izvršili su čisto pod presijom Nemaca, koji su jači i kojih se boje. Na primer poznato mi je, da su Nemcima obrazložili održavanje i nadalje veza sa ličkom i dinarskom zonom činjenicom da pripremaju projekt svojih SS trupa i za vreme izrađivanja tog projekta iste te zone, da ih kasnije prevedu u svoje formacije«. Također je javljao da Talijani u Žujovića »lično imaju puno poverenje«. ³²⁴ Prema riječima samoga Žujovića, Talijani su njegovo hapšenje iskoristili i za ispitivanje mogućnosti dodira s Mihailovićem.³²⁵ Raspoloživa dokumentacija ne omogućuje da se to pitanje podrobnije razmotri, ali je svakako na mjestu pretpostavka da je mogućnost eventualnog iskrcavanja Saveznika mogla dati poticaj za određene dodire. Svakako je s tom mogućnošću računalo i četničko vodstvo, pa s tim treba povezivati i Žujovićev dolazak u Split i akciju koju je poduzeo. U toj akciji, tj. u daljnjem naoružavanju četnika, on je najozbiljnije računao na vojnu pomoć Talijana. Za sastanak koji je planirao s generalom Spigom, on je predvidio da se raspravlja o glavnim pitanjima u vezi s tim. Kao prvo, to je bilo »regulisanje eventualne primopredaje vlasti u vojnom i upravnom pogledu«. Zatim, pitanje naoružavanja četničkih »nenaoružanih formacija i obrazovanje novih jedinica«. Daljnje se pitanje odnosilo na »regulisanje međusobnih odnosa za slučaj iznenadnog iskrcavanja desanta iz neba«. Posebnu je pažnju trebalo pokloniti »borbi sa komunistima do toga kritičnog momenta«. Povezano s tim pitanjima Žujović je uključivao i ponudu Talijanima za »svoje posredstvo za vezu sa sa veznicima«. ³²⁶

³²³ *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 7, 845-849. Vatavuk navodi da je za tu prigodu objavljen i poseban broj četničkog lista »Vidovdan«. On je izvještaju priložio i fotografiju s te proslave, na kojoj se vidi da je na okićenoj pozornici bila slika kralja Petra II, srpska i jugoslavenska zastava, te zajedno Ginagreco i Đujić.

³²⁴ AH, ČA, kut. 1, nedatirano, lipanj ili srpanj 1943.

³²⁵ Već u travnju 1943. talijansko Ministarstvo vanjskih poslova zatražilo je posredstvom Cesarea Damianija iz Zadra da se preko Urukala uspostavi veza s Mihailovićem. Radilo se o prijedlogu za razgovore o »promeni kursa«. Urukalo je Mihailovića obavijestio o toj ponudi preko Blaža Đukanovića. (AVII, ČA, kut. 159, br. reg. 32/3 i 18/4, pisma Urukala od 11. IV i 10. VI 1943). Mihailović nije odgovorio na ta pisma. Slični su pokušaji poduzeti i preko Ivaniševića. (AVII, ČA, kut. 159, br. reg. 38/3, telegram Ivaniševića, 25. IV 1943). Talijanske ponude Mihailoviću stizale su i preko Beograda. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 738). Žujović je u radiogramu, 20. VII 1943, obavještavao Mihailovića o ponudama za razgovore ovim riječima: »Slučaj u vezi moga hapšenja rešavao Musolini, kada sam na prvom saslušanju izjavio da sam Vaš delegat i neprijateljski oficir, a ne legalizovani saradnik. Sada svi Italijani znaju ko sam i ukazuju svu pažnju. Pitaju da li imam instrukcije diplomatskog karaktera. Mole da i od Vas tražim da o tome sa mnom lično raspravljaju u armiji u Sušaku. Ovo se taji od civilne vlasti koje su činile ponudu preko Urukala. Da li bi Englezi preko Vas prihvatili ponudu o savezu protiv 11 (Nijemci, op. F. J. B.). Ponavljam 11 i pod kojim uslovima možete odigrati sudbonosnu ulogu ako budete vešti«. (Isto, 798).

U pogledu spomenute reorganizacije četničkih jedinica, tj. MVAC-a, Talijani su u srpnju 1943. izradili projekt stvaranja tri »dobrovoljačke« formacije: »Lika«, sa sjedištem u Selcima; »Dinara«, sa sjedištem u Kninu, i »Hercegovina«, sa sjedištem u Trebinju. Prema projektu, prednost primanja u te jedinice imali bi pripadnici MVAC-a, a po svom statusu bili bi izjednačeni s talijanskim vojnicima. Pripadnici su mogli biti samo rođeni na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine od 18 do 30 godina starosti.³²⁷

Što se tiče realizacije spomenutoga projekta, treba konstatirati da do toga zapravo nije došlo. Talijani nisu požurivali rješavanje tog pitanja. Prema izvještaju generala Robottija General štabu kopnene vojske, sredinom kolovoza, sa 1. lipnjom objavljeno je rasformiranje najznačajnijih hercegovačkih formacija«, a u vezi s ostalim navodi se ovo: »Dinarske i ličke formacije nisu značajne, jer se sastoje od svega nekoliko hiljada pouzdanih i vernih ljudi. Sada se pristupa i njihovom rasformiranju, a prelazi se na regrutovanje dobrovoljaca za mešovite bataljone pravoslavaca, katolika i muslimana, sporazumno sa hrvatskim vlastima, a poput poznatih nemačkih SS-divizija«.328

³²⁶ *NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 7, 973, Žujovićovo pismo Bjelajcu i Grdiću, 2. VIII 1943.

Jurišić je 3. VII 1943. obavijestio vladu da je u Bern stigao kapetan Mihajlo Babić, »kao kurir vojvode Đujića i majora Bjelajca«. On je Jurišiću predao ovu njihovu poruku: »1. Razne neprijateljske snage postigle su u posljednje vreme znatne uspehe u današnjim slobodnim četničkim oblastima. Usled toga presečene su, a negde i onemogućene, lične i tehničke veze između pojedinih četničkih oblasti. Slovenija usamljena (Mihčić), Severna Lika usamljena (Bjelajac), Južna Lika sa delom Bosne i Dalmacije usamljena (Đujić), Centralna Bosna usamljena (Drenović), crnogorsko-hercegovačke trupe prikupljene pod vodstvom đenerala Mihailovića.

2. Bjelajac i Đujić osećaju sve jaci pritisak Nemaca i ustaša-partizana. Mogućnosti daljeg naoružanja su neznatne. Hitna pošiljka automatskog oružja (pušaka-mitraljeza) i municije spada u najaktuelnije pitanje sadašnjosti, zbog njihovog daljega održavanja u neprekidnim borbama. Neophodno postići telegrafsku vezu i u visini Senja, Knina i Kosova spustiti materijal.

Stanovništvo trpi glad. Nedogledne posledice ako definitivno rešenje ne bude pre ove zime. Novac dostaviti za ove grupe preko Kraljevskog poslanstva u Bernu, gde će biti podignut preko njihovih opunomoćenika. Ovo učiniti što pre da bi narod i četnici mogli makar što blagovremeno pripremiti za zimu u hrani i odelu.

3. Prilikom dolaska savezničkih trupa na Balkan neophodno je da izvestan deo bude neposredno upućen na teritoriju Mihčić-Bjelajac-Đujić, kao garantija ostvarenja prvih zamisli«.

Predsjednik vlade Božidar Purić je 19. VIII 1943. prenio Mihailoviću ovu poruku pitajući da li j on povezan s tim. (AVII, elaborat: »Međunarodne veze organizacije Draže Mihailovića«, I dio, neregistrirano).

³²⁷ AIHRPH, NG, Inv. br. 16706. Prema informacijama koje je Sinčić, kao predstavnik NDH kod Druge armije, dobio na Sušaku, »naređena je likvidacija četnika te svih njihovih političkih voda i castnika bivse jugoslavenske vojske u koliko i najmanje pripadaju struji Draze Mihailovica. Svi oni trebaju biti internirani, povraćeni u zarobljeništvo ili pak držani kao taoci na sigurnim mjestima unutar Italije (ne u anektiranim područjima), odnosno trebaju biti uklonjeni od svakog političkog utjecaja in djelovanja u Hrvatskoj. Nakon raspuštanja svih političkih četničkih formacija, prići će se dobrovoljnom organiziranju pučanstva bez razlike na vjeru u odrede talijanske regularne vojske«. (AH, NDH, MVP, kut. 1, Sinčićev izvještaj Mili Budaku, 19. VI 1943).

³²⁸ Zbornik dokumenata NOR-a, XIII/3, 458-461. Radi se o Robottijevu izvještaju 11. VIII 1943, o razgovoru koji je vodio sa novim talijanskim poslanikom u NDH Luigijem Petruccijem. U izvještaju su zanimljive primjedbe talijanske obavještajne službe na Petruccijev politički projekt budućih odnosa na Balkanu po savršetku rata. Na Petruccijevo mišljenje da bi »stvaranje jedne velike Hrvatske«, bilo za Italiju manje štetno u odnosu na stvaranje jedne »velike Jugoslavije« ili »velike Srbije«, obavještajna služba je dala ovaj komentar: »Eksel. Petrući posmatra situaciju sa zagrebačkim naočarima. Njemu je nepoznat zamršeni problem Srbi-Hrvati-Slovenici-muslimani i četnici.

Događaji koji su ubrzano slijedili do kapitulacije fašističke Italije, pokazali su da je pitanje reorganizacije četničkih jedinica na spomenutim područjima postalo zapravo sasvim nevažno. Četnici su radili na svom daljnjem jačanju, a Talijani su im u tome pomagali. Žujović je u vezi s tim težio da se četničke snage javno ispoljavaju kao JVO. Računao je, prema informacijama koje je dobivao, da bi se na taj način moglo privlačiti u prvom redu domobranske jedinice, koje bi bile potčinjene četničkoj komandi. Svoju akciju na daljnjem organiziranju četničkih snaga pod vidom JVO, on je temeljio na optimističkom sagledavanju situacije. Polazio je od uvjerenja da je pozicija četnika dosta jaka, jer Mihailović »drži u svojim rukama sve srpske oblasti otadžbine osim naših nesretnih područja«. Ocjenjivao je da su partizani u zapadnoj Bosni »nejaki i slabo borbene«, te da se svakodnevno predaju, zaključujući da »partizanstvo u ovim krajevima sve više dobija hrvatsko partikularističko obeležje«.329 Nastojao je da se što više ojačaju četničke snage, pa je od Mihailovića tražio da pošalje 1000-1500 četnika.330 Posebno se žalio Mihailoviću da nema dovoljno oružja i novčanih sredstava. Obavještavao ga je da će od Talijana tražiti 20.000 pušaka.331 Žujović je osobito bio zainteresiran za daljnju mobilizaciju novih pripadnika u četničke jedinice pod vidom JVO. Žalio se Mihailoviću da je »oficirsko pitanje« jedan od »najmučnijih problema«, posebno na Đujićevu području. Zbog toga je u kolovozu uputio u Knin na kurs 20 omladinaca iz Splita. Došao je u dodir, kako navodi, s većim brojem oficira, većinom Hrvata, »čija je apstinencija bila dosta shvatljiva« do njegova dolaska, »jer su neosnovano bivani napadani od strane pripadnika četničke organizacije«.332 Žujović se dosta aktivno povezao sa pojedincima u Šibeniku. Ondje je vrlo aktivni predsjednik Pododbora Udruženja četnika prota Stevan Prostran uspio u kolovozu organizirati Četničku komandu. Svakako je to bio važan korak u mobilizaciji novih pristalica u četničke jedinice, jer se radi o akciji poduzetnoj na anektiranom području, za što su

Jedna velika Hrvatska, naklonjena ili prijateljski raspoložena prema Italiji, *nemoguća* je, Hrvati su historijski bili i jesu naši neprijatelji. Razlog: Jadransko more.

Naši interesi za ovo more su u čistoj suprotnosti i mi ne možemo u jednoj velikoj Hrvatskoj da oživimo i, još gore, da uspostavimo staru Austriju.

S druge strane, Hrvatska nikad nije bila sposobna da živi a da se na nekoga ne oslanja, pa posto se neće oslanjati na Italiju, znači, ukoliko bude veća, utoliko će biti opasnija po nas.

Stoga bi bilo poželjno da se stvori takva Hrvatska koja bi, prema svojim prirodnim mogućnostima, bila *mala*.

Uspostavljanje Srbije može nam koristiti ako ta Srbija bude ograničena na svoje prirodne granice; jedna velika Srbija lansirala bi refren o Jadranskom moru, a tu se naši interesi sudaraju, kao što je rečeno za veliku Hrvatsku.

Međutim, *najveće zlo* svakako predstavlja formiranje jedne *velike Jugoslavije* (po zamislima i po planovima Londona). Sa njom ne samo da jadransko pitanje ostaje i postaje opasnije, već se rađa i problem iredentizma u odnosu na Dalmaciju, Istru, Albaniju, Julijsku krajinu, itd.« (Isto).

329 Kao u bilj. 326, str. 973-974.

330 AVII, ČA, kut. 160, br. reg. 47/1.

331 *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/2*, 895. Žujović je, kako navodi, po dolasku u Split donio 3.700.000 lira, od toga je glavninu podijelio Đujiću, Grđiću i Bjelajcu, Novaku i Plečašu. Obavijestio je Mihailovića da je ostao bez novca, te je prisiljen da se zadužuje kod Ive Čičin Šaiņa. Tražio je od Mihailovića odobrenje za zaključivanje zajmova. (Isto, 896-897). Od spomenute sume Žujović je uročio 404.000 lira »na ime mjesečne pripomoći porodicama članova naše organizacije,« Račiću i Urukalu. Iz te sume su plaćeni i kuriri između Splita, Knina i Sinja, dijeljena pomoć ranjenim četnicima, koji su u ljeto 1943. liječeni u Kaštel Štafiliću. (AH, ČA, kut. 1).

332 *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/2*, 890.

Talijani pokazivali posebnu osjetljivost. Njihovo odobravanje takve akcije bio je u prvom redu znak zainteresiranosti za organiziranje novih četničkih jedinica za borbu protiv NOP-a. Prostran se u svojoj akciji nije zapravo složio sa Žujovićevom inicijativom oko stvaranja JVO. Njegov stav je bio da «Srbi moraju da budu organizovani samo za sebe, a ako ima još tih vajnih jugoslovena, neka oni organizuju sebe, pa ako njihov rad bude u skladu sa našim, nacionalnim ciljevima, može da postoji i veza između nas i to na određen način i preko određenih naših ljudi (. . .)«. U tom cilju je upućena i molba talijanskom prefektu za osnivanje posebne čete u Konjevratima od oko 100 ljudi. Računalo se da bi to bio poticaj za razvoj četništva u tom kraju. Obraćajući se nešto ranije Đujiću, kao vođi četnika, Prostran je iznio i razrađeni plan četničke organizacije u Šibeniku. Njenu bi djelatnost obilježavala tri osnovna pravca: Vojno-operativni, ekonomski i političko-propagandni.³³³ U svojoj akciji oko mobilizacije Hrvata Žujović je u Šibeniku glavni oslonac dobio u Slavku Grubišiću, bivšem članu JNS-a, a zatim JRZ-a i poslaniku. Grubišić je Žujoviću izjavio da može okupiti čak 400 Hrvata u Šibeniku i okolici. Žujović ga je imenovao za svog povjerenika na anektiranom području sjeverne Dalmacije. U tu akciju su bili uključeni i istaknuti članovi Ljotićeva «Zbora», Krešimir Samodol i Miroslav Peran. Oni su izbjegli u Beograd i u travnju 1943. vratili se sa zadatkom da «prikupe zborasčku omladinu u srednjoj i severnoj Dalmaciji i svu drugu nacionalnu omladinu, koja se nije izgubila u vrtlogu političkog i društvenog rasula, da je upute u četničke redove, kao u jedinu organizaciju koja u ovom kraju nosi nacionalni barjak (. . .)«. ³³⁴ Uslijedilo je osnivanje Splitsko-šibenskog četničkog bataljona. Bio je sastavljen od grupe šibenskih omladinaca i Splitske čete, tj. grupe splitskih omladinaca, koji su već otprije bili u Kosovu. Ta se jedinica tretirala kao elitna i bila je u sastavu Kosovskog korpusa pod neposrednom Đujićevom komandom, tj. kapetana Novaka Mijovića, komandanta tog korpusa. Prema Žujovićevoj zamisli, taj je bataljon trebao postati škola za četničke rezervne oficire.³³⁵ Daljnji korak bilo je osnivanje u Šibeniku četničkog Nacionalnog komiteta za anektirano područje sjeverne Dalmacije. Glavna zadaća Komiteta trebala je da bude sirenje mobiliziranja novih pripadnika na liniji stvaranja JVO.³³⁶ Međutim, ta akcija nije mogla dati očekivane rezultate, a i u samom Komitetu vidljivo su dolazile do izražaja suprotnosti dviju strana, tj. Grubišića i Prostrana.³³⁷

³³³ AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 47/2, pismo Prostrana Đujiću, 27. VI 1943.

³³⁴ AVII, ČA, kut. 158, br. reg. 38/6, referat S. Prostrana.

³³⁵ Bataljon je osnovan 12. VIII 1943. i u tom momentu je imao oko 120 boraca. Za komandanta je postavljen rezervni potporučnik Draško Prostran, koji je također došao iz Beograda sa Samodolom i Peranom. {Isto; AH, ČA, kut. 5, naredba komandanta Kosovskog korpusa 12. VIII 1943}.

³³⁶ Komitet je osnovan krajem kolovoza 1943. Tome su prethodila dva sastanka u Splitu i Šibeniku, sazvani na inicijativu Žujovića, na kojima je on razgovarao s Grubišićem, S. Prostranom, Lazarom Matićem, Francom Kovačem. Žujović je tom prilikom posebno zagovarao potrebu rada na stvaranju JVO, povezujući to s mogućnošću skore kapitulacije Italije. (Usp. B r a n i c a , n.dj., 908-909). Žujović je pismenom naredbom u ime Mihailovića imenovao četničku komandu Šibenika. Također je nastojao organizirati i veze sa Zadrom. (*NOV u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 7, 991 i 995-996).

³³⁷ B r a n i c a , n.dj., 908-909.

Akcija oko uključivanja Hrvata u četnički pokret pod vidom JVO osjetila se i na području Hrvatskog primorja. Ona se zapravo nastavljala na akciju koju je poduzela sušačka grupa JUREPO, a koja se prvenstveno ogledala u političkoj propagandi. Izvan Sušaka ta je akcija konkretnije došla do izražaja na Krku. Prema raspoloživim podacima, na Krku je postojala četnička organizacija sastavljena poglavito od jugoslavenskih nacionalista. Na sastanku »predstavnik svih mjesnih organizacija na otoku Krku«, održanom u Aleksandrovu (Punat) 23. lipnja 1943, donesena je rezolucija u kojoj se izražava privrženost Mihailoviću i zahtijeva da se otok Krk »odvoji od zajednice, kojoj bi Zagreb ili njegovi politički predstavnici imali predstavljati nasu volju i naše raspoloženje«. U rezoluciji se izražava protivljenje »svakome federativnom uređenju zemlje« jer bi to značilo slabljenje Jugoslavije. »Smatrajući Srbe, a ne Gote (Hrvati, op. F.J.B.) predstavnicima slavenstva«, zaključuje se u rezoluciji, »mi se priključujemo njihovoj borbi protiv svih unutarnjih i vanjskih neprijatelja i u toj borbi oni mogu računati na nas, kao što mi računamo na njihovu bratsku slavensku junačku potporu«. 338 Iz spomenutog Žujovićeve pisma Bjelajcu i Grdiću, početkom kolovoza 1943., vidljivo je da je ta rezolucija poslana Mihailoviću i da ju je on dobio, izjavljujući u vezi s tom akcijom četnika na Krku da je »istinski bio dirnut njihovom rodoljubivom pažnjom (. . .)«.339

Na osnovi podataka iz »Slavenskog juga« dade se zaključiti da je u srpnju održan sastanak »jugoslavenskih delegata Hrvatskog primorja, otoka i Gorskog kotara«, na kojemu je donesena posebna rezolucija. Ističući da je ustaški režim »jedini unutarnji neprijatelj«, u rezoluciji se apelira za koncentraciju svih snaga na zajedničkoj »platformi«, koja se formulira ovim riječima: »Savjesnim proučavanjem svih činioaca došli smo do zaključka da je ta platforma priznanje državnog kontinuiteta Kraljevine Jugoslavije i demokracije. U Kralju, modernom i demokratskom, vidimo simbol državnosti i jednu empirijsku instituciju koja jedina u ovakvim teškim vanjsko-političkim i unutarnjim prilikama može poslužiti kao instrument za koncentraciju svih snaga«. »Slavenski jug« piše da su u vezi s ostvarenjem ideja rezolucije dana »naređenja i instrukcije svim radnicima na terenu«, te da se pristupi stvaranju »jugoslovenskih propagandnih jedinica« koje »nemaju borbenog karaktera«.340 Istodobno je donesena i vijest o osnivanju jedne vojne jedinice, koja bi trebala biti jedinica »jugoslovenske vojske u otadžbini - ostsjek Sušak«.341 U tom pravcu se uključila i četnička propaganda ti Sušaku zbog nezadovoljstva u dotadašnjoj akciji vrbovanja građana u četničke jedinice. U letku »Ustaškim partizanima grada Sušaka i okolice«, početkom rujna, četnici su se obraćali vojnicima Srbima s pozivom da stupe u JVO, čije su osnovne zadaće: »a) narodno jedinstvo, b) Kraljevina Jugoslavija, c) dinastija Karađorđevića, Kralj

338 U rezoluciji se navodi da su se na spomenutom sastanku okupili predstavnici iz Aleksandrova, Krka, Vrbnika, Baske Stare i Jurandvora. (Prijepis dokumenta kod autora).

339 Žujović navodi da je dobio i izvještaj sa Krka. (*NOB u Dalmaciji*, zbornik dokumenata, knj. 7, 976).

340 AH, ČA, kut. 1, *Slavenski jug*, br. 8, kolovoz 1943.

341 Prema izjavi kapetana Dušana Šorka, ta je jedinica osnovana pod imenom 243. bataljon JVO, a komandant joj je bio rezervni poručnik Anton Šustar. Ona je bila stacionirana iznad Senja, a nakon kapitulacije Italije prebacila se na Lošinj. (AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 29/3).

Petar II i Draža Mihailović«. Novopridošli vojnici JVO trebali bi biti rasporedni na određena mjesta radi »sprečavanja stvaranja pobune, meteža i tome slično« od strane partizana, zaštite vlastitih života i imovine, te »održanja na tim dužnostima do dolaska savezničke vojske kojoj će se staviti na raspoloženje«.342

Kako se vidi, Žujovićeva akcija oko reorganizacije četničkih snaga pod vidom JVO imala je male razmjere i rezultate. Ona je bila koncentrirana prvenstveno na jadranskom pojasu, što je moglo biti motivirano očekivanjem skore kapitulacije Italije i iskrcavanjem savezničkih vojnih snaga. Razvoj događaja je, međutim, suočio četničko vodstvo s mnogo težom situacijom. Veliki uspjesi koje su snage NOVJ postigle u borbama protiv talijanskih vojnih snaga, te oružanih snaga NOH i četnika, na području Hrvatske bili su odlučujući faktor u naglom slabljenju i dotadašnjih pozicija četničkog pokreta. Povlačenje talijanskih snaga iz pojedinih dijelova bio je signal i za povlačenje četnika.

Taj proces je najprije započeo u proljeće 1943. godine u Lici.

Suradnja Talijana i četnika na području Plaškog došla je do punog izražaja u borbi protiv NOP-a. Represalije nad stanovništvom dosegle su vrhunac u siječnju i veljači 1943, kada je došlo do masovnih hapšenja u pojedinim selima te strijeljanja i internacija.343 Ubijeno je i niz aktivnih pripadnika NOP-a. Zbog žestokog terora i zastrašivanja prisiljen je jedan broj uhapšenih da stupe u četničke redove. Među njima je bilo i pripadnika NOP-a.344 Prema podacima župana u Ogulinu, Talijani su početkom siječnja 1943. namjeravali napustiti Plaški i vlast predati četnicima, pa su u vezi s tim sugerirali i evakuaciju hrvatskog stanovništva. Međutim, do toga nije došlo, nego su, naprotiv, u veljači uslijedili sporazumi između četnika i vlasti NDH. Četnički oficiri Baković, Mandić i Bogdanović izjavili su da imaju naređenje »biti u dobrim odnosima sa hrvatskim građanskim i vojničkim vlastima«. Prema ocjeni župana, tom je prilikom došlo do »uzpostavljanja normalnih ako ne političkih, a ono barem osobnih odnosa« s četnicima.345 .

Dolazak Četvrte kordunaske brigade NOVJ u Plašćansku dolinu u drugoj polovici veljače 1943, unosi znatne promjene u dotadašnju poziciju četnika. Ta je brigada zajedno s Plašćanskom partizanskom četom izvršila uspješan napad na četničke snage u Plavča Dragi, 10. ožujka, što je izazvalo paniku i demoralizaciju među četnicima. Njihova se pozicija još više uzdrmala povlačenjem talijanskih snaga iz Plašćanske doline od kraja ožujka. Talijanske jedinice su napustile Plaški 6. travnja, a s njima se povuklo i oko 200 četnika u talijanske garnizone u Josipdol i Srpske Moravice.346 Jedan broj četnika je

342 U letku se pozivaju zainteresirani da dođu na »prvu smotru« 5. rujna, u pravoslavnu crkvu u Sušaku, na liturgiju. (AH, ČA, kut. 1). O djelovanju jugonacionalista i četnika u Hrvatskom primorju u to vrijeme daje nešto podataka R a d u l e B u t o r o v i ć, *Sušak i Rijeka u NOB*, Rijeka 1975, 235-237.

343 Opširnije: N i k o l a K o m a d i n a, »Djelatnost organizacije KPJ u Plašćanskoj dolini i okolini od aprila 1942. do juna 1943. godine«, zbornik: *Plašćanska dolina i okolica u NOR-u*, n. dj., 291 i d.; M i l e G r b a, «Četnici vrše zločin u Međeđaku», na i. mj. 438.

344 K o m a d i n a, n. dj., 291; M i l a n P e š u t, «Plašćanska partizanska četa», n. dj., 317. 345 AIHRPH, NG, kut. 1982, dopis župe Modruš Glavsiguru, 25. II 1943; AIHRPH, KP-23/1222, izjava Boška Perkovića, tajnika župe u Ogulinu, u Glavnom štabu Hrvatske, 14. VI 1943.

346 M i l a n P e š u t, «Plašćanska partizanska četa», n. dj., 318-1320. «Prilikom napušta-

dezertirao pristupivši partizanima.³⁴⁷ Grupa od oko 250 četnika na čelu s Vidakovićem, koja je nastojala da djeluje samostalno, pokušala je da sklopi sporazum s partizanima, ali do toga nije došlo.³⁴⁸ Vidaković je, međutim, krajem travnja bio u Zagrebu, gdje se nastojao sporazumjeti oko daljnje suradnje s vlastima NDH.³⁴⁹

Na području Otočca i Gacke doline od kraja 1942. vidljivije dolaze do izražaja težnje pojedinih četničkih komandanata za sporazumima s vlastima NDH. Svakako je bojazan od skorog povlačenja talijanskih vojnih snaga prvenstveno utjecala na to da se traži izlaz na drugoj strani u zaštiti vlastitih pozicija. Pokazalo se da su i organi NDH vrlo zainteresirani za sporazumijevanje. Bjelajčev pomoćnik, major Srdić, tražio je sredinom prosinca 1942. da se u Vrhovine uputi jedna jača domobranska jedinica, »jer da se on boji brojčano jačeg napada partizana iz pravca Plitvičkih jezera«. U slučaju da Talijani napuste Vrhovine, Srdić je zahtijevao da NDH preuzme ispunjavanje obaveza iz Zagrebačkog sporazuma, u prvom redu snabdijevanje četnika oružjem i municijom.³⁵⁰ U Otočcu je 17. prosinca održan sastanak zapovjednika domobranske posade s Bjelajcem i kapetanom Jovanom Dabovićem, njegovim pomoćnikom. Prema izvještaju podžupana u Gospiću, tom je prilikom postignut sporazum oko nekih važnih zajedničkih pitanja. U prvom redu to je bilo »osiguranje Otočca i okolice od partizanskih napadaja« i »vojnička suradnja po odlasku talijanskih postrojbi, što će se u budućim dogovorima utvrditi, kao i sve nastale potrebe oko zbliženja i zajedničke odbrane od neprijatelja«. ³⁵¹ U Gospiću je 6. ožujka 1943. došlo do sastanka ustaškog pukovnika Vjekoslava Servatzija, oružničkog pukovnika Dragutina Mašeka i župana Ferde Stilinovića s grupom četničkih predstavnika, koju su činili: kapetan Dabović, kapetan Miodrag Kapetanović, Nikola Omčikus, Vladimir Teslić, Stojan Vlajsavljević, Branko Uzelac i Jovo Vuletić. Oni su izjavili da predstavljaju više od 200 naoružanih četnika organiziranih u Medački četnički odred i izrazili želju da surađuju s vojnim vlastima NDH radi zaštite svog područja od partizana. Izjavili su da »priznaju vrhovništvo (suverenitet)« NDH. Prema sklopljenom sporazumu, četnici iz spomenutog odreda mogli su zadržati

nja Plaškog s Talijanima se povlače i četnici, oružničke snage NDH i predstavnici njene vlasti. Tada Josipdol postaje snažno uporište pa ima oko 300 Talijana, do 400 četnika i do 100 stalnih i pomoćnih oružnika NDH. Na oslobođenom dijelu Plaščanske doline ostalo je, razbijeno po grupama i sklonjeno u šumske predjele M. Kapele i Pištenika, oko 100 četnika. Sve ove snage, potpomognute sa 33. ustaškom bojnom iz Ogulina, vršile su povremene ispade na oslobođeni teritorij Plaščanske doline«. (S t e v o D o k m a n o v i ć, B r a n k o S e d l a r, M i l a n P e š u t, »Vojno politički položaj i značaj Plaščanske doline u NOB-u«, zbornik: *Plaščanska dolina i okolica u NOR-u*, n. dj., 78).

³⁴⁷ AIHRPH, KP-193/1228, 1237, 1275, 1369.

³⁴⁸ AIHRPH, KP-194/1416, 1420.

³⁴⁹ Pregovorima je, kao pomatrač župe iz Ogulina, prisustvovao Perković, koji u spomenutoj izjavi daje o tome ove podatke: »Ugovor se je imao potpisati u Ogulinu, pošto bude predočen i odobren od strane ostalih četnika, Međutim, materijalna baza za ostvarenje ovoga ugovora je bilo odašiljanje jedne domobranske bojne u Plaški. Kako se međutim za ovo nije moglo dobiti potrebno odobrenje od strane talijanskih vojnih vlasti, to do potpisivanja ovoga ugovora uopće nije ni došlo i cijela stvar se može smatrati danas potpuno bespredmetnom. Inače četnička delegacija u Zagrebu bila je dobro i srdačno primljena, a bila je i darovana raznim poklonima (odijela, šeširi, košulje i t. d.)«. (Kao u bilj. 345).

³⁵⁰ A VII, NDH, kut. 80, br. reg. 17/6, izvještaj Vrhovnog oružničkog zapovjedništva, 16. I 1943, Glavnom stožeru domobranstva.

³⁵¹ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 1055-1056.

oružje i slobodno se kretati na svom području, a od NDH će dobivati municiju

te novčanu naknadu kada odred sudjeluje kao cjelina u borbi protiv partizana.³⁵²

Uz talijanske i ustaško-domobranske vojne snage, na području Gacke doline bilo je krajem ožujka 1943. koncentrirano oko 2000 četnika (Otočac oko 100, Vrhovine 130, Rudopolje oko 150, Škare oko 500, Doljane oko 200, Zalužnica oko 200, Staro Selo 113, Brlog 328, Ponori 105, Prokike 70).³⁵³ Bile su to posade koje su sudjelovale u osiguranju glavnih talijanskih garnizona na željezničkoj pruzi Ogulin-Plaški-Vrhovine-Gospić i cestama Vrhovine-Otočac-Senj te Zuta Lokva-Brinje-Krišpolje. U žestokim borbama koje su počele 1. travnja u Gackoj dolini jedinice Osme divizije i Šeste primorsko-goranske brigade NOVJ napale su glavne četničke posade. Osobito su teške borbe bile u Brlogu. Četnici su doživjeli težak poraz i rasulo. Jedan broj ih se povukao u Otočac i Vrhovine, a pojedine grupe su se predale partizanima.³⁵⁴ Usljedio je, međutim, povlačenje Talijana. Oni su najprije napustili Vrhovine, a zatim, 12. travnja, Otočac.³⁵⁵ Talijani su se povukli prema Senju i utvrdili na Vratniku, a zajedno s njima i četnici. Od tada su se manje grupe četnika povremeno pokušavale ubacivati u Gacku dolinu, napadajući pozadinske organe NOP-a.³⁵⁶ Glavnina četničke grupacije koja se povukla bila je smještena u Selcima.³⁵⁷ Ondje je bila i Komanda ličke četničke oblasti na čelu sa Bjelajcem. Postojala je i Četnička komanda Selce, čiji komandant je bio Dabović.³⁵⁸ Te su komande radile na organiziranju upada četničkih grupa na oslobođeni teritorij Like. Prema naredbi koju je 7. srpnja Bjelajac uputio Kapetanoviću i Maroviću, komandantima »četničkih sektora« Otočac i Srpske Moravice-Josipdol, trebalo je da 75 posto četničkih snaga bude u »stalnoj akciji u partizanskoj pozadini« i da djeluju »po sistemu gerile«.³⁵⁹ Oružani upadi četničkih grupa počinju od svibnja. Veća četnička grupacija probila se do Kosinja, gdje je počela teror nad nezaštićenim stanovništvom.³⁶⁰ Dosta jako uporište četnici su imali u Lipovu polju, odakle su početkom srpnja 1943. bili istjerani nakon akcije jedinica Šeste divizije NOVJ.³⁶¹ U srpnju i kolovozu uslijedilo je nekoliko oružanih upada četnika iz primorja u Liku i Gorski kotar

³⁵² Isto, 387-394, zapisnik sastanka, 6. III 1943.

³⁵³ Bukvić, n. dj., 313.

³⁵⁴ Isto, 313 i d. Usp. i N i k o l a R u b č i ć, »Ulomci zapisa i sjećanja, siječanj-lipanj 1943« zbornik: *Druga godina NOR-a*, n. dj., 464 i d.

³⁵⁵ Grupa od 70 četnika iz Prokika na čelu s komandirrom prešla je 6. IV u partizane. (Bukvić, n. dj., 323).

³⁵⁶ U pismu Drenoviću, 17. IV 1943, Đujić je konstatirao da je situacija u gornjoj Lici teška i da je Bjelajac bio »prinuden da vrši evakuaciju zone«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 611). U izvještaju o vojnoj situaciji nakon povlačenja, Bjelajac navodi da četnička grupacija, koja je pod njegovom komandom, ima ukupno 2640 boraca, koji su raspoređeni u Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju. (Isto, 648-649).

³⁵⁷ Prema podacima obavještajne službe NOP-a za Hrvatsko primorje, u travnju je u Selcu bilo oko 650 četnika. Od te grupe 210 prebačeno je u Sv. Jakov, a zatim u Karlobag. Krajem travnja u Selce je stigla i grupa od oko 150 četnika iz Medka. U lipnju je u Selcu bilo oko 670 četnika. (AIHRPH, OS-3/207, izvještaj iz travnja 1943; OS-116, izvještaj 26. IV 1943).

³⁵⁸ AH, ČA, kut. 1 i 5.

³⁵⁹ AH, ČA, kut. 1.

³⁶⁰ Vez mar, n. dj., 429, navodi da je ta grupa imala oko 300 četnika, koji su došli iz Jablanca.

³⁶¹ AIHRPH, KP-23/12S6 i 233/362; Vez mar, n. dj., 429-431.

(Žuta Lokva, Glavace, Lička Jesenica). Krajem kolovoza četnička grupa na čelu s kapetanom Milošem Savovićem izvršila je napad na Brlog, operirajući zatim u

okolnim selima.³⁶²

Na području kotara Gračac četnici su imali svoje glavno uporište u nekoliko okolnih sela. Njihov puk «Vožd Karađorđe» osiguravao je talijanski garnizon u Gračacu i terorizira o u pojedinim selima, posebno partizanske porodice.³⁶³ Jedinice Šeste ličke divizije NOVJ izvršile su krajem listopada 1942. uspješan napad na štab puka i četnike u nekoliko sela, zadavši i tim iznenadnim udarcem težak poraz.³⁶⁴ Budući da se talijanska vojska početkom prosinca 1942. spremala da napusti Gračac, komandant mjesta Lio Laerte Zanotti je 1. prosinca izdao proglas kojim obavještava stanovništvo da će »četničke vlasti, kako u selima tako u samom gradu, biti jedine vojne i civilne vlasti«. U roku od 24 sata svi koji su željeli napustiti Gračac morali su se javiti Četničkoj komandi, odnosno Općinskom poglavarstvu u Gračacu.³⁶⁵ Već 6. prosinca Đujić je tražio od komandanta Bukovičkog odreda u Pađenima Vlade Novakovića, da hitno uputi u Gračac 350 četnika s cjelokupnom ratnom spremom radi preuzimanja vlasti. Predviđeno je da oni ostanu u Gračacu do dolaska četničkih jedinica iz Hercegovine.³⁶⁶ Međutim, već sutradan je u Gračacu objavio da je preuzeo vlast četnički major Mihajlo Tomašević. U proglasu, koji je uputio ;svima četnicima, svom srpskom, hrvatskom i slovenačkom narodu i svoj zalutaloj braći«, pozvani su svi oni koji su napustili svoje jedinice i svi koji su »odbjegli u šumu« da se prijave četničkoj komandi u Gračacu u roku od pet dana »radi prijema u vojno četničke jedinice«. ³⁶⁷

Talijani se tada ipak nisu povukli. Gračac je postao jedan od punktova četničke grupacije koja je polovicom prosinca 1942. došla iz Hercegovine. Njihov dolazak je iskorišten kao važan poticaj za širenje četničke propagande u stanovništvu radi privlačenja 'novih pristaša. Ponovo su upućivani apeli na »svu zavedenu braću Srbe-partizane« da se vrate što prije kućama i »prijave najbližim vojno-četničkim komandama«. ³⁶⁸

Sredinom siječnja uslijedio je napad jedinica Šeste divizije NOVJ na sam Gračac, ali je bio obustavljen zbog jakih kiša i poplave. Ipak su četnicima naneseni gubici, koji su izazvali uzbuđenje u njihovu vodstvu. Radilo se o iznenadnom upadu jedne partizanske jedinice u sam grad koja se čitav dan vrlo hrabro borila, izgvubivši znatan broj svojih boraca, ali nanijevši četnicima

³⁶² AIHRPH, KP-25/1460, 1476, KP-26/1488; AH, ČA, kut. 5.

³⁶³ U Gračacu je zasjedao »Preki vojno-četnički sud«, čiji je predsjednik bio Marko Crljenica. (AH, ČA, kut. 5).

³⁶⁴ Opširnije M a n e B r e k a, »Napad bataljona 'Bićo Kesić' na komandu četničkog puka 'Vožd Karađorđe' u Dojićima kod Gračaca 23/24. oktobra 1942. godine", zbornik: *Kotar Gračac u NOR-u*, n. dj., 820 i d.

³⁶⁵ AVII, NDH, kut. 76, br. reg. 116-5.

³⁶⁶ AH, ČA, kut. 1.

³⁶⁷ AIHRPH, NG, kut. 432, f. 2. Uskoro je u Gračac došao i Đujić. Dana 10. XII u Gračacu je održana smotra svih četničkih jedinica i zbor na koji je trebalo »doći svo civilno stanovništvo Gračaca i najbliže okoline". (AH, ČA, kut. 1).

³⁶⁸ AIHRPH, NG, kut. 430, f. 14, proglas «Građanstvu grada Gračaca - braći Srbima, Hrvatima i Slovencima«, koji je potpisao Tomašević. »U ime Njegovog Veličanstva Kralja Petra II, a po naređenju vrhovnog zapovednika sve vojne sile đenerala Draže Mihailovića«, apelirao je Tomašević, »pozivam *poslednji put* sve zalutale sinove našeg troimenog naroda da se vrate na pravi put, da se pridruže našoj vojsci i time dadu dokaza svoje lojalnosti; solidarnosti i nacionalizma».

velike gubitke.³⁶⁹ U Gračacu je 17. siječnja, tj. odmah po samom napadu, održan sastanak četničkih komandanata iz Hercegovine. Ocjenjujući partizanski napad, Baćović je izrazio razočarenje domaćim četnicima. »Od strane domaćih četnika,

koji su bili određeni da čuvaju Gračac«, javljao je on Mihailoviću« »bili smo izdani, zbog čega blagodareći samo slučaju, nismo skoro svi izgubili glave«. Na sastanku je izraženo nepovjerenje u dalmatinske i ličke četnike, te izražen zahtjev da svi četnici iz Hercegovine budu stacionirani na jednom mjestu, te da u borbu idu sami a ne s domaćim četnicima. Bačović je javljao Mihailoviću da se sporazumio s talijanskim komandantom da prikupi »sve svoje jedinice u reonu Knina (van žice)«.370

Pripreme Talijana za povlačenje iz Gračaca bile su odlučujući faktor i za daljnju poziciju četnika. Đujić Je 25. veljače izdao naredbu za pripremu evakuacije Gračaca.371 Sutradan je održan sastanak »svih vojvoda i starešina« Dinarske divizije, na kojem je ocijenjena novonastala situacija u vezi s povlačenjem talijanske vojske. Zaključeno je da se za 3-4 dana uz pomoć Talijana evakuiraju dio civilnog stanovništva iz Gračaca u sjevernu Dalmaciju (Krupa, Ervenik, Žegar, Radučić, Kninsko polje), a četničke jedinice u Velebit. Budući da je pala i odluka da se Bačovićeva grupacija vrati u Hercegovinu, četnici s 'preostalim snagama nisu mogli organizirati daljnje držanje Gračaca. Svjestan značenja održavanja tog punkta, Đujić je pokušao ojačati četničku posadu jednom domobranskom jedinicom, ali nije uspio.372 Talijani su napustili Gračac 5. ožujka, čime je bila prekinuta i željeznička veza s Kninom.373 Jedinice Šeste divizije NOVJ ušle su potom u napušteni Gračac. U 'idućem razdoblju uslijedili su povremeni oružani napadi četničkih grupa na slobodni teritorij. Sredinom ožujka četnici su napali Komandu mjesta Gračac u Bruvnu i Kotarski komitet KPH za Gračac u Cerovcu. Tom su prilikom ubili partizanskog komandanta Glišu Čuka i zarobili grupu istaknutih organizatora ustanka u gračačkom kotaru, među njima i Nikolu Krajnovića, koji su potom bili strijeljani.374

369 Opširnije o tome usp. V u j a d i n R a p a j i ć V u j a, Udarni bataljon Štaba grupe NOP odreda za Liku, zbornik: *Kotar Korenica i kotar Uzbina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj izgradnji*, Karlovac 1979, 484-485. Bačović je obavijestio Mihailovića da je Gračac napadnut od 2400 partizana, ali je kasnije Đujić javio da se radi o 1500. Prema podacima Mihailovića, u Gračacu je tada bilo 2300 četnika. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 1932).

370 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 80-82, izvještaj od 18. I 1943.

371 AH, ČA, kut 4.

372 AH, ČA, kut. 5, Đujićeva naredba Komandi trupa Gračac, 26. II 1943. Istodobno je Đujić uputio kapetana Davida Šoškića podžupanu Vatavuku u Knin u vezi s napuštanjem Gračaca. Četnički izaslanik je predlagao uspostavljanje »vojničke suradnje« i najavio dolazak posebne četničke delegacije. (AVII, NDH, kut. 231, br. reg. 33/6, izvještaj Vatavuka iz Knina, 9 III 1943).

373 AIHRPH, NG, inv. br. 26834, izvjava Nikice Stanisavljevića, načelnika općine u Gračacu, županu u Kninu, 16. III 1943.

374 Crljenica je 22. IV 1943. dostavio Đujiću tekst »saslušanja i presude streljanih partizana uhvaćenih prilikom četničke akcije na partizansku komandu u Bruvnu 19. III 1943. godine«. Oni su suđeni na osnovu Uredbe o prekim vojno-četničkim sudovima, a sud je imenovao Crljenica. Trinaestorica su bila strijeljana. U obrazloženju presude za Nikolu Krajnovića, s kojim je strijeljana i njegova supruga, navodi se: «(. . .) kriv je što je kao čovjek dosta jakih umnih, naročito političkih sposobnosti sve te svoje sposobnosti stavio u službu komunističkoj partiji hrvatskoj i time nanijeo mnogo zla srpskom nacionalnom stanovništvu iz Gračaca i njegove okoline, pa ga radi toga osuđuje na smrtnu kaznu streljanjem«. (AH, ČA, kut. 3). Usp. i Đ o r đ e Č u b r i l o, »Napad četnika na KK KPH za Gračac u Cerovcu i pozadinske ustanove u Bruvnu«, zbornik: *Kotar Gračac u NOR-u*, n. dj., 841 i d.

Kako se vidi, operacije jedinica NOVJ u Lici u vrijeme Četvrte ofenzive, kojima je ujedno potpomagana Glavna operativna grupa na čelu s Vrhovnim štabom, imale su jedan od glavnih rezultata razbijanje četničkih snaga na tom području. Povlačenjem s talijanskim trupama u Hrvatsko primorje, sjevernu

Dalmaciju i uz željezničku prugu od Ogulina prema Rijeci, četnici su se našli u novoj, mnogo nepovoljnijoj poziciji. Stanovništvo koje je s njima izbjeglo sve više će se htjeti vratiti kućama, što je osobito došlo do izražaja u ljeto 1943, zbog žetve. U izvještaju Centralnom komitetu KPH, sredinom srpnja, Okružni komitet za Liku je isticao da je među izbjeglim četnicima zavladao teško stanje i demoralizacija. Ocjenjuje se da je najveći dio obitelji koje su s njima izbjegle »silom prilika otišao u Dalmaciju, mnoge da su zavedene, a samo ponekoje familije su od pravih bandita«. Odlučeno je da se objavi letak »zavedenim i silom mobilisanim četnicima da se vrate kućama i da stupe u NOV«.375 To je bilo vrijeme kada je rukovodstvo NOP-a u Hrvatskoj ukazivalo na potrebu dinamičnije političke akcije protiv četnika, koji upravo zbog doživljenih poraza i gubitaka dotadašnjih pozicija nastoje pojačanom propagandom da opravdaju svoju djelatnost. U smjernicama što ih je 27. lipnja J.943. uputio političkim komesarima i političkim radnicima u jedinicama NOV i PO Hrvatske, politički komesar Glavnog štaba Hrvatske Vladimir Bakarić je nastalu situaciju ocijenio ovim riječima: «Osim na sektoru oko Knina naša je vojska u Hrvatskoj svagdje vojnički razbila četničke bande. One su bile prisiljene ili da se potpuno rastepu ili da se povuku zajedno sa svojim talijanskim gospodarima 'u žicu'«. Ukazujući da Đujić »nasilno mobilizira pučanstvo Kninske krajine« u četnike, »a talijanski okupator organizira četničke grupe za terorističku djelatnost« u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i na novooslobođenom području Like, u smjernicama je glavno. težište na potrebi organizirane političke akcije protiv četnika. "Bez političkog razbijanja četničkog utjecaja«, isticao je Bakarić, »ne možemo govoriti o razbijanju njihovih bandi. Njihov je korjen ostao, iako smo njih same istjerali s terena. Bez toga se utjecaja niti silom ne bi dale stvoriti one formacije, koje okupator danas ima u četnicima«. Upozoravajući da politički rad u razotkrivanju uloge četnika nije bio dovoljan, Bakarić je isticao potrebu novog pravca u tom radu. Tumačenje »kako četnici služe talijanskom i njemačkom okupatoru«, te da su zbog toga izdajnici, imalo je poglavito uspjeha na međunarodnom polju, jer se u znatnoj mjeri uspjelo »ušutkati laži naše londonske reakcionarne emigracije o Draži Mihailoviću i njegovom tobožnjem heroizmu«, ali u samom narodu takva politička akcija nije bila dovoljna. Strah od represalija i četnička propaganda da je suradnja s Talijanima »u interesu srpskog naroda« učinili su »da se u svijesti naroda izbrisalo sramno značenje riječi izdaja. Mobilizirani četnik i njegova okolina znaju da on služi okupa toru, ali ne smatraju to izdajom«. Zbog toga u daljnjoj političkoj akciji treba »neumorno dokazivati kako četnici ne služe srpskom narodu, kako ga ne spasavaju time što su stupili u službu okupatoru. Treba neumorno objašnjavati kako bi položaj okupatora u našoj zemlji bez četničke podrške bio mnogo jadniji, da oni ne bi mogli bez četnika držati niti one položaje koje imaju. Treba nadalje koristiti sve ona

375 AIHRPH, KP-24/1373, izvještaj od 15. VII 1943.

priznanja, koja nam je učinila Velika Britanija i neumorno dokazivati kako je povezivanje s okupatorom vezanje uz propalu stvar, koje vezanje neće i ne može odobriti niti jedna saveznička sila«.376 U pozivu što ga je u drugoj polovici srpnja Okružni komitet KPH za Liku uputio četnicima, apelira se na izbjegle porodice da se vrate kućama, »pa makar se i ne odazvali na mobiliza-

ciju u NOV«.

Radilo se, dakle, o pokretanju vrlo intenzivne političke akcije na privlačenju onog dijela stanovništva koje je bilo pod utjecajem četnika i iz čijih redova su vrbovani pripadnici u četničke jedinice. Prema ocjeni obavještajnog centra NOP-a za Liku, sredinom kolovoza 1943, u Lici je tada djelovalo nekoliko četničkih grupa koje su ukupno imale oko 700 četnika.³⁷⁷ Položaj tih grupa bivao je sve teži, posebno s obzirom na uskraćivanje podrške od stanovništva. Politička akcija organa NOP-a utjecala je na njihovu sve veću demoralizaciju i osipanje. Sve su češće predaje partizanima ili pak ponuda za pregovore.³⁷⁸

Na području sjeverne Dalmacije Đujić je, pod dojmom zbivanja u Lici, težio da ojača četničke snage prisilnom mobilizacijom. Prema njegovoj ocjeni, za razliku od »gornjoličkog i primorskog« područja, »jedina oblast u kojoj se vodi stvarna borba već godinu dana besprekidno jest dinarska oblast, koja je u toj borbi dosada dala 600 žrtava najboljih boraca i 1.500 ranjenika«.³⁷⁹ Kad su Talijani, a s njima i četnici, napustili Liku, te se četnička grupacija vratila u Hercegovinu, stvorena je izuzetna situacija za četnike u sjevernoj Dalmaciji. Ta je činjenica izazvala još veću zabrinutost četničkog vodstva, jer se ubrzano sužavalo područje na kome su djelovale četničke snage i koje je tretirano kao vrlo značajno za razvoj pokreta u cjelini. Prema ocjeni Ivaniševića - koji je tada bio kod Đujića obavljajući još jedno vrijeme nakon Birčaninove smrti funkciju načelnika četničkog štaba u Splitu - u njegovu izvještaju Ostojiću, krajem veljače 1943, »ovaj teren je za nas odlučujući i mi ga ne smemo izgubiti«. Stoga smatra da je potrebno daljnje organiziranje i povezivanje četničkih snaga u sjevernoj Dalmaciji, Lici i zapadnoj Bosni. U vezi s tim predlagao je da Mihailović »odobri da se na ovaj teren prebace 2.000 crnogoraca koji će svršiti ovu istorijsku misiju. To treba da je elitna vojska spremna da likvidira sve i svakoga«. Ivanišević se ponudio da bude komandant tog »ekspedicionog korpusa«.³⁸⁰ Pokazalo se, također, da talijanski vojni faktori nisu bili zadovoljni organizacijom i borbenom spremnošću četničkih jedinica u Dinari. General Spigo se žalio Baćoviću i Ivaniševiću, krajem veljače 1943, da su Talijani »dali za naoružanje u Dinari velike količine oružja i municije, sve na zauzimanje i reč vojvode Birčanina«, ali se pokazalo da su

³⁷⁶ *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 6, 309-311.

³⁷⁷ AIHRPH, KP-24/1374 i 26/1518; V e z m a r, n. dj., 431-433.

³⁷⁸ Tako je Glavni obavještajni centar Hrvatske obaviješten od POC-a za Liku, 3. VIII 1943. o pregovorima s četničkim oficirima, kapetanom Kapetanovićem i poručnikom Milanom Potrebićem, koji su bili na čelu četničke grupe u Velebitu. (AIHRPH, KP-26/1502). O tim pregovorima je Okružni komitet KPH obavijestio CK KPH, 5. VIII 1943, navodeći da se u četničkim redovima »osjeća velika demoralizacija naročito kod pojedinih koji svakako žele da se vrate kućama«. (AIHRPH, KP-26/1503).

³⁷⁹ Đujićevo pismo Ivaniševiću, 19. IV 1943, u G i z d i ć, *Dalmacija 1943*, Zagreb 1962, 246.

³⁸⁰ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 274-280.

naoružani «nesigurni borci koji su postepeno prešli u partizane«.³⁸¹ Spigo je upozorio i na neslogu između Đujića, Rokvića i Bogunovića, što onemogućuje konstruktivnu komandu četničkih jedinica. On je za to da vojno rukovođenje pređe u ruke oficira, jer je to »jedini put da se tako brzo i energično sprovede

organizacija četnika u Dinari (. . .)«382 Tako su na pojedina komandna mjesta postavljeni oficiri. Za komandanta operativnih trupa, tj. Đujićeva pomoćnika, još je Birčanin postavio majora Miodraga Paloševića, a za načelnika njegova štaba kapetana Davida Šoškića. Ubrzo se, međutim, pokazalo da Đujić nije bio voljan prepustiti oficirima glavne komandne pozicije. Već sredinom ožujka 1943, Palošević je dao ostavku na svoju funkciju zbog nesuglasica koje je imao s Đujićem.383

Krajem 1942. počela je reorganizacija četničkih jedinica u sastavu Dinarske divizije. Zapravo, riječ je o pokušaju obuhvaćanja nešto većeg teritorija. Sve su četničke oružane snage trebale biti organizirane u korpuse, kao najveće vojne jedinice. Pojam Dinarske divizije sve se više gubio i bio zamjenjivan pojmom Dinarske četničke oblasti. Prema Mihailovićevoj direktivi, početkom siječnja 1943, za poduzimanje spomenute ofenzive protiv snaga NOP-a, četničke su snage u Hrvatskoj bile organizirane u tri korpusa. Prvi korpus obuhvaćao je područje Banije, Korduna, Like i Gorskog kotara (lijevo od linije: ušće Une u Savu-Bihać-Udbina-Medak-Obrovac-Zadar).384 Drugi korpus je obuhvaćao područje sjeverne Dalmacije i južne Like, a treći su činile četničke jedinice iz Hercegovine pod komandom Bačovića.385 U daljnjoj reorganizaciji koju je poduzeo Đujić, od jedinica drugog korpusa organizirana su dva nova: 501, koji se zvao Kosovski, i 502, nazivan Dinarski.386 U ožujku 1943. je formiran novi korpus,), Velebit«.387 Bio je stacioniran na prostoru od Ervenika do Zatona i od rijeke Zrmanje do željezničke pruge prema Gračacu.388

381 »Danas u Dinari«, prema riječima Spiga, »ima oko 4-5000 naoružanih četnika koji neće da se bore van njihovih sela. Neposlušni su i nedisciplinovani, bore se i prestaju da se bore kad je njima stalo, a ne kad to naredi starešina. Na te četnike mi se uopšte ne možemo osloniti, jer nas dovode u tešku situaciju ostavljajući u sred najjače borbe naše jedinice na cedilu, kao što je bio slučaj prilikom napuštanja Srba, čime je divizija Sasari. bila izložena bočnom udaru i pretrpela oko 600 gubitaka u dvodnevnoj borbi«. (Isto, 293).

382 Isto, 292-295.

383 Palošević je 14. III 1943. uputio Đujiću pismo u kojemu ga obavještava. o ostavci i razlozima za nju. U prvom redu to se odnosilo na Đujićevu autokraciju, koja je došla do izražaja oko niza pitanja, među ostalim i u tome da on sam planira i provodi »akcije operativne prirode«, bez konzultacije s Paloševićem. (AVII, ČA, kut. 159, br. reg. 24/3).

384 Po svojoj prilici se Bjelajca smatralo komandantom tog korpusa. Taj korpus se naziva 503. korpus. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 9).

385 Isto, 9-10.

386 Đujić je smatran glavnim komandantom, dok je komandant 501. korpusa bio kapetan Novak Mijović, a 502. korpusa najprije major Stude a zatim kapetan Živojin Mladenović. (Isto, 9-10).

387 Taj je korpus nastao od Treće brigade 502. korpusa. Komandant mu je bio kapetan Milivoje Vuksanović. (AH, ČA, kut. 3, Naredba br. 1 komandanta korpusa» Velebit«, 15. III 1943).

388 Na području Krupe, Žegara i Obrovca četničkom skupinom rukovodili su bivši žandarmerijski narednik Obrad Bijanko i iguman manastira Krupa Savatije Mažibrada. (S t e v o N. S i m i ć - M a l e, S t e v a n Z. L j u b i č i ć, »Općina Obrovac u NOB-i«, *Zbornik IHRPD*, sv. 4, 703). Autori navode podatak da Bijanko i Mažibrada nisu sudjelovali u prvoj ustaničkoj oružanoj akciji kod manastira Krupe, »već su se bili sklonili kod okupatora u Zadru i u manastiru

Ta je reorganizacija bila najuže povezana s mogućnosti daljnje mobilizacije stanovništva u četničke jedinice i njihova naoružavanja. Upravo su ta pitanja bila najakutnija za četničko rukovodstvo. Vojna reorganizacija, koja se ogledala u stvaranju korpusa kao velikih vojnih jedinica, bila je sasvim neadekvatna

stvarnim mogućnostima, koje su se poglavito ogledale u stupnju ostvarenja mobilizacije i naoružanja. Talijanski vojni faktori su računali da Đujić može mobilizirati 4000 do 5000 boraca. Prema spomenutoj Spigovoj izjavi, Đujić je u stvari mogao prikupiti jedva oko 1500 boraca, organiziranih u četničkim jedinicama, dok je ostala masa na koju se znao pozivati bila nepokorna i neposlušna.³⁸⁹ Osim što je prvenstveno ovisio o Talijanima u pogledu naoružanja i snabdijevanja, Đujić je radio i na tome da se ostvari i što bolja suradnja s domobranskim snagama. Sredinom ožujka 1943. poslao je u Knin svog izaslanika podžupanu Vatavuku, s upozorenjem da Talijani namjeravaju napustiti Knin. Đujić je tražio da se u Knin pošalju jače domobranske snage, a četničkim odredima stavi na raspolaganje određena količina oružja i municije.³⁹⁰ Četnici su u to vrijeme i na drugim primjerima pokazivali želju za suradnju s vlastima i oružanim snagama NDH, a za zajedničku borbu protiv NOP-a': Poglavitno je to došlo do izražaja na području Vrlike, gdje su četnici izrazili želju da bi »suradivali sa domobranstvom i oružničtvom dok sa ustaškom vojnicom neće pod nikakvim uslovima.«³⁹¹ Sredinom travnja 1943. u Sinju je održan sastanak zainteresiranih strana, na kojemu je izražena suglasnost o stacioniranju domobranskih i četničkih posada u Vrličkoj krajini.³⁹² Zbog opasnosti od slabljenja svojih pozicija Đujić je tražio i suradnju sa NDH, ali je nastojao da se to javno ne izražava.³⁹³

Krka kod Kistanja«. Oni su »uspostavili dobru vezu. s talijanskim vlastima u Zadru, preko kojih su se snabdijeli oružjem. (AH, ČA, kut. 5). U pismu koje je uputio Mažibradi, 11. VII 1942, kapetan Crljenica mu preporučuje da posveti više pažnje naoružavanju četnika. Šaljući mu tekst zakletve i jedan letak, Crljenica dalje piše: »Šaljem Vam četničku zakletvu i propise o borbi protivu komunista s tim da se sa zakletvom upoznaju svi borci-četnici, to jest da je nauče, a ovaj letak umnožiti i što pre rasturiti po Vašoj teritoriji i van iste. Imajte češće sastanke sa komandantom bataljona i komandirima četa, te tom prilikom rešavajte sva pitanja za život i borbenu gotovost.« (AH, ČA, kut. 1). U prosincu 1942. u Krupi je bio stacioniran četnički bataljon »Velebit«, koji je imao oko 400 naoružanih ljudi. Prema priznanju komandanta bataljona Milenka Stevanovića, glavni cilj tih grupacija »bio im je pljačka a četovanje i borba za slobodu bili su u drugom redu.« Đujićevom naredbom, 12. III 1943, taj je bataljon preimenovan u Drugu brigadu novoosnovanog korpusa »Velebit«. (AH, ČA, kut. 3, pismene izjave M. Stevanovića, koji je početkom travnja 1943. u Žegaru predao dužnost Bijanku).

³⁸⁹ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 293-295. Prema podatku koji daje podžupan u Kninu Vatavuk, sredinom ožujka 1943 »nakon odlaska Bosanskih četnika jakost Đujićevih četničkih odreda sa Ličanima, koji su se k njemu priključili, cieni se na 2.000-2.200 ljudi«. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, knj. 5, 694).

³⁹⁰ AVII, NDH, kut. 92, br. reg. 38/3, izvještaj Vatavuka 18. III 1943.

³⁹¹ *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 6, 655, iz izvještaja Oružničkog krila u Omišu, 19. IV 1943.

³⁹² Prema podacima iz izvještaja Štaba grupe partizanskih odreda Dalmacije, 15. IV 1943, i izvještaja obavještanog odsjeka tog Štaba, 19. IV 1943, na sastanak u Sinj došli su komandant divizije »Sassari«, kotarski načelnik iz Drniša i ustaški stožernik iz Knina, a kao predstavnici četnika oficiri Mijović, Asanović i Alfirević i pop Petar Stojsavljević. U Vrličkoj krajini je bila stacionirana 3. brigada 501. korpusa, sa sjedištem u Civljanima, koja je imala oko 200 četnika. (Isto, 39-40 i 49-50). U vezi s tim karakteristična je kasnija izjava popa Stojsavljevića, koju je dao komandantu domobranske posade u Sinju potpukovniku Jakovu Potočniku: »U borbu protiv partizana ima već tri godine da stup am sa svakim, pa i sa Vama dok ste bili u Sinju, sa tog pravca nisam nikad ostupio, a najmanje danas«. (AIHRPH, NG, kut. 429, f. 7, Stojsavljevićevo pismo Poročniku 14. II 1944, citirano u elaboratu: »Odnos i saradnja četnika D.C.O. sa vlastima

Jedinice Dinarske četničke divizije vidljivo su se angažirale u operacijama koje su talijanske vojne snage poduzele protiv NOVJ u ljeto 1943. Za Đujića je to bio poticaj da poduzme i širu mobilizaciju, kako bi se predstavio što jačim saveznikom Talijana. Prema ocjeni Štaba Kninskog sektora NOVJ, »četnička mobilizacija u Kninskoj krajini uspjela je i može se reći više nego što se očekivalo. Četnici su izdali plakat u kom su pozivali muškarce od 16 do 55

godina, a ukoliko se neko ne javi biće strijeljan. Dvojicu seljaka iz sela Vrbnika streljao je Đujić zato što se nisu odazvali mobilizaciji.

Sela koja se nisu htjela odazvati mobilizaciji, i to na pr. Tepljuh, Biočić, Miočić i Kanjani, bila su blokirana po noći, i odvedeni svi muškarci. Na ovaj način Đujić je uspio da u ova četiri sela pokupi 400 boraca i odvede u Knin. Svakako ovo nisu pristalice četnika, ali oni ih sistematski privlače u borbu protiv partizana i tako ih prisile da se bore«.394

Krajem travnja 1943. jedinice Dinarske četničke divizije poduzele su operacije protiv NOV] na zapadnim padinama Dinare, gdje je bilo i sjedište Okružnog komiteta KPH za Knin. Prema nekim podacima, u tim je operacijama sudjelovalo oko 2300 četnika.395 Taj broj svakako pokazuje da je Đujić imao namjeru da zada snažan udarac snagama NOP-a. Prema ocjeni Štaba Kninskog sektora NOV], četnici su na tom području bili »brojčano znatno ojačani i predstavljaju ipak jaču snagu. Ovo se najbolje moglo ustanoviti prigodom akcije na Dinaru, gdje su uspjeli da naša tri bataljona koja su operisala u Dinari odbace prema Bosni«. 396 Četnici su u tim operacijama, dakle, uspjeli potisnuti snage NOP-a i ovladati tim područjem. Bio je to svakako poticaj Đujiću za poduzimanje daljnjih operacija.397 Krajem svibnja

NDH«. Početkom lipnja 1943. Stojavljević je od Đujića imenovan za nacionalnog političkog poverenika« za kotar Sinj. (AH, ČA, kut. 1).

393 Đujić se protivio sklapanju ugovora s organima NDH sličnih onome koji su predstavnici Medačkog četničkog odreda sklopili u Gospiću. Podžupan u Kninu je, naime, dobio tekst tog ugovora i predstavio ga kao uzor za sklapanje sličnog ugovora, tj. tako treba da postupe i »kninski četnici kojima je taj ugovor pokazao (. . .)«. Đujić se usprotivio i službenom čestitanju godišnjice osnutka NDH, 10. IV, kod župana u Kninu, za što je bio Rokvić. Na žalbu Rokvića, zbog takvog Đujićeva postupka inetrvenirao je talijanski zapovjednik u Kninu kod Đujića, ali se ovaj izgovorio da je bolestan. Ipak je Đujić, 10. IV 1943, »odredio delegaciju koja je došla na čestitanje i prisustvovala zboru« u Kninu. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 6, 677).

394 «Đujić, Novaković i kapetan Ilić (Šoškić, op. F. J. B.) u prisustvu jednog talijanskog generala«, navodi se dalje u izvještaju spomenutog Štaba, »održali su zbor četnicima. Na ovome zboru Đujić je rekao kako je on obećao generalu da će mobilisati 7000 četnika, povesti u borbi protiv partizana u Liku. Između ostalog rekao je da treba da uništi ostatak partizana u Liki i da će onda srpski narod biti potpuno slobodan.« (Isto, 155, izvještaj od 21. V 1943). Prema podacima iz izvještaja Štaba Kninskog sektora, 1. VI 1943, četničke snage na području Knina imale su oko 3600, a na području Žegar-Ervenik oko 1000 četnika, od kojih se jedan broj odnosio na izbjegle četnike iz Like. (Isto, 196).

395 G i z d i ć, *Dalmacija 1943*; n. dj., 260.

396 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 6, 155.

397 U povodu spomenute operacije na Dinari, Mihailović je 13. V 1943. javljao Đujiću: «Dobio sam izvještaj od Šoškića o Vašem nadiranju na Dinari. Razvijte što jaču četničku akciju i razbijte posljednje ostatke bihačke republike. Ukoliko više sa time žurite, utoliko ćete pre cilj postići, jer su Mošinovci u rasulu. Pozdrav vojvodi i saradnicima. (...) Nastavite rad na potpunom čišćenju Vaše prostorije od svih unutrašnjih neprijatelja«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV12, 734). U izvještaju što ga je Štab Dinarske četničke divizije 8. V 1943. poslao o tim operacijama komandi talijanske divizije »Zara« - koja je zamijenila u Kninu diviziju »Sassari« zaključuje se: »Šaljući ovaj izvještaj izveštavamo italijansku komandu, da jedinice dinarsko-četničke divizije uzeće učešća uvek i u buduće kao i u prošlosti sa korektnošću u zajedničkoj

četnici su s Talijanima poduzeli operacije na prostoru Knin-Padeni-Golubić-Strmica, gdje je bio stacioniran Sjevernodalmatinski partizanski odred. Međutim, te operacije nisu polučile željene rezultate. Naprotiv, četnici su doživjeli poraz.398 Od početka srpnja talijanske i četničke snage poduzele su veću ofenzivu na kninskom području. Prema podatku Štaba Kninskog sektora NOVJ, ondje je izvršena brojna koncentracija od 2000-2500 Talijana i 4500-5000 četnika.399 Đujić se mnogo uzdao u tu ofenzivu, dajući joj strategijsko značenje.

U pismu Drenoviću javljao je da ujedno priprema i ofenzivu prema Lici. »Neophodno je potrebno«, isticao je on, »da se naše snage ujedine i da otpočnemo najenergičnije i najbrže uništavanje 'Titovaca', kako je to uostalom i V. K. (Vrhovna komanda, op. F.J.B.) naredila«. Podsjećao je ujedno Drenovića na političke ciljeve borbe četničkog pokreta: »Jedinstvo i sloga u današnjim danima od životnog su značaja za ceo Srpski narod. Da su pojedinci od ranije toga bili svesni danas bi vojnička i politička situacija bila u potpunosti u našim rukama. Mi smo u zakašnjenju s obzirom na svetske događaje pa zato moramo žuriti da nas događaji ne zateču nespremnim i nesposobnim, da ostvarimo naš politički cilj, a to je stvaranje etnički čiste Srpske države«.400

U daljnjem razvoju te ofenzive pokazalo se da četničke snage, unatoč svojoj brojnosti, nisu mogle postići planirane rezultate u borbama s jedinicama NOVJ. Četnička grupacija je u tim borbama, naprotiv, bila razbijena, pretrpjevši znatne gubitke. Krajem kolovoza talijansko-četničke snage su odustale od daljnje ofenzive i povukle se u Kosovo. Gubici su za četnike bili najteži na području Vrljike, gdje ih je podosta bilo koncentrirano.401 O borbenoj vrijednosti četnika najbolje svjedoči ocjena što je dao Zujović, koji je od kraja srpnja zajedno s Đujićem sudjelovao u operacijama. »Pored sveg zalaganja vojvode Đujića i mog ličnog zalaganja i izlaganja«, žalio se on Mihailoviću, »nismo uradili Bogzna šta. Trupe su pokazale veliku marševnu sposobnost po najgorem terenu i vrlo veliku otpornost fizičkog karaktera ali u borbenom pogledu nevaljaju. Nisu ni za kakvu ofanzivnu akciju a ni u defanzivi nisu Bogzna šta. Podložni su panici i svaki želi da izvuče glavu. Solidarnosti i povezanosti između jedinica nema. Trupe su skroz neobučene a starešinski kadar loš. U velikoj sam brizi«.402

Za daljnje okupljanje četnika u Gorskom kotaru bila je značajna opsežnija ofenziva koju su talijanske vojne snage u rujnu 1942. poduzele na partizanski teritorij Drežnice, Jasenka, te otočackog i brinjskog kotara. Talijani su transportirali dio stanovništva u logore u Bakru i Kraljevici. Ondje je vršena propaganda za vrbovanje u četničke jedinice. Od zavrbovanih osnovan je jedan četnički odred, kojemu je bio komandant kapetan Dušan Đaković. Vrbovanje su vodili članovi četničkog komiteta u Sušaku Đuro Vukelić i Špiro

borbi sa zajedničkim neprijateljima partizanskim komunistima, sa puno zahvalnosti prema talijanskoj vojsci koja nam daje punu pomoć i podršku u ovoj borbi«. (Isto, 700).

398 Opširnije K v e s e ć, n. dj., 610 i d.

399 *NOB u Dalmaciji 1941~1945*, zbornik dokumenata, knj. 7,45, izvještaj od 9. VII 1943.

400 Isto, 971-972.

401 Isto, 834, 895-896, 944. Opširnije o tim borbama usp. R a p a j i ć V u j a, n. dj., 494 i d.

402 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 893.

Jokić. Talijani su iz logora pustili sve one koji su pristali da idu u četničke jedinice i bore se protiv partizana.403 Novu situaciju Okružni komitet KPH za Hrvatsko primorje ocijenio je ovim riječima: »Politička situacija je mnogo gora nego je vojnička. Sve one Srbe koje je neprijatelj pohvatao za vrijeme ofenzive i koji su se predali naoružao je i doveo u Gomirje, te tako danas u Gomirju ima oko 500 naoružanih četnika, Familije tih naoružanih zadržane su u Kraljevici i u Bakru te tako su ih vezali uz se pored ostaloga i familijama. Mi smo jednim letkom pozvali te ljude da prelaze na našu stranu obećavajući im da im se neće ništa

dogoditi, ali još do danas rezultata se ne vidi«.404

U proljeće 1943. četničke su snage u Gorskem kotaru bile organizirane u dvije brigade, koje su bile u sastavu 503. korpusa. S dolaskom četnika koji su se povukli iz Like, u Gorskem kotaru je u ljeto 1943. bila povećana njihova koncentracija četnika.405 Oni su bili neposredno vezani uz talijanske garnizone, odakle su često u grupama odlazili na teren i terorizirali stanovništvo. Iz izvještaja Okružnog komiteta KPH za Gorski kotar vidljivo je da su četnici češće napadali i ubijali političke radnike NOP-a na terenu.406

Četničko rukovodstvo je bilo zainteresirano da se preko četnika u Gorskem kotaru uspostavi neposrednija veza sa Slovenijom. Mihailović je u veljači 1943. naredio kapetanu Kapetanoviću, koji je bio u Medku, da ode u Sloveniju i poveže se s majorom Karlom Novakom.407 U lipnju je u Sloveniju poslan Jevđević, koji je izvijestio Mihailovića da Novak ima »svega 500 do 600 ljudi«.408 U kolovozu je Novak došao u Sušak, a potom u Gorski kotar. Tom prilikom je dogovoreno da se stotinjak četnika s tog područja i iz Like prebaci u Sloveniju.409 Na osnovi tog dogovora Bjelajac je naredio majoru Vasiliju Maroviću da s jednom četničkom jedinicom krene iz Srpskih Moravica u Sloveniju i da se južno od Kočevja sastane sa slovenskim četnicima. Prema podacima Marovića, koji je 7. rujna sa 270 četnika prešao u Sloveniju, on se ni sa kim nije susreo, a dan kasnije je saznao za kapitulaciju Italije i odlučio da se vrati u Srpske Moravice.410

403 B r a n k o L a t a s, »Četnička zlodjela u Hrvatskom primorju«, n. dj., 19. II 1980. Komanda četničke zone Gorskog kotara obavijestila je 30. XI 1942. četnike Gomirja, Drežnice i Jasenka o obavijesti Vukelića da će se njihove obitelji vratiti u svoje domove. Prema Vukelićevoj obavijesti, u Bakru je bilo 1200 interniranih. (AH, ČA, kut. 1).

404 AIHRPH, KP-13/405, izvještaj Centralnom komitetu KPH, 29. X 1942.

405 Prema podatku Kotarskog komiteta KPH Vrbovsko, 11. IX 1943, u Srpskim Moravicama je bilo oko 900 četnika. (AIHRPH, KP-256/254). U izvještaju od 23. VIII 1943. župa u Ogulinu je dala ove podatke o razmještanju četnika u Gorskem kotaru: u Srpskim Moravicama 400-500 četnika i oko 1000 članova obitelji; u Gomirju 50-100 s obiteljima, a sličan broj i u Ogulinskom Hreljinu; u Josipdolu oko 700 s obiteljima. (AVII, NDH, kut. 80, br. reg. 57/7).

406 »Četnici politički u našem okrugu ne predstavljaju neku naročitu opasnost. Njihovo nasilničko držanje pri upadima u sela, bezobzirna pljačka i maltretiranje pučanstva, hapšenja i vršenja mobilizacije (ogulinski kotar) izaziva mržnju prema njima. Mržnja naroda s jedne, a previranje u njihovim redovima, to je slika stanja, koje vlada u redovima te bande.

Iako politički ne predstavljaju vidniju opasnost, ono nam kao naoružane bande zadavaju još uvijek brigu, - u posljednje vrijeme naročito, jer se pojavljuju i na oslobođenoj teritoriji (Lokve, ogulinski kotar) i to u snagama od 20-35 ljudi, ulaze u sela, kolju ljude, zaustavljaju nam stoku i odvođe je«. (AIHRPH, KP-24/1370, izvještaj upućen CK KPH, 14. VII 1943). Podaci o napadima četnika na političke radnike NOP-a iznose se u izvještaju od 26. VII 1943. (AIHRPH, KP-25/1432).

407 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 212.

408 F r a n č e k S a j e, *Belogardizam*, Ljubljana 1952, drugo izd., 559.

409 Isto, 566-567.

410 Prema Bjelajčevoj naredbi, 7. IX 1943, od grupe slovenskih četnika južno od Kočevja i

Što se tiče područja sjeverno od Save, četničko rukovodstvo je pokazivalo interes za Slavoniju. Slijedili su pokušaji stvaranja oružane četničke jedinice. Mogućnosti da se to ostvari neposredno na slavonskom terenu nisu bile nimalo pogodne. Trebalo je organizirati ubacivanje četnika u Slavoniju. Za to je bio angažiran, od početka 1942, kapetan Žarko Milurović, koji se vratio iz njemačkog zarobljeništva. Razvio je propagandnu akciju među izbjeglicama iz Slavonije u Beogradu. U izvještaju Bošku Todoroviću, sredinom veljače 1942, navodi da je uspio formirati «Slavonski četnički odred» od oko 300 ljudi, koji su izbjegli iz

pojedinih slavonskih kotara. Planirao je da ta jedinica operira na većem području Slavonije. Računao je na širenje jedinice uključivanjem domaćih pristalica, među ostalim, i »Hrvata Jugoslovenski orjentisanih«. Što se tiče odnosa prema njemačkom okupa toru, zastupao je gledište da oni trebaju biti tolerantni.⁴¹¹ Činjenica je, međutim, da do osnivanja te jedinice zapravo i nije došlo. Osim nastavljanja propagande među izbjeglicama iz Slavonije u Srbiji, poglavito u Beogradu, slani su pojedinci da ispituju situaciju i mogućnosti povezivanja i okupljanja domaćih pročetnički orijentiranih elemenata.⁴¹² Prema raspoloživim podacima, major Dušan Janjić je dobio posebnu punomoć u ime Mihailovića »sa zadatkom da ide u Slavoniju (Pakrac)«. ⁴¹³ On je bio na funkciji u Majevičkoj četničkoj brigadi, a s njenog područja trebala se i organizirati veza sa Slavonijom. Janjić je sredinom svibnja 1943. došao u Slavoniju da se poveže s pojedincima i ispita mogućnosti ubacivanja grupe naoružanih četnika.⁴¹⁴ Od svibnja je nekima slao pisma koja su imala izrazito propagandni karakter u cilju vrbovanja za četnički pokret.⁴¹⁵ No uvidio je da je u Slavoniji NOP snažan. »Razbijanje partizana u Slavoniji, a njih ima vezanih od Triglava do Zemuna«, ocjenjivao je, »vrlo je teška stvar. Ima dva načina a ta su jedan taktički privlačenjem sebi u četničke sektore, a drugi da se sa najmanje 1000 četnika otpočne akcija među njima samim. Naravno ova druga verzija otpada, jer takove snage mi nemamo«. ⁴¹⁶ Iz raspoložive dokumentacije vidi se da se Janjića oslovljavalo kao komandanta »Slavonskog četničkog odreda« već u lipnju 1943, što znači da je on od tada radio na okupljanju grupe četnika za prijelaz u Slavoniju. To se dogodilo prvih dana kolovoza, kada se Janjić s grupom četnika prebacio iz Bosne u posavska sela u blizini Okučana.⁴¹⁷ Toj Janjićevoj akciji četničko je rukovodstvo pridavalo

Marovićeve grupe trebalo je da se formira druga brigada 503. korpusa s Marovićem kao komandantom. Zadaća joj je trebala biti da vrši »brze intervencije i udare«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 949-951). Marović navodi da njegov put u Sloveniju »nije urodio plodom, jer četnici majora Novaka nisu uspjeli da dođu na određeno mjesto. Uzalud smo čitava dva dana tamarali po Sloveniji od sela do sela tražeći Novakove četnike, za koje nam niko ništa nije znao reći«. (Isto, knj. 3, 380-381). Saje piše da je Novak sa svojim »centralnim četničkim odredom« s oko 200 ljudi čekao Marovića g selu Grčaricama od 3. rujna, gdje ga je 8. rujna opkolila Druga udarna brigada NOVJ »Ljube Šercerja«. (S a j e, n. dj., 584).

⁴¹¹ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/1, 156-159.

⁴¹² Mrazović, n. dj., 162-163.

⁴¹³ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 149.

⁴¹⁴ U izvještaju što ga je o tom putu podnio 18. V 1943. kapetanu Bori Mitranoviću, delegatu Vrhovne komande kod četničkih odreda u zapadnoj Bosni, Janjić, navodi da je dopro blizu Okučana i bio u nekoliko srpskih sela. (AIHRPH, NG, kut. 426, f. 13).

⁴¹⁵ AIHRPH, NG, kut. 426 f. 13 i kut. 428, f. 2; AH, ČA, kut. 5.

⁴¹⁶ AH, ČA, kut. 5, iz pisma četničkom komandantu Sveti Mitroviću, 26. V 1943.

⁴¹⁷ T o m l j a n o v i ć, n. dj., 16, navodi da je Janjić prešao s oko 30 četnika, a M r a z o v i ć, n. dj., 164, tvrdi da je grupa imala 16 četnika.

posebnu važnost. Prema direktivi, koju mu je dao Mitranović, on je trebao u Slavoniji da stvori »bar jedno ma i najmanje uporište«, jer je ono »od velike važnosti« za četničku akciju. Također je, prema toj direktivi, trebao da »radi na organizaciji svih nacionalnih a naročito srpskih snaga«. ⁴¹⁸ Iz pisma koje je po samom prijelazu poslao Mihailoviću, vidi se da se Janjić zanosio opsežnijim planom četničke akcije u Slavoniji. Sugerirao je da je u blizini sela Čovac »vrlo pogodno zemljište za aerodrom a pogodno je za bacanje oružja i sprema, jer se može vrlo dobro da obezbedi«. Tražio je bombardiranje Okučana i Nove Gradiške

te bacanje letaka iz zraka na to područje.⁴¹⁹ U svakom slučaju, dolaskom Janjićeve grupe četnička je akcija bila pojačana. Ubrzo se pokazalo da je Janjić u njemačkim okupacionim snagama imao glavnu podršku. Iz njegovih sačuvanih pismenih obavještenja »Njemačkoj komandi« u Okučanima, koja je potpisivao kao komandant Slavenskog četničkog odreda, vidi se da je za Nijemce obavljao obavještajnu ulogu, te da su ga oni snabdijevali oružjem.⁴²⁰ S druge strane, i njegov odnos prema vlastima NDH bio je lojalan. Karakteristične su u tom pogledu i direktive za organiziranje četničke akcije na tom području, koje su Janjiću upućene u listopadu 1943. U njima se ističe: »Za sada je naš glavni neprijatelj Komunisti - Partizani. Prema tome, sve veze i rad organizujete za borbu protiv njih. Ustaše za sad ne napadajte«. Osim toga, sugerira se stvaranje veza s pristašama Mačeka i posebno u domobranskim jedinicama.⁴²¹

Rukovodstvo NOP-a u Slavoniji pokazalo je izuzetnu osjetljivost za pojavu Janjićeve grupe. Osim intenzivne političke akcije u stanovništvu, posebno u srpskim selima, odmah su poduzete i pripreme za konkretnu oružanu akciju protiv četnika.⁴²² Već je 21. kolovoza Štab Šestog korpusa NOVJ izdao naredbu za formiranje specijalne jedinice za borbu protiv četnika. Bila je to naredba o osnivanju Protiv četničkog bataljona »u cilju onemogućavanja četničke djelatnosti u Slavoniji kao i u svrhu uništenja svih četničkih snaga koje se iz Bosne prebacuju« na slavonski teritorij. Već prije toga, 15. kolovoza, došlo je do oružanog sukoba četnika s partizanima iz Sedamnaeste brigade. Poslije toga četnici više nisu prelazili željezničku prugu Zagreb-Beograd i dolazili u posavska sela. Bili su uglavnom u Okučanima pod okriljem Nijemaca i zajedno s njima i domobranskim snagama izlazili u akcije. Početkom listopada Protivčetnički bataljon nanio je težak poraz Janjićevoj grupi. Nakon toga uslijedilo je još nekoliko oružanih akcija do kraja studenoga, u kojima su četnici bili vrlo oslabljeni. Preostala manja grupa četnika s Janjićem napustila je Slavoniju krajem prosinca 1943.⁴²³

⁴¹⁸ AIHRPH, NG, kut. 426, f. 13, Mitranovićevo pismo 20. VI 1943.

⁴¹⁹ AIHRPH, NG, kut. 426, f. 13, pismo od 8. VIII 1943.

⁴²⁰ AIHRPH, NG, kut. 426, f. 13.

⁴²¹ M r a z o v i ć, n. dj., 164.

⁴²² Oblasni komitet KPH za Slavoniju poslao je 12. VIII 1943. opširniju okružnicu okružnim i kotarskim komitetima te partijskim rukovodstvima u vojsci o organiziranju političke akcije protiv četnika. Uz okružnicu je upućeno i spomenuto pismo V. Bakarića od kraja lipnja 1943. (AIHRPH, KP-108/35).

⁴²³ T o m l j a n o v i ć, n. dj., 17-19. U četničkom se rukovodstvu pak u to vrijeme još vjerovalo da je Janjić razvio dosta široku političku akciju u Slavoniji i učvrstio svoje pozicije. Na tom uvjerenju su se gradile i daljnje organizacione pripreme. Tako je Mihailović postavio pukovnika Aleksandra Nikolića za komandanta Komande Slavonije. On je Mihailoviću 31. XII

Kapitulacija fašističke Italije, 8. rujna 1943, koja je uslijedila nakon svrgavanja Mussolinija i uspostave vlade maršala Badoglia, nije mogla iznenaditi ni jedan vojno-politički faktor na jugoslavenskom ratištu, pa prema tome ni četnike. Međutim, za one četničke grupacije koje su bile neposredno vezane s talijanskim vojnim snagama, tj. njihovim garnizonima, taj je događaj bio svakako težak udarac njihovim dotadašnjim pozicijama. U povlačenju četničkih snaga s pojedinih punktova u Hrvatskoj bilo je sve više dezorijentacije, demoralizacije i osipanja. NOP je bio faktor koji ima vrlo značajnu ulogu u tom procesu. Na početku kolovoza objavljen je proglas Glavnog štaba Hrvatske »Srbi u četničkim

redovima«, u cilju privlačenja svih onih koji su voljni da pristupe NOP-u.⁴²⁴ Na značenje te akcije ukazao je Bakarić u smjernicama što ih je 6. kolovoza uputio političkim komesarima. Ukazujući na karakter dolaska četnika »u šume« s ciljem da se bore protiv NOVJ, »a pod lažnom izlikom 'čekanja' Saveznika«, on je ocijenio ovim riječima trenutnu situaciju, i upozorio na pravac daljnje akcije: »Talijanski je okupator, organizator četničke izdaje, danas pred kapitulacijom. Jasno je da će njegova pomoć i podrška četničkim bandama morati prestati. Jasno je nadalje da će sve veći broj četnika, koji su - zavarani lažnim riječima - pristupili u redove izdaje, svakim danom sve više uviđati svoje pogreške i sve više težiti da krenu putem borbe protiv okupatora, kako bi ispunili svoju dužnost prema domovini.

Imajući to u vidu moramo svim silama nastojati da ubrzamo proces prilaznja ljudstva u četničkim redovima na stranu NOB. U tu svrhu smo tražili od naših jedinica da im takav prelaz omoguće i da radi toga omoguće razgovore s pojedinim grupama. Dali smo naš stav u našem proglasu 'Srbi u četničkim redovima' od 1. VIII o. g. Naredili smo da se svakom onom tko se želi u buduće boriti protiv okupatora omogući da pristupi u našu vojsku i da time spere sa sebe ljagu izdaje. Dali smo naređenje da se može u istu svrhu pregovarati i s pojedinim četničkim vođama, također u ciju olakšanja i prelaza zavedenog ljudstva na stranu NOB«.

Konstatirajući da su te direktive »naišle i na mnoga nerazumijevanja kod nekih naših jedinica«, tj. da su se one »počele sasvim liberalno odnositi prema

1943. javljao da je u Beogradu i Šapcu osnovao »Slavonsko-Kordunaški komitet, koji se deli na finansisku, propagandnu, kurirsku i obaveštajnu sekciju«. Istom prilikom on Janjićevu grupu u Slavoniji naziva Psunjskim korpusom, tvrdeći da je s njim uspostavljena veza i da Janjić drži »vlast u Okučanima i okolini«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/3, 226). Međutim, nakon Janjićeva povratka u Beograd i četničko rukovodstvo je postalo svjesno da njegova akcija u Slavoniji nije postigla nikakve rezultate. Nikolić se sastao u Beogradu s Janjićem i dao mu upute za daljnji rad. Međutim, od toga nije bilo ništa, jer se Janjiću nije napuštalo Beograd. Jedina mogućnost njegova opstanka u Slavoniji, kako je Nikolić javljao Mihailoviću, 11. II 1944, bila je u okviru njemačkih privrednih interesa, tj. vojnom osiguranju sječe slavonskih šuma. Nikolić je obavijestio Mihailovića da su Janjića postavili Nijemci »za zapovednika srpskih dobrovoljaca u Hrvatskoj«. Nikolić je izražavao svoje nezadovoljstvo takvim razvojem događaja i obavijestio Mihailovića da će organizirati novi četnički odred na čelu s kapetanom Milanom Stanićem, koji bi trebao »ilegalno« nastaviti Janjićev rad. (Isto, 370 i 373-376). Međutim, u okupljanju izbjeglica s područja Slavonije u Srbiji Nikolić nije postigao vidljivije rezultate koji bi mu omogućili da poduzme organiziranu četničku akciju u Slavoniji. Mogli su se tek pojedinci ili manje grupe pojavljivati u Slavoniji, ali neposredno u službi Nijemaca. Tako se u izvještaju Okružnog komiteta KPH za Osijek; 2. IX 1944, navodi da je Nikolić došao u Vinkovce u njemačkoj uniformi, te da je pozivao »neke ugledne Srbe na sastanak, međutim, oni nisu došli«. Zatim je otišao u Osijek. (AIHRPH, KP-157/5760).

⁴²⁴ AVII, NOR; kut. 108, br. reg. 27/1.

četničkim grupacijama«, pod impresijom da će doći do »nekih velikih 'sporazuma'«, Bakarić je upozoravao da s četnicima »kao cjelinom neće i ne može biti nikakvog sporazuma, a takav sporazum ne valja ni očekivati«. Pozivi upućeni četničkim grupama »da se mogu zajedno s nama boriti i time otvoriti vrata svakome da može pristupiti u naše redove«, upozoravao je Bakarić, ujedno su i određenje stava NOP-a, a to je »nemilosrdno tjeranje svakog onog tko se na oslobođenom terenu nađe s puškom u ruci, a ne sudjeluje u borbi protiv okupatora«. Taj stav znači »da nema i ne smije danas biti nikakvog liberalizma u odnosu spram tih bandi, nego samo rat, rat do istrebljenja kao prema svakom

okupatorovom sluzi«. Ističući da se NOVJ jedina »bori u zemlji protiv okupatora«, Bakarić zaključuje: »Četničke su bande nanijele našoj zemlji dovoljno sramote da ne može biti niti govora da bismo mogli trpjeti neke samostale četničke grupe, koje bi se pod komandom istih ljudi, koji su služili okupatoru, mogle slobodno kretati i 'boriti se'«.425

Zamisao je bila, da se četničke grupacije u povlačenju iz Gorskog kotara i Like pridruže Dinarskoj četničkoj diviziji. Žujović je već početkom kolovoza pisao Bjelajcu i Grđiću o toj ideji: »Ako smatrate da bi o slomu Italije vi bili ugroženi i da ne bi mogli izdržavati trupe iz mesnih sredstava sa šumskih terena koje držite, izvestite me pa da blagovremeno preduzimam što treba. Čini mi se da nam ništa drugo ne bi ostajalo nego da se pomoću Italijana prebacite na ovaj sektor, morem, i da ovde obrazujemo kompaktnu jaku grupu s kojom bismo čistili teren naslanjajući se na zajedničku osnovicu. Svestan sam da bi ovo bilo u mnogo kom pogledu štetno, ali je ovo jedina solucija ako je u pitanju vaš opstanak«.426 Ta je ideja svakako računala i s eventualnom mogućnošću iskrcavanja Saveznika na jadranskoj obali. Bjelajac je 29. kolovoza primio od Žujovića naredbu o organiziranju pokreta četničke grupacije prema Obrovcu i Benkovcu. Ujedno ga je upoznao i s Mihailovićevom suglasnošću s tom odlukom i njegovom sugestijom da se vodi računa o Zadru, koji je »važan politički Centar koga ne smiju dobiti komunisti, jer je Zadar u stvari kopno italijansko«. U vezi s tim Mihailović je zaključivao da je važno »da Bjelajac i svi ostali vladaju Primorjem, da ne bi komunisti dočekali Saveznike«.427

Glavna četnička grupacija povlačila se na područje Srpskih Moravica, Gornirja i Josipdola, a u tim mjestima su uz talijanske bili veći četnički garnizoni. Odmah po kapitulaciji Italije sve četničke snage koncentrirale su se u Srpskim Moravicama. Budući da su se talijanske snage već povukle, četničku su grupaciju neposredno ugrožavale jedinice Sedme, Osme i Trinaeste divizije NOVJ. Zbog opasnosti od brzog opkoljavanja, četnička komanda je donijela odluku da se cjelokupna grupacija probije prema Obrovcu pravcem Vrbovsko-Gornirje-Stajnica-Dabar-Gacka dolina. Komandant grupacije bio je major Marović, jer je Bjelajac nekoliko dana prije otišao u Sušak.428 Grupacija

425 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 7, 299-300.

426 *NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 7, 974, pismo od 2. VIII 1943.

427 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 945.

428 Različiti su podaci o jačini te četničke grupacije. Prema svjedočenju kapetana Dušana Đakovića, grupacija je imala oko 2000 četnika. (AH, ČA, kut. 1). Za razliku od njega, kapetan Aleksandar Arandelović u svom izvještaju, 15. II 1944, navodi da se u toj grupaciji povlačila oko 1000 četnika. (M i l o v a n o v i ć, Rasulo, n. dj., 105). J o c o T a r a b i ć, »Osma divizija u

je krenula 12. rujna, a dva dana poslije žestoko su je kod Musulinskog potoka napale jedinice Druge kordunaške brigade. Partizanske snage nisu do kraja uspjele opkoliti grupaciju, te su se četnici jednim dijelom uspjeli izvući iz obruča, ali su pretrpjeli osjetne gubitke. Bilo ih je oko 100 mrtvih i oko 150 zarobljenih.429 Glavni pak ishod tog sukoba bio je raspad četničke grupacije. Četnike je uhvatilo panično raspoloženje, grupe i pojedinci su bježali u različitim pravcima, poglavito svojim kućama.430 Pojedine su grupe bile zarobljene u daljnjim sukobima s partizanima ili su se pak predavale, a jedan je broj četnika poginuo u tim borbama. Marovićevi naponi da ponovo okupi što veću grupu i

krene dalje nisu uspjeli. »Lako sam četnicima objasnio«, navodi on, »da su se naši saveznici iskrcali na našoj obali i da im mi idemo u susret, pojedini četnici, još prvog dana našeg puta kradomice se izvlače i vraćaju nazad svojim kućama. Najstrožija kontrola starešina u ovom ih nije mogla sprečiti«.431 Marović navodi da ga je u daljnjim sukobima s partizanima napustilo oko 80 posto boraca. Neki oficiri su sa svojim grupama otišli u pravcu Karlovca »da tamo stupe u vezu sa Njemcima«, a mnogi su se predali partizanima, dok su se neki posakrivali oko svojih sela.432 U Medku se Maroviću pridružio Đaković sa svojom grupom. U Gračac su stigli 12. listopada 1943. sa samo 21 četnikom. U Gračacu je bilo stacionirano oko 250 četnika koji su stupili u službu Nijemaca, dobivajući od njih municiju i hranu.433 Idućih dana stigle su još neke manje četničke grupe, koje su uspjeli okupiti pojedini oficiri što ih je Marović na svom putu slao u pojedina mjesta.434 Nešto kasnije Đujić je Mihailoviću prikazao nastalu situaciju. Prema njemu, na području Like, Gorskog kotara i Korduna »do katastrofe je došlo radi toga, što je Bjelajac pobjegao u Italiju, što su g. oficiri izgubili inicijativu iz svojih ruku i pri padu Italije razbežali se, pobjegli«. U vezi s novim pribiranjem četnika na tim područjima Đujić ističe da su oni prisiljeni oslanjati se na Nijemce. Također dodaje da je jedini od viših četničkih oficira ostao major Kapetanović, koji se održao u Medku s »osloncem na domobrane u Gospiću«.435

Masovno predavanje jedinicama NOV] iz glavni ne spomenute četničke grupacije uslijedilo je nakon poraza kod Musulinskog potoka. Prema podatku

trećoj godini NOR-a«, zbornik: *Treća godina NOR-a*, n. dj., 156-157, navodi 1500 četnika, koji su se povlačili iz Srpskih Moravica. Po svojoj prilici je najrealniji podatak da je bilo oko 1200 četnika, kako navodi B r a n k o L a t a s, »Četnici iz Like u službi Nemaca na području Hrvatskog primorja i u Italiji (1943-1944. godine)«, VIG 1/1979, 200.

429 T a r a b i ć, n. dj., 157; M i l a n L u č i ć, *Narodnooslobodilački ratu Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru u ljeto i jesen 1943. godine*, Rijeka 1983, 57.

430 Već prije poraza kod Musulinskog potoka Marović konstatira da su se među četnicima pojavili znaci osipanja. »Na našem putu kuda smo prolazili«, konstatira on, »partizanska propaganda bila je dosta uspela da pojedine četničke familije ubedi da partizani četnike neće napadati i da nemaju razloga da napuštaju svoje domove. Zbog toga su četničke familije sačekivale svoje četnike i nagovarali ih da se vrate. Bilo je više slučajeva gde sam morao lično. da poteram pojedine žene i majke naših četnika koje su u tu svrhu dolazile i sačekivale našu kolonu«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/3, 136).

431 Isto, 381.

432 Isto, 382-383.

433 Sutradan su sa njemačkim propusnicama došli u Kosovo, u Đujićev štab. (Isto, 137-138).

434 U vezi s tim karakterističan je izvještaj kapetana Radomira Mirića, 11. II 1944. (Isto, 377-379).

435 Isto, 156, radiogram Mihailoviću, 22. XI 1943.

Obavještajnog odjela Glavnog štaba Hrvatske za rujun 1943, u kotaru Otočac prijavilo se oko 250 četnika, od kojih je jedan broj otišao u jedinice NOVJ.436 Početkom listopada 1943. Komanda I. ličkog područja obavijestila je Okružni komitet KPH za Liku da su se predala 322 četnika, a »svakodnevno se predaju i donose oružje«.437 Poraz kod Musulinskog potoka osobito teške posljedice imao je za četnike iz Plašćanske doline. Veća ih je grupa tom prilikom bila zarobljena, nakon čega su preostale grupe na tom području bile razbijene. Puštanje zarobljenih četnika kućama imalo je snažnog utjecaja na proces njihova daljnjeg osipanja u Plašćanskoj dolini. Tome je osobito pridonijela i

intenzivna politička akcija organizacija NOP-a na tom Području.⁴³⁸

Vodeći četnički krug u Splitu nastojao je da ne bude zaskočen događajima u očekivanju skore kapitulacije Italije. Žujović je u spomenutom pismu, početkom kolovoza, molio Mihailovića da ga se obavijesti »kako saveznici zamišljaju likvidaciju italijanskih snaga. Ako dođe do napada od strane naših odreda na njih to može doći u onom momentu kada će to učiniti i partizani i onda će njihov udeo u dobiti biti lavovski. Ako se pak likvidacija talijanske vojske reši putem sporazuma sa saveznicima onda treba učiniti sve da se nama preda oruđe i Vlast«. Žujović pri tome nije isključivao mogućnost da Talijani pregovaraju s predstavnicima četničkog rukovodstva ako bi s te strane došla inicijativa. »Možda bi se moglo zamisliti«, zaključuje on, »da Saveznici nalože Italijanima da sa snagama kojima raspolažu imaju održavati red i mir po gradovima dok ne dođu Saveznici kojima bi imali da predadu Vlast. To bi bio jedini način da se izbegne građanski rat u gradovima«. ⁴³⁹ Žujović se upravo prije nekoliko dana vratio u Split iz sjeverne Dalmacije. Prema raspoloživim podacima, on je trebao da se sastane s generalom Spigom. ⁴⁴⁰ I od Spiga je došla inicijativa da se poradi oko što spremnijeg očekivanja daljnjih događaja, pri čemu su Talijani u prvom redu bili zainteresirani da se održi što mirnije stanje. U tom pogledu Spigo je računao na podršku predstavnika pojedinih bivših građanskih stranaka i samih četnika. On je 3. kolovoza organizirao sastanak »uglednih ličnosti« iz Splita, koji su pripadali različitim strankama. Na sastanak je pozvan veći broj osoba, ali se mnogi nisu odazvali, što ukazuje i na karakter koji je skup dobio. Poglavitito su bili prisutni poznatiji jugoslavenski nacionalisti i pripadnici JNS, kao i nekoliko njih koji su pripadali vodećem

⁴³⁶ AIHRPH, OS-1/140.

⁴³⁷ AIHRPH, KP-235/577.

⁴³⁸ M i l a n J a k o v i ć, »Neka sjećanja na političke prilike u kotaru Plaški (august 1943-septembar 1944)«, zbornik: *Plašćanska dolina i okolica u NOR-u*, n. dj., navodi podatak da je Glavni štab Hrvatske donio odluku »o amnestiji svih plašćansko-jeseničkih četnika i njihovih starješina«. On navodi da su se četnici »odazvali na amnestiju i skoro se svi vratili kući, među kojima i Đuro Vidaković. Nije se vratilo 25-30 većinom iz Ličke Jesenice«. Nakon toga uslijedili su zborovi u pojedinim selima, pa je tako Vidaković istupio na zboru u Ličkoj Jesenici. Autor navodi da je Vidaković tada »jasno priznao da 9nošto su radili četnici nije bilo dobro. Ta je izjava uglavnom umješno korištena za podsticanje bržeg diferenciranja među bivšim četnicima«. Međutim, Vidaković i Rade Knežević su ubrzo pobjegli. Vojni sud Komande Kordunaškog područja osudio ih je na smrt u odsutnosti, kao i Milana Kosanovića. Osuđena je na smrt i grupa »najaktivnijih četničkih organizatora propagatora«. (445-447).

⁴³⁹ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/2, 897, pismo od 6. VIII 1943.

⁴⁴⁰ U izvještaju POC-a za Split, 4. VIII 1943, navodi se da je Žujović stigao 30. srpnja, a da je očekivao da se 2. kolovoza sastane sa Spigom. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 7, 283).

četničkom krugu u Splitu. Primjetno je bilo da se pozivu za sastanak nisu odazvali predstavnici HSS-a i SDS-a te neke druge ličnosti.⁴⁴¹ Taj sastanak u prvom, redu privlači pažnju po tome što je to bio pokušaj talijanskih vojnih faktora da pronađu mogućnost prijenosa građanske vlasti koju su zapravo oni preuzeli nakon pada Mussolinija. U tom pogledu četnički faktori su bili osobito zainteresirani za preuzimanje vlasti u Splitu, a to je moglo odgovarati i Talijanima s obzirom na dotadašnju suradnju. Sastanak je, međutim, s obzirom na prisutne, pokazao da su četnici u Splitu sasvim usamljeni i da zapravo ne predstavljaju nikoga. Zbog toga su Talijani pokušali da nađu izlaz preko bivših prvaka JNS-a koji se nisu angažirali i eksponirali u četničkom pokretu. Zamisao je bila da se preko njih osnuje »odbor građana« kao savjetodavno tijelo. Zasigurno su i četnički faktori mogli biti zainteresirani za uključivanje u tu akciju. Međutim, do toga nije došlo u obliku koji je Spigo zamišljao, tj. da odbor bude u službi talijanske politike. Osnovano je 6. rujna savjetodavno tijelo stranaka, kojem je na čelu bio prvak SDS-a Ljubo Leontić.⁴⁴² Bila je to zapravo akcija u koju se uključilo rukovodstvo NOP-a u Splitu preko Narodnooslobodilačkog odbora, na čelu sa bivšim uglednim političarom Josipom Smodlakom. Novoosnovani odbor je izradio prijedlog sporazuma svih snaga zainteresiranih za zajedničku borbu protiv okupatora, pri čemu se u tom trenutku mislilo uglavnom na Nijemce, koji su prodirali prema Splitu. Sporazum je imao ovaj sadržaj: » 1. Zajednička borba protiv okupatora; 2. Sve snage se moraju odmah mobilizirati i poslati na položaje; 3. Svim građanima se mora osigurati slobodno kretanje bez obzira na političku orijentaciju i mora se zaštititi lična imovina; 4. Predstavnici političkih grupa nisu nadležni da rješavaju o bilo kakvom uređenju u novoj državi. To će biti stvar naših saveznika.«⁴⁴³ Taj sporazum je prihvatio Nacionalni komitet za Dalmaciju na čelu s Bartulovićem, koji se sastao 9. rujna.⁴⁴⁴ Istoga dana delegacija građana koju je vodio Smodlaka posjetila je Spiga u vezi s primopredajom vlasti. Međutim, nastupio je trenutak općeg ustaničkog raspoloženja građanstva. Narodnooslobodilački odbor Splita obratio se građanima s pozivom da se pod njegovim vodstvom okupe »U čvrste redove«, apelirajući da se priključe i svi oni »koji su do sada, iz bilo kojih razloga, stajali po strani, bez obzira na njihovu političku i nacionalnu pripadnost«. U povodu oslobođenja Splita, NOO i Komanda Splitskog područja objavili su 13. rujna proglas u

⁴⁴¹ Imena prisutnih donose se u izvještaju POC-a Split, 4. VIII 1943, i u izvještaju PK KPH za Dalmaciju Centralnom komitetu KPH, 16. VIII 1943. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 7, 282-283 i.381).

⁴⁴² Pored Leontića, u tom odboru su bili, kao predstavnici HSS-a, Ante Kuzmanič i Josip Brkić, te jugoslavenski nacionalisti Mirko Buić, Josip Jablanović i Niko Markov. (G i z d i ć, *Dalmacija 1943*, n. dj., 438-440 i 513; *isti*, «Ulazak partizana u Split 1943», sjećanja, *Zbornik IHRPD*, sv. 5, 322).

⁴⁴³ AIHRPH, NG, kut. 425, elaborat: «Aktivnost i rukovodstvo četničkih organizacija u Splitu tokom okupacije».

⁴⁴⁴ Prema podatku koji donosi Nenad Grisogono u svom izvještaju «Politička i vojna situacija u Dalmaciji po primirju s Italijom», Nacionalni komitet je prihvatio sporazum čiji nacrt je podnio Leontić. Prema Grisogonu, sadržaj sporazuma je bio ovaj: «1. Sve se međusobne razmirice ostavljaju po strani, 2. Kazna smrti biće izvršena samo nad onima, koje ratni sud proglasi zločincima zbog pljačke ili izdaje, 3. Svi se obavezuju da neće ometati akciju sabotaže strategijskih objekata u koliko bude bila potrebna.» (AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 3113, nedatirano).

kojemu se ističe da su ta dva organa nosioci narodne vlasti. U vezi s ulaskom jedinica NOVJ u Split pozivalo se stanovništvo «da se zbije oko svoje vojske i narodne vlasti i organizira najuzorniji red u gradu».445 Zbog toga je spomenuti savjetodavni odbor prestao postojati, a raspao se i Nacionalni komitet za Dalmaciju, unatoč težnji pojedinih njegovih članova da utječu na zbivanja. To se u prvom redu odnosilo na mogućnost organiziranja vlastite oružane jedinice, koja bi surađivala sa NOVJ, ali imala samostalan status. Četnički faktori su bili zainteresirani da utječu na mobilizaciju građana za borbu protiv Nijemaca. Na Kozjak je 10. rujna upućena jedna naoružana dobrovoljačka jedinica od oko 300 ljudi da održavaju frontu pred prodorom Nijemaca. Četnici su računali da je to njihova jedinica, ali je u njenim redovima ubrzo došlo do diferencijacije. Jedna je grupa, na čelu sa potporučnikom Milanom Cvjetičaninom, već 14. rujna napustila Kozjak i otišla Đujiću, dio se predao Nijemcima, a dio je pristupio partizanima.446

Žujović nije bio aktivan u tim događajima u Splitu, jer je uoči kapitulacije Italije otišao u Rijeku.447 Ondje su se našli Grdić i Bjelajac, a iz Dubrovnika je došao Jevđević, koji je potom otišao u Italiju.448 Žujović i Bjelajac su pokušavali u Štabu Druge talijanske armije da se razriješi daljnji status četničkih snaga. Prema raspoloživim podacima, dogovoreno je povlačenje četničkih jedinica. One iz Gorskog kotara trebalo je da se povuku prema Zadru. Kako je već rečeno, taj plan nije ostvaren. Četničke jedinice koje su bile stacionirane u Hrvatskom primorju trebale su se povući na otok Lošinj i ondje čekati savezničke pomorske snage. Povlačenje te grupacije uslijedilo je 9. rujna, kada su se četnici iz Selca, Crikvenice i Senja prebacili na Krk (u Aleksandrovo). Odatle su se, zajedno s grupom krčkih četnika, kojima je komandirao Milivoje Žic, uputili na Lošinj, stigavši 10. rujna. Ondje se ukupno okupilo oko 450 četnika i članova njihovih obitelji.449 Žujović je u Štabu Druge armije bio obaviješten o povlačenju četničke grupacije na Lošinj. Omogućeno mu je da preko talijanske radio-stanice uspostavi vezu s Mihailovićem. Na sugestiju Talijana i s njihovom pomoći on se s Bjelajcem, Grdićem, kapetanom Nedeljkom Plećašom, Ivom Čičin Šainom i još nekima uputio na Lošinj, s nakanom da krene dalje, kako je svojoj grupi saopćio, u susret Saveznicima na Jadranu. Na Lošinju su Žujović i Bjelajac održali sastanak s četničkim oficirima radi

445 G i z d i ć, *Dalmacija* 1943, n. dj., 530-531 i 564.

446 AIHRPH, NG, kut. 429, f. 2, dokument pod naslovom »Sopstveni doživljaji«, bez datuma i potpisa; AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 31/3, izvještaj N. Grisogona, kao u bilj. 444; M i l a n C v j e t i ć a n i n, »Split u kapitulaciji Italije«, Glasnik Srpskog historijsko-kulturnog društva «Njegoš», Chicago, sv. 3, 1959,49-54. Pregovore s predstavnicima NOP-a u Splitu oko statusa te jedinice vodio je Marko Stojanac, koji je bio član Nacionalnog komiteta za Dalmaciju.

447 U Splitu su bili uhapšeni Urukalo i Alfirević, koje je Ratni sud Komande Splitskog područja osudio na smrt. U kolovozu su ilegalci NOP-a izvršili atentat na Račića, koji je nakon nekoliko dana umro. Jedan broj četničkih prvaka i jugoslavenskih nacionalista je napustio Split.

448 Jevđević je u vrijeme pred kapitulaciju Italije bio aktivan u Dubrovniku, odakle je 3. IX 1943. talijanskim avionom oputovao u Rijeku. Krajem kolovoza u Dubrovnik je došao jedan broj četničkih funkcionara, poglavito iz Hercegovine, s jedne strane zbog bojazni od Nijemaca, a s druge, u očekivanju iskrcavanja Saveznika. U trenutku kapitulacije Italije u Dubrovniku je bilo oko 300 naoružanih četnika. (AIHRPH, KP-336/7234, izvještaj obavještajne službe NOP-a iz Dubrovnika, 29. VIII 1943; AIHRPH, NG, Inv. br. 7428).

449 B r a n k o L a t a s, »Četnici iz Like«, n. dj., 194. Prema podatku koji daje kapetan Đaković, na Lošinju se okupilo oko 300 četnika i oko 140 žena i djece. (AH, ČA, kut. 1).

organiziranja obrane otoka od napada jedinica NOVJ. Istoga dana Žujović je sa svojom grupom otplovio u pravcu Italije, u Brindisi. Odatle je otišao u Bari, a zatim u Kairo, gdje se uključio u djelatnost emigrantske vlade.450

Četnička grupacija na Lošinju organizirala se u brigadu od dva bataljona s komandantom kapetanom Borivojem Gešovićem. U pripremi obrane od napada jedinica NOVJ

zaposjeli su pozicije na Malom i Velikom Lošinju. Desant koji su poduzeli Štab Trinaeste divizije NOVJ i Komanda mornarice za Hrvatsko primorje, izvršen je na Lošinj 24/25. rujna. Cilj je bio da se četnicima što više onemogući izvlačenje s otoka, jer su raspolagali brodovima. U vrijeme borbe za Veliki Lošinj četnički oficiri su ipak uspjeli, s grupom od oko 200 četnika i članova njihovih obitelji, isploviti u dva broda u pravcu Suska, a zatim se probiti do Italije. Jedan brod je stigao u Brindisi, a drugi u Pesaro. Grupa koja je došla u Pesaro zatekla je ondje Nijemce. Preostali četnici na Lošinju bili su nakon žestoke borbe ubrzo svladani, pretrpjevši velike gubitke. Lošinj je bio oslobođen 26. rujna 1943.⁴⁵¹

Kako se vidi, s kapitulacijom Italije u Hrvatskoj je bio znatno sužen prostor na kome su bile stacionirane i djelovale četničke snage. Veliki uspjesi koje su postigle snage NOVJ još su više oslabili četničke pozicije. U daljnjim pokušajima i akcijama za oživljavanje svoje vojne i političke djelatnosti, četnici će potražiti okrilje u njemačkoj okupacionoj sili.

⁴⁵⁰ L a t a s, kao u bilj. 449, str. 194-195.

⁴⁵¹ Isto, 196-198; *Zbornik dokumenata NOR-a*, VIII/1, 50-57, 59-62 i II/10, 330; L u č i ć, n. dj., 89-94.

III. glava

U službi njemačkog okupatora do konačnog sloma

U funkciji politike njemačkih okupacionih snaga

Za njemačke okupacione snage kapitulacija Italije bila je signal da što brže prođu prema jadranskoj obali i da je osvoje. Radilo se zapravo o nešto ranije utvrđenom planu učvršćenja vlastitih pozicija na obali u cilju njene obrane od moguće savezničke invazije. Temeljilo se to na Hitlerovoj direktivi od kraja srpnja 1943, prema kojoj je glavna zadaća njemačke okupacione sile na jugoistoku bila da se unište snage NOP-a na području Srbije i NDH, a s druge strane, da bude spremna da se »prema odgovarajućem razvoju situacije uđe po mogućnosti s jakim njemačkim snagama na područje talijanske obrane obale«. Stoga je trebalo i osigurati glavne željezničke prometnice. Nijemci su ubrzo vidjeli da u ostvarivanju toga plana sami trebaju snositi glavni teret. Unatoč dosta živoj ustaškoj propagandi i Pavelićevim izjavama o punoj podršci Hitlerovim vojnim snagama u zaposjedanju područja koje su držali Talijani, slaba efikasnost oružanih snaga NDH, naročito domobranstva, sve je više dolazila do izražaja. Radi što snažnijeg vojnog angažiranja protiv NOVJ, Nijemci su htjeli okupiti sve raspoložive domaće oružane snage, koje su za to bile spremne, pa i četnike na području Hrvatske.

Kako je već rečeno, postojale su vidljive razlike u gledištima talijanskih i njemačkih vojnih faktora oko angažiranja četnika za borbu protiv NOP-a. U međusobnim odnosima ta su se gledišta uskladila dotle da su Talijani uspjeli Nijemcima sugerirati da uvažavaju status oružanih četničkih grupacija koje su neposredno pod njihovom kontrolom, tj. onih koje su oni zapravo naoružavali i opskrbljivali. Međutim, to ipak nije moglo pokolebati gledište Nijemaca da se radi o jedinstvenom vojnom i političkom pokretu na čelu s Mihailovićem, koji je pokret, s obzirom na svoje ciljeve, protivnički usmjeren prema silama Osovine.¹ Ali to nije značilo da Nijemci olako odbacuju četnike kao vojnu snagu, koja se u određenom trenutku može iskoristiti. Talijanska iskustva mogla su u tom pogledu imati određenog utjecaja.²

¹ Prema ocjeni Nijemaca, od Talijana »nije ništa preduzeto da se spreči razvitak tog neprijateljskog pokreta posredstvom vojnih i policijskih mera«, nego je, naprotiv, »postojanje i izgrađivanje te ilegalne organizacije bilo potpomognuto redovnim opskrbljivanjem, naoružavanjem i plaćanjem legalnih skupina«. Ishod toga je bio da je u odnosima između Nijemaca i Talijana nastupilo »neobično čudno stanje«, tj. da su četničke jedinice »smatrane od nemačke vojske kao ustaničke, borile se rame uz rame sa Italijanima«. (AH, ZKRZ-GUZ-607-2549/1946, njemački elaborat iz proljeća 1943).

² U izvještaju podžupana Vatavuka iz Knina, sredinom ožujka 1943, donosi se zanimljiv

S druge strane, kapitulacija Italije suočila je četnike s novom situacijom. Pored znatnog gubitka svojih pozicija i suženog prostora djelovanja, za njih je još veći udarac bio gubitak dotadašnjeg oslonca i zaštitnika. Nastupanje njemačke vojne sile uznemirilo je četničke grupe. Neke su izbjegavale neposrednije dodire s njemačkom vojskom, a ni jedna nije bila raspoložena ni za kakav otpor. Ubrzo se pokazalo da je najpogodniji izlaz podrška njemačkim okupacionim snagama, tj. međusobna suradnja. S obzirom na istovetnost glavnog cilja, tj. borbu za uništenje NOVJ i NOP-a, ispoljila se ubrzo mogućnost ostvarivanja takve suradnje.

Smjernice koje su četnički komandanti davali svojim jedinicama već u rujnu 1943. dovoljno su ukazivale na daljnje držanje četnika. U naredbi Komande Ličko-kordunaške četničke oblasti, 6. rujna, upozorava se da su Nijemci »počeli sa čišćenjem Like od partizana i da se već nalaze oko Lapca, kao i da su Gračac već zauzeli

« Naređuje se svim podređenim četničkim komandantima da naredi svojim jedinicama da »ako Nemci budu naišli na njihov reon dejstva, ne otvaraju vatru i da se drže pasivno« do daljnjeg naređenja. Da se izbjegava dodir s Nijemcima, a ako to u pojedinim situacijama nije moguće, da im onda dotična četnička jedinica daje do znanja »da se bori protivu komunizma«. U vezi s tim ističe se da su se Nijemci »poneli vrlo korektno« prema četnicima u Hercegovini.³

Karakteristično je bilo Đujićevo tumačenje držanja prema Nijemcima, izraženo također vjerojatno u rujnu 1943. Đujić je polazio od toga da njegov stav prema Nijemcima »proizlazi iz opšteg stava u kome se prema situaciji nalazimo: Mi smo svesni da smo okupirani i izbačeni iz rata, a prema tome i da smo isključeni iz učešća u događajima koji se dešavaju na frontovima. Radi toga smo riješeni da mirno očekujemo kraj rata, kojom će se prilikom riješiti i naše pitanje bilo na jedan ili drugi način. Ne želimo nikoga da napadamo, ali smo ipak riješili da se odupremo bilo teroru koji bi bezrazložno bio sproveden nad našim glavama. Radi toga smo se digli i protiv ustaša svojevremeno, koji su bez ikakova razloga pokušali da nas istrebe. Radi te iste stvari vodimo već pune dve godine bezkompromisnu borbu protiv komunizma, kojega smatramo najvećim. protivnikom i našim i celoga čovečanstva. U toj borbi uništena su velika naša materijalna dobra i mi smo dali hiljade naših najdragocenijih života. Pri ovakvom našem stavu stojim na gledištu da su dužni da nas pomognu svim sredstvima, svi oni koji smatraju, da je komunizam najveća opasnost za sve narode«.4

podatak da je 10. III 1943. došla iz Bos. Grahova u Knin grupa od pet njemačkih oficira i dva podoficira. U razgovoru s njima Vatavuk je saznao da su tražili »obavještenja o četnicima«, te da je opazio »da su im imena glavnih vođa poznata, da im je poznat njihov rad«, veze s Mihailovićem i neprijateljstvo prema NDH. »Istakli su, da ih ipak sa potrebnim oprezom treba upotriebiti uborbi protiv partizana", a poslije da će se s njima »lako obračunati« ako budu zadržali nepomirljiv stav prema NDH. Vatavuk također navodi da je s njima već stupio u dodir potporučnik Milan Cvjetičanin, a u samom Kninu da su došli u vezu s Manom Rokvićem i još nekim drugim četnicima. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 5, 693)

³ *Zbornik dokumenata NOR-a*. XIV/2, 942.

⁴ AIHRPH, NG, kut. 429, f. 6. U pismu Todoru Stanisavljeviću, 18. IX 1943, komandant četničkog korpusa »Velebit« kapetan Vuksanović, prenio je Đujićeve direktive ovim riječima: »Za sada pazite da ne bi neko napadao Nemce u blizini naših sela, da ne bi Nemci pobili narod i popalili sela. Ljudstvo koje se nalazi na pojedinim mestima radi obezbeđenja puta i Nemačkih kolona, neka bude jako oprezno da ga partizani ne napadnu i unište. Ne verujte

Nova je situacija poremetila dotadašnje veze među četničkim grupacijama u Hrvatskoj, tj. koordinaciju u njihovu dotadašnjem rukovođenju. Nakon nestanka rukovodećeg četničkog centra u Splitu, nije više bilo pokušaja da se obnovi slična institucija, što je i shvatljivo zbog sasvim novih okolnosti. Dolaskom Nijemaca i uspostavom nekih upravnih organa NDH, situacija u Splitu se znatno izmijenila u odnosu na onu za vrijeme talijanske okupacije. Prema tome, Split više nije kao nekad mogao biti značajan punkt u organiziranju četničkog pokreta. Grupacija početničkih elemenata u njemu imala je vrlo sužen djelokrug rada, ispoljavajući se poglavito u sudjelovanju aktivnijih pojedinaca u njemačkoj obavještajnoj službi. Šira djelatnost nije mogla doći do izražaja i zbog protivljenja ustaša. U pojedinim momentima Nijemci su bili prisiljeni da interveniraju kao zaštitnici pojedinih osoba koje su bile u njihovoj službi, a od ustaša su označavane kao četnici.⁵

Veze s Mihailovićem nisu više imale prijašnji intenzitet. Kurirske veze bile su vrlo rijetke, a tehničke mogućnosti za održavanje radio-veza oslabljene. Pri tome su svakako

velika zapreka bili sami Nijemci, koji su te veze nastojali što više kontrolirati kako bi spriječili dodir četničkih grupacija s Mihailovićem.

nikome i ništa. Sa nemačkom komandom održavaj dobre odnose kako bi mogao. uspešno intervenirati kada što narodu treba«. (AH, ČA, kut. 3). Četnička komanda mjesta u Vrljici izdala je 17. X 1943. ovu naredbu: «Za kratko vrijeme očekuje se ulazak njemačkih grupa u Vrljicu pa se u vezi s tim izdaje slijedeća naredba: Prilikom zaposjednuća Vrljike i vrljičke krajine po Njemačkim vojnicima naređuje se četnicima, kao i pučanstvu ovoga kraja, da se najkorektnije ponašaju prema njemačkim vojnicima i oficirima, a naročito se naređuje četnicima da moraju svakog njemačkog vojnika pozdraviti isto tako, kao i svoga«. (AIHRPH, NG, kut. 426, f.7). Prema izvješčaju Partijske jedinice KPH za Drniš Okružnom komitetu Knin, 14. X 1943, svi drniški četnici su zbog dolaska Nijemaca pobjegli u Žitnić, ali su se ubrzo vratili i ponovo čuvali željezničku prugu kao i za vrijeme talijanske okupacije. (AIHRPH, KP-310/3298).

5 četničkoj grupaciji u Splitu vidljivije su došli od kraja 1943. do izražaja pripadnici Ljotičeva "Zbora". Vodeće osobe u četničkoj akciji bili su Franjo Holly, Marko Mikačić, Mihajlo Zaklanović i Alojz Kržišnik. Oni su održavali kurirsku vezu s Đujićem. Nastala je ideja da se za pomoć Nijemaca i Đujića organizira četnička jedinica u Kaštelima, čiji bi pripadnici nosili njemačke uniforme. Početkom travnja 1944. u Splitu su ustaške vlasti uhapsile oko 70 osoba, od kojih je polovica označena kao četnici. Hapšenje je naredio ustaški ministar Edo Bulat, koji je došao u Split. Ta je akcija ustaša izazvala intervenciju Nijemaca. Predstavnici njemačkih oružanih snaga dali su do znanja da se »ne može jednostavno obračunati sa četnicima, jer bi njihov bijeg u odmetništvo ugrozio odnosno otešćao zadatke njemačkih oružanih snaga u Dalmaciji«. Ustaška policija u Splitu je obaviještena da se za puštanje zatvorenika zainteresirao i sam general Lothar Rendulic, komandant Druge njemačke oklopne armije, u čije je operativno područje ulazila i NDH. Nijemci su bili posebno zainteresirani za hitno puštanje svojih obavještajaca Zaklanovića, Mikačića i Kržišnika. Dogovor je postignut - oni su pušteni s tim da napuste teritorij NDH. Nijemci su ih prebacili u Beograd, a to je već ranije učinjeno s Hollyjem. Zaklanović je pisao Đujiću s molbom da intervenira za puštanje uhapšenih kod njemačkog generala u Drnišu. U proljeće 1944. ponovo se primjećuju napeti odnosi između ustaša i četnika u Splitu. Tada je grupa članova Ljotičeva «Zbora» napustila Split i otišla u Beograd. U svibnju su u Beograd došli i Ivo Miović, Marko Stojanac i Vaso Radoš. Zajedno s Mikačićem i Zaklanovićem oni su kao «delegacij iz Dalmacije» u lipnju posjetili Mihailovića i podnijeli mu izvještaj o situaciji u Dalmaciji. Četnička aktivnost u Splitu gotovo potpuno nestaje. I dalje je nastavljeno iseljavanje pojedinaca u Beograd. Prema riječima Jerka Kekeza, koji je od proljeća 1944. održavao veze s Đujićem, u Splitu je, s obzirom na mogućnosti daljnega tada, vladala opća »potištenost, neizvesnost, preorijentacija za sto osamdeset stepeni«. (AVII, ČA, kut. 158, br. reg. 17/1, izjava M. Zaklanovića, 18. XII 1944; AIHRPH, NG, kut. 428, pismo Zaklanovića i Mikačića Đujiću, 7. IV 1944. iz Klisa; AH, ZKRZ-GUZ-1945, kut. 20, »Podatci o četnicima u Splitu«, ustaški izvještaj; AH, ČA, kut. 2, pisma Kekeza Đujiću, 4. IV 1944, i kapetanu Mijoviću, 9. VIII 1944). U izvješčaju Mjesnog komiteta KPH Split Okružnom komitetu, 21. VIII 1944, navodi se da se u Splitu nalazi oko 60 četnika koji su »obučeni u njemačke uniforme i vida ih se po gradu. Kod naroda je u vezi njihovog dolaska izazvano ogorčenje prema okupatoru i ovim izdajcima, a i malostrah da bi mogli ubijati«. (AIHRPH, KP-319/4462).

Status koji su te grupacije dobivale u službi njemačkih vojnih faktora trebao je biti i pokazatelj da su one izvan Mihailovićeve organizacije. Iz raspoloživih podataka daje se zaključiti da je Đujić uspijevao održavati stalnu radio-vezu s Mihailovićem, te da je od njega povremeno dobivao obavijesti i smjernice. Bila je to poglavito radio-veza, a ponekad i kurirska.⁶ U novoj situaciji Đujić je svakako nastojao dati Mihailoviću do znanja da mu ostaje i dalje privržen. Obavještavao ga je da njegovi četnici napadaju i njemačke jedinice, ali su to bile lažne obavijesti. Mihailović je izražavao zadovoljstvo takvom Đujićevom pozicijom. Obavještavao je Ostojića da je kod Đujića situacija »odlična«, te da on »vedro posmatra situaciju u kojoj se nalazi«, iako je zapravo on »u naj težoj situaciji«. Budući da se, prema Mihailovićevim riječima, Đujić održao »u komunističkom moru«, to on »može da posluži za primjer svim našim jedinicama i velikim i malim«. ⁷ U vezi s tim treba razumijevati i određenu osobnu distancu koju je Đujić pokazivao prema Nijemcima. Uoči dolaska Nijemaca u Knin, 6. rujna, on je povukao svoj štab u Kosovo. Zajedno s Nijemcima iz Bos. Petrovca je došao u Knin Mane Rokvić, potvrđujući svoju suradnju s novim okupacionim snagama. Rokvić je ujedno bio i prva Đujićeva veza s Nijemcima. Njemu je svakako bilo stalo da se ta veza održava i bude od pomoći četnicima, ali je nastojao, za razliku od Rokvića, da izbjegava osobne dodire, koji bi bili potvrda prisnijih odnosa. Svakako je i u tom momentu bio

prepoznatljiv jedan od razloga daljnjeg zahlađenja odnosa Đujića i Rokvića, što je ubrzo je dovelo i do njihova potpunog razlaza. S druge strane, i Rokvić je računao na jaču osobnu poziciju u odnosu na Đujića uz pomoć Nijemaca. Zbog toga je već li listopadu poručnik Cvjetičanin preuzeo ulogu Đujićeva oficira za vezu s Nijemcima. Zatim je kod Štaba 114. njemačke divizije Đujić kao svog glavnog predstavnika delegirao i kapetana Novaka Mijovića, koji je ujedno bio načelnik njegova štaba.⁸ Ubrzo se potvrdilo da su se četnici potpuno stavili u službu Nijemaca, dobivajući od njih oružje i snabdijevanje, a kao protuuslugu uglavnom su osiguravali prometnice. Sam Đujić, pak, osobno je nastojao da zadrži već spomenuti status.⁹

⁶ *Zbornik dokumenata NOR-a XIV/3*, 155-156, 246-247, 320 i dr. Povjerljivi Đujićev obavještajac i kurir bila je Nada Stanić. Kod Đujića se u ljeto 1944. pojavio i Zaklanović, koji je upućen kao kurir Mihailoviću. Nakon njegova povrarka, Mihailoviću je išao Petar Stojsavljević. Na svom drugom odlasku Mihailoviću iz Beograda, poginuo je kod Lazarevca. Svakako su u obavljanju tih veza kuriri dolazili u dodir i s pojedinim faktorima u Beogradu, tj. s Nedićevim i Ljotićevim krugom. Jedna od zadaća bila im je i da prenose novac, odjeću pa i oružje. (AVII, ČA, kut. 158, br. reg. 17/1, izjava M. Zaklanovića, 18. XII 1944).

⁷ *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/3*, 150. Otkrivši da Đujić održava radio-vezu s Mihailovićem, Nijemci su zaključivali da Mihailović »pokušava da stalnim pritiskom pridobije Đujića za svoje posebne interese«. Konstatirajući da je Đujić »slao netačne izvještaje« Mihailoviću, Nijemci su zaključivali da je on to radio »kako bi se otrešao Dražinog utjecaja«. (B r a n i c a, »Razoružanje talijanskih jedinica u Kninu, Zadru, Šibeniku i Dubrovniku i suradnja četnika s njemačkim okupatorom,« *Zbornik IHRPD*, br. 3, 630).

⁸ AH, ČA, kut. 3, Đujićevo pismo Vuksanoviću, 24, X 1943; *Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/3*, 341.

⁹ U izvještaju Drenoviću, 20. II 1944, kapetan Ilija Jevtić, koji je jedno vrijeme nakon kapitulacije Italije bio kod Đujića, opisuje nastalu situaciju ovim riječima: »Sem samog vojvode Đujića i jednog malog broja četnika, svi četnici Dinarske oblasti (oko hiljadu devet stotina i nekoliko) nalaze se pod nemačkom komandom. Hranu, odeću, obuću, cigarete i. novac svaki četnik i njegov stariji I la prima kao i nemački vojnik odn. oficir. Svu municiju i oružje primaju također od Nemaca. Četnici pod nemačkom komandom nalaze se po bunkerima počev od Knina do Šibenika i Splita. U pojedinim bunkerima su izmešani, pola četnici pola ustaše. Nemački oficiri

S obzirom na ambicije pojedinih četničkih komandanata, u prvom redu Rokvića, Đujić je mogao osjetiti da je ugrožena njegova rukovodeća pozicija. Prema njemu se stvaralo sve veće nezadovoljstvo pojedinaca, među njima i oficira. ¹⁰ Da bi očuvao svoju poziciju Đujić se počeo obračunavati s pojedincima. Već u listopadu 1943. izdao je naredbu četnicima Dinarske četničke oblasti da prekinu sve veze s Rokvićem.¹¹ Zatim je uslijedila Đujićeva naredba o prestanku važnosti njegove zapovijedi od 15. rujna 1943: o stavljanju pojedinih jedinica i komandanata na raspolaganje Rokviću. Rokvić je isključen iz četničke organizacije, a zatim i neki drugi komandanti.¹² Tako zaoštren sukob znatno je opterećivao odnose među pojedinim četničkim komandantima, što će se odražavati u daljnjim zbivanjima. ¹³ U svakom slučaju, ubrzo se ispostavilo da su u četničkim jedinicama na području Dinarske oblasti, kojima je Đujić slovio kao glavni komandant, Nijemci dobili punu podršku i odgovarajući vojni oslonac. Ta činjenica im je i mogla biti glavni argument za jačanje daljnje suradnje, nasuprot ranije izraženim gledištima o potrebi ograničene suradnje, a čemu je moglo pridonositi i nezadovoljstvo vrhova NDH. Naime, unatoč određenim sporazumima s pojedinim četničkim grupama i poduzimanju određenih zajedničkih akcija, ustaško vodstvo je ipak u prvom redu bilo zainteresirano da se što više oslabe pozicije četnika. U velikoj propagandnoj kampanji koju su ustaše povelili nakon kapitulacije Italije, pod parolom o teritorijalnom širenju NDH na područje koje su anektirali Talijani, četnici su tretirani kao sredstvo bivše talijanske politike protiv interesa NDH. Imperativ borbe protiv snaga NOP-a pokazao se, međutim, za njemačke vojne faktore kao bitno polazište u daljnjem tretiranju

četnika. Karakteristično je bilo objašnjenje što ga je dao Štab 114. njemačke lovačke divizije, početkom studenog 1943: «Pri uspostavljanju veze sa četničkim jedinicama na području dejstva divizije, štabu je bilo potpuno jasno da je trebalo koncentrisati sve snage u borbi protiv komunista. Zato je štab divizije izaorao manje zlo, naime, da četničke jedinice ne otjera odmah u tabor protivnika, nego da ih najprije uvede u borbu protiv komunista, dok divizija ne izvrši dobijeni zadatak - zaposjedanje sadašnjeg rajona do uključno Zadar i Šibenik. Odbijanje ponuđene četničke ruke imalo bi za

dolaze na Kosovo polje u četničku diviziju, a isto tako naši četnički oficiri i ostale starešine na čelu sa Đujićevim načelnikom štaba odlaze u Nemačku diviziju. Voze se na nemačkim automobilima kroz Knin i t.d. jednom rečju između četnika i Nemaca postoji najtešnja saradnja i nemačka puna kontrola nad radom četnika. Jedino se pop Đujić, kao komandant divizije, sa svojom užom

pratniom ne pojavljuje pred njima«. (*Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/3, 393).

10 Kod većine oficira koji su došli u njegov štab povlačeći se s pojedinih područja nakon kapitulacije Italije, Đujić je izazvao negativan dojam, odnoseći se prema njima uvredljivo i s potcjenjivanjem. Zbog toga su pojedinci ubrzo napustili njegov štab i prešli u štab Drenovića u zapadnu Bosnu, što se vidi iz njihovih već navedenih izvještaja (Marović, Mirić, Pupavac, Jevtić i dr.).

11 Đujićevo pismo Vuksaoviću, kao u bilj. 8. O odnosima Đujića i Rokvića usp. N i k o l a P u l i ć, Sinovi ORJUNE, Zagreb 1971.

12 AH, CA, kut. 3, dopis Staba DČO komandantu korpusa «Velebit», 30. XI 1943.

13 Svoje ogorčenje prema Đujiću, Rokvić je izrazio u pismu što mu ga je poslao sredinom svibnja 1944, a čiji se sadržaj prepričavao u četničkim redovima. Optužujući ga za brojna »sramna dela«, Rokvić je tražio smrtnu kaznu za Đujića. (AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 33/4. To pismo citira se u P u l i ć, n. dj., 109-111 i B r a n i c a, »Razvoj četničkog pokreta poslije kapitulacije Italije na bivšem anektiranom području sjeverne Dalmacije«, *Zbornik IHRPD*, BR. 4, 919).

posljedicu ne samo da partizani, već i četnici, sa najvećom odlučnošću krenu protiv naših jedinica kao nikada ranije. Gubitak u vremenu, uslovljen otežanom borbom, doveo bi do toga da se talijanske jedinice, koje su većim dijelom poznate kao nepouzdana, ne bi mogle pravovremeno razoružati i one bi se u znatno većem broju priključile partizanima ili bi im barem, bez borbe, u većem obimu bilo prepušteno naoružanje, municija i oprema.

I u narednom periodu divizija nije bila u stanju da sa svojim snagama drži zaposjednute potrebne ključne položaje, da osigurava dugi i važan put za do tur i da drži spremnu pokretnu rezervu za borbu protiv partizana, koji su se povlačili sa talijanskim plijenom. Utoliko prije bilo je potrebno surađivati sa četničkim jedinicama koje su se dobrovoljno ponudile, a koje su se u dosadašnjim akcijama pokazale dobre, nego plaćati hrvatske oružane snage, žandarmeriju i ustaše«. U vezi s opasnošću od eventualnog iskrcavanja Saveznika, spomenuti je štab ocijenio da bi dio četnika svakako prešao na drugu stranu, ali se izražavalo i uvjerenje da se »jedan dio već angažirao u tolikoj mjeri u borbi protiv komunista na njemačkoj strani, suprotno naređenju Draže Mihailovića, tako da, je njihov preokret jedva moguć«. Nijemci su u tom trenutku već imali i dovoljno jasno gledište o glavnim četničkim komandantima, uočili su razlike u njihovoj spremnosti za suradnju. Rokvić je »bezuovjetno pouzdan«, sa štabom divizije održava »neposredan kontakt«, Đujić to radi »preko oficira za vezu«, on se »ne može smatrati za potpuno pouzdanu ličnost«, ali je »njegova pomoć u borbi protiv partizana dragocjena«. Njega će pokušavati isticati u javnosti »kao ličnost prijateljski raspoloženu prema Nijemcima u tolikoj mjeri da će mu jednog dana onemogućiti povratak u neprijateljski lager«. Prije

je uvijek nastojao »da planirane sastanke sa njemačkim oficirima vješto izbjegava«, a u novije se vrijeme, ovisno o situaciji »izjašnjava spremnim za sastanak u Kninu ili Vrlici«. Nijemci u toj ocjeni pažnju obraćaju i Radomiru Đekiću Đedi, komandantu Zlatiborskog četničkog odreda, koji je sa svojom jedinicom došao u sjevernu Dalmaciju u sklopu četničke grupacije iz Hercegovine, ali se nije vratio. Prema ocjeni Nijemaca, Đekić »lično ostavlja veoma dobar utisak i izričiti je borac protiv partizana, kao i svih sumnjivih, i naklon je njemačkom Wehrmachtu«. S obzirom na glavnu pomoćnu ulogu četnika, štab spomenute njemačke divizije je zaključivao da u slučaju raskida suradnje s četničkim jedinicama »divizija ne bi bila u stanju da svojim slabim snagama osigura put za dotur D. Lapac-Gračac-Knin-Drniš-Šibenik«.14 S obzirom na međusobne odnose četničkih komandanata, Nijemci su zasigurno pokazivali veću naklonost prema Rokviću, protežirajući ga u pojedinim momentima.

Đujić je i dalje bio za vojno organiziranje što brojnije i snažnije četničke grupacije na svom području. A to područje, označavano kao Dinarska četnička oblast, trebalo je, prema njegovu planu, da obuhvaća znatno veći teritorij od dotadašnjeg. U rujnu 1943. dao je upute za vojnu organizaciju oblasti koja bi bila podijeljena na korpuse. Njihovi komandanti bi bili najviši predstavnici vojne i civilne vlasti, a postavljao ih je Đujić. Pri štabu svakog korpusa komandant je imenovao savjetodavno tijelo pod nazivom »naci

14 Citirano u Bra n i c a, »Razoružanje talijanskih jedinica«, n. dj., 630-631 i 636-637.

onaini komitet«, koji bi činili predstavnici vojske i stanovništva. Članovi nacionalnih komiteta pri štabovima. korpusa bili bi i članovi nacionalnog komiteta na nivou oblasti. Prema Đujićevim uputama, »jedan od najvažnijih zadataka nacionalnog komiteta jeste nacionalno-ideološko izgrađivanje narodnih masa i njihovo upućivanje u krstašku i odlučnu borbu protiv komunizma kao najvećeg neprijatelja čovječanstva i naše Nacije«.15

Daljnju Đujićevu razradu vojne organizacije sadržavala je njegova naredba iz siječnja 1944. Prema njoj se Dinarska četnička oblast razgraničava na šest »sektora«, a na svakom od njih formirat će se korpus. Ta je naredba zapravo označavala novu reorganizaciju vojnog sistema. Iz nje je vidljivo koja bi područja trebalo da obuhvati Dinarska četnička oblast. Zamisljeni su bili ovi sektori, tj. korpusi: 1. Prvi bosanski korpus, koji obuhvaća područje kotara Bos. Grahovo, Livno, Glamoč i kotarske ispostave Drvar; 2. Drugi bosanski korpus, na području kotara Bos. Petrovac, Bos. Krupa, Bihać, Cazin, Bos. Novi i Dvor na Uni; 3. Prvi lički korpus, s područjem kotara Gračac, Donji Lapac i Udbina; 4. Drugi lički korpus, koji bi obuhvatio teritorij od granice Prvog ličkog i Drugog bosanskog korpusa te dolinom rijeke Une i Kupe prema Sušaku; 5. Prvi dalmatinski korpus, na području između rijeka Cetine i Krke, te od Dinare do mora; 6. Drugi dalmatinski korpus, koji obuhvaća područje između rijeke Krke i Zrmanje, te Velebita i mora.16

Kako se vidi, Dinarska četnička oblast trebala je da obuhvaća područje sjeverne i srednje Dalmacije, Like, Korduna, Banije, Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i zapadne Bosne. Đujić je sebe smatrao za glavnog komandanta četničkih

jedinica na području cijele oblasti. Raspoloživa dokumentacija ne pokazuje da je on dobio i neku formalnu Mihailovićevu privolu za takvu funkciju. Činjenica je, međutim, da je Mihailović ipak izražavao veće povjerenje prema Đujiću nego prema ostalim četničkim komandantima na tim područjima. Pogoršani odnosi i sukobi između pojedinih od njih i Đujića potvrđuju zapravo da se njegov autoritet nije priznavao onako kako je on želio.

Đujić je naredio da se do kraja veljače 1944. »sprovede potpuno vojnočetnička organizacija i organizuje civilna vlast«, ali odmah se pokazalo da je ta težnja bila daleko od stvarnih mogućnosti. Spomenuti korpusi nisu mogli biti osnovani, tako da je zapravo nova reorganizacija potvrdila uglavnom staro stanje. Planirani broj četničkih korpusa kao najvećih jedinica ukazivao je da je Đujić računao s osjetnim brojnim povećanjem svojih snaga. Međutim, unatoč daljnjoj prisilnoj mobilizaciji i teroru, on je u tom pogledu već postigao krajnje domete. Raspoloživa dokumentacija govori o postojanju Prvog ličkog i Drugog dalmatinskog korpusa. Pored njih, bilježi se i spomenuti Kosovski korpus, za koga se može pretpostaviti da je u novoj reorganizaciji dobio status Prvog dalmatinskog korpusa.

Više je došla do izražaja Đujićeva akcija oko osnivanja Drugog dalmatinskog korpusa, što potvrđuje njegovu veliku težnju da izvrši što jači prodor na područje između Krke i Zrmanje, posebno u Ravnim kotarima. Velik dio toga

¹⁵ AIHRPH, NG, kut. 424, f. 4, Đujićevo uputstva od 6. IX 1943. .

¹⁶ AH, ČA, kut. 1, Naredba br. 6 od 7. II 1944. za osnivanje Drugog dalmatinskog korpusa.

područja prije su bili anektirali Talijani. Prema Đujićevoj naredbi, početkom veljače 1944, taj korpus je trebao biti organiziran u devet brigada, koje bi djelovale na svojim zasebnim sektorima. 17 Đujić je tu akciju mogao poduzeti samo sa znanjem Nijemaca. 18

Tome su prethodile akcije zajačanje utjecaja i pozicija četnika na pojedinim punktovima od Šibenika do Obrovca. Četnički predstavnici iz Šibenika odmah su se u rujnu 1943. stavili na raspolaganje komandi njemačke vojske u Kninu. Prva prepreka na koju su naišli bilo je otvoreno neprijateljstvo između Đujića i Rokvića. Nije im pošlo za rukom da ostanu u dobrim odnosima s obojicom. Budući da su Nijemci inzistirali na tome da se riješi pitanje četničkog komandanta sjeverne Dalmacije, šibenska grupa se najprije opredijelila za Rokvića, očekujući da će od njega dobiti na raspolaganje oko 600 boraca i uz njegovu pomoć oružje od Nijemaca. Međutim, te im se želje nisu ostvarile, pa je Rokviću šibenska grupa dala do znanja da mora tražiti novog komandanta.¹⁹ U međuvremenu, nastojali su posredovati u sporu između Đujića i Rokvića, te da Đujić stupi u osobni dodir s Nijemcima. Zagovarali su oslanjanje na Nijemce, jer su računali da će uz njihovu pomoć ojačati četničku organizaciju u bivšem anektiranom dijelu sjeverne Dalmacije. U neposrednom dodiru s njemačkom komandom u Kninu, početkom listopada, Prostran, Pavle Zelić i Lazar Matić su predložili konkretnu vojnu akciju protiv snaga NOP-a, koja bi se povelala «sa četiri strane: od Knina prema Bukovici, iz Obrovca, sa zadarskog reona i iz Skradina». Nakon toga bi Nijemci s raspoloživim četničkim snagama nastupili da «raščiščavaju teren». Četnički odbor u Šibeniku bi zatim, uz pomoć pojačane propagande, posebno već spomenutog Splitsko-šibenskog bataljona (tzv. dački bataijon) vršio «ideološko obrađivanje terena, organizaciju i mobilizaciju novih boraca».²⁰ Uslijedila je odluka četničkog odbora u Šibeniku, krajem studenog, da se Radomiru Đekiću, koji je bio u Skradinu, predloži da preuzme komandu nad četnicima

¹⁷ To su ove brigade: Benkovačka, Zadarska, Obrovačka, Biogradska, Skradinska, Đevrsačka,

Kistanjska, Bjelinska, Krupska. (Detaljnije: B r a n i c a, »Razvoj četničkog pokreta«, n. dj., 921-922). Inače je najviše dokumentacije sačuvano za taj korpus.

18 U pismu Stevanu Prostranu, 14. II 1944, Đujić je javio da će u Benkovcu doći major Kapetanović i kapetan Mijović da se sastanu s komandantima spomenutih brigada kako bi »uveli ih u dužnost«. On posebno ističe da su Nijemci dali odobrenje za uvođenje četničke vojne i civilne vlasti u Kistanjama. Navodi da su Nijemci »dali široko ovlaštenje za rad. majoru Mornčilu Medicijanu, kojega je Đujić imenovao za komandanta Drugog dalmatinskog korpusa. Također napominje da će i ostali komandanti dobiti ista ovlaštenja u Benkovcu. (AH, ČA, kut. 1). Medicijan se međutim, nije prihvatio povjerene mu funkcije.

19 AH, ČA, kut. 1, pismo Prostrana, Zelića i Matića Rokviću, 22. XI 1943.

20 AVII, ČA, kut. 158, br. reg. 38/6, referat S. Prostrana. U Splitsko-šibenskom bataljonu došlo je krajem 1943. do sukoba s grupom članova Ljotićeva »Zbora«, te su zbog toga Peran i Samodol bili isključeni iz četničke organizacije. U pismu Đujiću, komandant bataljona Draško Prostran je ocjenjivao da se ta jedinica »nalazi u krizi«. (AIHRPH, NG, kut. 428, pismo nije datirano). Jedno vrijeme taj je bataljon osiguravao željeznički most kod Dabra, a u prosincu 1943. otišao je u Skradin. Prije toga bataljon je imao oko 100 ljudi, koji je u Skradinu pao na polovicu. Prema ocjeni Franca Kovača, kojega je Đujić nešto kasnije imenovao za komandanta Skradinske brigade, taj je bataljon bio »u potpunom rasulu«. (AH, ČA, kut. 5, Kovačevo pismo Đujiću, 16. I 1944). Đujić je u ožujku izdao naredbu kojom se bataljon stavlja pod neposrednu komandu komandanta Skradinske brigade. Svoje nezadovoljstvo s pripadnicima te jedinice on je izrazio ovim riječima: »Oni su zaboravili na svetu dužnost kojoj su se posvetili za dobro Kralja i Otadžbine. Oni smatraju da sačinjavaju jednu zasebnu grupu koja može i treba da radi samostalno onako kako im izgleda lakše. Ovo se neće i ne sme dozvoliti«. (AH, ČA, kut. 3, Đujićeva naredba od 23. 11. 1944).

222

bivšeg anektiranog područja sjeverne Dalmacije, te da se o tome obavijeste Nijemci »radi priznanja«.21 Kao komandant Đekić je početkom prosinca imenovao Vojni i Civilni komitet kao savjetodavna tijela.22

Četnici su nastojali da drugi važan punkt na bivšem anektiranom području sjeverne Dalmacije organiziraju u Benkovcu. Cilj je bio da se odatle vodi vrbovanje i mobilizacija srpskog stanovništva u četničke jedinice na području Bukovice i Ravnih kotara. U Benkovcu je također osnovan četnički odbor, koji se ubrzo povezao s njemačkom komandom. Takođe je, prema raspoloživim podacima, uspostavljena i dobra suradnja s ustaškim organima.23 Glavni organizator četničkih jedinica na tom području bio je Milorad Stegnjajić, koji je u suradnji s Nijemcima nastavio zapravo dotadašnju djelatnost pod okriljem Talijana. Njegovu daljnju akciju obilježavalo je propagiranje njemačkih okupacionih snaga kao zaštitnika srpskog stanovništva od NOP-a. Na »propagandnom zboru protivu komunizmu«, početkom prosinca 1943. u Kuli Atlagića, gdje su se sastali četnički odred »Velebit« i odred iz Benkovca, za njemačku vojsku je istaknuto da štiti Srbe »od terora i komunističke kuge koja je zavlada u ovim krajevima« i kojoj se treba suprotstaviti osnivanjem jedinica »antikomunističkih dobrovoljaca«.24 Tome je već prethodio Stegnjajićevo poziv za »uvršćenja U redove Srpskih četnika«, uz prijetnju onima koji se ne odazovu da će osjetiti »kaznu po vojno-četničkom zakonu«. Odmah je u suradnji s njemačkim oružanim snagama uslijedila »organizacija četnika« na području Ravnih kotara.25

Četničke jedinice su sudjelovale u operaciji koju je početkom prosinca 1943. poduzela njemačka 114. divizija sa svojim snagama prikupljenim u Zadru, Zemuniku i Benkovcu. Cilj je bio da se operacijom u pravcu Knina unište ili suzbiju snage Devetnaeste divizije NOVJ. Đujić je osobito bio zainteresiran za sudjelovanje četnika u toj operaciji radi uništavanja i istjerivanja partizanskih snaga iz Bukovice, gdje je bio štab spomenute divizije sa Sedmom brigadom. To potvrđuje i opseg angažiranja četničkih snaga. Pored sudjelovanja Bosanskog, Zlatiborskog i Skradinskog odreda te SplitskogŠibenskog bataijona, koje je vodio Đekić, nastupile su i četničke jedinice Kosovskog korpusa, pod komandom kapetana Mijovića. Budući da se radilo o operaciji većih razmjera, koja je zahtijevala borbu u više pravaca, štab Devetnaeste divizije donio je odluku da se probije prema Lici. Dok su se njemačke snage kraće vrijeme zadržale u Bukovici, četničke jedinice su podu

21 AH, ČA, kut. 1, zapisnik sastanka odbora, 26. XI 1943.

22 Bra n i c a, »Razvoj četničkog pokreta«, n. dj., 915.

23 Isto 916.

24 AH, ČA, kut. 2, dopis Četničke komande Benkovac komandantu njemačkih trupa u Benkovcu, 6. XII 1943. U dopisu se navodi da će se njemačkoj komandi naknadno dostaviti popis članova iz pojedinih sela »za koje će se tražiti oružje od Njemačke komande«.

25 AH, ČA, kut. 5, dopis od 15. XI 1943; isto, kut. 2, dopis od 7. XII 1943. U njemačkoj komandi u Zadru i Benkovcu - radi izbjegavanja incidenata između ustaša i četnika - dogovoreno je da ustaše ne ulaze u srpska a četnici u hrvatska sela. Žaleći se da ustaše ne priznaju taj sporazum, te dolaze u srpska sela, ubijanju i pljačkaju, Stegnjiljić je u veljači 1944. uvjeravao njemačko zapovjedništvo u Benkovcu da je »spreman voditi borbu protivu bandita partizana skupa sa Njemačkim oružanim snagama u zajednici i sa potpunom iskrenošću, što sam do sada i dokazao Njemačkim vlastima, a najbolje svedoče borbe koje su vodili četnički odredi pod mojom komandom u ovim krajevima, a koje će i dalje voditi skupa sa Njemačkim oružanim snagama«. (AH, ČA, kut. 5, pismo Stegnjajića 6. II 1944).

zele šire akcije probivši se u Kistanje, Biovičino Selo i Đevrske. Na tom su području ostale jedinice pod Đekićevo komandom, dok su se ostale trebale hitno vratiti zbog napada partizanskih snaga na područje Cetinske krajine i Vrlike. Međutim, i na području Bukovice i Ravnih kotara pridošle četničke jedinice bile su primoravane na borbe sa snagama Grupe sjeverno-dalmatinskih partizanskih odreda.²⁶

Svakako su s povlačenjem glavnine partizanskih snaga s tog područja četnici dobili slobodniji prostor za prisilnu mobilizaciju u svoje redove. Isto su to radili i ustaše u hrvatskim selima. Pokazalo se da je u mobilizaciji teror nad stanovništvom bio glavna poluga. On je već vidljivo došao do izražaja u spomenutoj operaciji.

Riječ je zapravo o potvrdi kontinuiteta četničkog terora u sjevernoj Dalmaciji. Nakon kapitulacije Italije teror se proširio. U masovnom ustanku na tom području novi borci pristupaju u jedinice NOVJ. Osnovana je Devetnaesta divizija i zatim Osmo šibenska brigada. Mnogi borci s tog područja odlaze u druge jedinice NOVJ. Za četnike je to bila velika zapreka u provođenju plana mobilizacije. Da bi ostvario taj plan i suzbio utjecaj NOP-a, Đujić je poduzeo daljnju »organizaciju sudstva« na području Dinarske četničke oblasti.²⁷ Težio je da se što više aktiviraju prijeki vojno-četnički sudovi. Te su se institucije trebale isticati kao vrlo efikasno oružje preko kojega su Đujić i njegovi komandanti nastojali svojoj represivnoj politici dati određeni službeni oblik. Raspoloživa dokumentacija pokazuje da su ti sudovi izricali brojne kazne smrti, poglavito zarobljenim partizanima i osobama koje su osumnjičene da su pristaše i pomagači NOP-a. Stradale su mnoge osobe optužene za različita »krivična djela«: odlazak u partizane, obavljanje funkcije odbornika NOO-a, sakupljanje pomoći za NOP, pjevanje partizanskih pjesama, širenje partizanske propagande, dezertiranje četnika u partizane, član partizanske porodice, pokazivanje putova partizanima kroz pojedina područja (vodiči), neizvršavanje četničkih naredbi protiv partizana, neprijavlivanje partizanskih sastanaka, ustupanje svoje kuće i stana za sastanke partizana, pozivanje četnika da pristupe partizanima, sudjelovanje u organiziranju partizanskih zborova, obavljanje kurirske veze s partizanima, pomaganje partizanskih porodica i dr.²⁸ Pojedini četnički komandanti su nakon hapšenja pojedinih osoba, slali nadležnim komandama »optužne raporte«.²⁹ Bilo je i uzajamnog potpomaganja četnika i ustaša u provođenju terora prilikom prisilne mobilizacije.³⁰

²⁶ Kao u bilj. 22, str. 916-917.

²⁷ Đujić je 24. VI 1943. potpisao Uredbu oprekim vojno-četničkim sudovima, na osnovu Mihailovićeve direktive početkom siječnja 1943. (AIHRPH, NG, kut. 424, f. 3).

²⁸ Primjeri uzeti iz osuda Vojno-četničkog krivičnog suda Komande Dinarske oblasti, 27. III i 29. VIII 1944. Osude je u funkciji isljednika suda potpisao potporučnik Dane Trbojević. (AH, ČA, kut. 1; AIHRPH, NG, kut. 424, f. 2). Na području Like najaktivniji je bio »Redovni vojno-četnički sud 1 brigade 1 ličkog korpusa«, čiji je predsjednik bio Jovo Stanisavljević, komandant brigade. Sud je zasjedao u Gračacu. Centralni četnički zatvor je bio u Kosovu. (AH, ČA, kut. 3).

29 AH, ČA, kut. 2, izvještaj M. Stegnjajića komandantu Drugog dalmatinskog korpusa, 3. VI 1944, u kome podnosi »optužni raport« protiv grupe uhapšenih seljaka iz sela Bukovića, »koji su počinili razna krivična dela i radili protivu Srpskog četničkog pokreta«.

30 Stegnjajić je u kolovozu 1944. obavijestio ustašku posadu u Zemuniku da je odlučio da izvrši hapšenje »svih sumnjivih lica, koji su do sada bili u službi partizana... On je 17. VIII uhapsio u Smilčiću i okolici 17 Srba, partizanskih simpatizera, i uputio ih u Kosovo, Đujiću. Isti dan je

224

Dakako, djelatnost četničkog sudstva bila je samo jedna komponenta terora. I dalje je masovni teror bio glavni oblik zastrašivanja stanovništva i onemogućavanja utjecaja NOP-a. Zbog brojnih ubojstava, paleža, pljačke i drugih oblika tog terora u pojedinim situacijama, poglavito kada nisu bile prisutne snage NOVJ, bili su izuzetno teški uvjeti za protučetničku političku akciju. U vezi s takvom teškom situacijom u kninskom području u ljeto 1944, sekretar Okružnog komiteta KPH Knin je dao ovu ocjenu: »Tome je najviše krivo to što je Đujić zaveo strahoviti teror kojim je uspio paralisati svaki politički rad sa naše strane. I pored toga što smo mi uspjeli da prodremo u skoro sve krajeve okruga ipak su mase neobaviještene o pravom stanju stvari i nasjedaju neprijateljskim parolama o 'dolasku vojske Pere Živkovića', o 'dolasku četničkih korpusa iz Srbije', o tome kako će 'zauzeti Šibenik gdje će se sastati sa kraljevskom mornaricom' itd. Niko ne smije da proslovi slovo istine ili da podigne sa zemlje letak kojeg raspu naši radnici. Streljanje 47 ljudi, žena i djevojaka na Kosovu, sve samog srpskog življa, potpuno je paralisalo svaku slobodnu misao kod naroda. Svak se povukao u se i ne će da razgovara kad se pojavi naš radnik. Na Titov poziv bijaše došlo desetak četnika i bilo bi došlo dosta njih sa kojima smo mi uhvatili vezu da Đujić nije ovoj prvoj desetorici zatvorio i poslije izagnao porodice a kod kuće im sve zatro i nekima i zapalio. Tim čišćenjem, a naročito streljanjem ljudi za koje se i malo sumnja da su u vezi sa nama (a platilo je glavama i nekoliko koji sa nama nemaju nikakve veze) četničke vođe prečišćavaju i učvršćavaju svoje redove. Vojničko učvršćavanje jedinica naročito su postigli stvaranjem stalnih 'letećih bataljona' pri svakoj brigadi u koje svrstavaju sve samu omladinu među koju ubacuje svoje najpovjerljivije koljače i neobično dobre borce. Te se jedinice očelićavaju u svakodnevnim borbama koje vode sa našim divizijama po periferiji našeg okruga«.31

Đujić je u kolovozu izdao naredbu o osnivanju tzv. »letećih brigada«, koje će, prema njegovim riječima, »po izboru ljudstva, naoružanju i opremi, kao i obuci i starešinskom kadru, nacionalnom, moralnom i vojničkom-vaspitanju, biti garancija za izvršenje svih zadataka na teritoriji ove oblasti«. One su trebale biti sastavljene od izabranih četnika poslanih iz pojedinih brigada, koji bi bili obučeni na posebnom kursu.³² Iako je Đujić polagao velike nade u taj plan, među ostalim, i zbog što efikasnijeg provođenja terora, on zapravo nije bio ostvaren prema očekivanjima. Jednako tako nije se u željenom pravcu ostvarivala ni zamisao o formiranju Drugog dalmatinskog korpusa. Sve su to opterećivali i vrlo pogoršani odnosi između Đujića i Rokvića, čemu je još više pridonio i sukob s Đekićem. U Đekiću je, naime, Đujić dobio novog protivnika, iako ga je ranije protežirao. Đekić se svakako u svojoj novoj funkciji osjećao samostalnijim. Đujiću su upućivane žalbe na ponašanje četnika pod njegovom komandom, zbog teških nasilja koja su vršili u srpskim selima koja su kompromitirala četničku akciju. Krajem veljače 1944. Đujić je razriješio

pohapsio u Smilčiću 12 Hrvata, koji »nisu stupili ni do danas u ustaše već su služili u korist partizana«. Uputio

ih je u Zemunik, navodeći da su »sumnjivi kao partizani i radili su skupa sa Srpskim elementima za partizane te da ne mogu boraviti u Smilčiću. O tom je obavijestio i njemačko zapovjedništvo. (AH, ČA, kut. 2, pismo Stegnjajića, 18. VIII 1944).

³¹ AIHRPH, KP-39/2661, pismo Tode Ćuruvije, nedatirano. 32 AH, ČA, kut. 4, naredba 18. VIII 1944.

Đekića «svake dužnosti vojničkog komandovanja na području Dinarske oblasti». Đekić je sa svojim Zlatoborskim odredom, s oko tridesetak ljudi, otišao preko Crne Gore u Srbiju.³³

Poslije Đekićeve odlaska vodeća ličnost u Skradinu bio je Ignjatije Ležajić, a u Ravnim kotarima Milorad Stegnjajić. Došlo je i do promjena u Četničkoj komandi u Šibeniku. U siječnju 1944. iz Šibenika su otišli u Beograd Grubišić, Samodol i Peran, koji su po svoj prilici težili da uz pomoć Nedića i Ljotića ojačaju svoj utjecaj u sjevernoj Dalmaciji. Računali su, naime, na povratak s većom grupom pripadnika Ljotićeva «Zbora». Međutim, od te akcije nije bilo ništa, tako da se više nisu ni vratili u Šibenik.³⁴ Četničku komandu u Šibeniku preuzeo je u prosincu 1943. poručnik Franc Kovač. On je od jeseni 1943. bio zapravo povezan s NOP-om, radeći kao obavještajac. Budući da je bio otkriven, prebjegao je na slobodni teritorij početkom travnja 1944. god.³⁵ Nakon njega, komandant Četničke komande u Šibeniku bio je kapetan Nikola Kitarević, koga je Đujić postavio početkom svibnja 1944.³⁶ Kovačev odlazak na slobodni teritorij bio je ne samo veliko iznenađenje nego i jak udarac Đujiću. On se mnogo uzdao u Kovača imenujući ga za komandanta Skradinske brigade. Kovač je nastojao da što više odgodi preuzimanje te funkcije, pa je to osjetno pogoršalo situaciju u Skradinu. Zbog toga je Ležajić samovoljno preuzeo mjesto komandanta brigade, s opravdanjem da su to «zahtevi i interesi četničke organizacije i srpskog naroda ove brigade».³⁷ Radilo se zapravo o sve većem dezerterstvu, koje je Ležajić nastojao represivnim mjerama spriječiti. Odlučio je da osnuje posebnu »leteću čet« , koja bi imala ulogu «kaznene ekspedicije sa zadatkom, da pronalazi i hvata. sve partizanske seoske odbornike, tereske radnike, četničke dezertere, kao i sve one iz četničkih redova ili van njih koji rade protiv interesa četničke organizacije, srpskog naroda, kralja i otadžbine, ali interesu neprijatelja».³⁸ Istodobno je objavio i «Poslednju opomenu» za sve one koji na bilo koji način pomažu NOP - bit će

³³ AIHRPH, NG, kut. 424, f. 2 i 4, Đujićeva pisma Đekiću; B r a n i c a, »Razvoj četničkog pokreta,« n. dj., 918-919.

³⁴ O njihovu odlasku iz Šibenika u Beograd, Đujić je 17. I 1944. obavijestio Mihailovića, ističući da im je cilj »da prime instrukcije od Ljotića i Nedića i da se ovamo povrate sa većom grupom intelektualaca i boraca, te otpočinu neku akciju i organizaciju po uputama i naređenjima Ljotića i Nedića, pod zaštitom 11«, tj. Nijemaca. (Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/3, 292). GLAVSIGUR je obavijestio MUP NDH da je dobio telegram iz Zemuna, 18. I 1944, o dolasku spomenutih osoba u Beograd, s kojima je bilo i nekoliko Splitsana. Što se tiče razloga njihova dolaska, »neki kažu, da su u Beogradu iz straha, neki vele, da oni imaju misiju kod opunomoć. nika Neubachera« (AIHRPH, NDH, inv. br. 7033).

³⁵ Kovač je uspostavio vezu vjerojatno u listopadu 1943. sa Šibenskom komandom područja, s kojom je postignut dogovor da bude partizanski obavještajac među četnicima u Šibeniku. Potpisivao se sa »Ljubisav«. O kružni komitet KPH Šibenik navodi u pismu Oblasnom komitetu, 12.IV 1944, da je Kovač bio značajan obavještajac, i da je Osmi korpus NOVJ »mnogo očekivao od ove veze«. Kovač je kompromitiran zapljenom starije partizanske arhive u Dobropoljcima, gdje su se nalazili neki podaci o njemu. (AIHRPH, KP-293/288; KP-295/552; OS-61/704. Usp. i P u l i ć, n. dj., 86 i d.). Početkom svibnja 1944. Kovač je napisao opsežniju izjavu o razlozima napuštanja četnika i pristupanja NOP-u. Također je uputio i poziv četnicima da napuste svoje redove i stupe u NOVJ. (AH, ČA, kut. 5).

³⁶ AH, ČA, kut. 2.

³⁷ AH, ČA, kut. 5, pismo Đujiću, 17. III 1944.

³⁸ AH, ČA, kut. 5, Ležajićeva naredba komandirima četa Skradinske brigade, 20. III 1944. Ležajić je posebnom naredbom, 17. III 1944, imenovao komandante pojedinih bataljona i četa u sastavu brigade. (Isto.)

svatko tko pruža »ma kakvu podršku partizanima (. . .) bez daljnega *streljan i uništena njegova imovina*«.39

Na području Ravnih kotara vidljivije je došla do izražaja prisna suradnja četnika i njemačkih vojnih snaga. Stegnjajić je osobito zagovarao tu suradnju. Kao komandant »leteće« četničke brigade u Kuli Atlagića često se obraćao njemačkoj komandi u Benkovcu i Zadru, nudeći svoje usluge i tražeći oružje. Isticao je tom prilikom da njegova jedinica »isključivo služi za vođenje borbe protiv partizana u okolini Benkovca gde se god pokazu«, a to se već potvrdilo nekoliko puta u borbama koje su zajedno s njemačkim jedinicama vođene protiv partizana.40 Međutim, planirana mobilizacija nije davala željene rezultate, očekivane nakon spomenute operacije u prosincu. Zbog toga su predlagane nove vojne akcije.41 Đujić je u travnju uputio u Benkovac majora Kapetanovića, koga je imenovao za komandanta Drugog dalmatinskog korpusa. Nakon Benkovca, Kapetanović je došao u Skradin zajedno s Medačkim četničkim odredom, pod komandom poručnika Milana Potrebića. Taj je odred došao iz Gračaca i po naređenju Đujića trebao je pomoći Kapetanoviću u mobilizaciji na skradinskom području.42

Kapetanovićeve inspekcija bila je na neki način završnica u konstituiranju Drugog dalmatinskog korpusa. On je osnovao štab korpusa, pored već formiranih još nekoliko brigada. One su, prema planu, trebale da imaju između 200 i 300 četnika.43 Stvarno stanje, međutim, pokazuje da su bile znatno manje i veoma su oscilirale, krećući se uglavnom od sto do sto pedeset ljudi.44

Prema okružnici koju je Štab Drugog dalmatinskog korpusa uputio krajem lipnja 1944. komandantima brigada, nedvojbeno je da je isključiva zadaća te jedinice bila borba protiv NOP-a, koji je označen kao »glavni neprijatelj br. 1«, te se čitava djelatnost treba usmjeriti na uništenje partizana. U okruž

39 AVII, NDH, kut. 267, br. reg. 24/3.

40 AH, ČA, kut. 5, Stegnjajićevi dopisi iz travnja 1944.

41 Obrad Bijanko je predlagao da se poduzme šira akcija sa jačim četničkim snagama. »Kada bi jednog dana«, predlagao je on, »krenule snage četnika i to najmanje u dve kolone od Knina. Jedna sa Padjena i Otrića, jedna iz Gračaca i Velebita, jedna iz Karina, i jedna iz Benkovca, tako da se spoje negde oko Pačića, sastave u dve do tri kolone i krenu kroz sela uspostavljajući komande po većim mestima, a sve one za koje se bude imalo podatke da su protiv Srpskog Kralja, pohapsiti i čak u nekim selima popaliti kuće. Kada bi ova akcija u ovim krajevima trajala 10-15 dana, uspeh bi bio preko 200 boraca i zatim bi se ojačali«. (AH, ČA, kut. 4, pismo komandantu korpusa »Velebit«, 19. I 1944). Kao zagovornik isključivo veće operacije, Bijanko je već ranije, u studenome 1943, odbio da sudjeluje u mobilizaciji na području Benkovca. Tada su na to područje došli Mirko, Veber i Jovo Stanisavljević s grupom od oko 100 četnika. Bijanko je obrazložio da kao komandant brigade nije otišao s tim četnicima »zbog toga što ih je malo pak bi tamo bila propaganda da sam sa svima došao i da ih više nema«. (AH, ČA, kut. 3, pismo komandantu korpusa »Velebit«, 16. XI 1943).

42 AH, ČA, kut. 2, poziv Štaba Drugog dalmatinskog korpusa, 29. VI 1944; B r a n i c a, »Razvoj četničkog pokreta«, n. dj., 921-922.

43 Usp. ' B r a n i c a, »Razvoj četničkog pokreta«, n. dj., 922, navodi da je korpus prilikom formiranja imao oko 1600, a u ljeto 1944. oko 2700 ljudi. Autor daje popis brigada, imena njihovih komandanata, brojno stanje i dislokaciju.

44 Npr. prema četničkim podacima, Leteća četnička brigada u Kuli Atlagića imala je u svibnju 1944. oko 120 noruženih četnika; Zadarska četnička brigada, krajem kolovoza 1944, imala je oko 100; četnička grupa u Smilčiću oko 120, a u Smokoviću oko 150 ljudi u proljeće 1944. U isto vrijeme u Karinu je bilo oko 280 ljudi. (AH, ČA, kut. 2 i 5, dopis Stegnjajića komandantu njemačkih trupa u Benkovcu, 1944, nedatirano; izvještaj Jovana Prostrana, 31. VIII 1944).

nici se zaključuje: »Kako je do sada komunistički pokret bio jak, a i još te nije u potpunosti uništen te je u stanju da izvesnim našim odredima slabijim zada teže udarce,, to nismo dozvoliti da si stvaramo još jednog neprijatelja za sada dok nismo sa prvim obračunali«. U vezi s tim ističe se da se mora »zauzeti stav mirnog ponašanja prema Hrvatima bilo koje političke frakcije (. . .)«.45 U daljnjoj praksi niz je primjera potvrđivao spremnost četnika i ustaških organa za suradnju u borbi protiv NOP-a i međusobne što snošljivije odnose.46

Njemačke vojne snage bile su osobito zainteresirane za što uspješnije angažiranje četnika u osiguranju glavne prometnice Bihać-Gračac-Knin-Drniš-Šibenik. Prema podacima komande 15. armijskog korpusa, sredinom studenog 1943. četnici su bili duž te prometnice »okupljeni u posebnim uporištima uz oslonac na nemačke trupe«. Primali su naredbe i upute od njemačkih komandanata. Njihovim snagama pojačano je i osiguranje »najvažnijih pogona na Krki«. Prema njemačkim uputama, osiguravali su područje prema istoku sa svojim jedinicama koje su bile stacionirane na teritoriju Vrlike. Njemačka komanda konstatira da »pismeni sporazumi nisu ni u jednom slučaju sklopljeni«, ali je ipak postignuta suradnja pokazala značajne prednosti. To se ogledalo u dobivanju obavijesti o NOP-u, u ulozi vodiča, u pomoći oko nabave stoke za snabdijevanje njemačke vojske.47 Raspoloživa dokumentacija pokazuje da se Đujić u tom pravcu znatno angažirao, težeći osobno utjecati na pojedine akcije. On je bio zainteresiran da preko svog čovjeka rukovodi Unskim etničkim odredom, koji je u studenome 1943. bio stacioniran u okolici Bihaća. Bila je to dosta jaka grupacija koja je imala oko 400 četnika.48 U isto vrijeme došlo je i do dodira četnika sa Huskom Miljkovićem, koji je bio organizator i komandant Muslimanske milicije u Cazinskoj krajini.49 Đlijić je početkom veljače obavijestio Mihailovića da su odnosi i suradnja s Miljkovićem bili »potpuni«.50 Mihailović je inače bio u tom trenutku zainteresiran za poduzimanje četničke akcije u muslimanskom stanovništvu u Bos. Krajini. Stoga je poslao Đujiću poruku člana Centralnog nacionalnog komiteta Mustafe Mulalića, koju je namijenio Muslimanima Krajine. Đujić je obavijestio Mihailovića da je tu poruku poslao preko Kapetanovića u Bihać, gdje će biti održana konferencija s muslimanskim predstavnicima radi suradnje.51

45 AH, ČA, kut. 2, okružnica od 26. VI 1944.

46 Usp. B r a n i c a, »Razvoj četničkog pokreta«, n. dj., 923-925.

47 *Zbornik dokumenata NOR-a*; XIV/3, 927-928.

48 AH, ZKRZ-GUZ-194S, kut. 20, elaborat GLAVSIGUR-a, 2. III 1944:

49 U Cazinu je 5. XI 1943. održan sastanak kojemu su prisustovali dvojica četnika u pratnji

jednog njemačkog obavještajnog oficira, domobranski oficir i Miljković. Na sastanku je konstatirano da je na tom području velik broj Srba u partizanima, pa je odlučeno da grupa četnika dođe u Cazin »da se priključi Huskinom pokretu i da se sa tim četnicima sprovede jedna velika promičba, kako kod življa koje se još i lalazi kod svojih kuća, tako i kod redova aktivnih partizana. Cilj ovog pokreta i ove promičbe bio bi, da se stvara razdor u redovima-partizana i tako njihove redove oslabi«. Zaključeno je da se nekoliko ljudi iz Miljkovićeve jedinice uputi među Drenovićeve četnike: (AVII, NDH, kut. 92, br. reg. 53/13, dopis Zapovjedništva 2. lovačke brigade Ministarstvu oružanih snaga NDH, 17. XI 1943).

50 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/3, 364.

51 Isto, 293-294. Prema ustaškim podacima, Kapetanović je došao u Bihać 23. I 1944. sa zadaćom da organizira četničke jedinice na pravcu Bihać-Bos. Krupa-Bos. Novi-Dvor na Uni »u vidu zaštitnih odreda«. (AH, ZKRZ-GUZ-194S, kut. 20, elaborat GLAVSIGUR-a, 2. III 1944).

Njemačke su vojne komande željele uključiti četnike u specijalne diverzantsko-terorističke akcije. U spomenutom izvještaju Komande 15. armijskog korpusa, iz studenog 1943, ističe se da se »specijalne četničke grupe« upućuju prema njemačkim direktivama »u komunističku pozadinu«.52 Nijemci su, naime, sve veću pažnju posvećivali subverzivnim metodama borbe protiv NOP-a, a to je osobito došlo do izražaja u proljeće 1944. u Dalmaciji, posebno zbog bojazni od opasnosti desanta savezničkih snaga i NOVJ na obalu. Radi organiziranja terorističko-diverzantske akcije na tom području, iz Beograda je početkom ožujka 1944. došao u Šibenik njemački poručnik Reinhard Kops, poznatiji pod imenom Konrad. On je počeo organizirati specijalnu jedinicu, koja bi bila sastavljena poglavito od četnika i njemačkih vojnika, uglavnom folksdojčera. Konrad je odmah dobio Đujićevu podršku, a prema nekim podacima bio je i u njegovu štabu u Kosovu.53 Inače je, nakon odužeg vremena, došlo i do sastanka Đujića i predstavnika Komande 15. armijskog korpusa. Tom prilikom Đujić je obaviješten da Nijemci znaju da on održava veze s Mihailovićem i dobiva od njega naredbe. Odgovorio je da bi takvu vezu trebalo pozdraviti, jer on vrši utjecaj na Mihailovića da »shvati opasnost saradnje sa Englezima«. Đujić je inače tom prilikom zagovarao suradnju »u znatno većem obimu«, a predlagao je i poduzimanje veće operacije protiv NOVJ u sjevernoj Dalmaciji. Njemački predstavnici su dobili povoljan dojam o Đujiću i njegovoj spremnosti za daljnju suradnju.54 Đujić je tom prilikom posebno tražio zaštitu od ustaškog terora. Nijemci su izjavili da će četnici i srpsko stanovništvo biti zaštićeni, da ne bi bilo »eventualnog ponavljanja događaja iz 1941. godine«. U suprotnom, ako četnici »povedu ofanzivu protiv ustaških pripadnika, nemačka vojska morala bi stati na stranu ustaša«. 55

Rezultat Konradove akcije bilo je organiziranje policijske grupe, nazvane »Jedinica Konrad«, kao jedne od poznatih njemačkih specijalnih jedinica, najčešće nazivanih »trupovi«. Za tu jedinicu Konrad je dobio na raspolaganje oko 30 četnika iz razbijenog Splitsko-šibenskog bataljona. Bili su to poglavito pripadnici Ljotićeva »Zbora«, Srbi i Hrvati. Konradova jedinica razvila je vrlo široku subverzivnu djelatnost. Bila je smještena u Zablacu, a dio u Arbanasima kraj Zadra. Glavna joj je zadaća bila da se njeni pripadnici ubacuju na partizanski slobodni teritorij, prikupljaju podatke o NOVJ i savezničkim jedinicama i rade na likvidaciji rukovodstava i pristaša NOP-a. Bili su obučeni u njemačke uniforme, ali su zapravo najčešće zamaskirani kao partizani upadali iznenada u sela i na obližnje otoke. Rezultat njihovih akcija bili su brojni zločini, nasilja i pljačke, koje su provodili u nizu sela (Dubrava, Vodice, Bilice, Jadrtovac, Raslina i dr.) i na otocima (Krapanj, Pašman, Dugi otok).56

52 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/3. 927.

53 Branica, »Razvoj četničkog pokreta«, n. dj., 920; Latas-Dželebdžić, n. dj., 270.

54 Sastanak je održan 9. V 1944. Osim Đujića, prisustvovali su mu Kapetanović i Mijović, a s njemačke strane načelnik Štaba 15. armijskog korpusa, načelnik obavještajnog odjela korpusa i poručnik Konrad. Izvještaj Konrada o tom sastanku u *Zborniku dokumenata NOR-a*, XIV/3, 951-954.

55 Isto, 953.

56 Detaljnije Branica, »Razvoj četničkog pokreta«, n. dj., 920-921; Latas-Dželebdžić, n. dj., 270-272.

Đujić se sa svim raspoloživim jedinicama uključio u akciju njemačkih i ustaško-domobranskih snaga na oslobođenom području zapadne Bosne, koja je započela 25. svibnja 1944. njemačkim desantom na Drvar. U svom naređenju idućeg dana on ističe da treba iskoristiti situaciju da se NOVJ «nanese što više gubitaka»; da se provede četnička organizacija i mobilizacija u područjima koja su dotad držali partizani.⁵⁷

Zaposjedanje pojedinih dijelova Like od njemačkih vojnih snaga bilo je odlučujući faktor i za ponovno oživljavanje četničke akcije na tom području. U Liku se vraćaju četničke grupe i pojedinci, uglavnom iz sjeverne Dalmacije, a s njima se okupljaju i oni koji su izbjegli i skrivali se po šumama. Sve daljnje akcije oko okupljanja i organiziranja četnika bile su naj uže povezane s njemačkim komandama u pojedinim garnizonima. Svakako je naoružavanje i snabdijevanje četnika od strane Nijemaca bilo naj uže povezano i sa zahtjevima da se od četničkih jedinica organizira što efikasnija vojna sila. Jednako tako Đujić je u svojstvu komandanta oblasti bio zainteresiran za organiziranje četnika u Lici. Gračac ponovo postaje jedan od glavnih punktova koncentracije četnika. U njemu je bila komanda Prvog ličkog korpusa, koji je po Đujićevoj naredbi osnovan početkom siječnja 1944. u sklopu već prikazane reorganizacije četničkih snaga Dinarske oblasti. Za komandanta korpusa imenovan je major Milivoj Vuksanović, koji je bio zadužen da organizira i građansku upravu.⁵⁸ Korpus su činile četiri brigade, u Gračacu, Otriću, Srbu i u Donjem Lapcu. U sastav korpusa ulazio je, kao samostalna jedinica, Medački četnički odred, koji je nakon povratka iz Dalmacije bio stacioniran u Gračacu. Također je samostalna jedinica bio tzv. Komitski četnički odred braće Marić, koji su među prvima stupili u vezu s Nijemcima i bili stacionirani u Otriću.⁵⁹ Zahvaljujući njemačkom garnizonu u Donjem Lapcu, ondje se od jeseni 1943. također počinju okupljati izbjegli četnici iz južne Like i zapadne Bosne. Nešto kasnije to se događa i u Srbu. U vrijeme osnivanja Prvi lički korpus je, prema četničkoj evidenciji, imao 928 četnika, a poslije se povećavao.⁶⁰ Pod parolom o zaštiti stanovništva četnici su u toku 1944. glavni pravac akcije usmjerili na mobilizaciju. Budući da su u tome doživljavali velike neuspjehe, provodili su istodobno i teror u stanovništvu, obilježen među ostalim i pojavama slanja naroda u logore posredstvom Nijemaca.⁶¹

Đujić je htio da se uz pomoć Nijemaca što prije okupe i organiziraju razbijeni četnici u gornjoj Lici i Gorskom kotaru. Angažirao je kapetana Đakovića, koji je, prema raspoloživim podacima, već bio uspostavio dobre veze s njemačkom komandom u Gospiću. Đaković se sredinom listopada 1943. pojavio u Đujićevu štabu u Kosovu, odakle je s uputama preko Zadra otputovao u Sušak i Rijeku. Đujić je mogao računati i na pomoć talijanskog

⁵⁷ Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/3, 654-656.

⁵⁸ AH, ČA, kut. 4, Đujićeva naredba od 1. i 2. I 1944.

⁵⁹ Taj odred imao je oko 100 četnika s područja Tiškovca, Otrića i Zrmanje. U sukobu četničkih komandanata Marići su se opredijelili za Rokvića, tj. nisu priznavali Đujića i Vuksanovića. (AH, ZKRZ-GUZ-1945, kut. 20).

⁶⁰ AH, ČA, kut. 3, Glavni spisak podataka ljudstva I ličkog korpusa, 1. I 1944.

⁶¹ U izvještaju sa sastanka plenuma Okružnog komiteta KPI;I za Liku, 20. I 1944, konstatira se: »Osjeća se pojačana i vojnička i politička djelatnost četnika. Četničke grupe stalno vrše upade na naš teritorij, a u okupiranim krajevima južne Like vrše stalno teror i nazad 10 dana su vršili prisilnu mobilizaciju koja im nije uspjela«. (AIHRPH, KP-3112088).

pukovnika Grignola, koji je ostao u njemačkoj službi. Đaković je u Rijeci došao u dodir sa Grignolom, o čemu je Đujić obavijestio Mihailovića. 62 Od njemačke komande u Opatiji je tražio da mu se odobri prikupljanje rasturenih četnika. Zapovjednika domobranske posade u Sušaku, potpukovnika Hinka Rescha, Nijemci su obavijestili da je Đaković izrazio spremnost da prikupljeni četnici surađuju i s vojnim snagama NDH. Resch navodi da je pristao na to, ali je zahtijevao »kao uvjet suradnje, da četnici apsolutno skinu svako srbsko obilježje, priznavajući vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i da u budućem skinu naziv 'Četnik' zamjenjujući ga nazivom 'pravoslavni lički odredi', te da budu pod našom kontrolom i zapovjedništvom«. Resch je izvijestio Pavelića da je Đaković pristao na te uvjete i da se računa da bi mogao »prikupiti oko 1500 ranijih četnika, skrivenih oko Otočca i Gospića«. Predložio je da se ta ponuda prihvati.63 Đaković je obavijestio Mihailovića da je u Rijeci prikupio »desetak četnika za kurirsku i obavještajnu službu«, te da se pri ustaško-domobraskom garnizonu u Ogulinu sklonio »oko 50 zadnjih ostataka naših četnika od Moravica, Gomirja, jasenka, Drežnice«.64 Očito je bilo da Đakovićeva akcija nije polučila željene rezultate. Međutim, u veljači 1944. uslijedio je povratak grupe od oko 180 četnika, koji su u rujnu bili prebjegli u Italiju. Bio je to rezultat akcije koju je uz odobrenje Nijemaca organizirao Jevđević. Nakon kapitulacije Italije on je bio u Rimu, odakle je uspio uspostaviti radio-vezu s Mihailovićem. Izrazio mu je svoju zamisao da ondje nastavi S radom, poglavito obavještajnog karaktera.65 Mihailović je, međutim, bio zainteresiran da se Jevđević vrati u zemlju, a i četnici koji su izbjegli u Italiju. Jevđević je s majorom Novakom, koji je također bio u Rimu, prešao u Trst, nalazeći se stalno u dodiru s njemačkom obavještajnom službom.66 Istodobno se pokazalo da su i Nijemci bili zainteresirani za povratak četnika iz Italije, pa su u tu svrhu angažirani Đaković i Grignolo. Izbjegli četnička grupacija u Italiji bila je razmještena u Bologni i Padovi. Spomenuta grupa od 180 četnika prebačena je u Opatiju, gdje je već bio Jevđević, preuzevši komandu nad njom.67 Četnici su bili razmješteni u Opatiji, Lovranu i još nekim okolnim mjestima. Od Nijemaca su dobivali hranu i plaću. Ondje se okupio još jedan manji broj četnika. Ubrzo se ta četnička grupacija počela smanjivati, jer je Jevđević upućivao manje grupe četnika u druga mjesta (Gorica, Postojna, pl. Učka), gdje su u njemačkoj i talijanskoj uniformi i pod njemačkom komandom obavljali određenu policijsku službu.68

Međutim, Mihailović i Đujić su očekivali od Jevđevića da bude zapravo

62 B r a n k o L a t a s, »Četnici iz Like u službi Nemaca«, n. dj., 201-202.

63 AVII, NDH, kut. 81, br. reg. 8/17, Mjesno zapovjedništvo u Sušaku, 10. XII 1943.

64 Kao u bilj. 62.

65 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/3, 203.

66 AH, MUP NDH, GLAVSIGUR, KUT. 1, spis: »Političko djelovanje Jevđevića Dobroslava u Trstu,« 26. II 1944.

67 AJ, 110, fasc. 614, inv. 16391, izjava Jevđevića Britancima, 5. XI 1945.

68 U Opatiji je bio četnički štab, a Đaković je smatran kao njegov načelnik. (AIHRPH, NG, kut. 429, elaborat: Veze između D. C. O. i Vrhovne komande; AVII, ČA, kut. 160, br. reg. 51/3; B r a n k o L a t a s, kao u bilj. 62, 205-206). Jevđević je htio da organizira i Hrvate kao dobrovoljce u četničke jedinice. Nadao se da bi se to moglo učiniti na Krku, odakle bi se jedan broj zavrbovanih uputio u Istru, pa je za to tražio podršku Nijemaca. (AH, ČA, kut. 1, pismo Sorku, 11. VI 1944).

organizator upućivanja četnika u Liku i Gorski kotar, jer su htjeli da oživi četnička akcija na tim područjima. Obavještavajući Mihailovića, sredinom veljače 1944, da je njemačka 114. pješadijska divizija napustila sjevernu Dalmaciju i preko Like se uputila prema Sušaku, Đujić navodi da je iskoristio tu priliku i poslao u gornju Liku »trojke koje imaju zadatak, da dođu u vezu sa tamošnjim našim razbijenim delovima rada povezivanja«.69 Raspoloživa dokumentacija upućuje da je Jevđević radio na uspostavi veza s Likom i Gorskim kotarom, ali da je istodobno bio zainteresiran i za jačanje svoje grupacije pridolaskom novih četnika sa spomenutih područja. Tako je u travnju 1944. u Opatiju došla veća grupa četnika, koji su bili prikupljeni u Gackoj dolini i okolici Ogulina, a zatim su otpremljeni u Sloveniju.70

Istodobno se uz pomoć Nijemaca nastojalo ojačati četničke grupe u gornjoj Lici. U svibnju 1944. u Gacku dolinu dolazi Ilija Vlašić, koji uz pomoć Nijemaca intenzivno radi na okupljanju i organiziranju četnika. Vlašića su kao četnika u siječnju 1943. bili zarobili partizani u Ličkoj Jesenici, i bio je upućen u jednu brigadu NOVJ, odakle je dezertirao.71 U svojoj akciji dobio je zdušnu pomoć Joce Eremića i njegove grupe koji su sredinom svibnja izvršili puč u Plaščanskom partizanskom odredu. Riječ je o grupi partizanskih komandanata, koji su ispoljili svoju nacionalističku orijentaciju pod parolom da je srpsko stanovništvo sve više ugroženo od NOP-a. Eremić je ličinu majora bio komandant Kordunaškog vojnog područja dezertirao, i 12. svibnja stupio u vezu s Nijemcima u Oštarijama. Bio je to zapravo Eremićev bijeg od hapšenja i sumnje koja je pala na njegovo držanje. Radilo se, naime, o pripremi puča, u čijem organiziranju su, pored Eremića, glavnu ulogu imali Stevo Kosanović-Jabučar, zamjenik političkog komesara Kordunaške grupe NOP odreda, Đuro Đuđa Šumonja, komandant Plaščanskog odreda, Milan Momčilović, obavještajni oficir odreda, Milan Basta, komesar odreda. Eremićev bijeg je utjecao da je puč odmah uslijedio. U pismu koje su organizatori puča napisali 14. svibnja navečer obavještavaju se pojedinci na koje su računali da će akciju izvesti idućeg dana. Apelirajući na podršku i priključenje njihovoj akciji, navode da mogu uspostaviti »direktnu vezu sa Glavinom (Knin)«, tj. s Đujićem, te da treba »uhvatiti vezu sa Karlovcem, zbog kolaboracije naših jedinica sa neprijateljem, jer je to neophodno potrebno radi većih političkih i vojnih uspjeha«. Ističu da je situacija za njihovu akciju veoma povoljna »jer glavnina komunističkih jedinica stoje u Dalmaciji i žele dočekati Engleze«. Sto se tiče odnosa prema Hrvatima, sugeriraju da u njih ne treba još »dirati dok se ne ojačamo, a poslije ćemo uzeti najpogodniji stav«. Na kraju se ističe da treba »razviti srpsku propagandu među narodom«.72

Puč je doista izveden 15. svibnja, kada je dio boraca Drugog bataljona

⁶⁹ Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/3, 423.

⁷⁰ Te su četnike doveli poručnik Mile Marijan i potporučnik Milan Potrebić. Svakako je njihov dolazak utjecala i bojazan od daljnjih sukoba sa ustašama. Marijan i kapetan Đuro Borić, koji su okupili grupu četnika u Gackoj dolini, nastojali su da u Otočcu uspostave četničku komandu, ali su ustaše većinu tih četnika poubijali. (AH, ZKRZ-GUZ.1945, kut. 20; B r a n k o L a t a s, kao u bilj. 62, str. 206).

⁷¹ AH, ZKRZ.GUZ.1945, kut. 20.

⁷² AIHRPH, NG, kut. 425, f. 20. Pismo su potpisali Kosanović, Šumonja i Branko Krajnović.

Plašćanskog odreda, zajedno s nekoliko rukovodilaca napustio selo Grbe, gdje su se nalazili i stavili se na raspolaganje Nijemcima.⁷³ Idućeg dana, 16. svibnja, organizatori puča sastali su se s njemačkim oficirima iz 392. divizije, te razgovarali o naoružanju pučista i ostaloj pomoći. Prema nekim podacima, sastanku su prisustvovali Eremić i Momčilović, koji se već- početkom svibnja 1944. predao Nijemcima. Međutim, zbog neposrednog dodira s predstavnicima njemačkih okupacionih snaga među odbjeglih borcima došlo je do osipanja, tako da se znatan broj vratio u odred.⁷⁴ Ostali su se, nakon skrivanja po šumama oko Plaškog, uskoro priključili Vlašićevoj četničkoj grupi u Gackoj dolini. U daljnjem organiziranju četnika dogovoreno je s njemačkom komandom da se formira jedan četnički odred na području Gacke doline, pod komandom Vlašića, a drugi, kao Kordunaški četnički odred na području Plaškog, pod komandom Eremića. Uspostavljen je i Štab grupe Gacke doline i Korduna, s komandantom Marijanom, koji je ponovo došao u Liku. Osnovan je i Nacionalni komitet oslobođenja Gacke doline i Korduna, s Eremićem kao predsjednikom. Bili ,bi to neki novi oblici organiziranja s kojima bi se trebalo suprotstavljati NOP-u. To je bilo osobito vidljivo i izbjegavanju naziva četnik. U propagandnim lecima kojima su se Eremić i njegova grupa obraćali stanovništvu, posebno partizanima, govori se o »dobrovoljačkim odredima«. Pod parolom da se NOP raspada i da KPJ ne zastupa interese srpskog naroda, apeliralo se na partizane da se priključuju u novoosnovane »dobrovoljačke odrede« čiji se borci svakodnevno u sve većem broju okupljaju u šumama.⁷⁵

Planirana akcija, međutim, nije se mogla razviti u onom opsegu kako se zamišljalo. Okupljanje i organiziranje četnika s pojedinih područja uglavnom je izvršeno u dijelu Gacke doline. Ondje se, uz podršku Nijemaca, prisilnu mobilizaciju i teror u stanovništvu, ta grupacija uspijevala održavati do konačnog povlačenja krajem 1944. godine.⁷⁶

⁷³ Borcima je rečeno da se kreće u akciju prema Modruši. U govoru, koji je tom prilikom održao, Sumonja je rekao: »Od danas nismo više partizani, niti ćemo se boriti pod komandom Tita. Hrvati koji dolaze u partizane odoše svi na više položaje, a mi ostajemo uvijek na istom mjestu. Mi se ne ćemo zvati četnici, nego dobrovoljačka oslobodilačka vojska Jugoslavije«. (AIHRPH, KP-210/3476, izvještaj Kotarskog komiteta KPH Plaški Okružnom komitetu Karlovac, 19. V 1944).

⁷⁴ Računa se da je odbjegli oko 100 boraca, od kojih se, prema podatku Kotarskog komiteta KPH Plaški, do 26. V 1944, vratilo 66 boraca. (AIHRPH, KP-210/3498, izvještaj Okružnom komitetu KPH Karlovac, 29. V 1944). U nešto ranijem izvještaju navodi se da je Sumonja »razoružao Štab odreda, pokupio automatsko oružje i sa oko 100 ljudi otišao«. U vezi s Eremićem iznosi se pretpostavka da »ima namjeru nešto slično učiniti što je učinio Huska (Miljković, op. F. J. B.) odnosno da prikupi veći broj ljudi i da onda sa- nama pregovara«. (AIHRPH, KP-210/3474).

⁷⁵ AIHRPH, NG, KUT, 430, f. 2, letak »Junački narode Like i Korduna!« potpisan od Komande dobrovoljačkih odreda; NG, kut. 430, f. 12, letak »Narodu Korduna i borcima u partizanskim redovima-, kolovoz 1944, potpisan: Jugoslavenski dobrovoljački odredi. Istodobno su Eremić, Krajnović, Sumonja, Kosanović, Basta, pisali pisma pojedinim znancima u NOP-u, apelirajući da se priključe njihovoj akciji. (AIHRPH, NG, kut. 428, f. 1).

⁷⁶ Prema raspoloživim podacima, ta je grupacija imala oko 500 ljudi. Četnički bataljoni su bili u Škarama, Zalužnici, Brlogu i Ponoru. Jedna četnička grupa ponovo je organizirana u Lipovu polju i formalno je pripadala četničkoj komandi u Gackoj dolini. (AH, ČA, ZKRZ-GUZ-1945, kut. 20). L a t a s - D ž e l e b d ž i ć, n. dj., 276 navode podatak da je bilo oko 200 četnika kao pripadnika tzv. dobrovoljačkih odreda. U izvještaju Centralnom komitetu KPH, 30. VI 1944, Okružni komitet za Liku donosi podatak da se na čitavom području Like nalazi oko 1700 četnika. (AIHRPH, KP-240/1021-1). Opširnije o djelatnosti Eremića i njegove grupe usp.: Đ u r o R e b i ć »Stvaranje i razvoj partizanske obavještajne službe u karlovačko-kordunskoj, ličkoj i

Četničko vodstvo je pokušavalo prodrijeti na područje Korduna, ali nisu postignuti željeni rezultati. Obavještavajući Jevđevića o četničkoj akciji u Lici, Kosanović ju je ocijenio »vrlo povoljno«, zaključujući da to zahtijeva prodor Đujićevih jedinica prema Gackoj dolini radi neposrednog povezivanja. Jednako značenje, prema njegovu mišljenju, ima prodiranje u pravcu Korduna. On je zbog toga apelirao na Jevđevića da utječe na Đujićevo angažiranje, »jer će se jedino na taj način moći spriječiti zamisao komunista - prodiranje u primorske krajeve«.77 Od početka 1944. pojačano je organiziranje četnika na području kotara Dvor na Uni, na čemu je radio Đujić. Javio je Mihailoviću da je kapetana Crljenicu poslao »na rad u Bosanski Novi i Dvor na Uni«, i s njim »potrebnu ekipu ljudi boraca i stručnjake za obavještajnu službu, službu veze, organizaciju i propagandu«.78 Iz izvještaja kotarskih rukovodstava KPH Dvor, Kostajnica i Petrinja vidi se da su organizirane naoružane četničke grupe koje su se nalazile u službi Nijemaca i zajedno s njima vršili zločine i teror po selima.79

Bijeg pred snagama NOP-a

Ustaški faktori su očekivali da će nakon kapitulacije Italije pristup četničkom pitanju, dobiti novi pravac, svakako povoljniji za NDH. Vjera u to temeljila se i na činjenici da su Nijemci drugačije gledali na ulogu četnika nego Talijani, tj. da su njihova gledišta bila u mnogočemu u interesu ustaškog režima. Međutim, dosta brza promjena u gledištu na daljnju ulogu četnika pokazala je da se to pitanje neće moći rješavati onako kako su to ustaški faktori očekivali. Ministarstvo oružanih snaga NDH poslalo je sredinom ožujka 1944. molbu generalu Glaiseu da se na obostranu korist riješi četničko pitanje. On je odgovorio da se suradnja na području NDH sa »samozaštitnim i ostalim postrojbama koje djelatno sudjeluju u borbi protiv komunista«, pri čemu se mislilo na četnike, treba »tako dugo podpomagati« dok oni ne vrše prestup protiv njemačkih oružanih snaga i organa NDH. Jedino treba »nastupiti svom oštrinom« protiv onih četničkih skupina »koje nisu ugovorno vezane« a vrše prestupe protiv njemačke vojske. Što se tiče četničkih skupina koje krše ugovor što ga imaju s njemačkim oružanim snagama, njih treba razoružati.80 Daljnja je praksa, međutim, sve više potvrđivala da njemački vojni faktori nisu bili voljni poduzeti radikalnije korake oko rješavanja statusa četnika. Naprotiv, četnici su privlačili sve veću pažnju kao snaga koju treba

žumberačko-pokupskoj regiji, s osvrtom na djelovanje njemačke obavještajne službe«, zbornik: *Druga godina NOR-a*, n. dj., 380-381; isti, »Pucnji pod Trojvrhom«, zbornik: *Plašćanska dolina i okolica u NOR-u*, n. dj., 394-395; *Milan Pešut*, »Plašćanski partizanski odred«, na i. mj., 360-361; *Milojko Šaša*, »Doživljaji u Pašćanskom partizanskom odred«, na i. mj., 372-373; *Đuro Srémač*, »Da li si čitao marksističku literaturu«, na i. mj., 377; *Jakovčić*, n. dj., 458-459; *Lataš-Dželebdžić*, n. dj., 274-276. Usp. i Đuro Zatezalo, *Četvrta konferencija KPH za Okrug Karlovac 1945*, Karlovac 1985.

77 AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 56/4, nedatirano.

78 *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV/3, 294, radiogram 17. 1. 1944.

79 AIHRPH, KP-33/2183; KP-180/306; KP-181/320, 326a, 391, 392; KP-183/572; AH, ZKRZ-GUZ-1945, kut. 20.

80 AVII, NDH, kut. 153, br. reg. 33/5, okružnica GLAVSIGUR-a od 28. VII 1944.

što više iskoristiti u borbi protiv NOP-a, pogotovu na području Hrvatske. Ocjene koje su njemački vojni faktori u tom pogledu davali o četnicima najčešće su bile poticane nezadovoljstvom mogućnostima i opsegom vojnog angažiranja NDH. U analizi situacije u Dalmaciji, koju je sredinom travnja 1944. dao Štab 264. pješadijske divizije, nasuprot izraženom nezadovoljstvu sa NDH, ističe se da »četnike treba ceniti kao jedini pouzdani faktor borbe protiv komunističkih bandi«. Ukazuje se na to da četnici imaju bolje rukovođenje i organizaciju i da je njihova obavještajna služba od vidljive pomoći njemačkim oružanim snagama.³¹ Karakteristična je bila izjava generala Rendulica predstavnicima NDH, sredinom svibnja, da je on voljan razoružati četnike, pod uvjetom da NDH dade novih 20.000 do 30.000 vojnika koji bi ih nadomjestili. Za NDH takav prijedlog nije značio nikakav ustupak, jer ga ona nije mogla ispuniti. Suštinu toga problema izložio je Hitler Paveliću sredinom rujna 1944. Pavelić je, naime, prilikom svoga posjeta Hitleru izrazio mišljenje da bi trebalo da Nijemci prestanu dalje potpomagati četnike, na što je Hitler »primijetio, da bi bilo bolje kad bi se četnici skupa s nama borili protiv partizana, nego da ih se nezgodnim postupkom prisili da priđu partizanima«. ⁸²

Zbog svega toga, od strane Nijemaca uslijedile su zapravo tek neznatne intervencije u vezi s četnicima, koje bi trebale biti u interesu NDH. To je najkonkretnije došlo do izražaja u nastojanjima da se uklanjaju neka vanjska obilježja kod četnika, što bi trebalo biti i znak njihove određene preobrazbe u pomoćne snage njemačke vojne sile.⁸³

Četnici su u njemačkim vojnim snagama vidjeli i zaštitnika od ustaškog režima. Naime, stalno je bilo određene bojazni od ponovnih jačih oružanih intervencija. Teror koji su ustaše provodili u toku 1944. godine u pojedinim momentima je neposredno prijetio i opstanku pojedinih četničkih grupacija, kao što je spomenuta likvidacija četnika u Otočcu i akcije protiv četnika u Lipovu polju. Ta je opasnost bila i jedan od važnijih razloga koji je utjecao na Đujića da se osobno sastane s njemačkim vojnim predstavnicima. Na spomenutom sastanku u svibnju, on se Nijemcima posebno žalio na akciju ustaškog pukovnika Servatzyja koji radi na stvaranju »ustaške milicije« na području

⁸¹ *Zbornik dokumenata NOR-a*, XIV4, 192.

⁸² Jelčić - B u t i ć, *Ustaše i NDH*, n. dj., 287. Vrančić je prilikom posjete Berlinu, u kolovozu 1944, pred predstavnikom njemačkog Ministarstva vanjskih poslova, poslanikom Clodiusom, pokrenuo pitanje četnika. U razgovoru oko financiranja njemačke vojske u NDH i visini tog iznosa, Vrančić je tražio da ta sredstva ne budu korištena i za financiranje četnika. U vezi s tim saopćeno je Vladimiru Koškaku, poslaniku NDH u Berlinu, da »Njemačka Vlada ne može u ugovor o financiranju njemačke vojske u Hrvatskoj unijeti traženu četničku klauzulu, jer da imade 15.000 četnika unutar redova njemačke vojske«. (AVII, NDH, kut. 90, br. reg. 10/1, dopis Ministarstva oružanih snaga NDH, nedatirano).

⁸³ Tako je Jovo Stanisljević obavijestio 19. VII 1944. komandanta Prvog ličkog korpusa da su Nijemci naredili četnicima da skinu svoje oznake, kao što su značke s dvoglavim orlom, te da ne smiju nositi srpske trobojnice i zastave. Svi oni koji to ne učine bit će »skinuti sa hrane i poslani u Srbiju«. (AH, ČA, kut. 4). U vezi sa isticanjem zastave u jednom mjestu »gde četnici drže vlast u svojim rukama«, a na što su ustaški organi protestirali kod njemačke komande, komandant Prvog ličkog korpusa Vuksanović je žestoko intervenirao navodeći da je to učinila »grupa nezrelih i nesvesnih četnika«. U vezi s tim on je zaključivao: »Nije još momenat za isticanje srpskih zastava, jer bi se time mnoge stvari dovele u pitanje i nezgodan položaj. Biće vremena i za to ali sve u svoje vreme«. (AH, ČA, kut. 4, dopis komandantu Prve brigade, 16. IX 1944).

koje su prije bile okupirale talijanske vojne snage. Prema Đujićevoj ocjeni, Servatzky »vrši organizovanje i ponovno ustrojavanje većih jedinica oko pravoslavnih teritorija, sa očitom namerom, da se ovde prouzrokuje ponavljanje događaja od 1941. godine.«⁸⁴ Ta je bojazan bila povećavana zbog vijesti da bi Nijemci na intervenciju ustaških faktora mogli razoružati četnike.⁸⁵

Nijemci su bili za što snošljiviji odnos između četnika i ustaša, tj. sve tri zainteresirane strane. Zbog toga su u pojedinim momentima reagirali i na postupke ustaških organa prema četnicima.⁸⁶ U svakom slučaju, daljnja je praksa pokazivala da su zainteresirane strane nastojale da međusobni odnosi budu snošljiviji. Dapače, i međusobna suradnja je s daljnjim razvojem situacije više dolazila do izražaja. Posebno se očitovala u međusobnom potp6maganju oko provođenja mobilizacije i hvatanja bjegunaca.⁸⁷

Budući da je daljnji razvoj događaja sve više ugrožavao pozicije četničkih snaga, Đujić je htio da se što više četnika koncentriraju u Kosovu. Računao je, među ostalim, da će tako spriječiti; sve veće osipanje njihovih jedinica. Također ga je, prema raspoloživim podacima, u rujnu zaokupljala i ideja o eventualnom iskrcavanju Saveznika na dalmatinskoj obali. U vezi s tim poduzeo je i određenu akciju.⁸⁸ Pokazalo se, međutim, da su četnici najnepo-

⁸⁴ Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/3, 953.

⁸⁵ U izvještaju RAVSIGUR-a, 14. VIII 1944, iznosi se podatak da su četnici doznali za njemačke planove za njihovo razoružanje. Navodi se da je Đujić uputio Nijemcima »spomenicu« u kojoj dokazuje doprinos četnika u borbi protiv partizana i potrebu daljnjeg održanja četničke organizacije. Pretpostavljalo se da je »spomenica« dostavljena generalu Glaiseu u Zagrebu. (AVII, NDH, kut. 267, br. reg. 4/1-43). Đujić je doista upućivao Nijemcima i pisane »referate«, kojima je autor vjerojatno bio Stevan Prostran. U pismu Prostranu, 19. I 1944; Đujić zahvaljuje za jedan takav »referat«, koji je predan »njemačkim vlastima koje su bile sa "njime neobično zadovoljne i pretstavnici Nijemaca su izjavili da je poslje ovoga sada sasvim razjašnjena situacija između nas i njih, da su odnosi postavljeni !Ja pravilnu osnovu i od sada da će nastojati da nam pomognu koliko više budu mogli«. (AH, ČA, kut. 1). U elaboratu pod naslovom »Severna Dalmacija«, koji je vjerojatno u travnju 1944, dostavljen Nijemcima, navodi se da četnički pokret "nema nikakvog političkog programa«, osim da Srbe drži, "na okupu na nacionalnoj liniji« ine dopusti »da ih odnese internacionalna crvena bujica«. U vezi s tom zadaćom četnicima se nameće suradnja s njemačkom vojnom silom. (AH, ČA, kut. 1).

⁸⁶ Župa u Dubrovniku izvijestila je 10. VII 1944. MUP NDH da ne može izvršiti »odstranjenje pripadnika četničkih organizacija i četničkih zapovjednika koji nisu hrvatski državljani«, jer se »njemačke vojne vlasti najenergičnije protive stvaranju neraspoloženja u četničkim redovima, koje oni sada trebaju u borbi protiv partizana, jer ovi sve više ugrožavaju područje ove Velike Župe a Nijemci ne raspolažu dovoljnim postrojbama, o čemu se je i ranije izvjestilo«. Također je Zupska redarstvena oblast, u Dubrovniku, u srpnju 1944, pokušala da »odkaže gostoprimstvo petorici četnika sa područja van Dubrovnika, jer su bili nepoćudni a neki su se, bavili i krijumčarenjem«, ali su njemački generalni konzul i zapovjednik mjesta obavijestili župana da »dotični uživaju zaštitu Njemačkog Reicha do opoziva«. (AIHRPH, NG; inv. br. 22484).

⁸⁷ U ljeto i jesen 1944. četnici su zajedno s ustašama držali područje oko Zadra (Smilčić, Smoković, Islam Grčki), Benkovac, Kulu Atlagića kraj Benkovca, Poljice, Obrovac, te neka mjesta u Bukovici. (AH, ZKRZ-GUZ-1945, kut. 20). Usp. i B r a n i c a, »Razvoj četničkog pokreta,« n. dj. 923-924.

⁸⁸ B r a n i c a, »Razvoj četničkog pokreta,« n. dj. 925; navodi podatak da je, radi pripreme za invaziju Saveznika na dalmatinsku obalu, Đujić uputio jedinice Prvog bosanskog korpusa, pod komandom Cvjetičanina, u područje Lozovca i Konjevrate. U vezi s tim, on citira naredbu Mijovića 1. X 1944, u kojoj se ističe da Dinarska četnička oblast »po svim znacima i izgledima imaće tu čast da prva uhvati vezu sa našim velikim saveznicima koji se svakog časa očekuju«.

U isto je vrijeme organizirana i četnička propaganda na području Dubrovnika o iskrcavanju Saveznika. U tom cilju šireni su četnički leci u kojima poziva stanovništvo dubrovačkog područja da dočeka i podrži jedinice JVO, koje vodi major Vojislav Lukačević. (AIHRPH, NG; inv. br. 22821, letak »Hrvati i Srbi Dubrovnika i sreza dubrovačkog!«, potpisao »Pokrajinski nacionalni komitet za Hercegovinu, Boku i Dubrovnik«, dijeljen u Dubrovniku, u rujnu 1944). Također je

koncentraciji najuže povezala s tim.

Došao je trenutak kada su kontrarevolucionarne snage ubrzano napuštale Srbiju pred velikom ofenzivom NOVJ i Crvene armije. Preko područja sjeverne Hrvatske išao je glavni pravac povlačenja tih snaga s istoka na zapad. Riječ je u prvom redu o prebacivanju oružanih formacija koje su činile jedinice Nedića i Ljotića, te dio ostataka Mihailovićevih četnika. Dakako, čitava je ta akcija organizirana u režiji Nijemaca. Dok se Nedić sa svojim najužim krugom početkom listopada 1944. povukao preko Mađarske u Austriju, dotle su se njegove jedinice, reorganizirane u Srpski udarni korpus, povlačile pred ofenzivom NOVJ zajedno s njemačkim trupama u Bosnu, odakle su u siječnju 1945. stigle u Austriju, vrlo oslabljene. Istodobno se iz Beograda povlačio Ljotićev Srpski dobrovoljački korpus, s ciljem da stigne u Sloveniju. Iako je Pavelić protestirao zbog povlačenja tih jedinica preko NDH, one su se ipak uz pomoć Nijemaca prebacile u Sloveniju.⁸⁹ U Ilirskoj Bistrici Ljotića je dočekao Jevđević koji je ondje otprije bio sa svojom četničkom jedinicom.⁹⁰ Koncentracija tih snaga u Istri provodila se zapravo po planu Nijemaca. Taj je plan odgovarao i četnicima, jer je riječ o području odakle bi se u određenom trenutku mogao izvršiti i neposredan spoj sa savezničkim vojnim snagama. Ideja o povlačenju u tom pravcu zaokupila je, među ostalim, i Đujića.

U neposrednoj pripremi povlačenja Đujić je osobito bio suočen s bojazni od sve većeg osipanja četničkih snaga koje sli bile pod njegovom komandom. Na svom inspekcijskom putu u Obrovac, kamo je išao zajedno s njemačkom kolonom, početkom listopada, 1944, komandant Prvog ličkog korpusa Mili-voje Vuksanović, naišao je na poraznu situaciju kod jedinica Drugog dalmatinskog korpusa. »Četnički duh i moral kod boraca II Dalmatinskog korpusa«, konstatira on, »se poljuljao i veliki broj 'četnika' je otišao u partizane. Ovo je nastalo usled zauzeća Benkovca od strane partizana, kao i zbog ogromne lažne partizanske propagande i pritiska na ove krajeve, kao i usled Sporazuma Šubašićeve vlade sa Titom i navodnog govora Nj. V. Kralja Petra II preko Londonskog radija«. Govoreći o stanju u pojedinim brigadama, Vuksanović ističe da se Gavro Stanovjević povukao u Obrovac, jer u Karinu »nije mogao da ostane: Njegovi ljudi su prvo jednim dijelom otišli u partizane, a ostatak je otišao u sastav leteće brigade u Kulu i Smilčić«. On navodi da

kapetan Svilokos objavio letak »Dubrovčanima grada i sreza«, u kome apelira da se »bezuvjetno izvršavaju naređenja komandanta operacija Hercegovine i južnog primorja« Lukačevića. (Isto). Lukačevića je u to područje poslao Mihailović da razvije četničku akciju, među ostalim, i zbog eventualnog iskrcavanja Saveznika. Lukačević je uputio poseban letak domobranima pozivajući ih da stupaju u JVO. (Isto). U povodu akcije i raspačavanja spomenutih letaka, Gradski NOO Dubrovnik objavio je svoj letak stanovništvu pod naslovom »Posljednji pokušaji odbačenih«, u kojem se razotkrivaju ciljevi četničke propagande. (Isto, inv. br. 22820). L a t a s - D ž e l e b d ž i ć, n. dj., 404, navode podatak da se Lukačević trebao kod Dubrovnika spojiti s jednim britanskim odredom.

⁸⁹ Opširnije M I a d e n S t e f a n o v i ć, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945*, Beograd 1984, 294 i d. S Ljotićevim korpusom, koji se. 8. X 1944. povukao iz Beograda, nije bio Peti puk s komandantom majorom Miloradom Mojićem. Taj puk je stigao vlakom u Zagreb 6. XII, gdje su trebali prenoćiti. Sutradan je grupa ustaša izvukla iz vagona 39 Ljotićevaca zajedno sa Mojićem i odvela ih. Ubrzo su stigli Nijemci da zaštite ostale i obavijestili ih da su odvedeni strijeljani. Ljotićevci su napustili Zagreb u njemačkim automobilima. (S t e f a n o v i ć, n. dj., 306).

⁹⁰ Stefanović, n. dj., 305.

Stanovjević ima »navodno oko 100« ljudi. Draško Prostran je raspolagao sa 30-35 četnika, »dok mu je ostalo ljudstvo sa 8-10 mitraljeza, 2 novodobivena bacača i

municijom, otišlo u partizane«. U Benkovačkoj brigadi je ostalo 4-5 četnika. Prema Vuksanoviću, komandanti Krupske i Obrovačke brigade »nemaju nikakve veze sa drugim brigadama svoga korpusa niti sa štabom korpusa (. . .)«.91 Taj proces je još više zahvatio četničke snage u žestokim borbama koje su u toku listopada i studenog uslijedile protiv jedinica NOVJ u sjevernoj Dalmaciji i oko Knina. U pružanju jakog otpora jedinicama Osmog korpusa NOVJ, zajedno s njemačkim snagama, četnici su pretrpjeli znatne gubitke. Posljedica je rasulo čitavih četničkih brigada, iz kojih je dio ljudstva prešao na stranu NOVJ. Đujić je poslije toga zaprijetio još žešćim terorom. On je održavao radio vezu sa Mihailovićem, koji mu je sugerirao da izbjegava veće borbe radi očuvanja svojih snaga. Također je Mihailović bio zainteresiran da se Đujić povuče prema tromeđi i ondje se pokuša utvrditi.92 Nije mu, dakle, odgovaralo potpuno povlačenje četničkih snaga s tog područja. Raspoloživi podaci potvrđuju, međutim, da je Đujić u prvom redu bio zaokupljen povlačenjem prema Istri. On je, naime, održavao i radio-vezu s Jevđevićem, na kojega je apelirao da se zauzme kod Nijemaca da mu se omogući povlačenje u Sloveniju iz sjeverne Dalmacije, gdje je četničkim snagama prijetilo okruženje i potpuno uništenje od jedinica NOVJ. I Ljotić se kod Hermanna Neubachera, specijalnog izaslanika njemačkog Ministarstva vanjskih poslova, zauzimao za to, da se omogući četnicima pod Đujićevom komandom da dođu u Sloveniju, jer bi to bilo i u interesu Nijemaca zbog zajedničke borbe protiv NOP-a. Za to se zalagao i major Kapetanović, koji je već bio u Ilirskoj Bistrici.93 Jevđević je krajem studenoga 1944. u posebnom letku »Slovenskoj nacionalnoj javnosti« uputio apel za podršku Đujiću, koji vodi žestoke borbe sa NOVJ i time daje značajan doprinos obrani Slovenije. »Radi toga«, naglašavao je Jevđević, »treba pre svega izvršiti duhovnu mobilizaciju svih nacionalnih Slovenskih i Srpskih, odnosno Jugoslovenskih snaga koje se srećom u nesreći nalaze zajedno u ovom prostoru. Bilo da Đujić stabilizuje svoju situaciju u Lici bilo da dođe ovamo, njegove dve divizije znatna su pomoć za Sloveniju«.94

Nedvojbeno je da je Đujić već u prvoj etapi borbi koje su snage NOVJ vodile za oslobođenje sjeverne Dalmacije, donio odluku o povlačenju četničkih snaga s tog područja. On je 18. listopada izdao naredbu o rekviziciji stoke, žita i drugih namirnica. Po selima je popisivana cjelokupna imovina. Zahtijevao je da se naredba najhitnije izvrši, ističući da je nastupio »novi period vremena za naš dalji vojni i politički rad li ovim krajevima«.95 Zatim je 21. listopada uslijedila njegova naredba u ime Štaba Dinarske četničke oblasti o prikupljanju četnika »na koncentracijsku prostoriju na Dalmatinsko Kosovo«, gdje su se trebale okupiti sve jedinice oblasti. Ukazivao je da »situacija i razvoj spoljnih vojno-političkih događaja« utječu na donošenje tih odluka. Polazio je od toga da Nijemci »prema svojim operacionim planovima

91 AH, ČA, kut. 4, pismo od 4. X 1944.

92 B r a n i c a, »Razvoj četničkog pokreta«, n. dj., 925-926.

93 B o š k o N. K o s t i ć, *Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*, Lille (Francuska), 1949, 185.

94 AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 54/4, letak od 27. XI 1944.

95 AH, ČA, kut. 4.

napuštaju teren Jugoslavije« i da će najvjerojatnije uskoro napustiti i teritorij Dinarske četničke oblasti. Zbog toga, zaključivao je Đujić, »mi našu živu snagu

moramo da očuvamo za odsudni momenat. (. . .) Zato moramo blagovremeno da izvršimo pripajanje svih naših manjih odvojenih i usamljenih grupa glavni ni te da tako odbijemo svaki pokušaj ma sa koje strane dolazio protivu nas i konačno i definitivno rešimo naše nacionalno pitanje dolaskom Amerikanaca i Engleza«. Naredio je da se sve četničke grupe iz gornje Like prikupe i dođu u Kosovo.⁹⁶ Ideja o koncentraciji četnika u Kosovu svakako opravdava pretpostavku da pravac za njihovo povlačenje tada još nije bio definitivno utvrđen. Đujić je, što bi se moglo razumjeti iz prethodne naredbe, po svoj prilici još uzimao u obzir i eventualnu mogućnost iskrčavanja Saveznika, a to bi značilo i da glavni pravac četničke akcije bude usmjeren prema moru. Međutim, spoznaja da će vrlo brzo NOVJ konačno osloboditi Dalmaciju odbacila je takvu mogućnost. Preostao je pravac povlačenja na sjever, tj. preko dijela Like prema Bihaću, a odatle na zapad u Istru. Prema nekim podacima na taj put se krenulo već 1. prosinca 1944, tj. prije završetka Kninske operacije. Četničke jedinice su sudjelovale u toj operaciji, ali za razliku od njemačkih i ustaško-domobranskih snaga, one nisu pretrpjele veće gubitke.⁹⁷ Prema tome, one su se mogle organizirati izvući s područja gdje su se vodile završne borbe u sklopu Kninske operacije.⁹⁸ Dopis koji je major Mijović u ime Štaba Dinarske četničke oblasti uputio njemačkoj komandi u Kninu, 1. XII 1944, tj. na početku povlačenja, otkriva neke razloge poduzimanja te akcije. On je najprije ukazao na značenje dotadašnje suradnje četnika i njemačkih oružanih snaga ovim riječima: »Četnička komanda sa svim svojim oružanim snagama od meseca septembra prošle godine radi i saraduje sa nemačkom vojskom u ovim krajevima iskreno i lojalno. Ovo su nam nalagali naši zajednički interesi u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Ova se saradnja produžila sve do danas. Kada je pre skoro mesec dana otpočela velika partizanska ofanziva na Knin i kada su četnici izgubili jedan veći deo teritorije, četnici su uvideli da je više ovde njihova borba uzaludna, jer da će ipak jednoga dana morati napustiti ovu teritoriju«. Mijović dalje navodi da je njemačka komanda u Kninu bila upoznata s tim. Na inzistiranje Nijemaca da se nastavi zajednička borba protiv jedinica NOVJ, četničko vodstvo je pristalo na to pod uvjetom da se četnicima osigura naoružanje i snabdijevanje, te

⁹⁶ AH, ČA, kut. 1. U vezi s Đujićevim naređenjem od 21. X o koncentraciji četnika u Kosovu, 5. brigada Prvog ličkog korpusa (bivši Medački odred) krenula je iz Gračaca 30. X, sastavljena od 122 četnika. Međutim, 3. XI major Vuksanović je obavijestio Đujlca da se ta brigada nije uspjela probiti u Kosovo zbog napada partizana na Oton i Padane, i zadržala se u Zrmanji. (AH ČA, kut. 4). Vuksanović je naredio 3. XI komandantu 1. brigade da se pripremi za povlačenje u Otrić. »U koliko bi se nemačke snage«, isticao je on, »povukle iz nekog garnizona iznenadno, dotična četnička jedinica povući će se blagovremeno na koncentracionu prostoriju na Otrić ne čekajući naređenje ovog korpusa. Prema tome voditi budno računa o pokretu Nemačkih snaga tako da koja od jedinica ne bi bila iznenađena te da joj ne bi bio onemogućen dolazak na koncentracijsku prostoriju«. (AH, ČA, kut. 3). Nijemci su se 2/3. XI povukli iz Obrovca. Prije njihova odlaska, povukli su se četnici Velebitske i Obrovačke brigade u Gračac, a s njima i četničke porodice iz Obrovca. (AH, ČA, kut. 4, dopis Štaba L ličkog korpusa Đujiću, 3. XI 1944).

⁹⁷ T o d o r R a d o š e v i ć, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije (1. IX-9. XII 1944)*. Beograd 1965, 170, navodi da su uoči Kninske operacije četničke snage »u širem rejonu Knina« imale oko 5000 ljudi.

⁹⁸ Isto 277.

organizira evakuacija ranjenika i svih građana koji su se željeli povući. Mijović konstatira da »sa strane Nemaca nisu ispunjena obećanja tako-reći nimalo«,

unatoč intervencijama koje su poduzimane. On se, kako navodi, u to osvjedočio i l. prosinca kada je došao u njemačku komandu u Knin, gdje »ne samo da nije naišao ni na kakvu pomoć, već nije naišao niti na razumevanje«. Žaleći što je do toga došlo, Mijović zaključuje da »sa nemačke strane ne postoji mogućnost da se naše jedinice osposobe za daljnju borbu snemačkim jedinicama«.99

Četnička grupacija na čelu s Đujićem povlačila se pravcem Pađene-Velika Popina-Srb-Suvaja-Doljani-Dobroselo-Donji Lapac. Odatle je grupacija oko 10. prosinca nastavila kretanje pravcem Nebljusi-Skočaj-Zavalje, te pored Bihaća na pravac Ličko Petrovo Selo-Drežnik-Saborsko. Odatle su četnici 21. prosinca stigli u Gacku dolinu, gdje ostaju pet dana. To je povlačenje organizirano uz podršku njemačkih vojnih faktora. Na takav pravac povlačenja Đujićeve grupacije mogla je utjecati i činjenica da su njemačke vojne snage izvršile veliku koncentraciju na prometnici Bihać-Vrhovine-Otočac, nastojeći je pošto-poto održavati u žestokim borbama s jedinicama NOV]. U međuvremenu, dok je grupacija boravila u Gackoj dolini, i Pavelić je izdao naredbu kojom se omogućuje nesmetano povlačenje četnika. U naredbi od 21. prosinca on se poziva na sporazum između vlade NDH i vlade Trećeg Reicha, prema kojemu će se otpremiti »četnička skupina popa Đujića, ukupne jakosti oko 6000 ljudi, iz područja južno od Bihaća i južne Like prema sjeveru u Njemačku«. U naredbi se kao »vjerojatni smjerovi pokreta« navodi pravac Bihać-Bos. Novi-Kostajnica-Novska-Dugo Selo-Zagreb-Zaprešić-granica, ili Gospić-Ogulin-Karlovac-Zagreb-Zaprešić-granica. Pavelić je naredio da se spomenuta grupacija »bezuovjetno nesmetano« propusti, prijeteći ratnim sudom onima koji bi to ometali. Četnike je do granice trebala pratiti jedna vojna jedinica NDH.100 Kako se vidi, u Pavelićevoj naredbi se govori o drugim pravcima povlačenja. Međutim, do toga nije došlo. Četnici su se povlačili u pravcu Istre, za što je i Đujić bio zainteresiran. 101

U Gackoj dolini su se Đujićevoj grupaciji priključili četnici iz gornje Like. Tako velika koncentracija četnika stvorila je izvanredno stanje u tom području. Glavno obilježje mu je davala prisilna mobilizacija praćena žestokim zastrašivanjem stanovništva. Iz Gacke doline su svi okupljeni četnici 26. prosinca nastavili povlačenje u pravcu Brlog-Žuta Lokva-Prokike te preko Velebita na Krivi put, a odatle su se spustili u Novi i Bribir, krećući dalje pored Crikvenice i Bakra u Škrljevo. Ondje su ih dočekali četnici koji su im pošli u

99 Dokument citira Branica, Razvoj četničkog pokreta, n. dj., 926-927. U telegramu Jevđeviću, 3. prosinca, tj. neposredno po oslobođenju Knina, Đujić je apelirao da se od Nijemaca što prije dobije odobrenje za transport njegove četničke grupacije u Sloveniju. (Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/4, 480 i 590).

100 Dokument je u cijelosti citiran u B o g d a n K r i z m a n, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1983, sv. 2, 220-221.

101 Pravac povlačenja u smislu Pavelićeve naredbe Đujiću nije mogao odgovarati i zbog bojazni od sukoba s ustašama. K o s t i ć, n. dj., 189, navodi podatak da su grupu od 123 ranjena četnika iz Dinarske divizije, koji su transportirani vlakom, ubili ustaše 17. XII 1944. u Kostajnici. Autor također navodi podatak da je Ljotić 25. XII dobio telegram da je »omogućen« dolazak Đujićeve grupacije u Istru. (188).

susret iz Slovenije, među njima Jevđević i Ljotić. Iz Škrljeva je 1. siječnja 1945. grupacija preko Grobnika došla u Sv. Matej (danas Viškovo) gdje je reorgani-

zirana.102

Na putu od Gacke doline preko Hrvatskog primorja četnici su provodili žestoki teror nad stanovništvom, vršeći ubojstva, pljačkajući i paleći kuće u pojedinim selima. U izvještaju Centralnom komitetu KPH, Okružni komitet za Liku konstatira da su četnici povelili sa sobom «jedan dio svojih familija» povlačeći se preko Gacke doline u Istru. «Pri odlasku», navodi se u izvještaju, «ostavili su kroz sela pismeno obrazloženje, zbog čega se povlače, iz koga se zapaža u velikoj mjeri njihovo demoraliziranje i bezperspektivnost, ali uporedo nastoje ubijediti svoje familije i narod koji ostaje da je svrha njihovog povlačenja sačuvati vojničke formacije od uništenja i vratiti se poslije neoštećeni i još ojačani. Krajevi kroz koje su se povlačili bili su od njih bezobzirno pljačkani, a narod teroriziran, pa je to izazvalo još veću mržnju i ogorčenje naroda protiv njih».103 Prema izvještaju Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje, četnici su 30. prosinca prošli od Senja do Sušaka i «napravili totainu pljačku, paljevine i ubistva-među narodom». Osobito je teško stradao Bribir, u kome je zapaljeno oko 60 kuća, a u općini Grižane ubijeno je šest ljudi.104

Dolaskom Đujićeve grupacije povećane su izbjegle kvislinške snage u Istri i dijelu Slovenije. Jevđević je 1. siječnja 1945. javio Mihailoviću da je grupacija stigla i da će on i Đujić napraviti "zajednički vojni savez sa Ljotićem i slovenačkim domobrancima«. Đujić je od Jevđevića i Ljotića upoznat sa situacijom na tom području i planovima za daljnju akciju. Obaviješten je o nastojanju Ljotića da se i Mihailović sa svojim snagama povuče iz Bosne u Sloveniju, odakle bi zajednički trebalo povesti borbu «za oslobođenje cele Jugoslavije od komunista«. Prema Ljotićevim riječima, u prvom svjetskom ratu je «oslobođenje Otadžbine počelo od Soluna, a ovoga puta, ako Bog da, počće se od Triglava«.105 O tome kakvo je pak bilo stanje među četnicima

102 Prikaz povlačenja, tj. kretanja četničke grupacije iz sjeverne Dalmacije do Istre, temelji se na podacima iz Đujićevih i Jevđevićevih telegrama (Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/4, 680, 694, 726) i onima koje daje Kostić, n. dj., 190. On navodi da je u Sv. Matej stiglo oko 6000 četnika.

U izvorima i literaturi se navode različiti podaci o brojnoj snazi Đujićeve grupacije koja se povukla u Istru. Prema Pregledu naoružanja i brojnog stanja Dinarske vojno-četničke divizije od 25. XII 1944, tj. po dolasku u Gacku dolinu, u njenom sastavu je bio 4561 četnik. (Radović, n. dj., 277). Prema drugom izvoru, ta je grupacija u isto vrijeme bila veća, tj. imala je 5380 četnika. (AH, ZKRZ-GUZ-1945, km. 20). Isti izvor navodi podatak da se toj grupaciji u Gackoj dolini priključilo oko 400 četnika. Prema izvještaju koji su Marović i Jevtić uputili 8. I 1945. Mihailoviću, navodi se da je »pop Đujić, sa oko 4000 vojnika, otičao u Istru«. (Latas Dželdžić, n. dj., 268). U literaturi se navode brojke u znatno većem rasponu. Latas, »Četnici iz Like u službi Nemaca«, n. dj. 212, navodi da je Đujićeva grupacija koja je došla u Liku imala oko 4000 četnika, a njoj se pridružila grupacija od oko 1000 ljudi pod komandom poručnika Marijana. (Rostić, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta. Ofanziva Jugoslovenske armije*, Beograd 1978, 244, donosi podatak da je četnička grupacija pod komandom Đujića, 31. III 1945, tj. u Vipavskoj dolini, imala ukupno oko 7000 ljudi. Ta je grupacija bila sastavljena od ovih jedinica: Lički, Dalmatinski i Bosanski korpus, bataljon »Kraljeve garde«, koji je Đujić osnovao nešto prije povlačenja od izabranih četnika, slovenski četnički bataljon »Beli orao«. U isto vrijeme grupacija, koja je bila pod komandom Jevđevića, imala je oko 500 ljudi, organiziranih kao zaseban korpus.

103 AIHRPH, KP-42-I/3031, izvještaj od I. II 1945.

104 AIHRPH, KP-42-I/2922, izvještaj Centralnom komitetu KPH, 4. I 1945.

105 Stefanović, n. dj., 308.

dok su bili u Kastavštini, zanimljiva su zapažanja koja je dao Oblasni komitet KPH za Istru, početkom ožujka 1945. Konstatira se da se na području kotara Kastav, Opatija i Lovran nalazi oko 6000 četnika, među kojima vlada »nervoza i

nezadovoljstvo, jer ih Nijemci oblače u uniforme i prebacuju prema Sloveniji«. »Demoralizirani su«, konstatira se dalje, »hrane se pljačkom od naroda, nabavljaju civilna odijela i nastoje se prebaciti ka Lici. Njihove vođe govore im da su došli da dočekaju kralja i Saveznike i uspostave svoju vlast. U prošlom ratu, govore oni, stvarali smo Jugoslaviju na Kajmakčalanu, sada ćemo je stvoriti u Istri. Poslije krimske konferencije izgubili su vjeru u Englesku i sada govore da su im jedini spas Amerikanci, koji će se navodno iskrcati u Istri«.106

U toku ožujka glavnina četnika iz Istre prebacila se u Sloveniju, na područje između Ilirske Bistrice i Gorice.107 U Sloveniji je nastavljeno povezivanje kvislinških snaga koje su ondje bile. U Ljubljani je došlo i do zajedničkog sastanka između Ljotića, Đujića i pukovnika Ivana Prezelja, komandanta četnika u Sloveniji. Jevđević je inače redovito obavještavao Mihailovića o razvoju situacije.108 A ona se doista odvijala vrtoglavom brzinom s obzirom na položaj četnika. Krajem travnja i početkom svibnja 1945. četničke i druge kvislinške jedinice prelaze Soču i predaju se anglo američkim snagama. 109 Područje Hrvatske bilo je u potpunosti oslobođeno od četničkih snaga. Ostale su tek rijetke grupice i pojedinci, koji će pokušavati jedno vrijeme nastaviti četničku akciju, dok nisu bili do kraja poraženi.

U fronti okupljanja snaga kontrarevolucije

Stvarne pozicije ustaškog režima svodile su se od kraja 1944. uglavnom na malobrojne upravne i ustaške ustanove u pojedinim gradovima. Riječ je o području duboko zahvaćenom glavnim linijama fronti i ispresijecanom brojnim slobodnim teritorij ima NOP-a. Panika koja je zahvatila 'ustaške vrhove nakon oslobođenja Beograda, u listopadu 1944, privremeno je opala zbog stabilizacije fronte u Srijemu. U nastaloj situaciji glavna je zadaća ustaškog režima bila zadovoljavanje potreba njemačkih oružanih snaga. U vezi s tim treba razumijevati i reorganizaciju oružanih snaga NDH koja je započela krajem 1944. Ujedinjavanjem ustaške vojnice i domobranstva Pavelić je računao da će dobiti veću i privrženiju vojnu silu, koja bi mu poslužila za neku

106 AIHRPH, KP-42-II/3122, izvještaj Centralnom komitetu KPH, 3. III 1945. U izvještaju Okružnog komiteta KPH za Hrvatsko primorje navodi se da se među četnicima u Kastvu uočava pojačano bježanje kućama. (AIHRPH, KP-42-I/3071).

107 Početkom travnja 1945. sjedište Đujićeva štaba bilo je u Sv. Petru (danas Pivka) kod Gorice. Na području između Ilirske Bistrice i Postojne bile su Stacionirane Jevđevićeve i Ljotićeve jedinice. U Vipavi je bilo sjedište Bosanskog korpusa. (AIHRPH, NG, kut. 425, f. 20). Prema podatku u spomenutom izvještaju Oblasnog komiteta KPH za Istru, procjenjuje se da je na području Rijeka-Trst stacionirano oko 17.000 četnika, Ljotićevaca i Nedićevaca. (Kao u bilj. 106). Prema jednom podatku obavještajne službe NOP-a iz Zagreba, u Istri i Sloveniji bilo je između 15.000 i 18.000 četnika, pri čemu se mislilo na sve spomenute snage. (AIHRPH, OS-8/911, izvještaj 18. IV 1945).

108 S t e f a n o v i ć, n. dj., 311 i d.

109 L a t a s - D ž e l e b d ž i ć, n. dj., 268-269; S t e f a n o v i ć, n. dj., 329-330.

buduću akciju nakon povlačenja. Na ključna komandna mjesta postavljeni su visoki ustaški funkcionari, a računa se da su te snage početkom 1945. imale oko 150.000 vojnika. Tu je akciju pratila i pojačana ustaška propaganda – veličanja savezništva NDH s Trećim Reichom kao jedine perspektive opstanka ustaške države. Brzina odvijanja značajnih događaja, u prvom redu onih koji su dokazivali uspjeh borbe za međunarodno priznanje nove Jugoslavije, utjecala je da se u toj propagandi posebno inzistira na obrani »hrvatske države«, tj. NDH kao konačnog rješenja hrvatskog nacionalnog pitanja. 110 U tu kampanju nisu se, međutim, uključile samo tzv. reprezentativne ustanove ustaškog režima, nego je konkretna podrška dana i iz vrhova katoličkog klera u Hrvatskoj. Nedvojbeno je da je Poslanica, koja je potkraj ožujka 1945. donesena na biskupskoj konferenciji u Zagrebu, inicirana iz ustaških vrhova. U tom dokumentu, koji je bio u prvom redu namijenjen međunarodnoj javnosti, grupa biskupa na čelu s nadbiskupom Alojzijem Stepincem, usmjerila je oštricu protiv narodnooslobodilačkog pokreta kao opasnosti za »katoličku Hrvatsku« i hrvatski narod koji je »materijalistički komunizam«, kako se isticalo, »plebiscitarno odbio«. Bilo je očito da se radi u prvom redu o političkoj akciji, koja je inzistirala na poistovećivanju interesa hrvatskog naroda s »tisućgodišnjom katoličkom tradicijom« bez koje je, prema Stepincu, njegova perspektiva nezamisliva.¹¹¹

Svakako je zanimljivije pitanje koliko se u tom momentu računalo na NDH kao na eventualni faktor šireg okupljanja snaga kontrarevolucije. Koliko je, naime, ustaško vodstvo moglo biti privlačno i za neke druge kontrarevolucionarne snage? Činjenica je da su od kraja 1944. uspostavljeni dodiri između ustaškog vodstva, crnogorskih separatista, Mihailovićevih četnika i slovenskih kvislinga. Ovom prigodom, dakako, u prvom redu pažnju privlače dodiri četničkih faktora s ustaškim vodstvom i nekim drugim faktorima u Zagrebu, poglavito sa HSS-om.

Između crnogorskih separatista i ustaških vrhova postojale su veze od 1941. godine. One su u Zagrebu poglavito održavane preko publicista Savića M. Štedimlje, koji je ondje 1941. organizirao tzv. Crnogorski ured.¹¹² Akcija na toj liniji osobito je pojačana nakon kapitulacije Italije. Tada je Sekula Drljević, vođa desničarsko-separatističke frakcije Crnogorske federalističke stranke, pojačao svoju akciju oko restauracije crnogorske države, tražeći pomoć od Nijemaca. Uspostavljeni su dodiri s njemačkim poslanstvom u Zagrebu preko Štedimlje, koji je prenio Drljevićeva gledišta. Drljević je tražio pomoć Nijemaca za, akciju separatista oko preuzimanja vlasti u Crnoj Gori, obećavajući da bi time bile poražene snage NOP-a.¹¹³ Istodobno su uspostavljene i veze s vladom NDH kako bi se i od nje dobila podrška i pomoć za tu akciju. Vlada NDH je pokazala interes, jer je ustaško vodstvo time dobivalo saveznika i nosioca koncepcije razbijanja Jugoslavije i stvaranja više zasebnih

110 Opširnije Je l i ć - B u t i ć, *Ustaše i NDH*, n. dj., 278 i d.

111 »Hrvatski narod«, 25. III 1945; »Katolički list«, 29. III 1945; Je l i ć - B u t i ć, *Ustaše i NDH*, n. dj., 301-303.

112 Na intervenciju talijanskih predstavnika u Zagrebu, u siječnju 1942., Crnogorci su se trebali obraćati samo njima, jer se spomenuti ured nije mogao smatrati njihovim »zakonitim predstavništvom«. (AVII, NDH, kut. 77, br. reg. 23/4, obavijest MVP NDH, 7. I 1942).

113 P a j o v i ć, n. dj., A51 i d.

država na njenom tlu. Drljević se u proljeće 1944. nastanio u Zagrebu i u srpnju osnovao Crnogorsko državno vijeće kao privremenu vladu, sa zadaćom da bude nosilac daljnje akcije ostvarivanja ideje osnivanja crnogorske države. Njemačko poslanstvo u Zagrebu uputilo je Drljevića da se obrati Neubacheru, koji je bio nosilac projekta ujedinjavanja kontrarevolucionarnih snaga u Srbiji, Crnoj Gori i Albaniji radi uspješnijeg suprotstavljanja NOP-u. Drljević, međutim, nije s te strane naišao na očekivanu podršku, što je značilo da treba još više intenzivirati akciju kod Nijemaca. Stoga je bio angažiran i bivši novinar iz Nikšića Dušan Krivokapić, koji je bio nastanjen u Berlinu, i na koga je Drljević računao u želji da se približi njemačkim političkim vrhovima.¹¹⁴ Također je s istom zadaćom upućen u Beč Štedimlja, koji je ondje radio pod okriljem Ministarstva vanjskih poslova NDH.¹¹⁵ Drljević je osobito bio zainteresiran da organizira vlastite oružane snage, pri čemu je mislio i na uključivanje crnogorskih četnika. U prosincu 1944. četnička grupacija u Crnoj Gori, pod komandom Pavla Đurišića, koja je imala oko 7000 ljudi, pripremala se zajedno s Nijemcima za povlačenje iz Crne Gore. Te su snage u povlačenju povećane na oko 8700 ljudi. Đurišić se sa svojom grupacijom povlačio preko istočne Bosne i u Trebavi se sastao s Mihailovićem. Mihailovićevoj sugestiji da se četničke snage vrate »u gerilu«, jer je to gledište Vrhovne komande, Đurišić je suprotstavio plan povlačenja na zapad, u Sloveniju, s ciljem da se ondje stvori zajednička fronta protiv snaga NOP-a. Dobivši podršku svojih pomoćnika, on je uspio kod četnika stvoriti raspoloženje za daljnje povlačenje, tj. protiv Mihailovićeve koncepcije. To je utjecalo i na stvaranje napetih odnosa s Mihailovićem. Istodobno je Đurišić uspostavio radio-vezu s Nedićem, izražavajući mu spremnost da s velikom grupacijom od oko 15.000 četnika i oko 1500 izbjeglica iz Crne Gore, Srbije, Bosne i Hercegovine dođe u Sloveniju. Njegov prijedlog je naišao na zdušnu podršku Ljotića i Đujića, koji su se zauzeli kod Nijemaca da se omogući dolazak četničkoj grupaciji u Sloveniju. Ljotić je, ujedno, preko svog posebnog emisara pokušavao pridobiti i Mihailovića da i on sa svojim snagama dođe u Sloveniju. Međutim, to nije uspjelo, a Đurišić je nastavio kretanje prema zapadu. Pridružio mu se i Bačović s grupacijom hercegovačkih četnika i Romanijskim korpusom. Zbog razlaza s Mihailovićem Đurišić je nastavio dodire s Drljevićevim predstavnicima, zainteresiran u prvom redu za prijelaz četnika preko NDH. U pregovorima do kojih je došlo s Drljevićevim predstavnicima u Doboju, po svojoj prilici početkom ožujka 1945, Đurišić je pristao da sklopi sporazum.¹¹⁶ U Zagrebu su se 16. ožujka sastali s Drljevićem Đurišićevi delegati Bećir Tomović, Milan Piletić, Dušan S. Pavlović i Vukosav Drljević. Sačuvani zapisnik tog sastanka sadrži tekst sporazuma koji je tom prilikom uglavljen. On glasi:

» 1) Crnogorska vojska koja se sada nalazi pod komandom oficira Crnogoraca na području Nezavisne Države Hrvatske u buduće će se zvati Crnogorska Narodna vojska i priznaje se vojskom Crnogorske Narodne Organizacije; kojoj je cilj borba za uspostavu slobodne Crnogorske Države.

¹¹⁴ Opširnije P a j o v i ć, n. dj., 536 i d.

¹¹⁵ *Ustaše i Treći raich*, II. n. dj., 243 i d.

¹¹⁶ P a j o v i ć, n. dj., 534-540.

2) Crnogorsko Državno Vijeće, koje je vrhovna vlast Crnogoraca u emigraciji, Crnogorska Narodna vojska priznaje svojom vrhovnom vlašću, a predsjednika Vijeća i vođu Crnogorske Narodne Organizacije, dr Sekulu Drljevića svojim vrhovnim komandantom i obavezuje se pokoravati se njegovim naredbama.

3) Crnogorska Narodna Vojska obavezuje se položiti pod drom Drljevićem ili njegovim izaslanikom zakletvu koju polažu svi članovi Crnogorske Narodne Organizacije, tj. zakletvu vjernosti Crnoj Gori i borbi za uspostavu samostalne Crnogorske Države.

4) Sve odredbe ovoga zapisnika stupaju na snagu danom njegovog pravljenja i podpisa prisutnih«.117

Prema tom sporazumu, Đurišić je postao operativni komandant Crnogorske vojske, koji dalje zapovijedi izdaje u ime Drljevića. Drljević je poduzeo kod vlasti NDH mjere za prihvaćanje ranjenika i bolesnika, kojih je potom oko 2700 prebačeno preko Save i smješteno u Staroj Gradiški. S druge strane, i Mihailović je poduzeo akciju, ocjenjujući Đurišićev postupak kao »čistu izdaju« izvršenu u korist Drljevića. Svakako je Drljeviću i bio jedan od glavnih ciljeva da se postignutim sporazumom pridonese razbijanju Mihailovićeve četničke organizacije. Međutim, Đurišić nije ostao ravnodušan na Mihailovićevu optužbu, pa je krenuo drugim pravcem, desnom obalom Save prema Motajici i Lijeveča polju. Drljević je taj njegov postupak okvalificirao kao prekršaj sporazuma, obavijestivši o tome i ustaško. vodstvo. Tako su ustaške i domobranske jedinice iznenada napale Đurišićeve snage na Lijeveča polju, 4. travnja 1945, i u trodnevnim borbama ih razbile. Tome je pridonijela i Drljevićeva propaganda preko vlastitih emisara, tako da je jedan broj četnika prišao na njegovu stranu, a glavninu je zahvatila demoralizacija i rasulo. Četnici koji su se predali smješteni su u Staroj Gradiški. Od njih je Drljević formirao tri brigade Crnogorske narodne vojske, koje su potom prebačene na područje oko Karlovca, gdje su bile raspoređene pod komandu 2. i 5. ustaškog zbora. Odatle su se četnici tajedno s ustašama povlačili prema Austriji. Nakon razbijanja na Lijeveča polju, Đurišić je pokušao da se s manjom četničkom grupacijom probije prema Bihaću, ali to nije uspio zbog jedinica NOVJ. Budući da je od Drljevića dobio uvjerenja da će ga prihvatiti, Đurišić se sa svojom jedinicom uputio u Staru Gradišku i predao. Ondje su ih ustaše razoružali. Đurišić i njegova grupa odvedeni su u Jasenovac gdje su pogubljeni.118

U travnju 1945. došli su u Zagreb Mihailovićevi emisari sa zadaćom da uspostave dodir s Mačekom ili nekim od članova rukovodstva HSS-a. Dodiri, koji su bili uspostavljeni u toku 1943, pokazali su da postoje vidljive razlike u gledištima i određene rezerve predstavnika vodećeg kruga HSS-a prema prijedlozima danim u ime četničkog vodstva. Ipak to nisu bili presudni razlozi za prekid dodira, nego je na to utjecalo hapšenje Mihailovićevih emisara u Zagrebu. Mihailović je bio i dalje zainteresiran za uspostavu što neposrednijih dodira, po mogućnosti i samim Mačekom. To je bilo i shvatljivo s obzirom

117 U zapisniku se navodi da mu se prilaže Đurišićeva punomoć, a zatim slijede potpisi. (AH, NDH MVP, kut. 2).

118 P a j o v i ć, n. dj. 539-549.

na koncepciju stvaranja JVO i ispitivanje mogućnosti oko uključivanja domobranskih jedinica. Mihailović je računao da će taj dodir biti lakši nakon četničkog kongresa u selu Ba, krajem siječnja 1944, koji je u svojoj rezoluciji izrazio načelo o federativnom uređenju buduće jugoslavenske države.¹¹⁹ To je bilo i mišljenje generala Svetomira Đukića, kojega je Mihailović imenovao za komandanta »sjevernih pokrajina«, i koji je na neki način trebao zamijeniti uhapšenog Žarka Todorovića. Đukić je u veljači 1944. obavijestio Mihailovića da »najviđeniji Hrvati u Beogradu« polazu u njega »velike nade«. Javljao je da je »uhvaćena veza sa Mačekom« i da je uspio pribaviti »pismene uslove koji su za polaznu tačku povoljni«. Prema njegovom mišljenju, sve su to bili povoljni rezultati rezolucije iz Ba.¹²⁰ Iz svih navedenih podataka moglo bi se, dakle, zaključiti da je inicijativa za međusobne dodire dolazila od Mihailovića. On je svakako mogao biti zainteresiran za konkretniji dogovor i poduzimanje određene akcije, posebno nakon Drugog zasjedanja AVNOJ-a, s ciljem da se četnički pokret predstavi kao matična snaga oko koje se okupljaju prosaveznički orijentirane građanske snage Jugoslavije. Raspoloživa dokumentacija ne potvrđuje Đukićeve podatke. Prema podatku koji donosi Maček u svojim memoarima, Mihailović mu je uoči ljeta 1944. poslao pismo u kojemu ga upoznae s planom »prema kojem bi tri nezavisne vojske (srpska, hrvatska i slovenska), koje bi dobile iste povlastice, bile stvorene zajedno da se bore protiv komunista«. Maček zaključuje da je »na žalost« Mihailovićev prijedlog »došao prekasno«, jer su se zapadne demokracije »odlučno izjasnile u Titovu korist«.¹²¹

Kako se vidi, inicijative su od četnika dolazile, ali su zbog različitih okolnosti ostajale na pokušajima. To su potvrđivale i određene inicijative na terenu.¹²²

Raspoloživi podaci govore da su se u Zagrebu u travnju 1945., kao Mihailovićevi emisari, našli Svetimir Đukić, Vladimir Predavec, Ranko Brašić, Žika Andrić i Matija Parac. Oni su bili zainteresirani za što neposrednije dodire s Mačekom, ali je činjenica da su se zapravo sastali s Pavelićem. Nastojanja da se dođe do Mačeka vodila su neposrednim dodirima s Paveli

¹¹⁹ T o m a s e v i c h, n. dj., 355-361; Knjiga o Draži, sv. II, n. dj., 10-15.

¹²⁰ Zbornik dokumenata NOR-a, XIV13, 427, radiogram 23. II 1944. U njemu Đukić još navodi ovo: »Maček želi da domobranstvom komanduje general Marić, koji će biti pod Vašom vrhovnom komandom (. . .)«.

¹²¹ V l a d k o M a č e k, *In the Struggle for Freedom*, New York 1957, 252. Maček navodi da je Mihailovićev emisar trebao osobno njemu predati pismo, ali kako to nije bilo moguće, pismo je prepisao Ljudevit Tomašić i uspio mu ga prokriučariti.

¹²² U drugoj polovici kolovoza 1943. u Tegljuhu su se sastali četnički predstavnici i predstavnici HSS-a iz Drniške i Prominske krajine. Prema riječima Nikanora Kalika, koji je o tome poslao Đujiću izvještaj, 24. VIII 1943 »utvrđeno je da predstavnici HSS u ovim krajevima odmah zatraže uputstvo od svoga vodstva i odmah i u najkraćem vremenu sa odgovorom i svojem stanovištu upoznaju četničku komandu Dinarske oblasti da se sve učini da se sa jedne i druge strane stvara snošljivo stanje, izbjegavaju sukobi i na taj način omogući čestitim Hrvatima da mogu svoju saradnju povezati sa Srbima«. (*NOB u Dalmaciji 1941-1945*, zbornik dokumenata, knj. 7, 992). U pismu jednom svom pouzdaniku u Splitu, 8. VIII 1944, Đujić se žalio da je i »pored najbolje volje sa naše strane i našeg prošlogodišnjeg nastojanja, mačekovci do sada nisu našli za potrebno da udu u saradnju sa nama. Takav njihov stav škodio je njima samima kao i našoj opštoj stvari«. (AIHRPH, NG, kut. 424, f. 6). U spomenutom pismu, koje je po svoj prilici u isto vrijeme uputio Stevo Kosanović iz Like Jevdeviću, navodi se da je jedna od glavnih zadaća »hvatanje veza sa prvacima HSS«. (AVII, ČA, kut. 157, br. reg. 56/4).

ćem i ustaškim vodstvom. Ti dodiri pokazuju da je Pavelić težio sebe postaviti u prvi plan kada je riječ o ispitivanju mogućnosti šireg organiziranja snaga

kontrarevolucije. Na prijedloge i planove koji su bili namijenjeni Mačeku, on je odgovarao vlastitim inicijativama i prijedlozima. To, međutim, ne znači da Mihailovići emisari nisu bili zainteresirani i za dodir i određene dogovore s ustaškim vodstvom. Borba za uništenje NOP-a bila je zajednički cilj, koji je jednako respektirala i jedna i druga strana. U završnici rata taj cilj je mogao još više utjecati na pokušaje oko međusobnog približavanja. Po svojoj prilici su Brašić i Andrić već nešto prije održavali dodire na toj liniji.¹²³ Sastanak koji je Đukić imao s Pavelićem pokazuje da je četničko vodstvo izrazilo posebne zahtjeve, koji su se poglavito odnosili na pružanje pomoći četnicima.¹²⁴ Na osnovi jednog drugog izvora vidi se da su se s Pavelićem posebno sastali Predavec i Parac. Predavec je bio sin. bivšeg potpredsjednika HSS-a Josipa Predavca. Živio je u Beogradu i priključio se četničkom pokretu došavši u Mihailovićev štab. U svojoj »Prvoj poruci Hrvatima«, vjerojatno krajem 1944, apelirao je na uključivanje Hrvata u JVO, zagovarajući Mihailovića kao njenog Vođu.¹²⁵ Predavec je sudjelovao na kongresu u selu Ba, pa otuda i netočno mišljenje ponegdje u literaturi da se njega može smatrati predstavnikom HSS-a. Činjenica je da je i samo četničko vodstvo konstatiralo da su na kongresu u Ba bile "zastupljene" sve političke stranke u zemlji (...) sa izuzetkom Hrvatske Seljačke Stranke - sa kojom usled specijalnog stanja u zemlji, nije mogao biti uspostavljen potpun dodir.¹²⁶ Parca je u činu generala

¹²³ Usp. Tomasević, n. dj., 399-400. Mihailović je Brašića upućivao u Zagreb prvenstveno radi dodira s Mačekom. Na suđenju je Mihailović izjavio da mu se Brašić nudio za uspostavu tih dodira te ga je on poslao jer je bio jako zainteresiran da »uhvati vezu sa Mačekovcima i da tu vezu obnovi«, jer ju je izgubio dolaskom u Bosnu u jesen 1944. Mihailović misli da je Brašić trebao zapravo uspostaviti vezu s Košutićem. Navodi da gaje Brašić obavijestio »da je uhvatio vezu sa mačekovcima, da su veoma neodređeni, da traže da se od strane Centralnog nacionalnog komiteta upute pretstavnicima na razgovor i da traže još da budu Srbijanci, a da ne budu iz drugih krajeva«. Brašić je više puta dolazio u Zagreb u njemačkoj uniformi. Po svojoj prilici sastao se s Stepincem. Mihailović inače negira da je uputio pismo Stepincu. (Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom. Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu Draži Mihailoviću, Beograd 1946, 287-294). U *Zborniku dokumenata NOR-a XIV/4*, 989-990, objavljen je tekst Mihailovićeva pisma Stepincu, datiranog 15. IV 1945. Da je Brašić neposredno kontaktirao s ustaškim krugovima svjedoči podatak Eriha Lisaka, glavnog ravnatelja RAVSIGUR-a, koji mu je izdao osobnu iskaznicu i dokument, »da bi vlasti išle njemu na ruku«. (Sudjenje Lisaku, Stepincu, Saliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagreb 1946, 533).

¹²⁴ Na osnovi raspoloživih izvora Tomasevićovim riječima rezimira te dodire: »Đukić je praćen Predavecem, te Brašićem i Andrićem, imao dva sastanka s Pavelićem, 17. i 22. aprila. Na njima je tražio slijedeće: oslobađanje četničke bolnice i onih koji su bili u njoj, a koje su ustaše zarobili na planini Vučjak; puštanje 1.200 srpskih civilnih lica koje su ustaše zarobili i držali u Samcu; lijekove, municiju i hranu za četnike te slobodan prolaz četničkih trupa kroz NDH na putu u Sloveniju (ali bez Mihailovića koji će ostati u planinama). Ovaj posljednji zahtjev, slobodan prolaz preko teritorija NDH, očito je trebao zavesti ustaške vlasti (a još više jedinice Jugoslavenske armije, čiji su obavještajni izvori u Zagrebu sigurno radili efikasno) da pomisle kako Mihailović namjerava poslati svoje snage u Sloveniju, a ne u Srbiju«. (N. dj., 400).

¹²⁵ AVII, NDH, kut. 178, br. reg. 43/2. Mihailović je 1. prosinca izdao letak »Braćo Hrvati!« u kojemu poziva hrvatsko stanovništvo da stupa u »slobodne hrvatske odrede« koji se nalaze u sastavu JVO, a u cilju zajedničke borbe protiv NOP-a. (Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/4, 435-437). Po svojoj prilici u ljeto 1944. objavljena je brošura »Ravna Gora - uskrnuće nove Jugoslavije«, koju su Hrvati-Ravnogorci »namijenili »braći u tzv. Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. U njoj su objavljeni, među ostalim, Mihailovići proglašeni »Hrvatskom narodu« i »Hrvatskim domobranima, oficirima, podoficirima, kaplarima i redovima«.

¹²⁶ AIHRPH, NG, kut. 425, Bilten br. 16 Direkcije za informativnu službu.

Mihailović u prosincu 1944. imenovao za komandanta »Hrvatske vojske« u sklopu JVO.¹²⁷

Predavec i Parac su namjeravali u prvom redu da se sastanu s Mačekom. Akcija je bila organizirana posredstvom župana u Slav. Brodu Dragana Urumovića. Cilj im je bio da Mačeka upoznaju sa širim vojno-političkim planom na kojemu bi trebalo zajednički poraditi. Riječ je zapravo o pokušaju okupljanja svih kontrarevolucionarnih snaga u zemlji radi organiziranog otpora snagama NOP-a, kako bi se izazvala pažnja i naklonost zapadnih saveznika. Treba ukazati na određenu istovetnost ideja tog plana s idejama što ih je u Mihailovićeve štabu iznio šef američke vojne misije Mac Dowell. Prema raspoloživim podacima, riječ je o mogućnosti stvaranja jednog »zajedničkog političkog tijela« što bi ga činili Slovenski narodni odbor, vodstvo HSS-a i četnički Centralni nacionalni komitet, koje bi tijelo bilo predstavnik »jednog ne komunističkog otpora«. Ono bi povlačenjem na zapad, na području Slovenije, došlo u vezu sa američkom armijom od koje bi se tražila »intervencija za prekid građanskog rata u Jugoslaviji«.128 Međutim, Predavec i Parac nisu došli u dodir s Mačekom nego su odvedeni Paveliću. Spomenuti plan s kojim su Mihailovićeve emisari trebali upoznati Mačeka, a koji je bio sadržan u posebnom memorandumu, predan je zapravo Paveliću.129 Pavelić je, prema nekim podacima, bio spreman da se uključi u takav plan, što može navoditi na zaključak i o interesu za dodir sa zapadnim saveznicima. To potvrđuje i konkretna akcija početkom svibnja, kada je Pavelićev emisar Vjekoslav Vrančić poslan iz Zagreba avionom da preda memorandum vlade NDH feldmaršalu Alexanderu. 130

Pavelić je na kraju dopustio da se spomenuti dokument koji je dobio od Predavca dostavi i Mačeku.131 Prema nekim podacima, taj je memorandum mogao doći do Mačeka i posredstvom biskupa Rožmana, kojemu je primjerak

127 Tomasevič, n. dj., 392; AIHRPH, OS-9/911, izvještaj obavještajne službe NOP-a iz Zagreba, 18. IV 1945. Predrag D. Ivanović, *Ko su Ljotičevci?*, Chicago 1954, 121, navodi podatak da je Parčeva »hrvatska armija« imala oko 130 ljudi.

U spomenutom proglašenju »Braćo Hrvati!«, 1. XII 1944, pored Parca Mihailović navodi i generala Dragutina Kuzmića, kao jednog od glavnih organizatora »slobodnih hrvatskih odreda«. (Zbornik dokumenata NOR-a, XIV/4, 437). Dok je Parac bio zadužen za »područje uže Hrvatske«, Kuzmić je trebao raditi na području Bosne i Hercegovine. Kuzmić se kao general Jugoslavenske vojske nalazio u njemačkom zarobljeništvu -do ljeta 1944, kada se vratio u Kragujevac i odazvao Mihailovićeve pozivu uključivši se u akciju četničkog pokreta. Za Parca, međutim, nema konkretnijih podataka, pa se prema nekim indicijama može pretpostaviti da su Kuzmić i Parac jedna osoba.

128 Pukovnik Robert Mac Dowell je došao u Mihailovićeve štab u blizini Čačka krajem kolovoza 1944. sa još deset članova misije. Tražio je od Mihailovića da mu, među ostalim, omogući i vezu s Nijemcima, što je dovelo početkom rujna do njegova sastanka sa Neubacherovim opunomoćenikom. (Opširnije M i l o v a n o v i ć, n. dj., »Slom«, 149-157).

129 Prema podatku Mehmeda Alajbegovića, tada ministra vanjskih poslova NDH, on je osobno čuo od Pavelića da je ovaj razgovarao s četničkim predstavnicima. (J e l i ć - B u t i ć, *Ustaše i NDH* n. dj., 306). Jedna verzija teksta memoranduma je objavljena u: Suđenje Lisaku, Stepincu, Saliću i družini, n. dj., 49-52. U *Zborniku dokumenata NOR-a XIV/4*, 1011-1015, objavljena je verzija jednog memoranduma upućenog Mačeku, a koji je datiran 27. IV 1945. u Zagrebu. M i l o v a n o v i ć, n. dj., *Slom*, 318-319, navodi da je memorandum napisao Predavec. Taj tekst je u mnogočemu sličan spomenutom memorandumu.

130 J e l i ć - B u t i ć, *Ustaše i NDH*, n. dj., 307-308.

131 Prema podatku Ilije Jukića, Pavelić se najprije protivio dodiru Predavca s Mačekom, ali je zatim pristao. (I l i j a J u k i ć, *Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda*, London 1965, 162).

dokumenta Predavec uručio kada je došao u Ljubljano i susreo se s njim. Iz toga proizlazi zaključak da se zapravo ne radi o memorandumu predstavnika slovenske kontrarevolucije, koji su oni uručili Paveliću, nego se inače u povijesnoj literaturi

navodi. Ostaje, dakako, za daljnju detaljniju analizu pitanje konkretnog odnosa slovenskih kontrarevolucionarnih krugova prema tom dokumentu, tj. da li je u vezi s tim došlo i do nekih promjena u njegovu sadržaju. Činjenica je da su ti krugovi održavali u to vrijeme dodire sa ustaškim vrhovima, a također su nastojali uspostaviti dodir s Mačekom.¹³² Prema raspoloživim podacima, Maček osobno nije pokazao interes za razgovore s četničkim predstavnicima, s motivacijom »da se još uvijek nalazi u internaciji«. ¹³³ On je u stvari bio ponajviše zainteresiran da što prije napusti Zagreb i ode u inozemstvo što je i učinio 6. svibnja 1945. Isti dan je to uradio i Pavelić.

Politička kampanja protiv NOP-a kao posljednje oružje

Kao jedan od nosilaca kontrarevolucije četnički pokret je doživio potpun slom u sukobu s narodnooslobodilačkim pokretom. Nastavši s tendencijom da bude nosilac pokreta otpora protiv okupacionih sila u poraženoj i raskomadanoj Kraljevini Jugoslaviji, taj se pokret ubrzano ispoljavao kao nosilac idejnog i političkog programa na kojemu se nije mogao zasnivati nacionalno oslobodilački pokret. Budući da je suprotstavljao programskim koncepcijama drugih kvislinških snaga u zemlji - u prvom redu velikohrvatskoj koncepciji ustaša i njenoj konkretnoj primjeni u stvaranju NDH - svoj velikosrpski program, ubrzo se pokazalo da organiziranje akcije na njegovoj realizaciji ne može biti privlačno u širim razmjerima. Zbog toga su bile neostvarive i težnje da se taj pokret organizira i djeluje kao vojna snaga emigrantske vlade pod imenom Jugoslavenske vojske u otadžbini. Iako se vodstvo četničkog pokreta nastojalo predstavljati kao nosilac takve sile, kojoj je glavna zadaća da vodi oslobodilačku borbu protiv okupatora, njega je svakodnevna zbilja sve više demantirala zbog paradoksalnog statusa u koji je zapao četnički pokret. Pojava i konstantno jačanje narodnooslobodilačkog pokreta, kojemu je organizator i predvodnik bila KPJ, utjecali su da četnički pokret prvenstveno u njemu spoznaje svog glavnog protivnika. Idejno-politički i klasni razlozi bili su osnovno polazište za etnički pokret u odbacivanju mogućnosti suradnje s NOP-om protiv okupatora kao zajedničkog neprijatelja. Ta činjenica, kao i spoznaja da nacionalno-oslobodilačka dimenzija jugoslavenske socijalističke revolucije postaje sve privlačnija i snažnija poluga u procesu opredjeljivanja naroda, utjecali su da je četnički pokret pribjegao stvaranju savezništva sa snagama okupatora.

Kada je riječ o Hrvatskoj, treba u prvom redu voditi računa o činjenici da je uspostava ustaškog režima, označenog proglašenjem NDH, a uz pomoć glavnih okupacionih sila, bio faktor koji će posebno utjecati na stvaranje i organiziranje četničkih elemenata i grupacija. U idejno-političkom pogledu

¹³² Boris Mlakar, »Ustaši in slovenska protirevolucija,« Borec 5/1984, 361 i d.

¹³³ AIHRPH, F 20, sn 122, izjava Branka Figurića, funkcionara ustaške policije u Zagrebu.

bio je to zapravo nastavak sukoba unutar građanskih snaga iz predratnog razdoblja. Taj sukob je pretkazivao ulazak u fazu žestokog obračuna, ali je daljnji razvoj rata ukazivao i na druge momente. Riječ je o tome da će pojava i konstantno jačanje narodnooslobodilačkog pokreta biti presudni faktor koji će u

mногоčemu utjecati na taktiku u držanju sučeljenih snaga unutar kontrarevolucije. U Hrvatskoj će to vidljivo doći do izražaja u odnosima između četničkog pokreta i ustaškog režima. Pokazat će se, naime - kao i u cijeloj zemlji - da su NOP i revolucija bili onaj faktor protiv kojeg su se u mnogočemu poistovećivali interesi i ciljevi snage kontrarevolucije utječući ujedno i na karakter njihovih međusobnih odnosa, tj. stupanj sukobljenosti i isključivosti. Dakako da usko povezano s tim treba sagledavati i ulogu okupacionih sila.

Politička kampanja protiv NOP-a ispoljavala se kao jedna od bitnih komponenata vojno-političke djelatnosti četničkog pokreta. Ona se izražavala u brojnim i različitim oblicima organizacionog i propagandnog karaktera. S razvojem rata zapravo se sve više ispoljavala kao svojevrsan pokazatelj stvarnih mogućnosti i utjecaja četničkog pokreta. Postajala je, naime, sve neophodnija zamjena za slabljenje stvarnih pozicija četnika. Uočavanje njene funkcije i sadržaja omogućuje istodobno spoznavanje sve veće nemoći četničkog pokreta u odnosu na sve dominantniju poziciju NOP-a.

Kada vidljivo oslabljene pozicije četničkog pokreta od jeseni 1943. doživljavaju sve veće potrebe, i zbog značajnih promjena u kvalifikaciji tog pokreta od strane Saveznika, u prvom redu Velike Britanije, pod čijim su okriljem bili kralj i emigrantska vlada - znatno veća pažnja je bila posvećena utemeljenju pojedinih organizacionih oblika. Na pojedinim područjima poduzimaju se dosta intenzivne akcije oko organiziranja stanovništva u pojedine organizacije, preko kojih se teži uspostaviti što potpufliji politički nadzor i organizirati što dinamičnija politička kampanja protiv NOP-a. Raspoloživa dokumentacija pokazuje da se ta akcija pokušala što šire organizirati na području Dinarske četničke oblasti. U svibnju 1944. osnovan je Nacionalno-prosvjetni odbor Dinarske četničke divizije, koji je, među ostalim, trebao raditi na organiziranju »prikupljanja građe antikomunističke propagande« i »obavještajne službe o Srbima koji su u partizanskim redovima«¹³⁴ U srpnju je uslijedilo osnivanje Oblasnog nacionalno-prosvjetnog odbora, tj. za čitavu Dinarsku četničku oblast.¹³⁵ Sredinom kolovoza održana i u Kosovu konferencija učitelja i profesora. Cilj je četničkog rukovodstva bio da se što više angažiraju prosvjetni radnici u političkoj akciji pod parolom da su »dužni da svoj glas dadu na odbranu srpstva i svetosavlja«, te da se od njih »kao nacionalnih radnika očekuje, da će kao takovi odobriti ne samo nacionalni rad Dinarske četničke oblasti, nego i odobriti sadašnju četničku borbu, koja se vodi protiv komunizma«. Skup je, međutim, pokazao da među prosvjetnim radnicima vlada vidljiva odbojnost prema četnicima i njihovoj akciji, u koju se veoma mali broj uključio.⁶ Nacionalno-prosvjetni odbor je u organizaciji četničke propagande preuzeo i zadaću pokretanja i izdavanja listova.¹³⁷

¹³⁴ AH, ČA, kut. 1, Zapisnik sednice za osnivanje Nacionalno-prosvjetnog odbora Dinarske divizije održane u Kosovu 20. V 1944.

¹³⁵ AIHRPH, NG, kUt. 424, L2, Đujićeva »naredba pov. br. 9«, 12. Nil 1944.

Istodobno je poduzeta i akcija političkog angažiranja pravoslavnog svećenstva. Četničko rukovodstvo nije nailazilo u redovima svećenstva na željnu podršku, iako je jedan broj svećenika prišao četnicima. Krajem listopada 1943. u Bjelini je održana konferencija pravoslavnih svećenika sjeverne Dalmacije, na kojoj su se izjasnili za podršku NOP-u. Tom prilikom je donesen proglas u kojemu pravoslavni svećenici protestiraju protiv zločina »izvršenih od strane bezdušnog fašističkog okupatora i njegovih slugu ustaša i četnika«. U proglasu se posebno osuđuje »izdajnički rad jugoslavenske izbjegličke 'vlade' u Londonu, koja preko svoga ministra Draže Mihailovića organizuje četničke bande koje, u zajednici sa najvećim neprijateljem našeg naroda Nijemcima, vode borbu protiv Narodnooslobodilačke vojske«.138 U odgovoru koji je uslijedio na taj proglas u ime »sveštenika u četničkim redovima«, poručuje se svećenicima i~ sjeverne Dalmacije da narodnooslobodilačku borbu vodi »hrvatska partizanska vojska« radi uništenja srpskog naroda.139 U daljnjoj akciji posebno se značenje pridavalo »skupštini srpsko-pravoslavnog sveštenstva sa Tromeđe«, održanoj krajem kolovoza 1944. li Kosovu, Trebao je to biti skup predstavnika svećenstva s područja Dalmacije, Like, Korduna, Banije i zapadne Bosne. Mnogi pozvani svećenici nisu se, međutim, odazvali. Zbog toga, navođenje 35 imena svećenika kao potpisnika Izjave koju su prisutni objavili na konferenciji, ne odražava pravo stanje, nego je svojevrstni falsifikat.140 Izjava izražava podršku četničkom pokretu i sadrži apele na »pravoslavnu javnost«, od kojih se, među ostalim, ističe: »U današnjim tragičnim danima kad se postavlja pitanje *biti ili ne biti* za srpski narod, nema mesta nikakvoj partiskoj opredeljenosti ili delatnosti. Danas je potrebno da se prikupe sve naše snage na spasavanju Srpstva. Zato apelujemo na srpski narod da odbaci od sebe sve lične partiske nesuglasice i svaku podvojenost, da se međusobno izmiri i na taj način postigne jedinstvo duha i misli, kako bi bratska ljubav i sloga potpuno triumfovala na spas milog nam Srpstva«.141

U toku 1944. pokušalo se, također u sklopu Dinarske četničke oblasti, pojačati organiziranje »nacionalne omladine«. Pri tome se posebna pažnja pridavala organiziranju omladinskih brigada i organizacija »Uzdаница« i »Zatočnici«.142 Intenziviran je rad na organiziranju žena u Kolu srpskih sestara.143

¹³⁶ Zbog odlučnog suprotstavljanja takvim tendencijama izraženim na konferenciji i odbijanja da potpišu rezoluciju, četnici su uhapsili učiteljice Ilku Popović, Danicu Popović i Kseniju Govedaricu, koje su inače bile suradnice NOP-a, i ubili ih. (Usp. *Za slobodu - Učitelji, nastavnici i profesori Hrvatske poginuli u narodnooslobodilačkom ratu*, uredio T o m o Ž a l a c, Zagreb 1955, 51-52 i 122-123).

¹³⁷ Na sjednici Nacionalno-prosvjetnog odbora, 9. IX 1944, zaključeno je da se intenzivira rad na izdavanju četničkih listova. (AH, CA, kut. 1, zapisnik sjednice). Osim već konstatiranih u toku 1943-1944. izlazio je u Hrvatskoj povremeno veći broj listova, od kojih navodimo: »Četnik«, »Glas srpstva«, »Dinarski glasnik«, »Naša vera«, »Jadranski glasnik«, »Glas Tromeđe«, »Dinarski četnik«, »Vidovdan«, »Glas nove omladine«, »Naša uzdanica«, »Naša Bukovica«, »Glas Bukovice i Ravnih kotara«, »Srbobran«, »Naša Lika«, »Glas naše Like«, »Ličko planinski četnik«, »Srpski četnik«, »Krajina u krvi«. Ti listovi su se poglavito pojavljivali u nekoliko brojeva, ponekad kao leci u povodu nekog događaja, umnožavani na ciklostilu, a češće pisani i, rukom.

¹³⁸ G i z d i ć, *Dalmacija* 1943, n. dj., 717-718.

¹³⁹ AH, ČA, kut. 1, Poruka svešenicima iz sjeverne Dalmacije.

¹⁴⁰ AH, ČA, kut. 1, poziv i odgovori pozvanih za sastanak 31. VIII 1944.

¹⁴¹ AH, ČA, kut. 1.

U žestokoj kampanji konfrontacije sa NOP-om četnički pokret je bio jedan od

glavnih nosilaca ideja građanskog nacionalizma, antikomunizma i konzervativne tradicije. Narodnooslobodilačkom pokretu, koji je utemeljenje puta rješavanja nacionalnog pitanja jugoslavenskih naroda sve uvjerljivije dokazivao svojim pobjedama i sve većom snagom bratstva i jedinstva, težilo se suprotstaviti sve bezobzirnijom diskvalifikacijom i odveć prozirnim programskim postulatima. U Hrvatskoj je takav smjer kampanje vidljivo došao do izražaja.

U obezvređivanju NOP-a i njegovih ciljeva četnički pokret je osobito težio ustrajati na tezi o njegovoj istovetnosti sa ustaštvom. Cilj je bio da se isticanjem takve simbioze prvenstveno ukazuje kako je riječ o pokretu koji je uperen protiv interesa srpskog naroda i s kojim se njegova perspektiva ni u kojem pogledu ne može povezivati. Apsurdnost tih tendencija svakako je najuvjerljivije potvrđivala istovetna ustaška kampanja, dakako, s drugih pozicija: Ta je kampanja pokušavala u prvom redu obezvrijediti NOP kao pokret uperen protiv hrvatskog naroda, težeći pri tome gorljivo uvjeravati kako su glavni pokretači i nosioci NOP-a četničke velikosrpske snage.

Usko povezano s tim, četnička je kampanja prvenstveno težila diskvalifikaciji KPJ kao organizatora NOP-a. Komunisti su proglašeni kao glavni neprijatelji srpskog naroda. »Danas je naša borba protiv tog neprijatelja olakšana time«, isticao je Đujić, »što se komunisti više ne kriju, oni sada rade otvoreno, a pod njihovu firmu srpa i čekića i jevrejske petokrake zvijezde, svrstali su se, osim Jevreja i frankovci koji su duhovno podigli ustaše - za koje je već i radio London javio već nekoliko puta, da prelaze u masama u komunističke redove. Sada su se svi strpali u jedan koš, i naš narod žilavo udara po tome košu bez milosti i sažaljenja, onako kao što su i komunisti pune dvije godine bez milosti, ubijali naše najbolje sinove, uništavali naša narodna bogatstva, i pod krvavom jevrejskom petokrakom zvijezdom kroz našu razapetu Otadžbinu, u znaku srpa i čekića, sijali glad i smrt i stvarali od naroda i njegove imovine nova i strašna zgarišta, grobljišta i pepelišta«.144

Program rješavanja nacionalnog pitanja, koji je formulirao NOP i učinio kvalitetan korak naprijed u njegovu ostvarivanju s odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, krajem studenog 1943. u Jajcu, bio je osobito težak udarac četničkom pokretu kao i ostalim kontrarevolucionarnim snagama. U vezi s tim četnička je kampanja posebno inzistirala na optužbi da su odluke u Jajcu uperene protiv interesa srpskog naroda i da, prema tome, ne vode rješavanju njegova nacionalnog pitanja. Inzistiralo se na tome da NOP radi na stvaranju velike Hrvatske i komadanju srpskih zemalja. U povodu Prvog zasjedanja ZA VNOH-a, sredinom lipnja 1943, četnička propaganda je isticala da se NOP bori »za Hrvatsku od Zemuna do Kotora i za raspačavanje srpstva«. Stvaranje nove Jugoslavije kao federativne zajednice ravnopravnih naroda okvalificirano je prvenstveno kao negacija tekovina »srpske državne misli«.

142 AIHRPH, NG, kut. 424, f. 2, Organizacija i formacija nacionalne omladine Dinarske četničke oblasti, nedatirano.

143 AIHRPH, NG, km. 429, Pravilnik o radu Kola srpskih sestara, siječanj 1944.

144 AIHRPH, NG, kut. 428, M. Đujić: »O našem najvećem narodnom neprijatelju o komunistima«, listopad 1943.

od srpstva«.145 Osnivanje Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a, u siječnju 1944, ocijenjeno je kao čin »nacionalne izdaje« izvršen od grupe samozvanaca u čijem se proglasu srpskom narodu u Hrvatskoj »falsifikuje našu istoriju i pokušava da najpodlijim lažima i podvalama otruje dušu narodnu«.146

Na tim parolama četnička je propaganda nastojala ustrajati isticanjem četničkog pokreta kao jedine snage koja se bori za spas srpskog naroda od opasnosti koje prijete njegovom razjedinjenju i postepenom uništenju. Ta je kampanja polazila od apela za okupljanje svih Srba u četničke redove, »jer jedino Četništvo čuva Kraljevu Srbiju i osigurava nacionalnu egzistenciju Balkana«.147 Usko povezano s tim, četnički je pokret zagovarao i svoju koncepciju buduće Jugoslavije, u kojoj mora da se »formira jedna jedina srpska jedinica, sastavljena iz svih srpskih krajeva zajedno sa Srbijom«.148

Svakako je zaokret u savezničkoj politici prema četničkom pokretu i Mihailoviću, a zatim i kralju, bio težak udarac takvim programskim nastojanjima četničkog pokreta. Uspješna bitka rukovodstva NOP-a na čelu s Titom za međunarodno priznanje nove Jugoslavije učinila je iluzornim ostvarenje političkih koncepcija na čijoj je propagandi četnička kampanja pokušavala da ustraje.

¹⁴⁵ AIHRPH, NG, kut. 431, f. 10.

¹⁴⁶ AIHRPH, NG, kut. 431, f. 8, letak: »Srpskom narodu«.

¹⁴⁷ AIHRPH, NG, kut. 431, f. 2, letak: »Ko ne mjeri mjerom - taj prevrne vjerom«, izd. Propagandnog oteka Drugog dalmatinskog korpusa.

¹⁴⁸ Kao u bilj. 141.

IZVORI

Građa u arhivima

Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb (fondovi: Neprijateljska građa, Komunistička partija; zbirke štampe i letaka)

Arhiv Hrvatske, Zagreb (fondovi: Četnička arhiva, Zemaljska komisija za ratne zločine)

Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd (fondovi: Četnička arhiva, NDH).

LITERATURA *

Antonić Zdravko, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni* 1941, Beograd 1973. Bergam Gašpar, Sjećanje na događaje u Kninu i Drnišu 1941, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, sv. 4, Split 1978.

Boban Ljubo, *Sporazum Cvetković-Maček*, Beograd 1965.

Boban Ljubo, Držanje građanskih grupacija u Splitu od 1941. do 1943. godine, zbornik: Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945, Split 1981.

Branica Vinko, Formiranje antikomunističke milicije na anektiranom području sjeverne Dalmacije i njena aktivnost protiv NOP-a, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, sv. 4, Split 1978.

Branica Vinko, Razoružanje talijanskih jedinica u Kninu, Zadru, Šibeniku i Dubrovniku i suradnja četnika s njemačkim okupatorom, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, sv. 3, Split 1975.

Branica Vinko, Razvoj četničkog pokreta poslije kapitulacije Italije na bivšem anektiranom području sjeverne Dalmacije, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, sv. 4, Split 1978.

Breka Mane, Napad bataljona »Bićo Kesić, na komandu četničkog puka »Vožd Karadžorđe« u Dojčićima kod Gračaca 23/24. oktobra 1942. godine, zbornik: Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, Karlovac 1984, knj. I.

Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu, Zagreb 1978. Broz Josip Tito, *Sabrana djela*, tom 7 (priredio Radomir Vujošević), 8, 9, 10 (priredio Mišo Leković), 11, 12 (priredili Mišo Leković, Pero Morača, Slobodan Milošević), 13, 14, 15, 16, 17 (priredio Mehmedalija Bojić), 18, 19, 20 (priredio Dimitrije Brajušković), Beograd 1979-1984.

Bukvić Milan, *Otočac i Brinje u NOB* 1941-1945, Otočac 1971.

* Popis literature obuhvaća sve objavljene tekstove, tj. i one koji imaju karakter izvora. Na taj način čitaocu se omogućuje pregledniji i lakši uvid u objavljene radove kojima se autor koristio.

Butorović Radule, *Sušak i Rijeka u NOB*, Rijeka 1975.

Cvijetičanin Milan, Split u kapitulaciji Italije, Glasnik Srpskog istorisko-kulturnog društva »Njegoš«, Chicago, sv. 3, 1959, 49-54.

Čalić Dušan, Značaj partijskog savjetovanja Slavonije (25-27. XII 1942), za razvoj NOP u Slavoniji, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, br. 1, Slavo Brod 1963.

Čubrilo Đorđe, Napad četnika na KK KPH za Gračac u Cerovcu i pozadinske ustanove u Bruvnu, zbornik: Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, Karlovac 1984, knj. I.

Dakić Mile, Razvitak i djelovanje partijske organizacije na Kordunu 1941. i u prvoj polovici 1942. godine, zbornik: Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1971.

Deakin F. W., *Bojovna planina*, Beograd 1973.

Dokmanović Stevo, Sedlar Branko, Pešut Milan, Vojno politički položaj i značaj Plašćanske doline u NOB-u, zbornik: Plašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1976.

Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1973.

Egić Obrad, Narodnooslobodilački partizanski odred za sjevernu Dalmaciju, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, sv. 4, Split 1978.

Grba Mile, Četnici vrše zločin u Međeđaku, zbornik: Plašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1976.

Gregorić Pavle, Narodnooslobodilački pokret u zapadnoj Slavoniji, Moslavini i Bjelovarskomokrugu 1941. godine, Sjećanja, Slav. Brod 1969.

Ferenc Tone, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana-Beograd 1979.

Gizdić Drago, *Dalmacija* 1941, Zagreb 1959.

Gizdić Drago, *Dalmacija* 1942, Zagreb 1959.

Gizdić Drago, *Dalmacija* 1943, Zagreb 1962.

Gizdić Drago, *Dalmacija* 1944-1945, Zagreb 1964.

Gligorijević Branislav, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), Istorija XX veka, zbornik radova, V; Beograd 1963.

Gligorijević Branislav, Srpska nacionalna omladina (SRNAO). Prilog izučavanju nacionalističkih i terorističkih organizacija u staroj Jugoslaviji, Istorijski glasnik, Beograd, 2-3/1964.

Građanska politika u Hrvatskoj prije pola stoljeća. Nepoznati izvještaj Augusta Cesarca iz 1934. godine o političkoj situaciji u zemlji, priredio Ivan Jelić, Naše teme, 12/1984.

Grđić Radmilo, Doprinos primorskih Hrvata, -Knjiga o Draži, Vindsor, Kanada, sv. 2, 1956.

Grubišić Stevo, Napad na četnike u Velikoj Popini (mart-april 1942), zbornik: Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, knj. I, Karlovac 1984.

Hurem Rasim, Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine, Prilozi, br. 2, Sarajevo 1966.

Ivanović D. Predrag, *Ko su Ljotičevci?*, Chicago 1954. Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom. Stenografske beleške i dokumenta sa suđenja Dragoljubu-Draži Mihailoviću, Beograd 1946.

Jaković Milan, Neka sjećanja na političke prilike u kotaru Plaški (august 1943-septembar 1944), zbornik: Plašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1976.

Ustaše i Nezavisna Država Hrvatske 1941-1945, Zagreb 1977. Jelić-Butić Fikreta, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983.

Kačavenda Petar, Saradnja četnika i ustaša u Bosni 1942. godine, *Vojnoistorijski glasnik* 5/1966.

Kljaković Vojmir, Četništvo u Dalmaciji 1941-1943. godine (politički aspekt), Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, sv. 3, Split 1975.

Kljaković Vojmir, Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941-1944, *Casopis za suvremenu povijest*, 2-3/1971.

Komadina Nikola, Djelatnost organizacije KP] u Plašćanskoj dolini i okolini od aprila 1942; do juna 1943. godine, zbornik: *Plašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945*, Karlovac 1976.

Kostić N. Boško, Za istoriju naših dana. Odlomci iz zapisa. za vreme okupacije, Lil (Francuska), 1949.

Kostić Uroš, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta. Ofanziva jugoslovenske armije*, Beograd 1978. *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945*, knj. I, Karlovac 1984. *Kotar Korenica i kotar Udbina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj izgradnji*, Karlovac 1979.

Kovačić Slavo, Neki vidovi djelovanja Mjesnog komiteta KPH Karlovac i Vojnog komiteta u jedinicama karlovačkog garnizona tokom 1942-1943, zbornik: *Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka*, Karlovac 1973.

Krizman Bogdan, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1983, sv. 2.

Krnić Zdravko, *Slavonija* 1941, Osijek 1978.

Krstulović Vicko, Dalmatinsko ljeto 1941, *Vjesnik*, 9. VI 1971.

Kujundžić Nedjeljko, *Imotska krajina u narodnooslobodilačkoj borbi 1941-1945*, Imotski 1981.

Kvesić Sibe, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*, Split 1979.

Laća Ivan, Knin u ustanku i djelatnost komunističke organizacije 1941-1921, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, sv. 4, Split 1978.

Latas Danilo, Veza s Glavnim štabom Hrvatske 1941. godine, zbornik: *Plašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945*, Karlovac 1976.

Latas Branko, Četnici iz Like u službi Nemaca na području Hrvatskog primorja i u Italiji (1943-1944. godine), *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1979.

Latas Branko, Četnička zlodjela u Hrvatskom primorju, Gorskom kotaru i Istri, *Novi list*, II-III 1980.

Latas Branko, Delatnost četničkog centra u Splitu 1941-1943. godine, zbornik: *Split u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941-1945*, Split 1981.

Latas Branko-Dželebdžić Milovan, *Četnički pokret Draže Mihailovića 1941-1945*, Beograd 1979.

Leković Mišo, Planovi Draže Mihailovića za uništenje partizanske države« u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-2/ 1966.

Lengel Krizman Narcisa, Sabirni logori i dječja sabirališta na području sjeverozapadne Hrvatske 1941-1942, zbornik: *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-u i socijalističkoj revoluciji*, Varaždin 1976.

Lengel Krizman Narcisa, Koncentracioni logori talijanskog okupatora u Dalmaciji i Hrvatskom primorju (1941-1943), *Povijesni prilozi*, br. 2, Zagreb 1983.

Lika u prošlosti i sadašnjosti. Materijal s naučnog skupa održanog na Plitvicama 14, 15. i 16. novembra 1971. godine u povodu centralne proslave 30-godišnjice ustanka naroda Hrvatske u Srbu, Karlovac 1973.

Livada Dušan, Dijelovi kotara Slunja u ustanku 1941/1942. godine, zbornik: Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1971.

Livada Dušan, Kotarski komitet KPH Slunj, juli 1942-juli 1943. godine, zbornik: Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1973.

Lučić Milan, *Narodnooslobodilački rat u Istri, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru u ljeto i jesen 1943. godine*, Rijeka 1983.

Maričić Vladimir, Geografske osobine i razvoj NOR-a u gračačkom kotaru, zbornik: Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, knj. I, Karlovac 1984.

Maričić Vladimir, Ustanak u zрманjskoj općini, zbornik: Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, knj. I, Karlovac 1984.

Marjanović Jovan, *Draž Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knj. I, Britanski štitićenik, Beograd-Zagreb 1979.

Marjanović Jovan, Prilozi istoriji' sukoba narodnooslobodilačkog pokreta i četnika Draže Mihailovića u Srbiji 1941. godine, *Istorija XX veka*, zbornik radova, I, Beograd 1959.

Milošević D; Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945. godine*, Beograd 1981'.

Milovanović Nikola, *Kontrarevolucionarni pokret Draže Mihailovića*, sv. 1-4, Beograd 1983. .

Minić Miloš, *Četnici i njihova uloga u vreme narodnooslobodilačkog rata 1941-1945*, Beograd 1982.

Mitić Ranko, Neka sjećanja s Banije, zbornik: Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1971. Mlakar Boris, *Ustaši in slovenska protirevolucija*, Borec 5/1984. Mrazović Karlo, NOP i borba protiv pokušaja stvaranja četničkih oružanih odreda u Slavoniji, zbornik: Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi, Slavo Brod 1967.

Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941-1945. Zbornik dokumenata, knj. 1-7, Split 1981-1984.

Opačić Stanko, Neki neosvijetljeni događaji iz NOB-e na Kordunu, zbornik: Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1973. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941-1945*, knj. Beograd 1963. Pajović Radoje, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori. Četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977.

Pešut Mane, *Revolucija u Lici*, Miinchen 1966. Pešut Mihn, Ustanak i stvaranje prvih partizanskih jedinica, zbornik: Plašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1976.

Pešut Milan, Plašćanska partizanska četa, zbornik: Plašćanska dolina i okolica u NOR u 1941-1945, Karlovac 1976.

Pešut Milan, Plašćanski partizanski odred, zbornik: Plašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1976.

Petrović Dragoljub, Četnička organizacija Koste Pećanca u okupiranoj Srbiji do početka oktobra 1941. godine, *Vojnoistorijski glasnik*, 2/1968.

Plenča Dušan, Politička polarizacija narodnih masa Kninske krajine 1941-1942, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, sv. 4, Split 1978.

- istoriju, Sarajevo, br. 19, 1982.
- Pllašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1976.
- Polovina Gojko, Sjećanja na početni period narodnog ustanka u Lici godine 1941, zbornik: Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1971.
- Popović Jovica, Razvoj i rad NOO-a na području kotara Gračac 1941-1945. godine, zbornik: Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, knj. I, Karlovac 1984.
- Popović Jovica, Bjelobaba Milan, Općina Gračac u razdoblju od 1918. do aprila 1942. godine, zbornik: Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941-1945, knj. I, Karlovac 1984.
- Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac. 1971. Pulić Nikola, *Sinovi GRIUNE*, Zagreb 1971. Radošević Todor, *Ofanziva za oslobođenje Dalmacije (1. IX-9. XII 1944)*, Beograd 1965.
- Rajnović Nikola, Narod općine Vrbovsko od ustanka do slobode 1941-1945, zbornik: Općina Vrbovsko - njena prošlost, njena sadašnjost, Zagreb 1984.
- Rapajić Vujadin Vuja, Udarni batajlon Štaba grupe NOP odreda za Liku, zbornik: Kotar Korenica i kotar Udbina u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj izgradnji, Karlovac 1979.
- Rebić Đuro, Pucnji pod Trojvrhom, zbornik: Plašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1976.
- Rebić Đuro, Snaranje i razvoj partizanske obavještajne službe u karlovačko-kordunskoj, ličkoj i žumberačko-pokupskoj regiji, s osvrtom na djelovanje njemačke obavještajne službe, zbornik: Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1973.
- Rubčić Nikola, Ulomci zapisa i sjećanja, siječanj-lipanj 1943, zbornik: Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1973.
- Saje Franček, *Belogardizem*, Ljubljana 1952, drugo izd. Simić Stevo N. Male - Ljubičić T. Stevan, Općina Obrovac u NOB-i, Zbornik Inštituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, sv. 4, Split 1978.
- Sisak i Banija u revolucionarnom radničkom pokretu i ustanku 1941, Sisak 1974. Službene novine Kraljevine Jugoslavije, London-Kairo, 1941-1944.
- Sremac Đuro, Da li si čitao marksističku literaturu, zbornik: Plašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1976.
- Stanisavljević Đuro, Pojava i razvoj četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941-1942. godine, *Istorija XX veka*, IV, Beograd 1962. Stefanović Mladen, *Zbor Dimitrija Ljotića 1934-1945*, Beograd 1984. Suđenje Lisaku, Stepincu, Šaliću i družini, ustaško-križarskim zločincima i njihovim pomagačima, Zagreb 1946.
- Šaša Miloško, Doživljaji u Plašćanskom partizanskom odredu, zbornik: Plašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1976.
- Šehić Nusret, *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*. Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja, Sarajevo 1971.
- Šinko Ervin, *Drvarski dnevnik*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 400, Zagreb 1983.

Tanjga Luka, Očestovo u narodnooslobodilačkoj borbi, Zbornik Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije, sv. 4, Split 1978.

Tarabić Joco, Osmo divizija u trećoj godini NOR-a, zbornik: Treća godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1977.

Tomasević Jozo, *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb 1979.

Tomljanović Cvjetko, Narodnooslobodilački pokret i problem oružanog četništva u Slavoniji, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, br. 2, Slavo Brod 1964.

Treća godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1977.

Trgo Fabijan, Četvrta i peta neprijateljska ofanziva, zbornik: Neretva-Sutjeska 1943, Beograd 1969.

Trnjaković Mile, *Na Tromeđi Bosanske Krajine, Like i Dalmacije 1941*, Beograd 1972.

Učitelji, nastavnici i profesori Hr.vatske poginuli u narodnooslobodilačkom ratu, uredio Tomo Žalac, Zagreb 1955.

Ujdurović Miroslav, *Biokovsko-neretvansko područje u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Split 1983.

Večerinović Đuro, Probudeni smo baterijskim svjetlima, zbornik: Plašćanska dolina i okolica u NOR-u 1941-1945, Karlovac 1976.

Vezmar Gojko, Narodnooslobodilački rat i organizacija narodne vlasti u Lici 1941-1945. godine, rukopis doktorske disertacije.

Vezmar Gojko, Pregled razvoja NOB-e u Plašćanskoj dolini do Drugog zasjedanja ZA VNOH-a, zbornik: Druga godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Like, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1973.

Zatezalo Đuro, *Četvrta konferencija KPH za okrug Kralovac 1945*, Karlovac 1985.

Zatezalo Đuro-Dakić Mile, *Narodna vlast na Kordunu 1941-1945. godine*, Karlovac 1971.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom V, knj. 1-39, Borbe u Hrvatskoj, 1941-1945, Beograd 1952-1979; tom XII knj. 1-4, Dokumenti Nemačkog Rajha, Beograd 1973-1979; tom XIII, knj. 1-4, Dokumenti Kraljevine Italije, Beograd 1969-1976; tom XIV, knj. 1-4, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića, Beograd 1981-1985.

Zlatic Savo Mićo) Uz stranice partizanskog dnevnika 1941-1942 godine, zbornik: Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka, Karlovac 1971.

Zorić N. Milan, *Drvar u ustanku četrdeset prve*, Beograd 1984.

A CK SKJ	Arhiv Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije
AH	Arhiv Hrvatske, Zagreb
AIHRPH	Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb
AJ	Arhiv Jugoslavije, Beograd
AVII	Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Beograd
AVNOJ	Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
ČA	Četnički arhiv
ČSP	Časopis za suvremenu povijest
DM	Draža Mihailović
GLAVSIGUR	Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost
HIS	Historijski institut Slavonije, Slav. Brod
HSS.	Hrvatska seljačka stranka
IHRPD	Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, Split
IHRPH	Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
JIČ	Jugoslovenski istorijski časopis
JNS	Jugoslovenska nacionalna stranka
JRK	Jugoslovenski revolucionarni komitet
JRZ	Jugoslovenska radikalna zajednica
JUREPO	Jugoslovenski revolucionarni pokret
JV	Jugoslovenska vojska
JVO	Jugoslovenska vojska u otadžbini
KK KPH	Kotarski komitet Komunističke partije Hrvatske
KPH	Komunistička partija Hrvatske
KPJ	Komunistička partija Jugoslavije
MUP	Ministarstvo unutrašnjih poslova
MV AC	Milizia volontaria anticomunista
MVP	Ministarstvo vanjskih poslova
NDH	Nezavisna Država Hrvatska
NG	Neprijateljska građa
NOB	Narodnooslobodilačka borba
NOO	Narodnooslobodilački odbor
NOP	Narodnooslobodilački pokret
NOR	Narodnooslobodilački rat
NOV i POJ	Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije
NOVJ	Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
OK	Okružni komitet
ORJUNA	Organizacija jugoslovenskih nacionalista

OUP	Opće upravno povjereništvo
OVP	Opće vojno povjereništvo
PK	Pokrajinski komitet
POC	Pomoćni obavještajni centar
RAVSIGUR	Ravnateljstvo za javni red i sigurnost
ROC	Rajonski obavještajni centar
SDS	Samostalna demokratska stranka
SRNAO	Srpska nacionalna omladina
SUPERSLODA	Commando Superiore FF. AA. Slovenia-Dalmazia (Više zapovjedni štvo oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija«)
VIG	Vojnoistorijski glasnik
VK	Vrhovna komanda
ZAVNOH	Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske Zemaljska komisija za ratne zločine okupatora i njihovih pomagača

Kazalo imena

A

Aćimović, Milan 49
Aćimović, vidi Žujović Mladen 182 Alajbegović, Mehmed 248
Alexander, Harold 248
Alfirević, Silvije 34, 164, 165, 177, 180,
182-184,187,201,212
Alfirević, Vojmil 178, 187
Amat, Mato 178
Ambrosio, Vittorio 56-59, 69
Andrić, Žika 246, 247
Andelinović, Danko 77
Antonić, Zdravko 69
Arandelović, Aleksandar 208
Ameri Jure 77
Asanović, Boško 201
Artuković, Andrija 28, 55, 59, 61, 109, 151 Athetton, Terence 76
B
Babić, Ljubo 48-50, 127
Babić, Mihajlo 189
Bačić, Vili 55, 56
Baće, Maks 130
Bačović, Petar 77, 147, 148, 153, 155,
157-160, 162, 163, 169, 175, 177, 178,
180, 181, 197, 199,200,244
Bader, Paul 105
Badoglio, Pietro 207
Bakarić, Vladimir 99, 131, 198,206-208 Balestra 117
Banić 111
Banjanin, Đuro 98
Barballi 138
Barker, Elisabeth 76
Bartolucci, Aldo 32
Bartulović, Niko 71, 72, 77, 165, 167, 168,
178-180,183,184,211
Basta, Milan 232, 233
Bastianini, Giuseppe 33, 39, 40, 54, 114, 115 Bergam, Gašpar 50
Berić, J. Branko 129
Beroš, Josip 165, 168, 169, 184
Bijanko, Obrad 200, 201, 227
Biroli, Pirzio-Alessandro 186
Bjegović, Petar 129
Bjelajac, Slavko 96 ,111, 132, 133, 137, 145,
146, 152, 181, 189, 190, 192, 194, 195,
200,204,208,209,212
Bjelobaba, Milan 138, 139 ,
Boban, Ljubo 16, 183
Bobić 98
Bogdanović 193
Bogunović, Branko Brane 50, 63, 74, 75, 81,
84,85,92-94,109-112,124,132,159,200 Borić, Đuro 232
Bosančić, Uglješa 34
Bosnić, Miloš 42
Božović, Žarko 91
Branica, Vinko 10, 115, 120, 191, 218-220,
222,223,226-229,236,238,240 Brašić, Ranko 246, 247
Breka, Mane 196
Brkić, Josip 211
Brković, Živko 36, 41, 42, 50, 75, 79, 81-85,
102, 123, 132
Broz, Josip Tito 22, 70, 71, 130, 153, 154,
186,225,233,237,246,253
Budak, Mile 28, 189
Buić, Mirko 34, 72, 211
Bukvić, Milan 98, 137, 140, 161, 195
Bulat, Edo 217
Butorović, Radule 193
Buni, Giuseppe 115

C

Carla, 148, 149 Castellani, Vittorio 66 Cerin, Vlado 96
263

Cerovski, Božidar 29

Cesarec, August 15, 16

Cettineo, Ante 180

Churchill, Winston 76

Ciganović, Svetozar 139

Clodius, Carl-August 235

Crljenica, Marko 94, 139, 196, 197,201,234 Cuculić, Justin 169

Cvetković, Dragiša 13

Cvjetičanin, Milan 212, 216, 218, 236

Č

Čalić, Dušan 102

Čavlina, Aćim 180, 183 Čičin Šain, Ivo 183, 190,212 Čorak, Savo 97, 135

Čulić, Roko 183

Čuruvija, Todo 225

Ć

Ćervar, Aleksej 169 Ćorović, Radoslav 180, 187 Ćubrilo, Đorđe 197

Ćuk, Gliša 197

Ćuturija, Stevo 136

D

Dabović, Jovan Jovo 96, 133, 194, 195 Dakić, Mile 27, 101

Dalmazzo, Renzo 34, 38, 39, 63-65, 67, 68,
104, 108, 114

Damiani, Cesare 188

Deakin, William, F. 76

De Blasio, Ettore 46, 58, 108

De Bono, Emilio 53

De Hoebert, Carlo 32

Dekić, Nikola (vidi Bjelajac Slavko) 133, 138 De Matteis, Angelo 65, 66, 103, 104, 108 Denisov 161

Desnica, Boško 32, 36

Dešić, Boško 36

Dešić, Niko 36

Diklić, Danilo 34

Dinčić-Menaghello 174

Dobrosavljević, Rade 100

Dokmanović, Robert 136

Domjanić, Drago 136

Dragović, Marko 140

Drenović, Uroš 94, 108, 159, 189,203,219 Drljević, Sekula 234-245

Drljević, Vukosav 244

264

Druzetti, 140 Dumandžić, Jozo 28

DZ

Dželebdžić, Milovan 115,229, 233, 234, 237,
241,242

Đ

Đaković, Dušan 193,203,208,209,212,230,

231 . Đekić, Radomir Đedo 155, 220, 222-226 Đorđević, Irinej 76

Đujić, Momčilo 7, 33, 35, 36, 41, 46, 48-50,

55, 62, 63, 74, 75, 77, 81, 82, 84-87, 91-94, 96, 102, 109, 110--112, 115-119, 124-131, 138, 139,
153, 156-159, 161, 162, 178, 180--182, 187-191, 195-203, 209, 212, 216-232, 234-242, 244, 246,
250,252

Đukanović, Blažo 144, 188

Đukić, Svetomir 246, 247

Đurišić, Pavle 18, 146, 156,244,245

G

Garibaldi, Giuseppe 65

Gattin, Juraj 175-177

Gazzini, Gazzino 62,112,251

Gešović, Borivoje 133, 213

Ginagrecio, Francesco 187, 188

Gizdić, Drago 33,34, 36, 37, 40, 72, 91, 92,

125, 127, 132, 161-163; 165, 178, 199, 202,211,212 .

Glaise von Horstenau, Edmund.105, 107, 108,

234, 236

Glignorić, Branislav 11-13
Govedarica, Ksenija 251
Grba, Mile 193
Grgić, Radmilo 72, 77, 107, 108, 145, 148,
165-168, 170, 179-181, 184, 189, 190,
192, 208, 212
Gregorić, Pavle 101, 102
Grignolo, Tommas 186, 187, 231
Grisogono, Prvislav 79
Grisogono, Nenad 183, 184, 211, 212
Grubišić, Slavko 191, 226
Grubišić, Stevo 139
Gutić, Viktor 28

H

Helm, Hans 173
Hitler, Adolf 17, 31, 55, 215, 235
Holly, Franjo 217
Holjac, Viktor 173
Hudson, D. T. 21
Hurem, Rasim 109
Ikica, Nikola 37
Ilić, kapetan (vidi Šoškić David) 202
Ilić, Veljko 115
IVančević, Tomica 135
Ivanišević, Duje 183, 188, 189
Ivanišević, S. Radovan 87, 91, 93, 94, 115,
145, 146, 149, 157-160, 178-182, 187
Ivanović, Bruno 125
Ivanović, D. Predrag 248
Ivošević, Nikola 141

J

Jablanović, Josip 34, 211
jaković, Milan 210, 234
jakovljević, Stjepan 151
jakić, Rade 140
Jančić, Bogdan 140
Janjić, Dušan 205-207
Jelić-Butić, Fikreta 5, 6, 13, 21, 27, 56, 57,
105, 111, 167, 174, 185, 186, 235, 243,
248
Jelić, Ivan 16, 17
Jevdević, Dobroslav 34, 64-69, 71, 72, 76, 77,
92, 102, 104, 107, 108, 119, 146-148, 151, 153,
155, 156, 158-160, 169, 175, 177, 179-181,
187, 188, 204, 212, 231, 232,
234, 237, 238, 240-242, 246
Jevtić, Ilija 139, 218, 219, 241
Jokić, Špiro 132, 165, 180, 203, 204
Jovanić, Đoko 44, 45
Jovanović, Božidar 136
Jovanović, Dušan 135
Jovanović, Slobodan 24, 174
Jović, M. Aleksandar 129
Jukić, Ilija 248
Jurišić 189

K

Kačavenda, Petar 109
Kalik, Nikanor 83, 246
Kaperanović, Miodrag 96, 133, 194, 195, 199,
204, 209, 222, 227-229, 238
Karadordević, Aleksandar 13, 65
Karadordević, Petar II 20, 22, 25, 55, 83, 87,
94, 122, 143, 173, 185, 188, 192, 193, 196, 237
Karčić, Andrija 57-60
Kasche, Siegfried 156
Katanić, (vidi Ivanišević S. Radovan) 158
Keča, Jovo 33, 42
Keča, Nedeljko 96, 124
Kekez, Jerko 217
Kesić, Bičo 138
Kisić, Ante 177, 185
Kitarević, Nikola 226
Kliska, Đuro 13, 7
Kljaković, Vojmir 10, 21, 46, 147
Kljukavnica, Dragan 101
Knežević, Obrad 123
Knežević, Rade 210
Komadina, Nikola 193
Končar, Rade 67, 72

Kops, Reinhard Konrad 229
Korolija, Vlado 115, 116
Kosanović, Lazo 42
Kosanović, Milan 210
Kosanović, Nikola 42
Kosanović, Sava 15, 101, 102 Kosanović, Stevo Jabučar 232-234, 246 Kostić, Đuro 124
Kostić, Mladen 91, 177, 180, 182, 187 Kostić, N. Boško 238, 240, 241
Kostić, Uroš 241
Košak, Vladimir 151, 235
Košutić, August 175, 176, 247
Kovač, Franc 191, 222, 226
Kovačević, Vidak 91
Kovačić, Ante Šibiškin 71
Kovačić, Matija 28
Kovačić, Slavo 142
Krajnović, Branko 232, 233
Krajnović, Nikola 197
Kraljeta, Vlado 169
Kraljević, Novica 33, 34, 107, 108 Krivokapić, Dušan 244
Krizman, Bogdan 240
Kmić, Zdravko 27, 101, 102
Krnjajić, Petar 142
Krnjević, Juraj 174-176
Krstulović, Marin 71
Krstulović, Vicko 71, 72, 126, 127, 130 Kržišnik, Alojz 91, 217
Kujundžić, Nedeljko 162, 163
Kukoč, Ivica 130
Kuntze, Walter 104
Kuzmanić, Ante 211
Kuzmić, Dragutin 248
Kvesić, Sibe 36, 37, 122, 125, 203
L
Laća, Ivan 37, 42, 128, 129

204, 209, 212, 213, 229, 231, 232, 234,
 237,241,242
 Latas, Branko 136
 Latas, Danilo 99
 Lauš, Vjekoslav 183
 Laxa, Vladimir 104, 105
 Leković, Mišo 146
 Lengel-Krizman, Narcisa 27
 Leontić, Ljubo 211
 Ležajić, Ignjatije 226
 Lisak, Erih 247, 248
 Livada, Dušan 98, 99, 136, 161
 Lončar, Mirko 101
 Lorković, Mladen 28,58,60,62,119,156 Lohr, Alexander 156, 186
 Lucich, Guido Rochi 84, 92, 129
 Lučić Lavčević, Ivan 71
 Lučić, Milan 209, 213
 Lukačević, Vojislav 236, 237
 Lukić, Iso 42
 Luzi 46
Lj
 Ljaković, T. Bogdan 129
 Ljotić, Dimitrije 13, 49, 218, 226, 237, 238,
 240-242,244
 Ljubičić, T. Stevan 117,200
 Ljubojević, Jovan 135
M
 Macanović, Hrvoje 173
 Mac Dowel, Robert 248
 Maček, Vlado 13, 78, 109, 174, 175, 185,
 206,245-249
 Madirazza, Ćiro 165
 Mamula, Jovo 140
 Mamula 140
 Mandić, Jovan 96, 98, 111, 193
 Manucci 132
 Margetić, Jovo 183
 Maričić, Vladimir 139
 Marić, braća 230
 Marić, Mirko 94, 246
 Marijan, Mile 98, 232, 233,241
 Marinčić, Roman 98
 Marinković, Ivo 142
 Marjanović, Jovan 9, 17, 22, 23, 66, 76, 90,
 146
 Markov, Niko 183, 211
 Marković, Stipe 72
 Marković, Jurica 141
 Marković, Vasilije 96, 141, 195, 204, 205,
 208,209,219,241

IVlašek, Dragutin 194
Mašić, Branko 165, 180
Matekalo, Ante 165, 184, 185
Matić, Lazar 191, 222
Matić, Stojan 42, 43
Matijašić, Drago 173, 175
Matošić, Vlado 180, 183
Mažibrada, Savatija 117, 200, 201 Medicijan, Momčilo 222
Mesić, Mijo 161
Mihailović, Dragoljub Draža 6, 7, 17, 18,
20-26, 65-70, 72-75, 77-79, 84, 86-88, 90-94, 97, 109, 114, 115, 122, 129, 132, 133, 135, 143-160,
163, 165-170, 172-193, 196-200, 202-210, 212,
. 215-218, 220-222, 224, 226, 228-229, 231, 232, 234, 237, 238, 241-248, 251, 253
Mihić, Ilija 96, 111, 132, 133, 135, 137, 149,
158, 160, 163, 179, 181, 189
Mijović, Novak 187, 191,200,201,217,218,
222,223,229,236,239,240
Mikačić, Marko 217 Milanović, Milo 141 Mileusnić, Dušan 44
Milošević, D. Slobodan 27
Milovanović, Kosta Pećanac 18, 22 Milovanović, Nikola 9, 18, 76, 81, 109, 114,
173,208,248
Milurović, Žarko 205
Miljković, Husk 228, 233
Mimica, Tomo 169
Minić, Miloš 17, 18, 20, 23
Miović, Ivo 34, 180,217
Mirić, Radomir 209, 219
Mirić, Ratko 133
Mitić, Ranko 142, 143
Mitranović, Boro 181,205,206
Mitrović, Sveta 205
Mladenović, Živadin 139,200
Mladenović, Živko 119
Mlakar, Boris 249
Mojčić, Milorad 237
Moljević, Stevan 18, 19
Momčilović, Milan 232, 233
Monti, Ante 129
Monticelli, Furio 46, 47, 52-55, 59, 62, 63 Morgari, 108
Morro, Eugenie 115, 116.
Mrazović, Karlo 102,205,206
Mulalić, Mustafa 228
Murat, Zvonko 183
Mussolini, Benito 17, 32, 56, 57, 188, 207,
211 .

N

Napijalo, Mihajlo (Mišan) 99-101
Nedić, Milan 18, 22, 23, 70, 74, 148, 218,
226,237,244
Neubacher, Hermann 226, 238, 244, 248 Nikolić, Aleksandar 206, 207
Nikolić, Ante 38, 52, 53, 55, 62, 63 Nikolić, Đorđe 119
Nikšić, Ante 118
Nonveiller 165
Novak, Karlo 77, 79, 190,204,205,231 Novaković, Niko Longo 32, 33, 35, 46-49,
58,62,75,102,138
Novaković, Vlado 33, 35, 36, 41, 46, 48,81,
93,94, 102, 123, 125, 128, 130, 196,202
Novković, Milan 135
O
Oklobdžija, Mirko 43, 45
Omčikus, Nikola 194
Omčikus, Pajo 42, 82, 92, 93, 96, 124, 138
Omčikus, Savo 36 .
Opačić, Čanica, 142
Opačić, Stanko 100, 101
Orešković, Marko 45, 48, 96
Ostojić, Zaharije 146, 153, 156, 157, 160,

178-182, 199,218

P

Pajović, Radoje 65, 114, 152, 186, 243-245 Palošević, P. Miodrag 157, 200 . Pandaković, Mirko 177
Parac, Matija 246-248
Pavelić, Ante 13, 17,28, 31, 32, 43, 44, 49,
53-57, 61, 69, 76, 98, 99, 102, 104, 107, 108, 113, 114, 117, 119, 120, 135, 148, 150, 156, 185, 215, 231, 235, 237,
240,
242,246-249
Pavlović, S. Dušan 244
Pećanac, vidi Milovanović Kosta Pećanac Peran, Miroslav 191,222, 226
Perić, Stijepo 62, 156
Perić, Vlada 95
Perišić, Vojo 119
Perković, Boško -193, 194
Pešut, Mane 133
Pešut, Milan 98, 136, 193, 194, 234 Petković, Mutimir 68
Petranović, Branko 176
Petrović, Dragoljub -18
Petrović, Rade 34, 46, 64-66
Petrucci, Luigi 189
Pietromarchi, Luca 62, 156
Piletić, Milan 244
Plečaš, Đuro 159, 190
Plečaš, Milan 111
Plečaš, Nedeljko 212
Plenča, Dušan 10, 27, 36, 37, 59
Plovanić, Mladen 69
Poduje, Šime 174
Pokrajac 130
Polovina, Gojko 35, 45, 109
Poljak 69
Popovac, Ismet 119
Popović, Danica 251
Popović, Dušan 131
Popović, Ilka 251
Popović, Jovica 138, 139
Popović, Onisim 126
Popović, Pajo 33, 36, 41, 55, 62, 63, 75,
81-83,86,92-94,102,109,111,126-132 Potočnik, Jakov 201
Potrebić, Milan 96, 199,227, 232
Predavec, Josip 247 .
Predavec, Vladimir 246-249
Prezelj, Ivan 242
Primorac, Rudolf 91
Prostran, Draško 191, 222, 238
Prostran, Jovan 227
Prostran, Stevan 190, 191,222,236
Pucar, Đuro 49
Puk, Mirko 28
Pulić, Nikola 219,226
Pupovac, Ilija 117
Pupovac, Mijat 117
Purić, Božidar 189
R
Račić, Jakša 34,180,181,183,184,187,190,
212 Račić, Puniša 13 Radaković, Mićo 96, 97
-Radaković, Nedeljko 97 Radić, Stjepan 12, 13
Radojlović, Miloš 96, 132, 135
Radoš, Vaso 34, 217
Radošević, Todor 239, 241
Radulović, S. Borivoje 87, 93
Radenović, Stevo 33, 35, 36, 41, 42, 44, 46,
64, 92, 96, 102, 110, 111, 115, 124 Rajnović, Nikola 140, 161
Rakinić, Milan 100, 142
Rakočević, Mile 87, 93
Rapajić, Vujadin 197, 203
Rapotec, Stanislav 76-79, 95
Rašeta, Boško 42-45, 85,96, 97, 135 Rebić, Đuro 233
267

Rendulić, Lothar 217, 235
 Resch, Hinko 231
 Roarta, Mario 104-108, 114, 115, 117,
 119-121, 147-152, 154, 156, 169 Robotti, Mario 186, 187, 186
 Roich, Gulio 116
 Rokvić, Mane 92, 94, 110-112, 132, 159,
 162,200,216,218-220,222,225,230 Rožman, Gregorij 248
 Rubčić, Nikola 195
 Rukavina, Juco 53
 Rutalj, Mladen 135
 S
 Sabro 117
 Saje, Franček 204, 205 Salvatores, Umberto 46, 55, 56 Samodol, Krešimir 191,222,226
 Savić, Damjan 137 Savović, Miloš 196 Scasellati, Franc 34 Scipione 141
 Sedlar, Branko 194
 Seitz, Aleksandar 28
 Sekulić, Miloš 18
 Sekulić, Nikola 37
 Servatzy, Vjekoslav 194, 235, 236
 Simić, Stevo N. Male 117,200
 Simović, Dušan 211 22, 24, 76
 Simunić, Zvonimir 168, 169, 183
 Sinčić, David 54, 55, 59, 62, 63, 83,109-113,
 127, 128, 154, 155, 189
 Sinobad, ~ Nenad 129
 Smiljanić, Vujica 98
 Smodlak, Josip 211
 Soddu, Millo Francesco 97
 Spigo, Umberto 158, 187, 188, 199-201,210,
 211
 Spitzer, Radoslav 173
 Srdić, Vojislav 96, 133, 138, 194
 Sredanović, Dmtitar 142
 Sremac, Đuro 234
 Staljin, Visarionović Josif 77
 Stanić, Milan 207
 Stanić, Nada 218
 Stanislavljević, Danilo Cievara 111, 138, 139 Stanislavljević, Đuro 10, 16, 17,33-36,39-43,
 45-47,51,64,81,82,93,97,99-101,142 Stanislavljević, Jovo 224, 227, 235 Stanislavljević, Nikica 111, 138, 197
 Stanislavljević, Todor 139, 216
 Stanišić, B aja 88, 155
 Stanojević, Gavro 134, 135, 138, 237, 238 Starčević, Milan 42
 Stefanović, Mladen 237, 241, 242

Stepinec, Alojzije.78, 243, 247, 248 Stilinović, Ferdo 194
Stipanović, Miloš 141
Stojadinović, Milan 15
Stojanac, Marko 180, 183,212,217 Stojavljević, Petar 201, 202, 218 Stude, Marin (pseud. Milovanović,
177, 178, 181, 187
Svilokos, Nino 169,237
Milan)

Šalić 247, 248
Šakić, Stanko 97
Šantić, Milan 119, 146, 155
Šarić 161
Šaša, Miloško 234
Šebelj, Ivan 161
Šehić, Nusret 11, 12, 14
Šimunić 34
Šinko, Ervin 33, 37
Šinko Jovanović, Stevan (Stjepan) 76, 77 Šorak, Brako 13 7
Šorak, Dušan 132, 166, 192
Šoškić, David 96, 132, 179, 181, 182, 197,
200,202
Štambuk, Zdenko 71, 72
Štedimilija, M. Savić 243, 244
Štikovac, Luka 42
Šubašić, Ivan 237
Šumonja, Đuro Đuda 232, 233 '
Šustar, Anton 169, 192
T
Tankosić, Milan 46
Tanjša, Luka 47, 48,123
Tarabić, Joco 208, 209
Teslić, Vladimir 194
Todorović, Boško 68, 69, 205
Todorović, Žarko 79,170-173,246 Tomasevich, Jozo 9, 17, 18, 21, 24, 104,
246-248
Tomašević, Mihajlo 91, 196
Tomašić, Ljudevit 246
Tomić, Rade 140 .
Tomini, Bruno 141
Tomljanović, Cvjetko 102,205,206 Tomović, Bećir 244
Tončić, Stanko 173
Tonković, Đivo 173
Torbica, Milan 33

Torbica, Miloš 42, 44 Travica, Đurad 135 Trbojević, Dane 224 Trgo, Fabijan 186
Trifunović, Ilija Birčanin 34, 64-68, 71, 72,
76-78, 87, 90-94, 96, 102, 104, 115, 119, 122, 124, 129; 131, 132, 139, 145-151, 153, 155, 156, 159,164, 170,
174, 175,
177-185,199,200
Trivunčić, Radovan 27 Trkulja, Dmitar 98 Trnjaković, Mile 36, 37, 46 Tućan, Franjo 173
U
Ujdurović, Miroslav 27
Urukalo, Sergije 34, 71, 72, 91,102,180,183,
184, 187, 188, 190, 212
Urumović, Dragan 248
Uzelac, Branko 194
Uzelac, Milan 34
Uzunčević, Dimitrije 91, 94, 115, 119, 177
V
Vasić, Dositej 29
Vasić, Dragiša 18-20
Vatavuk, Ante 110, 187, 188, 197,201,215, Ž
216
Veber, Mirko 227
Večerinić, Đuro 136
Veesenmayer, Edmund 108
Veljković, Petar 97
Vezmar, Gojko 27, 39,42-45, 97, 124, 136,
139, 195,199

Viale, Carlo 120
Vidaković, Đuro 98, 136, 137, 194, 210 Vilović, Đuro 165, 177, 178, 180, 182, 185 Vlaisavljević,
Stojan 194
Vlašić, Ilija 232, 233
Vrančić, Vjekoslav 39, 55, 56, 107, 108, 118,
235,248
Vranić, Krešimir 169
Vrcan, Jure 72
Vukadinović, Sava 96, 133
Vukelić, Đuro 132, 165, 180, 203, 204 Vuksan, Pekiša 96
Vuksanović, Milivoj 187,200,216,218,219,
230,235,237-239
Vuletić, Jovan 135, 194
Z
Zaklariović, Mihajlo 217, 218 Zanotri, Lio Laerte 196 Zatezalo, Đuro 27, 234 Zečević, Ilija 36
Zelić, Pavle 222
Zerbino, Paolo 34, 187 Zlatar, Pero 15}
Zlatic, Savo 99
Zorić, N. Milan 45L49-51
Žalac, Tomo 251
Žanić, Milovan 28
Žic, Milivoje 212
Živanović, Sergije 96, 133
Živković, Pero 225
Žujović, Mladen 18, 182-185, 187-193,203,
208, 210, 212, 213

RIJEČ IZDAVAČA.....	
PREDGOVOR.....	UVOD

I. glava

POJAVA ČETNIŠTVA U HRVATSKOJ I NJEGOVO ORGANIZIRANJE

Prva okupljanja.....	
Četnici kao sredstvo talijanskog okupatora za razbijanje oružanog ustanka.....	Reagiranje ustaškog režima i sporazumi s Talijanima.....
	Akcije oko daljnjeg organiziranja četnika.....
	Vojna organizacija četnika i pokušaji širenja.....

II. glava

U SAVEZU S TALIJANSKIM OKUPATOROM I USTAŠKIM REŽIMOM PROTIV NARODNOOSLOBODILAČKOG PO KRETA

Mjesto i uloga četnika u daljnjoj strategiji borbe talijanskog okupatora protiv NOP-a.....	103
Prve akcije oko sporazumijevanja ustaškog režima i četnika.....	107
Daljnje akcije talijanskog okupatora i ustaškog režima oko mobilizacije četnika protiv NOP-a.....	114
Četnici i problemi borbe protiv NOP-a.....	122
Pokušaj poduzimanja veće četničke ofenzive protiv NOP-a.....	146
Pojačani četnički teror. 'I'.....	
160 Pokušaji novih okupljanja.....	
164 Slom četničkih planova.....	
186	
270	
5 9	
11	
27	
37 52 64 79	

III. glava

U SLUŽBI NJEMAČKOG OKUPATORA DO KONAČNOG SLOMA

U funkciji politike njemačkih okupacionih snaga.....	215
Bijeg pred snagama NOP-a.....	234
U fronti okupljanja snaga kontrarevolucije.....	242
Politička kampanja protiv NOP-a kao posljednje oružje.....	249
IZVORI I LITERATURA.....	255
KRATICE.....	261
KAZALO IMENA.....	263

Za izdavača TOMISLAV PUŠEK
Lektor MILAN IVKOŠIČ
Oprema BRONISLA V FAJON
Naklada 4000 primjeraka
Tisak
ČGP DELO, LJUBLJANA, 1986.

YU ISBN-86-343-0010-2